

મહર્ષિ વાત્સ્યાયન પ્રણિત

કામરૂપ

જયમંગલાની રીઝ સાથે ગુજરાતી અનવાદ

પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૧૫૮૮ ક્રમ ૫-૦-૦

ગ્રંથનામ ડી.મ.સૂત્રાનુ

વર્ગિક મૃદુ

શ્રી ૧૧

For Private Circulation only

દંપતીઓ માટે અવ્યાસપૂર્ણ જ્ઞાનગી વપરાશ
માટેનો ગ્રંથ

મહર્ષિ વાતસાયન રચિત

કા મ સૂ ત્ર

જયમંગલા સાથે

ભાગ ૧ લો [વિભાગ ૧-૨ એ]

ગુજરાતીમાં રજુ કરનાર :

રમણીક અ. મહેતા

કિંમત રૂ. પાંચ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

પબ્લીશર્સ એન્ડ બુકસેલર્સ

પીરમજાદ શેડ .: .: અમદાવાદ

પ્રકાશક :

અંકાન્ત છ. મહેતા
પીરમશા રોડ, અમદાવાદ

મુદ્રણ એજન્ટ :

છબનલાલ એન્ડ સન્સ
લજપતરાય રોડ, વીલાપારલા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રાથમિક
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૨૫૯

[આ પુસ્તકના સધળા હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.]

[All Rights Reserved by Publisher.]

આવૃત્તિ પહેલી   ∴   ∴   સને ૧૯૪૪

મુદ્રક :

શાહ મણીલાલ છગનલાલ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

ઘીકાંટા, નોવેલ્ટી પાસે : અમદાવાદ

પ્ર સ્તો વ ના

યૌવન એટલે રસમસ્તીભર્યો જીવનનો મીઠો મહેરામણ. જેમ સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતાં પહેલાં સૌંદર્યમય બનવું પડે છે તેમ યૌવનનો મીઠો ઉપભોગ કરતાં પહેલાં યૌવન-જીવન વસંતની વાડી મહેંક મહેંક કરતી પ્રકુલ્લિત બની રહે એ માટે પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષે યૌવનાવસ્થાએ ગુલાબી રંગભરી ઉપાશા નવીન ભાવ અને નવીન આશાસહ પ્રવેશતાં યૌવનનો સાચો અને સ-રસ ઉપભોગ કરવાનું શાસ્ત્ર સમજવું અત્યંત જરૂરી છે. એ વસ્તુને સારી રીતે સમજી પ્રત્યેક યુવક-યુવતિ રસમસ્તીનાં મધુર અમૃતપાન કરતાં હામ્પત્યજીવન સુખમાં વહાવે એ માટે ભારતના પ્રાચીન અને મહાન મુનિશ્રી વાત્સ્યાને કામસૂત્રમ્ નામે જાતિય પ્રશ્નોની છણાવટ કરતો મહાન ગ્રંથ રચ્યો. આજે અમે એ જાતિય પ્રશ્નોની સંપૂર્ણ છણાવટ કરતાં એક અને અન્યેડ મહાન ગ્રંથ કામસૂત્રમ્ને શ્રી જયમંગલાની તાત્પર્ય વ્યંજક ટીકા સહિત આપણી ગુર્જર ગિરામાં બહાર પાડવા શક્તિમાન થયા છીએ તેથી અમને આનંદ થાય છે.

સને ૧૯૩૯ માં આનું અસલ પુસ્તક મારા પિતાશ્રી સ્વ. જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ જોયું અને તેમને આપણી ભાષામાં જનતા સમક્ષ મૂકવાની ઇચ્છા થઈ. તે કાર્ય હાથ ધર્યું અને ભાઈશ્રી રમણીક અ. મહેતાને સુપ્રત ક્યું. ભાઈશ્રી રમણીક મહેતાએ અનુવાદ કરવામાં ઘણી સારી જહેમત ઊઠાવી. અનેક પુસ્તકો તેમણે રીફર કર્યાં. અનુવાદ પણ સુંદર ભાવનિય લાગે છે. ભાષાનો લેખકે દૃષ્ટીથી ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે વાંચકને તે ગમશે એવી આશ્વા રાખીએ છીએ.

સને ૧૯૪૦ ના એપ્રિલમાં મારા પિતાશ્રી ગંભીર માંદગીમાં પડકાયા અને તેમનો દેહ પડ્યો. તેમનું ઉપયુક્ત કામ અમોએ ઉપાડી લીધું. કેટલીએ અણુધારી આપત્તિઓ, કેટલાય અનિવાર્ય સંજોગો સદરહુ ગ્રંથ છપાવતાં આવી પડ્યા અને તે બધાનો સામનો કરીને પણ અમો તેનો આ પહેલો ખંડ બહાર પાડી શક્યા છીએ.

આ પુસ્તક નવલકંપતી માટે પ્રાણી ઉપયોગી છે. તેમને માર્ગદર્શન આપે છે. આવું પુસ્તક હજુ સુધી આપણી ભાષામાં એક બહાર પડ્યું નથી.

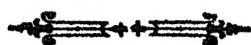
હાં, એટલું છે કે મુનીશ્રીના નામે રજી ખાવા માટે અન્ય પુસ્તકો બહાર પડેલ છે. તે અને આ બન્નેની સરખામણી કરશો, એટલે આપોઆપ આપને તેની સમજ પડી જશે કે બન્નેમાં ખરું કાણુ છે !

બીજો ખંડ કાગળોની અછતને કારણે હાલ અમોએ છપાવવો બંધ રાખ્યો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે બીજો ખંડ સારો વખત આવતાં વહેલો બહાર પાડીશું.

જીવનલાલ અ. મહેતા

અમદાવાદ
૧૯૪૩નો ડીસેમ્બર

ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા

અ નુ કું મ ણિ કા

પ્રથમ અધિકરણ [વિભાગ ૧ લો]

અધ્યાય ૧ લો શાસ્ત્રસંગ્રહ ૧ થી ૨૦

૧ મંગલાચરણ ૧ ૩ પ્રકરણાદિનો ક્રમ ૧૪

૨ કામશાસ્ત્રની રચના ૮

અધ્યાય ૨ નો ત્રિવર્ગ પ્રતિ પત્તિ ૨૧ થી ૫૭

૪ ત્રિવર્ગ પ્રતિ પત્તિના ૯ અદ્દષ્ટ સાધન ૪૪

ભેદ ૨૨

૧૦ વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં ચાર

૫ વય દ્વારા કામ વિભાગ ૨૪

લક્ષણ ૪૫

૬ ત્રિવર્ગમાં શ્રેષ્ઠ શું ? ૩૩

૧૧ કામ વિષે વિરૂદ્ધ

૭ અજ્ઞાનીઓનો ધર્મ પર

વાદીનો મત ૪૬

વિષે સંદેહ ૪૦

૧૨ કામ પ્રતિ પત્તિ ૫૨

૮ ધર્મ પર પતિ શંકાનો

૧૩ અનુશાન કરવાથી થતાં

ઉત્તર ૪૨

ફળ ૫૪

અધ્યાય ૩ નો	વિધા	સમુદ્દેશ	પૃથી ૮૮
૧૪ કામસૂત્રનું શિક્ષણ	૫૮	૨૦ શયનોપચારિકા	૬૭
૧૫ સ્ત્રીઓ કોની પાસે શીખે? ૬૪		૨૧ ઉત્તર કળાઓ	૬૭
૧૬ કામશાસ્ત્રની અંગ વિધા ૬૫		૨૨ ચોસઠ કળાઓ	૬૭
૧૭ કર્મશ્રય ૬૫		૨૩ ગીતાદિ સંક્ષેપમાં	૭૦
૧૮ ધૃતાશ્રય ૬૬		૨૪ કળાનું ફળ	૮૬
૧૯ સજીવ દૂત ૬૭		૨૫ પુરુષ કળાઓમાં કુશળ ૮૭	

અધ્યાય ૪ થો	ગૃહસ્થજીવન	૮૯ થી
૨૬ શાસ્ત્રકારનું કહેવું ૮૯	૩૨ નૈમિત્તિક કામોની	
૨૭ જ્યાં જેની વૃત્તિ ત્યાં	જાણુ ૧૦૧	
તેની સ્થિતિ ૯૦ થી ૧૨૦	૩૩ મેળા વગેરે	૧૦૨
૨૮ ભવન વિન્યાસ ૯૧	૩૪ ગોઠી મિજલસ	૧૦૫
૨૯ નાગરકના વૃત્તના જે	૩૫ સમાપાતક	૧૦૭
પ્રકાર ૯૫	૩૬ વનવિહાર	૧૦૮
૩૦ નાયકના શરીર સંસ્કાર	૩૭ જળવિહાર	૧૧૦
માટે ૯૬	૩૮ સમસ્યા કોઠા	૧૧૧
૩૧ અભિસારિકાની પ્રતીક્ષા ૯૯		

અધ્યાય ૫ મો	નાયક, નાયિકા, દૂત-દૂતી	
	અને મિત્રોના પ્રકાર	૧૨૧ થી ૧૫૫
૩૯ ત્રણ પ્રકારની	૪૨ સંબંધ ન કરવા	
નાયિકાઓ ૧૨૪	જેવી સ્ત્રીઓ	૧૪૬
૪૦ પૂનર્બુ કોને કહેવી? ૧૩૧	૪૩ મિત્રના નવ પ્રકારો	૧૪૯
૪૧ નાયકોના પ્રકાર ૧૪૩	૪૩ જાતિ અનુસાર મિત્રો કરવા	

દ્વિતીય અધિકરણ [વિભાગ ૨ નો]

અધ્યાય ૧ લો	સ્ત્રી-પુરુષનો સહવાસ	૧૫૬ થી ૧૯૯
૪૪ નાયક-નાયિકાનો ભેદ ૧૫૮	૪૬ વિષમ રત અને તેના	
૪૫ સમરત અને તેના ભેદ ૧૬૦	ભેદ ૧૬૦	

૪૭ સહવાસનું સુખ કેવું? ૧૬૮

૪૮ મર્લાધારણુ કેવી

રીતે? ૧૭૪

૪૯ રતી અને રતના પ્રકાર ૧૮૮

અધ્યાય ૨ જો ઉપગૂહન

૫૨ આલિંગનાદિના ભેદ ૨૦૨

૫૩ સ્પૃષ્ટક ૨૦૫

૫૪ અપરીણિત સ્ત્રી-

પુરુષના આલિંગન ૨૦૬

૫૫ ઉદ્વેગપક અને

પીડિતક આલિંગન ૨૦૭

૫૬ લતાવેષ્ટિક આલિંગન ૨૧૦

૫૭ વૃક્ષાધિરુદ્ધક આલિંગન ૨૧૧

૫૮ તિલ તણ્ડુલક ,, ૨૧૩

અધ્યાય ૩ જો યુગ્મનના

૬૭ સંભોગપૂર્વે ૨૨૧

૬૮ યુગ્મન કેમ અને

કયારે કરવું ૨૨૩

૬૯ યુગ્મનના પ્રકાર ૨૨૪

૭૦ કન્યા યુગ્મન ૨૨૬

૭૧ નીમિત્તક યુગ્મન ૨૨૭

૭૨ સ્ફુરિતક યુગ્મન ૩૨૭

૭૩ ધદ્વિજક યુગ્મન ૩૨૮

૭૪ યુગ્મનના બીજા વધુ

પ્રકારો ૨૨૮

૭૫ અવપીડિતક યુગ્મન ૨૨૯

૭૬ અશ્વર યુગ્મન અને

પરાબ્ધ ૨૩૦

૭૭ સ્ત્રી પરાબ્ધ પામે તો ૨૩૧

૫૦ નાયક નાયિકાના પ્રકાર

અને રતિ સુખ ૧૬૨

૫૧ પ્રીતિના સ્થૂળ અને

સૂક્ષ્મભેદ ૧૬૬

વિચાર ૨૦૦ થી ૨૧૮

૫૯ ક્ષીરજલક આલિંગન ૨૧૪

૬૦ ઊરુપગૂહન આલિંગન ૨૧૬

૬૧ જઘનોપગૂહન ,, ૨૧૬

૬૨ સ્તનાલિંગન ૨૧૭

૬૩ લલાટિકા આલિંગન ૨૧૭

૬૪ સંવાહન આલિંગન ૨૧૮

૬૫ આલિંગન અને

અંગમર્દન ૨૧૮

પ્રકારો ૨૨૧ થી ૨૪૮

૭૮ કપટશ્રુત એટલે શું? ૨૩૨

૭૯ ઉત્તર યુગ્મન ૨૩૫

૮૦ સંપ્રુટક યુગ્મન ૨૩૫

૮૧ જિહ્વાયુદ્ધ અને તેના

યુગ્મનના પ્રકાર ૨૩૬

૮૨ રાગદિપન યુગ્મન ૨૩૮

૮૩ ચલિતક યુગ્મન ૨૩૮

૮૪ પ્રતિબોધિક યુગ્મન ૨૩૯

૮૫ કૃત્રિમ યુગ્મન ૨૪૧

૮૬ સંકાંતક યુગ્મન ૨૪૧

૮૭ પાદાંગુલિ યુગ્મન ૨૪૧

૮૮ અભિયોગિક યુગ્મન ૨૪૨

૮૯ રાગોદીપન માટે ૨૪૩

અધ્યાય ૪ થો	નખચ્છેદ	૨૪૯ થી ૨૬૫	
૯૦ નખક્ષત અને દંત- ક્ષતના પ્રકાર	૨૪૯	૯૬ અર્ધચંદ્ર નખક્ષત	૨૫૬
૯૧ નખક્ષતના આઠ પ્રકારો	૨૫૦	૯૭ મંડળ નખક્ષત	૨૫૬
૯૨ નખક્ષતનાં સ્થાન	૨૫૧	૯૮ વ્યાઘ્રનખક	૨૫૭
૯૩ નખના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે	૨૫૩	૯૯ મયૂરપદક	૨૫૮
૯૪ અન્ય દેશના નખ- ક્ષતના પ્રયોગ	૨૫૩	૧૦૦ શશ્પ્લુતક	૨૫૮
૯૫ આચ્છુરિત નખ-		૧૦૧ ઉત્પલ પત્રક	૨૫૮
		૧૦૨ સ્મરણીયક	૨૫૯
		૧૦૩ પરસ્ત્રીને નખક્ષત	
		કયા કરવું	૨૬૨

અધ્યાય ૫ થો	દશનચ્છેદ	૨૬૬ થી ૨૮૭	
૧૦૪ દંતક્ષતનાં સ્થાન	૨૬૬	૧૧૨ બિન્દુમાલા દંતક્ષતનો	
૧૦૫ સારા દંત કેવા હોય ?	૨૬૭	ઉપયોગ કયા કરવો	૨૭૧
૧૦૬ દંતક્ષતના આઠ પ્રકાર	૨૬૮	૧૧૩ ખંડાબક દંતક્ષત	૨૭૨
૧૦૭ ગુઢક દંતક્ષત	૨૬૯	૧૧૪ વરાહચર્વિત દંતક્ષત	૨૭૨
૧૦૮ ઉચ્છ્રુનક દંતક્ષત	૨૬૯	૧૧૫ દેહોપચાર	૨૭૪
૧૦૯ બિન્દુ દંતક્ષત	૨૬૮	૧૧૬ મધ્યદેશની સ્ત્રીઓની	
૧૧૦ પ્રવાલમણિ દંતક્ષત	૨૭૦	વિશેષતા	૨૭૬
૧૧૧ બિન્દુમાલા દંતક્ષત	૨૭૧		

અધ્યાય ૬ થી ૧૦

૧૧૭ આસન અને તેના પ્રકાર	૨૮૮	૧૨૦ વડવા સ્ત્રી સાથે સમાગમ	૨૯૦
૧૧૮ મૃગી સ્ત્રી અને અશ્વ પુરુષનો પ્રયોગ	૨૮૮	૧૨૧ પ્રતિગ્રહ કેમ કરવો	૨૯૦
૧૧૯ હસ્તની સ્ત્રી અને વૃષ પુરુષનો સંભોગ	૨૮૯	૧૨૨ યોનિ વિકસિત અથવા સંકુચિત કેમ કરવી	૨૯૧

૧૨૩ ઉત્કૃષ્ટક આસન	૨૯૨	૧૪૫ ચિત્રરત આસનોના	
૧૨૪ વિજ્ઞાનિતક આસન	૨૯૩	પ્રકાર	૩૦૪
૧૨૫ ઈદ્રાણી આસન	૨૯૩	૧૪૬ જાંબાં આસન	૩૦૫
૧૨૬ સંપુટક આસન	૨૯૪	૧૪૭ પશુ આસન	૩૦૭
૧૨૭ સંપુટક આસન કેમ		૧૪૮ દ્વિવિધ આસન	૩૦૮
કરવું	૨૯૫	૧૪૯ રતઆસન	૩૦૯
૧૨૮ સંપુટક આસનના બે		૧૫૦ દેશદેશના ભિન્ન પ્રકાર	૩૧૧
બેદ	૨૯૫	૧૫૧ અધોરતાસન	૩૧૨
૧૨૯ સ્ત્રી સાથે કેમ સૂવું ?	૨૯૭	૧૫૨ ચિત્રરતને પોષક	૩૧૩
૧૩૦ પીડિતક આસન	૨૯૮	૧૫૩ પ્રહણુન અને સીતકાર	
૧૩૧ વેષિતક આસન	૨૯૮	પ્રકાર	૩૧૪
૧૩૨ વાડવક આસન	૨૯૮	૧૫૪ સૂરતક્રિયાનું પ્રયોજન	૩૧૫
૧૩૩ ભુમક આસન	૨૯૯	૧૫૫ પ્રહણુનના ચાર પ્રકાર	૩૧૬
૧૩૪ ભૃંગિતક આસન	૨૯૯	૧૫૬ વિરુતના આઠ પ્રકાર	૩૧૭
૧૩૫ ઉત્પીડિતક આસન	૩૦૦	૧૫૭ સીતકારની સમજ	૩૧૮
૧૩૬ અશ્વ પીડિતક આસન	૩૦૦	૧૫૮ પુરુષાયિત પ્રકરણ	૩૩૨
૧૩૭ વેણુદાહિતક આસન	૩૦૧	૧૫૯ „ પ્રયોગનું કારણ	૩૩૩
૧૩૮ શલાયિતક આસન	૩૦૦	૧૬૦ ઔપરિષ્ઠક પ્રકરણ	૩૫૩
૧૩૯ કાર્કટક આસન	૩૦૨	૧૬૧ નપુંસક સ્ત્રીના બે	
૧૪૦ પીડિતક આસન	૩૦૨	પ્રકાર	૩૫૩
૧૪૧ પક્ષાસન આસન	૩૦૨	૧૬૨ રતારંભાવસાનિક	
૧૪૨ પરાવૃતક આસન	૩૦૨	પ્રકરણ	૩૭૬
૧૪૩ જલક્રીડા	૩૦૩	૧૬૩ રતના વિશેષ બેદ	૩૮૬
૧૪૪ જલક્રીડા અયોગ્ય છે ?	૩૦૪	૧૬૪ સાંપ્રયોગિક પ્રકરણ	૩૯૨

ॐ

શ્રીવાત્સાયનમુનિપ્રણીતં

કામસૂત્રઃ

સાધારણનામકે પ્રથમેઽધિકરણે

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

શ્રીવાત્સાયનમુનિપ્રણીત

કા મ સૂ ત્ર

સાધારણ નામ પ્રથમ અધિકરણ

શાસ્ત્રસંગ્રહ પહેલો અધ્યાય

ધર્માર્થકામેભ્યો નમઃ * ॥ ૧ ॥

“ નિતમ્બાલસગામિન્યઃ પાનોન્નતપયોધરાઃ + ।

મન્મથાય નમસ્તસ્મે યસ્યાયતનમજ્ઞનાઃ ॥ ”

મહર્ષિ વાત્સાયનના કામસૂત્રનો ઘણાગોળે મનકાવતો અર્થ કહે છે.

* આ પ્રથમ સૂત્રમાં અંચકારનું મંગલાચરણ સૂચિત છે. અથવા આરંભમાં મંગલાચરણ કરવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. મંગલાચરણના ત્રણ પ્રકાર છે: ‘ આશીર્વાદ, નમસ્કાર, વસ્તુનિર્દેશો વાપિ મંગલમ્ ’ (૧) આશીર્વાદ, (૨) નમસ્કાર, (૩) વસ્તુનિર્દેશ. આ સૂત્રમાં અથવા પ્રતિપાદ્ય વિષયનો નિર્દેશ છે અને સાથે દેવતાવંદન પણ છે.

x ભાષાંતરકારનું મંગલાચરણ.

કામસૂત્રને વિષયસ્ત કયું છે. તેથી સર્વ તત્ત્વોના જ્ઞાતા પરમેશ્વરને * —શિવને નમસ્કાર કરી હું (યશોધર) કામસૂત્ર પર ‘જ્યમંગલા’ નામની ટીકા કરું છું. આ કર્મક્ષેત્ર જગતમાં બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો છે: બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. તેમાં ચાર આશ્રમ છે: બ્રાહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વૈખાનસ અથવા વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી. તેમાં પણ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોના ગૃહસ્થોને માટે મોક્ષ અભિપ્રેત ન હોવાથી ત્રિવર્ગ * ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જ પુરુષાર્થ—પુરુષનું પરમપ્રયોજન—છે. આમાં પણ ધર્મ અને અર્થ કામને કારણભૂત હોવાથી ફળભૂત અથવા પ્રધાન પુરુષાર્થ કામ જ છે, એમ કામવાદીઓનું કહેવું છે. ઉપાય વગર કામની—કામરૂપી પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તે ઉપાય જણાવવાની ઇચ્છાથી આચાર્ય મલ્લનાગે પહેલાંના આચાર્યો (નંદીશ્વર વગેરે)ના મતાનુસાર આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. જોકે ધર્મ અને અર્થ કામના હેતુ હોવાથી ઉપાદેય છે અને શાસ્ત્રવિહિત પણ છે, એ ખરી વાત છે. છતાં કામસિદ્ધિએ દર્શાવેલા ઉપાયો સિવાય બીજા ઉપાયોની અપેક્ષા—જરૂર—રહે છે. કામસંપ્રયોગ સ્ત્રીપુરુષના સમાગમને અધીન છે. અને સંપ્રયોગ ઉપાયને અધીન છે. ઉપાયોના જ્ઞાન માટે કામશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે—જાણ્યા વગર છૂટકા નથી. ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર આ ઉપાયોનું જ્ઞાન આપવા અસમર્થ છે, માટે કામસૂત્રની આવશ્યકતા છે. કામશાસ્ત્રના પ્રયોજનનો નિર્ણય આગળ જતાં સૂત્રકારે જ સ્પષ્ટ કર્યો છે કે “સ્ત્રીપુરુષોનો પરસ્પર કામલાભ એ પરસ્પરના વ્યવહારને અધીન છે. વ્યવહાર ઉપાયને અધીન છે.” આ ઉપાયોનું વર્ણન કરવું એ કામશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. તાત્પર્ય કે આ જ્ઞાન ‘કામસૂત્ર’થી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપાયો એ કામશાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આ ઉપાયોનું

---

x ‘પરમેશ્વર’ એ શબ્દ શિવ—મહેશ્વરનો પર્યાય છે. પરમેશ્વર શબ્દ શિવને માટે જ વપરાય છે. જુવો કવિકુલચૂડામણિ શ્રીકાલિદાસકૃત ‘રઘુવંશ’નો પહેલો જ શ્લોક: જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ।

* ત્રિવર્ગો ધર્મકામાર્થૈરિત્યમરઃ ।

યથાર્થ જ્ઞાન અધિકારી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય એ મુખ્ય નેમ છે. આમ ન હોય તો શાસ્ત્રજ્ઞાનની જરૂર શી છે? જેઓએ આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું નથી તેઓ પોતાની મેળે એનું જ્ઞાન શું મેળવી શકતા નથી? બીજાને પૂછીને કે તેમના ઉપદેશથી તે જ્ઞાન મેળવી શકે છે, એ ખરી વાત; પણ તે ઉપદેશ આપનારને પણ આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે જ. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેમને ન હોય તો એ જ્ઞાનની શિક્ષા કેવી રીતે આપી શકે? આ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ શાસ્ત્ર ઉપેક્ષાને પાત્ર નથી. શાસ્ત્રના જ્ઞાન વગર એમ ને એમ મેળવેલું જ્ઞાન અનિશ્ચિત * ધુણાક્ષરના જેવું અકલ્પિત હોય છે. તાત્પર્ય કે કેટલીક વાર મનુષ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો નથી, પરંતુ તેને ધુણાક્ષરની માફક આપોઆપ જ્ઞાન જન્મે છે. આ ખરી વાત છે. પરંતુ એમાં આચરવા યોગ્ય શું છે અને ત્યજવા જેવું શું છે તેનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી. આથી તેઓ મહાભ્રમમાં પડે છે. તેનું પરિણામ પણ કેટલીક વાર વિષમય થઈ પડે છે. આ વાત આગળ જતાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. કોઈએ વારત્ત્વિક કથ્યું છે કે:—“શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી એવો કોઈ માણસ એકાદ કાર્ય સિદ્ધ કરે તો તેમાં કંઈ મોટાઈ કે નવાઈ નથી. એકાદ વખત ધુણાક્ષરની માફક આમ આપોઆપ બનવાનો સંભવ છે.” આથી ધુણને ગુરુ સમજી કોઈ તેની પાસે શિક્ષણ લેવા જતા નથી. તાત્પર્ય એ કે શાસ્ત્રવર્ણિત ઉપાયોથી અશિક્ષિત સુશિક્ષિત થાય છે.

કોઈ વાર આથી ઊલટો પ્રકાર પણ જોવામાં આવે છે. કામશાસ્ત્રનો

---

* ધુણાક્ષર-ધુણ એટલે એક જાતનો કીડો. તે સૂકાં લાકડાંમાં થાય છે, અને પોતાના ખોરાક માટે લાકડાંને કોરી ખાય છે. આમ કરતાં કોઈવાર તેમાંથી અક્ષર જેવી આકૃતિ પણ કોતરાઈ જાય છે. અક્ષર કોતરવાને તે પ્રયત્ન કરતો નથી. ખોરાકને માટે લાકડું કોરતાં આપોઆપ તેનાથી અક્ષર કોતરાઈ જાય છે. આમ કોતરાયેલા અક્ષરોને ધુણાક્ષર કહે છે. આ પ્રમાણે જોના મનમાં વિચાર પણ ન કર્યો હોય ને આપોઆપ બની આવે તેને ‘ધુણાક્ષરન્યાય’ કહે છે. જુવા: ધુણાક્ષરન્યાયેન નિર્મિતં તસ્યા: વપુ: ।—દશકુમારચરિતમ્

અભ્યાસી પણ કામશાસ્ત્રક વિષયોમાં અકુશળ હોય છે. આ સ્થળે દોષ કાનો ? વ્યવહાર કરનારનો કે શાસ્ત્રનો ? શાસ્ત્રનો તો કહી શકાશે નહિ. એકજ શાસ્ત્ર જાણનાર બે માણસોમાંથી એકને ક્ષણલાલ થાય છે અને બીજાને થતો નથી. જો શાસ્ત્રનો જ દોષ હોય તો બીજાની માફક પહેલાંને પણ વિપરીત ક્ષણ મળવું જ જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. એકને ન્યારે શુભ ક્ષણ મળે છે ત્યારે બીજાને અતીષ્ટ ક્ષણ મળે છે. આથી વ્યવહારમાં અવશ્ય કંઈ દોષ છે એમ કહેવું પડશે. એમાં શાસ્ત્રનો દોષ નથી. આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. જેઓ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમાં નિપુણતા મેળાવે છે અને પંડિત બને છે, તેમાંના બધા જ શું પથ આહારનું સેવન કરે છે ? જેમને આ શાસ્ત્રના યથાર્થ ક્ષણની આશા હોય, તેમણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સહિત શાસ્ત્રના અર્થનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એમ કરે તો જ તેને તેના ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય. આથી આ શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એ પણ પ્રયોજનનો હેતુ છે.

ધર્મ, અર્થ અને કામને નમસ્કાર ॥ ૧ ॥

અહીં ‘અર્થધર્મકામેભ્યઃ’ ન લખતાં ધર્મને પહેલો લખ્યો, તેનું કારણ એ છે કે ‘અર્થ’ અને ‘કામ’ કરતાં ‘ધર્મ’ પદ અભ્યર્હિત એટલે યોગ્ય—ગૌરવાન્વિત કે પૂજનીય છે. દ્વંદ્વસમાસમાં કયું પદ પહેલું મૂકવું અને કયું પછી એ વિષે વૈયાકરણીઓએ ઘણા નિયમ આપ્યા છે. તેમાં ‘અભ્યર્હિતં પૂર્વમ્’ એ નિયમ છે. ‘કામ’ કરતાં ‘અર્થ’ અને અર્થ કરતાં ધર્મ ગૌરવવાળો છે, માટે તેને પહેલો મૂક્યો છે.

શાસ્ત્રે પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૨ ॥

અન્ય દેવતા છે તેમને નમસ્કાર ન કરતાં ધર્મ, અર્થ, કામને નમસ્કાર શા માટે ? એનો ઉત્તર આપે છે:—

આ શાસ્ત્રમાં એ જ વર્ણનીય છે, (માટે).

આમ ન્યાયપુરઃસર વાજબી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. ન્યાં અધિકૃત—
—અધિકારવાળો અને અનધિકૃત—એટલે અધિકારવગરનો એ બન્નેનો

એકત્ર સમાવેશ હોય ત્યાં અધિકારવાળા બળબળપરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ન્યાય છે. તાત્પર્ય કે અપ્રસ્તુત અને પ્રસ્તુત એ બે હોય ત્યાં પ્રસ્તુત તરફ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે. અંથના પ્રારંભમાં અન્ય દેવતાનું સ્મરણ નથી કરવામાં આવ્યું, કારણકે આ શાસ્ત્રમાં એ દેવોનો અધિકાર નથી. આ શાસ્ત્રમાં ત્રિવર્ગનો જ અધિકાર છે અને ત્રિવર્ગના અભિમાની ધર્મ, અર્થ અને કામનો જ અધિકાર છે. આ શાસ્ત્રમાં કામને જ પ્રધાન પુરુષાર્થ લેખવામાં આવ્યો છે. કામ વડે જ ધર્મ અને અર્થ પ્રાપ્ત છે. કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ઉપાયથી જ પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ વાત આ શાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના બીજા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરી છે. “ત્રિવર્ગનું સેવન તેમનો પરસ્પર સંબંધ રાખી કરવું—અર્થાત્ કે ધર્મ અને કામ, કામ અને અર્થ, અર્થ અને ધર્મ એ રીતે કરવું. આમ કરવાથી આ શાસ્ત્રના અધિકારીને “સર્વણું સ્વીતી ધર્મ, અર્થ, પુત્ર, સંબંધ, પક્ષવૃદ્ધિ અને વિમળ રતિ પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે આ શાસ્ત્રમાં ત્રિવર્ગનો અધિકાર સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. એથી એ ત્રણ દેવતા આ શાસ્ત્રના અધિકારી છે. ધર્માદિનું જે લક્ષણ કહ્યું છે તે પરથી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ દેવતા નથી. જે આમ છે તો તેમને નમસ્કાર શા માટે? આગમ* પરથી જણાય છે કે ધર્માદિ એ અધિષ્ઠિત દેવતા છે. આના પુરાવામાં એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ આપે છે:—

એક વખતે પુરૂરવા રાજા ઇંદ્રને મળવા સ્વર્ગમાં ગયા હતા. તેમણે ત્યાં શરીરધારી ધર્મ, અર્થ અને કામને જોયા. રાજાએ અર્થ અને કામનો તિરસ્કાર કરી ધર્મની પાસે જઈ તેમની એકલાની પ્રદક્ષિણા કરી. આ પ્રમાણે અર્થ અને કામનો તિરસ્કાર થવાથી તેમણે પુરૂરવાને શાપ આપ્યો હતો. આ શાપને લીધે આગળ જતાં રાજાને ઉર્વશીના વિરહનું દુઃખ

---

* શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્ર ‘આગમ’ની વ્યાખ્યા યોગલાખ્યની તેમની ટીકામાં આ પ્રમાણે આપે છે: “આગચ્છન્તિ બુદ્ધિમારોહન્તિ યસ્માદભ્યુદયસ્ય નિઃશ્રેયસ ઉપાયાઃ સ આગમઃ—જે વડે ભોગ અને મોક્ષના ઉપાય બુદ્ધિમાં ચઢી શકે છે તે આગમ.”

ભોગવતું પડયું હતું. વિરહદુઃખ ઓછું થયા પછી પાછળથી લોભને વશ થઈ પુરરવા રાત્રી આહાર, ક્ષત્રિય વર્ગેનું દ્રવ્ય હરણ કરવા લાગ્યા. આહારો દ્રવ્યહીન થવાથી દ્રવ્યને સીધે ચતી યજ્ઞયાગાદિ ધર્મક્રિયા કરી શક્યા નહિ. પછી આહારોએ દર્ભાસ્ત્રનો માર કર્યો અને એથી આહારો દ્વારા રાત્રીનો વધ થયો.

તત્સમવાયબોધકેભ્યશ્ચાચાર્યેભ્યઃ ॥ ૩ ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામનાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપનાર આચાર્યોને પણ નમસ્કાર ॥ ૩ ॥

તત્ શબ્દનો ધર્મ, અર્થ અને કામ સાથે સંબંધ છે. એના તત્ત્વને સમવાય કહે છે. એનું જ્ઞાન કરાવનારને સમવાયના અવબોધક કહે છે. સમવાયબોધક પછીતત્પુરુષ સમાસ છે. પછીતત્પુરુષસમાસનો જે પ્રતિષેધ છે તે અનિત્ય છે. આને માટે પાણિનીનું સૂત્ર છે. અર્થાત્ કે જેણે ત્રિવર્ગના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે તેમને જ નમસ્કાર, બીજાને નહિ. મતલબ કે જે આચાર્યોએ ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી વિચાર કર્યો છે, અન્યને તેનું જ્ઞાન આપ્યું છે, તેમજ એ જ્ઞાનનો સંચય કરી રાખ્યો છે તેમને નમસ્કાર, બીજાને નહિ.

તત્સંબન્ધાત્ ॥ ૪ ॥

ધર્માદિ શાસ્ત્ર રચનારને શા માટે નમસ્કાર નહિ ? એનો જવાબ આચાર્ય આપે છે.

આ શાસ્ત્રમાં તેમનો સંબંધ છે તેથી ॥ ૪ ॥

આ શાસ્ત્ર સાથે તેમને સંબંધ છે તેથી પ્રારંભમાં તેમને જ નમસ્કાર કરવા એ યોગ્ય છે. આ શાસ્ત્ર તો તેમણે રચેલાં શાસ્ત્રોનો સંક્ષેપ જ છે. તાત્પર્ય કે તેમણે જે શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, તેમનો સાર લઈને આ શાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં રચવામાં આવ્યું છે, માટે તેઓ જ નમસ્કારને યોગ્ય છે.

પ્રજાપતિર્હિ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા તાસાં સ્થિતિનિબન્ધનં ત્રિવર્ગસ્ય સાધનમધ્યાયાનાં શતસહસ્રેણાગ્રે પ્રોવાચ ॥ ૫ ॥

આ શાસ્ત્ર અત્યંત શુદ્ધ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું છે. એ દર્શાવવા માટે સૂત્રધાર ગુરુપરંપરાસંબંધ કહે છે કે:—

(આગમપ્રસિદ્ધિ એવી છે કે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં) પ્રજા-પતિએ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને તેની સ્થિતિ જીવનના નિયમે પ્રમાણે ચાલે તે માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગને સાધનભૂત એક લાખ અધ્યાયવાળા શાસ્ત્રનું પ્રવચન કર્યું—કહ્યું. ॥ ૫ ॥

સૂત્રમાં આવેલો ‘હિ’ શબ્દનો “કારણકે—એટલા માટે” એવો અર્થ છે. અવિરુદ્ધ એવું આ શાસ્ત્ર ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત છે. તેનું પઠનપાઠન પણ એ જ પ્રમાણે ચાલ્યું આવે છે, અને તે સૃષ્ટિના પાલન માટે કથવામાં આવ્યું છે. પ્રજાની ત્રણ અવસ્થા છે: ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય. ઉત્પત્તિ થયા પછી સ્થિરપણે રહેવું એનું નામ સ્થિતિ. સ્થિતિ પણ એ પ્રકારની છે. (૧) શુભ અને (૨) અશુભ. ત્રિવર્ગના—ધર્મ, અર્થ અને કામના—પણ એ પ્રકાર છે. (૧) ઉપાદેય—ગ્રાહ્ય અને (૨) અનુપાદેય—અગ્રાહ્ય. ધર્મ, અર્થ અને કામ ગ્રાહ્ય છે; જ્યારે અધર્મ, અનર્થ અને દ્વેષ અગ્રાહ્ય છે. ધર્મથી પર-લોકમાં શુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે અધર્મથી અશુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થ વડે આ લોકમાં સુખોપભોગ અને ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને અનર્થથી કલેશમય જીવન અને અધર્માચરણ પ્રાપ્ત થાય છે. કામથી સુખ અને પ્રજોત્પત્તિ મળે છે; દ્વેષથી નથી મળતું સુખ કે નથી મળતી સંતતિ. આથી તેની સ્થિતિ—તેનું જીવન—તણખલાંની માફક છે. આથી ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ અને અધર્મ, અનર્થ અને દ્વેષનો પરિહાર શી રીતે કરવો તેને માટે ઉપાયની જરૂર છે, અને ઉપાય માટે શાસ્ત્રની—શાસનકારી શાસ્ત્રની જરૂર છે. એક લાખ અધ્યાયવાળું આ શાસ્ત્ર પ્રજાપતિએ નિર્માણ કર્યું હતું, તે વખતે ખીજું શાસ્ત્ર ન હતું, તેથી આ શાસ્ત્રને અગ્રશાસ્ત્ર કહે છે—આ શાસ્ત્રને અગ્રેસરત્વ મળ્યું છે. સકળ પ્રજાના હિતને માટે ઋતિનો આધાર છે. સ્મૃતિશાસ્ત્ર પણ આ જ ઉદ્દેશને લઈ થયાં છે.

તસ્યૈકદેશં સ્વાયંભુવો મનુર્ધર્માધિકારિકં પૃથક્ચકાર ॥૬॥

તેના—એ શાસ્ત્રના—ધર્મવિષયક ભાગને સ્વાયંભુવ મનુએ જુદા કર્યો ॥ ૭ ॥

બ્રહ્મપતિએ નિર્માણ કરેલા શાસ્ત્રના—ત્રિવર્ગસાધનના ત્રણ ભાગ છે. તેમાંથી જેમાં ધર્મનું વર્ણન છે તે ભાગ મનુએ જુદા કર્યો, જેમાં અર્થનું વર્ણન છે તે બૃહસ્પતિએ અલગ કર્યો, અને જેમાં કામનું વર્ણન છે તેને નંદીએ છુટા પાડ્યો. વૈવસ્વત મનુ કરતાં આ સૂત્રકાર મનુ જુદા છે, તે બતાવવા માટે ‘સ્વાયંભુવ’ એવું વિશેષણ સૂત્રમાં વાપરવામાં આવ્યું છે. ધર્માધિકારિક એટલે જેમાં ધર્મને લગતું વિવેચન કે બાબતો છે તે.

બૃહસ્પતિરર્થાધિકારિકમ્ ॥ ૭ ॥

બૃહસ્પતિએ અર્થાધિકારિક—શાસનપદ્ધતિ અને દ્રવ્યોપાજ્ઞન એવું—અર્થશાસ્ત્રને પૃથક કર્યું. ॥ ૭ ॥

બૃહસ્પતિએ અર્થાધિકારિક—શાસનપદ્ધતિ અને દ્રવ્ય મેળવવાનું શાસ્ત્ર—ને પૃથક કર્યું. આ બે અત્રે પ્રસ્તુત ન હોવાથી તેમના અધ્યાયની સંખ્યા જણાવી નથી.

મહાદેવાનુચરશ્ચ નન્દી સહસ્રેણાધ્યાયાનાં પૃથક્કામસૂત્રં પ્રોવાચ ॥૮॥

મહાદેવના અનુચર નંદીએ હજાર અધ્યાયાત્મક કામસૂત્રને અલગ કરી વિશદ ભાવે વર્ણવ્યું. ॥ ૮ ॥

જે અનુચરણ કરે—સહગમન કરે તે અનુચર. નંદી મહાદેવના અનુચર હતા, શિવની સાથે સાથે ગમન કરતા હતા. આ બાબતમાં આ એક કથા છે: “જ્યારે મહાદેવ ઉમાની સાથે દિવ્ય હજાર વર્ષ સુધી સુરતસુખનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા ત્યારે નંદી દ્વાર આગળ બેસી કામશાસ્ત્રની રચના કરતા હતા.” સૂત્રમાં અધ્યાયની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે, કારણકે કામશાસ્ત્ર અધિકૃત છે, અર્થાત્ કે પ્રસ્તુત છે.

તદેવ તુ પञ્ચભિરધ્યાયશતૈરૌદાલકિઃ શ્વેતકેતુઃ સંચિક્ષેપ ॥ ૯ ॥

તેનો (નંદીપ્રોક્ત કામશાસ્ત્રનો) ઔદાલકિ શ્વેતકેતુએ—ઉદાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ પાંચસો અધ્યાયમાં સંક્ષેપ કર્યો. ॥ ૯ ॥

નંદીએ કહેલા કામશાસ્ત્રનો ઉદાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ સંક્ષેપ કર્યો. કહેવાય છે કે પૂર્વે પરસ્ત્રીગમન પ્રચલિત હતું. કામસુખના ઉપાય એટલા બધા છિન્નભિન્ન અને નષ્ટ થઈ ગયા હતા કે જો તેમને સંસ્કાર આપી સુધારવામાં ન આવે તો લોકો તેના તરફ અગ્રદ્વા અને તિરસ્કારથી જુએ. આથી મહર્ષિ ઉદાલકના સુપુત્ર શ્રી શ્વેતકેતુએ તેનો—પ્રચારિત કામસૂત્રનો—સંક્ષેપમાં સંગ્રહ કર્યો. આ સ્થિતિ એક પ્રાચીન શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે: “હે રાજેન્દ્ર! પકવાન્નની માફક સ્ત્રીઓ પણ સામાન્ય ઉપભોગને માટે છે. તેમના પર ક્રોધ કરવો કે વિરક્ત થવું એ ઉચિત નથી; તેમ તેમનામાં અત્યંત આસક્ત થવું એ પણ ઉચિત નથી. પરંતુ, તેઓ રમણને યોગ્ય છે, એમ સમજી તેમની સાથે રમણ કરવું.” આ પ્રથા બંધ કરી ઉદાલક પુત્ર શ્વેતકેતુએ નવીન વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી આ બાબત પરત્વે કહ્યું છે: “ગુરુપુત્ર એટલે જહ્નુસ્પતિના પુત્ર કયે બ્રાહ્મણોને મદ્યપાનમાંથી નિવૃત્ત કર્યા અને ઉદાલકપુત્ર શ્વેતકેતુએ પરદારાભિગમનથી નિવૃત્ત કર્યા. પછી તપોનિષ્ઠ શ્વેતકેતુએ પિતાની આજ્ઞાથી ગમ્યાગમ્યની વ્યવસ્થા માટે શાસ્ત્ર રચી સુખકર પ્રબંધ કર્યો.”

તદેવ તુ પુનરધ્યર્થેનાધ્યાયશતેન સાધારણસાંપ્રયોગિક કન્યા-સંપ્રયુક્તકભાર્યાઽધિકારિકપારદારિકવૈશિકૌપનિષદિકૈઃ સપ્તભિરધિ-કરણૈર્બાહ્રવ્યઃ પાઞ્ચાલઃ સંચિક્ષેપ ॥ ૧૦ ॥

પછી પાંચાલ દેશના બ્રહ્મપુત્ર શ્વેતકેતુએ કરેલા સંક્ષિપ્ત કામ-શાસ્ત્રને (તેને) દાહસો અધ્યાયોમાં (૧) સાધારણ, (૨) સાંપ્રયોગિક, (૩) કન્યાસંપ્રયુક્તક, (૪) ભાર્યાધિકારિક, (૫) પારદારિક, (૬) વૈશિક, અને (૭) ઔપનિષદિક, આ સાત અધિકરણોમાં વહેંચી સંક્ષેપ કર્યો. ॥ ૧૦ ॥

જે કામસૂત્રનો ઉદ્દેશકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ સંક્ષેપ કર્યો હતો તે જ કામસૂત્રનો અર્થ અને ગ્રંથની દૃષ્ટિએ બાબતે પુનઃ સંક્ષેપ કર્યો. શ્વેતકેતુએ તેના સંક્ષેપમાં પરદારાગમનનો પ્રતિષેધ કર્યો હતો. બાબતે તેના ગ્રંથમાં તેનો ખાસ નિષેધ કર્યો છે, તેથી જ આ ગ્રંથમાં પારદારિક અધિકરણમાં તેને પ્રતિપાદ્ય વિષયરૂપે લીધેલ છે. દોઢસો અધ્યાયમાં બાબતે કરેલા સંક્ષેપમાં આગળના અધ્યાયોમાં ઉપયોગી પડે એવી સામાન્ય બાબતો વર્ણવી છે, તેથી તેને સાધારણ અધિકરણ કહે છે. સાંપ્રયોગ—સ્ત્રી પુરુષનો સમાગમ—વિવાહ પછી નિર્જન કેલી-ઉપાયો સાથે જેમાં જાણાવવામાં આવ્યું છે તે અધિકરણને સાંપ્રયોગિક કહ્યું છે. કન્યાસમાગમનું વર્ણન જેમાં છે તે કન્યાસંપ્રયુક્ત. ભાર્યાની બાબત જે અધિકરણમાં જાણાવવામાં આવી છે તે ભાર્યાધિકારિક. જેમાં વેશ્યાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી બાબતો, જેવી કે વેશભૂષા, કળા વગેરે દર્શાવવામાં આવી છે તેને વૈશિક અધિકરણ કહે છે. તે જ પ્રમાણે પરદારાવિષય જેમાં ચર્ચાવામાં આવ્યો છે તેને પારદારિક કહે છે. જેમાં ઉપનિષદના રહસ્યસંગ્રહ છે તેને ઔપનિષદિક કહે છે. આ સાત અધિકરણોનો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. આ સાત જ કામશાસ્ત્રના પ્રધાન વિષય છે. બાબતે પણ આ સાત અધિકરણો જ પોતાના સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. સાત સ્પષ્ટ લખવાનું કારણ એ છે કે સાતથી વધારે નહિ અને ઓછાં નહિ. પ્રકરણમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયનો અધિકાર જે રીતે કરી શકાય તેને અધિકરણ કહે છે; અર્થાત્ કે જેમાં પ્રકરણાર્થ વિશિષ્ટ રીતે કહી શકાય. પાંચાલ દેશનો રહેનાર બ્રહ્મ, તેનો પુત્ર તે બાબતે. બાબતે શબ્દ 'બબ્' પ્રત્યય લગાડી પાણિનીના ૪-૧-૧૦૬ સૂત્ર પ્રમાણે થાય છે.

તસ્ય ષષ્ઠં વૈશિકમધિકરણં પાટલિપુત્રિકાણાં ગણિકાનાં
નિયોગાદત્તકઃ પૃથક્ચકાર ॥ ૧૧ ॥

પાટલીપુત્રની ગણિકાઓના અનુરોધથી દત્તકાર્યને તેના—બાબ-
તે સંક્ષિપ્ત કરેલા શાસ્ત્રના છઠ્ઠા અધિકરણને પૃથક્ કર્યું. ॥ ૧૧ ॥
અહીં 'તસ્ય'નું તાત્પર્ય એ છે કે બાબતે જેને સંક્ષિપ્ત કર્યું તે.

આ છતું અધિકરણ કહેવાનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મવ્યના અધિકરણની આનુ-
પૂર્વીના આધાર પર છઠી સંખ્યા પૂર્ણ કરી છે; તે જ લેવાની છે, બીજી
નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે બીજી આનુપૂર્વી ગ્રંથણ કરી નથી. કામશાસ્ત્રની
બીજી પરંપરા નથી એ દર્શાવવા ‘છતું’ એ શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે.
ગણતરી પ્રમાણે ‘વૈશિક’ છતું જ આવે છે. આની આનુપૂર્વી આગળ ઉપર
જણાવવામાં આવશે. મગધદેશમાં પાટલિપુત્ર * નામનું એક નગર છે. આ
નગરમાં ઉત્પન્ન થનારી તે પાટલિપુત્રિકા કહેવાય છે. મથુરાથી આવીને એક
બ્રાહ્મણ પાટલિપુત્રમાં રહેતો હતો. આ માથુરને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક પુત્ર
થયો. તેનો જન્મ થયા પછી તેની માતાનો પરલોકવાસ થયો. પિતા પણ
તેને એક બ્રાહ્મણીને ખોળે આપી પરલોક સિધાવ્યો. બ્રાહ્મણીએ તે દત્તક
પુત્રને લાડપાનથી મોટો કર્યો, અને તેનું ‘દત્તક’ એવું અન્વર્થક નામ
રાખ્યું. અદ્ય સમયમાં તે સર્વ કળા અને વિદ્યા શીખ્યો. શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ
તે ઉત્તમ રીતે કરતો હોવાથી લોકો તેને ‘દત્તકાચાર્ય’ * કહેવા લાગ્યા.
એકવાર તેના મનમાં એમ થઈ આવ્યું કે ‘લોકયાત્રા’—સંસાર ઉત્તમ રીતે

* આધુનિક ‘પટણા’

* આ સંબંધમાં બીજી કથા આ પ્રમાણે છે: “લોકશિક્ષાને માટે શિવનાં
અંશાચાર્ય શ્રી દત્તાત્રય શિવમંદિરમાં બેઠા હતા. આ જ મંદિરને દત્તક નામનાં
એક મનુષ્યે પોતાની પ્રિય નાયિકાને માટે સંકેતસ્થાન નક્કી કર્યું હતું. દત્તકે
તેની ઠઠ્ઠા કરવા ગર્ભાધાન માટે જ સ્થાન નક્કી કરી રાખ્યું હતું. દુર્ભાગ્યે નાયિકા
પતિને છોડી આવી શકી નહિ. દત્તકને આની ખબર ન હતી. તે શિવમંદિરમાં
રક્તવસ્ત્ર ઓઢી સૂતેલા ભગવાન દત્તાત્રયને વળગી ઠઠ્ઠા કરવા લાગ્યો. ભગવાને
તેની સ્ત્રીલંપટતા જોઈ શાપ આપ્યો કે તું સ્ત્રીની શોધમાં, હું કોણ છું તે જણવાની
દરકાર સુધ્ધાં કરતો નથી. જ તું સ્ત્રી થઈ જ. દત્તક તરત જ સ્ત્રી થઈ ગયો.
કેટલોક સમય વીતી જવા પછી તેણે ભગવાન આત્રયને પુનઃ પ્રસન્ન કરી પુરુષનું
શરીર પ્રાપ્ત કર્યું. આ શાપના પ્રતાપે તે સ્ત્રી બની જવાથી સ્ત્રીરસ અને પુરુષરૂપે
પુરુષરસ આમ બન્ને લાવતું જ્ઞાન મેળવી શક્યો હતો. આ જ્ઞાનને લીધે
તે ‘વૈશિક અધિકરણ’ને કામસૂત્રથી પૃથક કરી તેની સ્વતંત્રભાવે રચના કરી
શક્યો હતો.

નિર્વાહ કરવાનો વિધિ—પણ જાણવી જોઈએ. તેણે જોયું કે એ કળાનો તો વેશ્યામાં જ વાસો છે. આથી તે વેશ્યાજન સાથે પિછાન કરી રોજ તેમને ત્યાં જવા લાગ્યો. તેમને ત્યાં જઈ તેણે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું અને એવો તો અભ્યાસ કર્યો કે વેશ્યાઓ એ કળા શીખવવા માટે તેને પ્રાર્થના કરવા લાગી. વીરસેના નામની પ્રમુખ વેશ્યાએ પ્રાર્થના કરી: “આચાર્યવર ! અમે પુરુષોનું રંજન કરી શકીએ એવી શિક્ષા આપો.” વારાંગનાની આ વિનંતી માન્ય કરી દત્તકાચાર્યે વૈશિક અધિકરણને પૃથક કર્યું. શાસ્ત્રાનુસાર યુક્તિયુક્ત બીજું કથન દત્તકાચાર્ય વિષે એવું છે કે “એક વખતે ગર્ભ-યાત્રાને પ્રસંગે દત્તક નામનો પુરુષ શંકરની પાસે વરયાચના માટે એકો હતો. તેનો પગ શિવને લાગ્યો. શિવનું અપમાન થતાં તેમણે તેને શાપ આપ્યો કે તું સ્ત્રી થઈ જા. તરત જ દત્તક સ્ત્રી બની ગયો. પુનઃ તેણે શંકરને પ્રસન્ન કરી પુરુષ થવાનો વર પ્રાપ્ત કર્યો અને તેને યોગે તે પુનઃ પુરુષ બન્યો. આ બંને અવસ્થાનો અનુભવ મેળવનારે આ વૈશિકાધિકરણને પૃથક કર્યું. જો બાહ્યજે જ કહેલાં અધિકરણને દત્તકાચાર્યે પોતાનાં સૂત્રોમાં અથિત કર્યાં હોય તો તેમાં નવીનતા શી રહી ? દત્તકાચાર્ય સ્ત્રી અને પુરુષોના બંનેના ભાવ જાણતા હતા. દત્તકાચાર્યની વાત આચાર્ય વાતસાયનને અભિષ્ટ હોત તો ‘ઉભયરસજ દત્તક’ એવું વિશેષણ લગાડત.

તત્પ્રસન્નાચ્ચારાયણઃ સાધારણમધિકરણં પૃથક્ક્રમોવાચ ॥ ૧૨ ॥

સુવર્ણનામઃ સાંપ્રયોગિકમ્ ॥ ૧૩ ॥ ઘોટકમુખઃ કન્યાસંપ્રત્તકમ્ ॥ ૧૪ ॥ ગોર્નદીયો ભાર્યાધિકારિકમ્ ॥ ૧૫ ॥ ગોણિકાપુત્રઃ પારદારિકમ્ ॥ ૧૬ ॥ કુચુમાર ઔપનિષદિકમ્ ॥ ૧૭ ॥

એ જ પ્રસંગથી ચારાયણ નામના આચાર્યે પોતાના મતાનુસાર સાધારણ અધિકરણ પૃથક કર્યો છે. ॥ ૧૨ ॥ સુવર્ણનામે સાંપ્રયોગિક અધિકરણ, ॥ ૧૩ ॥ આચાર્ય ઘોટકમુખે ‘કન્યાસંપ્ર-યુક્ત’, ॥ ૧૪ ॥ આચાર્ય ગોર્નદીયે ભાર્યાધિકારિક, ॥ ૧૫ ॥

ગાણિકાપુત્રે પારદારિક, ॥ ૧૬ ॥ અને કુચુમારે ઔપનિષદિક
અધિકરણ પૃથક કર્યાં છે. ॥ ૧૭ ॥

દત્તકાર્ય જે પ્રમાણે વૈશિક અધિકરણને પોતાના મત પ્રમાણે પૃથક
કર્યું છે, તે પ્રમાણે ચારાયણ વગેરે આચાર્યોએ જુદાં જુદાં અધિકરણો પૃથક
કર્યાં છે અને તે તે અધિકરણોમાં પોતપોતાનો મત દર્શાવ્યો છે.

एवं बहुभिराचार्यैस्तच्छास्त्रं खण्डशः प्रणीतमुत्सन्नकल्पमभूत् ॥ १८ ॥

આ સુત્રથી આચાર્ય વાત્સાયન શા માટે તેમણે કામશાસ્ત્ર રચ્યું તેનું
પ્રયોજન જણાવે છે:—

આ પ્રમાણે ઘણા આચાર્યોએ તેના ખંડ-ટુકડા કરી નાંખ્યા,
તેથી તે શાસ્ત્ર નષ્ટપ્રાય થયા જેવું થયું. ॥ ૧૮ ॥

આચાર્ય બ્રાહ્મણે કામશાસ્ત્રનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હતો. તેના ટુકડા-
ટુકડા કરીને બીજા આચાર્યોએ કામશાસ્ત્રના ગ્રંથ તૈયાર કર્યા. આમાંનાં
કેટલાંક પ્રકરણો જોવામાં આવે છે, પણ નંદિકેશ્વરે રચેલું શાસ્ત્ર તો નષ્ટ
થઈ ગયું છે.

तत्र दत्तकादिभिः प्रणीतानां शास्त्रावयवानामेकदेशत्वाद्, मह-
दिति च बाभ्रवीयस्य दुरध्येयत्वात्, संक्षिप्य सर्वमर्थमल्पेन ग्रन्थेन
कामसूत्रमिदं प्रणीतम् ॥ १९ ॥

દત્તકાદિ આચાર્યોએ રચેલા ગ્રંથ (સંપૂર્ણ કામશાસ્ત્ર)ના
અંશ સમાન-ટુકડા વા એક દેશ છે, અને બ્રાહ્મણે રચેલું કામશાસ્ત્ર
બહુ મોટું હોવાથી સમજવું કઠિન છે. આથી આ સર્વનો સંક્ષેપ
કરી મેં આ અલ્પગ્રંથરૂપે કામશાસ્ત્ર રચ્યું છે. ॥ ૧૯ ॥

કામશાસ્ત્ર વિષે દત્તકાચાર્ય વગેરેએ જે ગ્રંથો બનાવ્યા હતા તે તે
શાસ્ત્રનો કેટલોક ભાગ ખંડરૂપે હતો. એથી એ આ શાસ્ત્રનું એક અંગ
લેખી શકાય. પરંતુ, ભિન્ન ભિન્ન અંગોથી અંગી શાસ્ત્રની આવશ્યકતા પૂરી

પડતી નથી. એક અંગથી આખા શાસ્ત્રનું પૂરું ભાન થતું નથી. બાહ્યે રચેલું કામશાસ્ત્ર એટલું મોટું છે કે તેનું અધ્યયન કરવું ઘણું જ કઠિન છે, તેથી સાત અધિકરણોમાં સાત હજાર અધ્યાયના સંક્ષેપ કરી—ટૂંકાવી—આ અલ્પ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણતા અને સરળતાથી અધ્યયન કરી શકાય તેવી યોગ્યતા આણી છે. આ કામશાસ્ત્રની રચના કરી નથી—બુદ્ધિમાં સર્વ ગ્રહણ કરી, તેને પ્રણીત—અધિન કરવામાં આવ્યું છે. આ પરથી સમાપ્ત થવાની આશા દર્શાવી છે.

તસ્યાયં (?) પ્રકરણાધિકરણસમુદ્દેશઃ—

શાસ્ત્રસંગ્રહઃ ॥ ૨૦ ॥ ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિઃ ॥ ૨૧ ॥ વિદ્યાસમુદ્દેશઃ ॥ ૨૨ ॥ નાગરિકવૃત્તમ્ ॥ ૨૩ ॥ નાયકસહાયદૂતીકર્મવિમર્શઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રી વાતસાયનપ્રણીત કામશાસ્ત્રના પ્રકરણ અને અધિકરણનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

શાસ્ત્રસંગ્રહ, ॥ ૨૦ ॥ ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિ, ॥ ૨૧ ॥ વિદ્યાસમુદ્દેશ, ॥ ૨૨ ॥ નાગરિક વૃત્ત, ॥ ૨૩ ॥ નાયકસહાયદૂતીકર્મવિમર્શ, ॥ ૨૪ ॥ સાધારણ નામના પહેલા અધિકરણમાં પાંચ પ્રકરણ છે.

इति साधारणं प्रथममधिकरणम् । प्रकरणानि पञ्च ।

પ્રમાણકાલભાવેભ્યો રતાવસ્થાપનમ્ ॥ ૨૫ ॥ પ્રીતિવિશેષાઃ ॥ ૨૬ ॥ આલિંગનવિચારાઃ ॥ ૨૭ ॥ ચુમ્બનવિકલ્પાઃ ॥ ૨૮ ॥ નસ્ત્રદનજાતયઃ ॥ ૨૯ ॥ દશનચ્છેદ્યવિધયઃ ॥ ૩૦ ॥ દેશ્યાઉપ-ચારાઃ ॥ ૩૧ ॥ સંવેશનપ્રકારાઃ ॥ ૩૨ ॥ ચિત્રરતાનિ ॥ ૩૩ ॥ પ્રહણનયોગાઃ ॥ ૩૪ ॥ તદ્યુક્તાશ્ચ સિત્કૃતોપક્રમાઃ ॥ ૩૫ ॥ પુરુ-ષાયિતમ્ ॥ ૩૬ ॥ પુરુષોપસૃષ્ટાનિ ॥ ૩૭ ॥ ઔપરિષ્ઠિકમ્ ॥ ૩૮ ॥ રતારમ્ભાવસાનિકમ્ ॥ ૩૯ ॥ રતવિશેષાઃ ॥ ૪૦ ॥ પ્રણયકલહઃ ॥ ૪૧ ॥

પ્રમાણ કાળ અને ભાવને અનુસાર સુરતની વ્યવસ્થા, ॥ ૨૫ ॥

પ્રીતિવિશેષ, ॥ ૨૬ ॥ આલિંગનવિચાર, ॥ ૨૭ ॥ ચુંબનના પ્રકાર,
 ॥ ૨૮ ॥ નબક્ષતના પ્રકાર, ॥ ૨૯ ॥ દંતક્ષતના પ્રકાર, ॥ ૩૦ ॥ દંશમાં
 પ્રવ્યસિત રીત પ્રમાણે પ્રેમોત્પત્તિના ઉપાય, ॥ ૩૧ ॥ આસનપ્રકાર,
 ॥ ૩૨ ॥ વિચિત્રરતવિશેષ, ॥ ૩૩ ॥ પ્રહણુનયોગ—મુષ્ટિ આદિ પ્રહારનો
 યોગ, ॥ ૩૪ ॥ પ્રહારયુક્ત સિત્કાર આરંભ, ॥ ૩૫ ॥ પુરુષાયિત—પુરુષ
 થાકી જાય ત્યારે સ્ત્રીનું પુરુષના જોડું આચરણ, ॥ ૩૬ ॥ પુરુષોપસૃષ્ટ-
 પુરુષ કેરા ઉપચારથી સ્ત્રીની પાસે જવું, ॥ ૩૭ ॥ ઔપરિષ્ઠક—અપ્રા-
 કૃતિક સહવાસ ॥ ૩૮ ॥ રતારંભાવસાનિક—રતના આરંભમાં અને
 અવસાનમાં કર્તવ્ય, ॥ ૩૯ ॥ સુરતના પ્રકાર ॥ ૪૦ ॥ પ્રણયકલહ ॥ ૪૧ ॥

આ પ્રકારનું સાંપ્રયોગિક નામનું બીજું અધિકરણ છે. એમાં દશ
 અધ્યાય છે અને સત્તર પ્રકરણ છે.

વરણવિધાનમ્ ॥ ૪૨ ॥ સમ્બન્ધનિર્ણયઃ ॥ ૪૩ ॥ કન્યાવિશ્વ-
 મ્મળમ્ ॥ ૪૪ ॥ બાલાયા ઉપક્રમાઃ ॥ ૪૫ ॥ શક્ષેતાકારમૂચન-
 ॥ ૪૬ ॥ એકપુરુષાભિયોગઃ ॥ ૪૭ ॥ પ્રયોજ્યસ્યોપાવર્તનમ્ ॥ ૪૮ ॥
 અભિયોગતથ્ચ કન્યાયાઃ પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૪૯ ॥ વિવાહયોગઃ ॥ ૫૦ ॥

કન્યાવરણ—કેવી છાકરી સાથે વિવાહ કરવો, ॥ ૪૨ ॥ સંબંધ-
 નિર્ણય, ॥ ૪૩ ॥ કન્યાનુનય—કન્યાને વિદ્યાસ પઢવવો, ॥ ૪૪ ॥ બાલા-
 નુનય—બાળામાં પ્રીતિ કરવાના વિવિધ પ્રયત્ન, ॥ ૪૫ ॥ ઇંગિતાકાર-
 સૂચન—ઘસારા, ચેષ્ટા, આંખોની રંગત, ॥ ૪૬ ॥ એકપુરુષાભિયોગ-
 અસહાય પુરુષ-ઇંગિતાકારથી-કન્યાની સાથે સંબંધ સાધવા પ્રયત્ન,
 ॥ ૪૭ ॥ પ્રયોજ્યનું ઉપાવર્તન—ઈષ્ટ પુરુષને આકર્ષિત કરવો, ॥ ૪૮ ॥
 અભિયોગથી કન્યાની પ્રતિપત્તિ—અભિયોગથી કન્યાએ ઇષ્ટ પુરુષને
 પ્રાપ્ત કરવો, ॥ ૪૯ ॥ વિવાહયોગ, ॥ ૫૦ ॥

આવી રીતનું કન્યાસંપ્રયુક્ત નામનું ત્રીજું અધિકરણ છે. આ
 અધ્યાયમાં પાંચ અધ્યાય અને નવ પ્રકરણ છે.

એકચારિણીવૃત્તમ્ ॥ ૫૧ ॥ પ્રવાસચર્યા ॥ ૫૨ ॥ સપત્નીષુ
 જ્યેષ્ઠાવૃત્તમ્ ॥ ૫૩ ॥ કનિષ્ઠાવૃત્તમ્ ॥ ૫૪ ॥ પુનર્ભૂવૃત્તમ્ ॥ ૫૫ ॥
 દુર્ભગાવૃત્તમ્ ॥ ૫૬ ॥ આન્તઃપુરિકમ્ ॥ ૫૭ ॥ પુરુષસ્ય બહીષુ
 પ્રતિપત્તિઃ ॥ ૫૮ ॥

એકચારિણીવૃત્ત—કેવળ પોતાના પતિ સાથે રમણ કરવાવાળી-
 નો વ્યવહાર, ॥ ૫૧ ॥ પ્રવાસચર્યા—વિદેશ જનાર પતિ સાથે વ્યવહાર,
 ॥ ૫૨ ॥ જ્યેષ્ઠા કહેતાં મોટી સ્ત્રીએ નાની શોક સાથે કેવો વ્યવહાર
 કરવો, ॥ ૫૩ ॥ કનિષ્ઠાનો વ્યવહાર—પોતાની મોટી શોક સાથે
 નાનીનો વ્યવહાર, ॥ ૫૪ ॥ પુનર્ભૂવૃત્ત—પુનર્ભૂ એટલે વિધવાએ
 ફરીથી લગ્ન કર્યા હોય તો તેના તેની શોક સાથે વ્યવહાર, ॥ ૫૫ ॥
 દુર્ભગાવૃત્ત—એટલે દુર્ભાગ્યવતીએ પોતાના પતિને અને શોકને
 પ્રસન્ન કરવા શું કરવું, ॥ ૫૬ ॥ આન્તઃપુરિક—આન્તઃપુરના ધર્મ,
 ॥ ૫૭ ॥ પુરુષને અનેક પત્નીઓ હોય તો તેનું તેમની પ્રત્યે
 કર્તવ્ય, ॥ ૫૮ ॥

આ પ્રમાણે ભાર્યાધિકરણ નામનું ચોથું અધિકરણ છે. આ અધિ-
 કરણમાં બે અધ્યાય અને આઠ પ્રકરણો છે.

સ્ત્રીપુરુષશીલાવસ્થાપનમ્ ॥ ૫૯ ॥ વ્યાવર્તનકારણાનિ ॥ ૬૦ ॥
 સ્ત્રીષુ સિદ્ધાઃ પુરુષાઃ ॥ ૬૧ ॥ અયત્નસાધ્યા યોષિતઃ ॥ ૬૨ ॥
 પરિચયકારણાનિ ॥ ૬૩ ॥ અભિયોગાઃ ॥ ૬૪ ॥ ભાવપરીક્ષા
 ॥ ૬૫ ॥ દૂતીકર્માણિ ॥ ૬૬ ॥ ईश्वरकामितम् ॥ ૬૭ ॥ આન્તઃ-
 પુરિકં દારરક્ષિતકમ્ ॥ ૬૮ ॥

સ્ત્રીપુરુષશીલાવસ્થાપન—સ્ત્રીપુરુષોના સ્વભાવની વિવેચના
 અને ચેષ્ટા, આકર્ષણ કેમ કરવું તે, ॥ ૫૯ ॥ વ્યાવર્તનકારણો—પરકીયાની
 પ્રાપ્તિમાં રોકાણ કરે તેવાં કારણો, ॥ ૬૦ ॥ સ્ત્રીઓને વશ કરનાર

સિદ્ધ પુરુષો ॥ ૬૧ ॥ અપ્રયત્નસાધ્ય સ્ત્રીઓ-વગરપ્રયત્ને વશ થતી સ્ત્રીઓ, ॥ ૬૨ ॥ પરિચયકારણો-ઓળખાણ કરવાના ઉપાય, ॥ ૬૩ ॥ અભિયોગ-સંબંધ વધારવાનો ઉપાય, ॥ ૬૪ ॥ ભાવપરીક્ષા, ॥ ૬૫ ॥ દૂતીકર્મ, ॥ ૬૬ ॥ ઐશ્વર્યવાન પુરુષોને પોતાની કામના પૂર્ણ કરવા માટે ઉપાય, ॥ ૬૭ ॥ આંતઃપુરિકદારશક્તિક-અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની રક્ષા, દોષ વગેરે ॥ ૬૮ ॥

આ રીતનું પારદારિક નામનું પાંચમું અધિકરણ છે. આ અધિકરણમાં ૭ અધ્યાય ને દશ પ્રકરણો છે.

ગમ્યચિન્તા ॥ ૬૯ ॥ ગમનકારણાણિ ॥ ૭૦ ॥ ઉપાવર્તન-વિધિઃ ॥ ૭૧ ॥ કાન્તાદુહર્તનમ્ ॥ ૭૨ ॥ અથાગમોપાયાઃ ॥ ૭૩ ॥ વિરક્તલિજ્જાણિ ॥ ૭૪ ॥ વિરક્તપ્રતિપત્તિઃ ॥ ૭૫ ॥ નિષ્કાસનપ્રકારાઃ ॥ ૭૬ ॥ વિશીર્ણપ્રતિસન્ધાનમ્ ॥ ૭૭ ॥ લાભવિશેષઃ ॥ ૭૮ ॥ અર્થાનર્થાનુબન્ધસંશયવિચારઃ ॥ ૭૯ ॥ વેશ્યાવિશેષાશ્ચ ॥ ૮૦ ॥

ગમ્યચિન્તા—વેશ્યાઓને કેવા પુરુષથી સહાય મળે છે ×, ॥ ૬૯ ॥ ગમનકારણો—કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે અભિગમનનાં કારણ, ॥ ૭૦ ॥ ઉપાવર્તનવિધિ—પોતાની તરફ આકર્ષણ કરવાનો વિધિ, ॥ ૭૧ ॥ કાન્તાનુવર્તન—એકાચારિણી * વેશ્યાનું ઇષ્ટપુરુષને અનુકૂળ વર્તન, ॥ ૭૨ ॥ વેશ્યાએ ધનહરણ કરવાની ચુક્તિ, ॥ ૭૩ ॥ વિરક્તચિહ્ન—વિરક્ત પુરુષોનાં ચિહ્ન ॥ ૭૪ ॥ વિરક્ત પુરુષોની પુનઃ પ્રાપ્તિ—પ્રીતિ ઓછ બેઠેલાને ફરીથી આકર્ષવાની કળા, ॥ ૭૫ ॥ નિષ્કાસનપ્રકાર—ચાહુનારને

× કામશાસ્ત્રના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદમાં આનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે:—

Why courtesans have dealings with men. P. 12.

* A courtesan who lives with a man as his wife.

Kamashastra, P. 12.

કાઠી મૂકવાનો ઉપાય, ॥ ૭૬ ॥ વિશીર્ણુપ્રતિસંધાન-કાઠી મૂકેલાની સાથે પુનઃસંધિ, ॥ ૭૭ ॥ લાભવિશેષનો વિચાર ॥ ૭૮ ॥ અર્થાનુબંધ-સંશય વિચાર-અર્થ તથા અનર્થનો અનુબંધ અને સંશય સંબંધી વિચાર-અર્થની પ્રાપ્તિમાં ધર્મ, અધર્મ અને અનર્થનો વિચાર, ॥ ૭૯ ॥ વેશ્યાવિશેષ-વેશ્યાના પ્રકાર, ॥ ૮૦ ॥

આ પ્રમાણે ઔપનિષદિક નામનું અધિકરણ છે. તેમાં બે અધ્યાય અને છ પ્રકરણો છે.

સુભગંકરણમ્ ॥ ૮૧ ॥ વશીકરણમ્ ॥ ૮૨ ॥ વૃષ્યાશ્ચ યોગાઃ ॥ ૮૩ ॥ નષ્ટરાગપ્રત્યાયનમ્ ॥ ૮૪ ॥ વૃદ્ધિવિધયઃ ॥ ૮૫ ॥ ચિત્રાશ્ચ યોગાઃ ॥ ૮૬ ॥

સુભગંકરણ-૩૫, ગુણ, સૌભાગ્ય મેળવવાના ઉપાય, ॥ ૮૧ ॥ વશીકરણ-મંત્ર અને અંજનથી બીજને કેમ વશ કરવા, ॥ ૮૨ ॥ વાછ-કરણ પ્રયોગ-શક્તિવર્ધક ઉપાયો, ॥ ૮૩ ॥ નષ્ટરાગપ્રત્યાયન-નષ્ટરાગ-ને પુનઃ પેદા કરવો, ॥ ૮૪ ॥ વૃદ્ધિવિધિ-ગુહ્યાંગ મોટું કરવાના ઉપાય, ॥ ૮૫ ॥ ચિત્રયોગ, ॥ ૮૬ ॥

આ પ્રમાણે ઔપનિષદિક નામનું સાતમું અધિકરણ છે. આ અધિકરણમાં બે અધ્યાય અને છ પ્રકરણ છે.

જેમાં ૪૪ વિષયનો આરંભ કરાય છે—પ્રક્રિયન્તે—તેને પ્રકરણ કહે છે. પ્રકરણનો અને અધિકરણનો સંક્ષેપમાં જે ઉલ્લેખ તેને સમુદેશ કહે છે. ‘શાસ્ત્રસંગ્રહ’, ‘ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિ’ વગેરે જે પ્રકરણોમાં વર્ણવ્યા છે, તે પ્રકરણમાં તે વિષયનો સંબંધ છે તેને લઈને છે. જેવી રીતે ‘કંસવધ’ કાવ્યમાં ‘શાસ્ત્રસંગ્રહ’ ‘ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિ’ વગેરે નામ છે તેની માફક.

તંત્ર અને આવાપ એ પ્રમાણે બે ભાગ છે. રતિ પેદા કરે તેવા આલિંગન આદિ તંત્ર કહેવાય છે. એ તંત્ર જે ભાગમાં વર્ણવામાં આવ્યું છે, તે સાંપ્રયોગિક અધિકરણને તંત્ર કહી શકાય. જે ઉપાયોથી રતિને

માટે સ્ત્રીપુરુષો આકર્ષી શકાય તેને ‘આવાપ’ કહે છે. આવાપ એટલે સમાગમનો ઉપાય. આવા પ્રકારનો ઉપદેશ ‘કન્યાસંપ્રયુક્તક’, ‘ભાર્યાધિકારિક’, ‘પારદારિક’ અને ‘વૈશિકઅધિકરણ’માં છે, તેથી તે આવાપ કહી શકાય. તંત્ર અને આવાપનું અનુદાન સાધારણ પ્રકરણ વિના શક્ય નથી, તેથી આરંભમાં સાધારણ પ્રકરણ જણાવવામાં આવ્યું છે. જે વિષય તંત્ર કે આવાપથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી તેને માટે ઔપનિષદિક અધિકરણ છે, જે છેવટે કહેવાનું છે. તંત્ર અને આવાપ તેનું અંગભૂત સાધન હોવાથી તે તેમાં અંતર્ગત છે—તેમાં આવી જાય છે. કામશાસ્ત્રમાં કામ જ પ્રધાન છે, અને બાકીના તેના અંગીભૂત છે. પહેલા સાધારણ અધિકરણમાં શાસ્ત્રસંગ્રહનું પહેલું પ્રકરણ છે. એને પહેલું કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં સારા વિષયનો સામાન્ય રૂપે સંગ્રહ છે.

આ પ્રમાણે આ કામશાસ્ત્રમાં છત્રીશ અધ્યાય, ત્રીસક પ્રકરણો, સાત અધિકરણ અને સવા હજાર શ્લોક છે.

પ્રસ્તુત કામશાસ્ત્રમાં અવયવ કહેતાં અંગ કેટલાં છે અને સમુદાય એટલે અંગી કેટલા છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવવા માટે ‘ષ્ટત્રિશંદિત્યાદિ’ વાક્યથી શરૂઆત કરી અધ્યાય વગેરેની સંખ્યા જણાવી. સંખ્યા કહેવાનું કારણ એ કે પ્રમાણમાં આ ગ્રંથ નાનો છે એ જણાવવા માટે છે. આ શાસ્ત્ર અન્યનિરપેક્ષ છે એ બતાવવા માટે પ્રકરણ અને અધિકરણની સંખ્યા દર્શાવી છે. આમાં ન્યૂનાધિક—વધારેઆણું કંઈ નથી એ દર્શાવવા શ્લોકસંખ્યા નિશ્ચિતરૂપે કહેવામાં આવે છે.

સંક્ષેપમિમમુક્ત્વાસ્ય વિસ્તરોઽતઃ પ્રવક્ષ્યતે ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासभाषणम् ॥ ૮૭ ॥

ગ્રંથના આગળના ભાગના અનુસંધાન વિષે સૂત્રકાર કહે છે કે—

આ શાસ્ત્રને સંક્ષેપમાં કહી હવે વિસ્તારપૂર્વક કહીશું, કારણ

કે સંક્ષેપ અને વિસ્તાર—સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકાર—વિદ્વજ્જનોને
ઠાણ છે. ૧૮૭૧

इति शास्त्रसंग्रहः प्रथम प्रकरणम् ।

શાસ્ત્રસંગ્રહ સમાપ્ત

પ્રારંભમાં સંક્ષેપ કર્યા પછી એનો વિસ્તાર અમે કરનાર છીએ. આ નવીન પ્રથા છે કે પ્રથમ સંક્ષેપમાં સર્વ પ્રકરણોને કહેવાં અને પછી તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ અધિકારી વિદ્વાનોની રીત એવી છે કે તેઓ પ્રથમ સંક્ષેપ સામાન્યરૂપથી અને પછી વિસ્તારથી તેનો વિચાર કરે છે. પ્રથમ સંક્ષેપમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો જ વિસ્તાર આગળ કરવામાં આવ્યો છે એ જાણ્યા પછી ભૂલ કે ગોટાળાનો સંભવ રહેતો નથી. ઉપરાંત ઈષ્ટ પ્રકરણનો વિચાર કરવાનું ઐયરકર થઈ પડે છે.

—*—

શ્રી અમૃતલાલતનય રમણિકલાલનિર્મિત તાત્પર્યવ્યંજિકા નામની
પહેલા અધિકરણના પહેલા અધ્યાયની ગુજરાતી ટીકા સમાપ્ત.

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિપ્રકરણમ્ ।

ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિફલં શાસ્ત્રમ્, તસ્મિન્નપ્રતિપત્તૌ વિપ્રતિપત્તૌ વા તદુપાયપર્યેષણમપિ યુક્તમ્, તસ્માચ્છાસ્ત્રસંગ્રહાદનન્તરં ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિરુચ્યતેતિ પ્રકરણસમ્બન્ધઃ । ઉદ્દેશાપેક્ષયા ચ સમ્બન્ધિત્વે કથમુદ્વેશેતિ ચિન્ત્યમ્, પ્રતિપત્તિસ્ત્રિવિધા-અનુષ્ઠાનમવબોધઃ, સંપ્રતિપત્તિર્એતિ । તત્ર પ્રાધાન્યાદનુષ્ઠાનમધિકૃત્યાહ—

શાસ્ત્રનું ઈળ ત્રિવર્ગની પ્રતિપત્તિ વા તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે છે. ત્રિવર્ગની પ્રતિપત્તિ આપનાર શાસ્ત્રથી તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય કે નહિ એમ કદાચ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ તેના ઉપાયનું અન્વેષણ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. જો સંદેહ જ હોય તો તે દૂર કરવા માટે તેની ચર્ચાની જરૂર છે. જો સફળતાપ્રાપ્તિને માટે ખાતરી હોય તો તે ઉપાયો જાણવા પણ જરૂરના છે. આથી બન્ને રીતે તેની ચર્ચા જરૂરની હોવાથી શાસ્ત્રસંગ્રહની પછી ત્રિવર્ગની પ્રતિપત્તિ કહેવામાં આવે છે. આથી આ પ્રકરણનો ઈળરૂપ સંબંધ પૂર્વપ્રકરણની સાથે છે. શાસ્ત્રની સાથે તો પ્રકરણનો સાક્ષાત્ સંબંધ છે; પરંતુ, શાસ્ત્રનો દેશની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. આથી ઉદ્દેશની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રકરણની સાથે આ પ્રકરણનો સંબંધનિર્ણય થઈ શકશે નહિ. પરંતુ ત્રિવર્ગનું અનુષ્ઠાન ને શાસ્ત્રનું ઈળ લેખી પૂર્વપ્રકરણમાં શાસ્ત્રના સમસ્ત વિષયનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિનો સાક્ષાત્ સંબંધ શાસ્ત્રની સાથે છે અને તે સંક્ષેપમાં પહેલા પ્રકરણમાં આવી ગયેલો હોવાથી હવે અહીં ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિને જ કથવામાં આવી છે.

ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિના ભેદ

અનુદાન, અવબોધ અને સંપ્રતિપત્તિએ ત્રણ ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિના ભેદ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામને પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયને અનુદાન કહે છે. અવબોધ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામને યથાર્થ રૂપથી જાણવા તે. સંપ્રતિપત્તિ એટલે એને ઉત્તમરૂપે અધિકૃત કરી લેવું (આચાર્યક્રિયા). આ ત્રણમાં અનુદાન જ પ્રધાન છે; કારણ કે એના બોધ વગર—જ્ઞાન વગર કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેમ સંપ્રતિપત્તિ પણ થઈ શકતી નથી. એથી સર્વથી પ્રથમ અનુદાનનો જ વિચાર કરીએ છીએ.

શતાયુર્વૈ પુરુષો વિમજ્ય કાલમન્યોન્યાનુબદ્ધં પરસ્પરસ્યાનુ-
પઘાતકં ત્રિવર્ગં સેવેત ॥ ૧ ॥

સો વર્ષ સુધી આયુષ્ય ભોગવનાર મનુષ્યે પોતાના કાળનો (જીવનનો) (આશ્રમમાં) વિભાગ કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણનો ઉપભોગ એવી રીતે કરવો કે એ ત્રણનો એકબીજાની સાથે સંબંધ રહે અને તે પરસ્પર વિઘાતક ન નીવડે. ॥ ૧ ॥

શતાયુઃ—સો વર્ષની ઉમરવાળો—સો વર્ષનું જેનું આયુષ્ય છે એવો. પુરુષના આયુષ્યની અવધિ સો વર્ષની લેખાય છે. જે કાંઈ એમ કહે કે કાળવિભાગને માટે ‘સો’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તો તેમ નથી. કારણ કે આયુષ્ય પોતે જ વિભક્ત છે, એનો વિભાગ થઈ શકે નહિ. વળી જેની ઉંમર સો વર્ષ પહેલાં પૂરી થઈ જાય તેનું શું? એના વિભાગ નહિ થઈ શકે. *

ત્રિવર્ગની પ્રતિપત્તિમાં પુરુષ જ પ્રધાન છે. સ્ત્રીઓની સેવા પુરુષોને અધીન છે. ત્રિવર્ગની સેવા માટે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય નથી. વક્ત્યમાણુ—આગળ ઉપર કથવામાં આવનાર—ન્યાયથી સમયનો વિભાગ કરતાં, ધર્મ, અર્થ, કામના સેવનને માટે સમય—વિભાગ બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને છઠ્ઠા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સેવન કરવો.

* આનો ઉત્તર આ અધ્યાયના પાંચમા સૂત્રમાં છે.

અન્યોન્યાનુબદ્ધ—ધર્મ, અર્થ અને કામ, એમાં એકએકની સાથે એક વા એ સંકળાયેલા—જોડાયેલા છે. અનુબદ્ધ—પાછળ જોડાયેલો. પ્રજ્ઞર્થી એટલે પુત્રની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ઋતુકાલમાં પોતાની પત્ની સાથે સહવાસ કરે, તો તો તેની ઇચ્છા ન હોવાથી તે કાર્ય કામ તો નહિ કહી શકાય; પણ તે ધર્મ તો અવશ્ય કહેવાશે. તાત્પર્ય એ છે કે જો તેને પુત્ર થાય તો તે તેનો પુત્ર થશે. આ એક રીતે અર્થ પણ છે. પત્નીનો વળી તેણે અનાદર ન કર્યો. ઇચ્છા ન છતાં પણ તેની સાથે ધર્મનું પાલન કર્યું. આથી ધર્મ પ્રધાન છે. પુત્રરૂપી અર્થ એ આનુષંગિક છે. ધર્મ ખરો પણ અર્થાનુબદ્ધ.

પુત્રાર્થી પુરુષ પત્નીની સાથે ઋતુકાળમાં વિધિપૂર્વક સમાગમ કરે તો તેનું આ કાર્ય ધર્મ છે. પણ તે કામાનુબદ્ધ થશે, કારણ કે તેનો સહ-સમાગમ જો કે ધર્મથી પ્રેરિત હોવા છતાં પણ કામનાવશ હતો. જો અવિવાહિત પુરુષને સર્વાર્થ પુરુષથી—પોતાની જાતિના પુરુષથી—કન્યાલાલ થાય તો આ લાભ ધર્મની સાથે થયો છે. કારણ તે પુરુષને વગર ઇચ્છાએ પોતાની જાતની—સર્વાર્થ કન્યાનો લાભ થયો. અહીં અર્થ અને ધર્મ બંને છે. પણ અર્થ પ્રધાન—મુખ્ય છે, ન્યારે ધર્મ ગૌણરૂપથી છે. જો પરણેલા પુરુષને અધમ વર્ણના પુરુષથી ઇચ્છિત કન્યા મળી જાય તો તો તે અર્થ છે; પરંતુ તેનું અધમ જાતિની કન્યાનું પરિગ્રહણ કામને લખે છે, ધર્મને લખે નહિ; અર્થાત્ કામાનુબદ્ધ. ઋતુકાળમાં કામાતુર પુરુષ પોતાની પ્રેયસીની સાથે સહવાસ કરે તો એ કામ છે, પણ ધર્માનુબદ્ધ. પુરુષ પરણેલો હોય પરંતુ દરિદ્ર હોય; અને જો તેને ચાહનારી ધનવાન અધમવર્ણી કન્યા મળે તો તેનો આ ધનલાભ કામથી થયો છે. આથી આ કામ સ્ત્રી અને ધનપ્રાપ્તિ—અર્થ—ની સાથે છે; એટલે અર્થાનુબદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ એકએકની સાથે સંકળાયેલ છે.

અવિવાહિત પુરુષનો ઇચ્છિત નિર્દોષ સર્વાર્થ કન્યા સાથે વિધિપૂર્વક સંયોગ ધર્મ છે; પણ આ અર્થ અને કામની સાથે અનુબદ્ધ છે. જો

અવિવાહિત પુરુષને ઇચ્છિત સવર્ણ કન્યાની પ્રાપ્તિ થાય તો તેનો આ યોગ અર્થ, ધર્મ અને કામની સાથે છે. અર્થ ખરો, પણ ધર્મ અને કામથી અનુબદ્ધ. તાત્પર્ય એ છે કે અવિવાહિતનો સવર્ણ—પોતાની જાતની—કન્યા સાથે વિવાહ એ અર્થ છે. અર્થ આમ ફળ્યો. વળી ઇચ્છેલી જ કન્યા મળી એટલે કામ પણ ફળ્યો. અવિવાહિત સવર્ણ યોગ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કરવું, એ ધર્મ (કાર્ય) છે. એટલે ધર્મ પણ સધાયો. અહીં અર્થ તે ધર્મ અને કામથી અનુબદ્ધ છે.

અવિવાહિત પુરુષને તેની ઇચ્છિત અને તેના પર અનુરક્ત ધનવાન અને રૂપવાન કન્યાની સાથે એ સમયે વિવાહ થાય કે જ્યારે તેઓ બન્ને એકબીજાને માટે ઉત્કંઠિત હોય તો આ (યોગ) કામ છે; પણ ધર્મ અને અર્થથી અનુબદ્ધ છે. પરસ્પર અનુદ્વાતક ન હો. એકનું સેવન કરતાં બીજું તેનું વિદ્વાતક—હાનિકારક ન હોવું જોઈએ. ધર્મ, અર્થ અને કામ આમાંથી જે કોઈ એકનું સેવન કરવામાં આવે તે એવા રૂપમાં હોવું જોઈએ કે એકથી બીજાને હાનિ ન થાય. કામનું સેવન કરતાં જો ધર્મ અને અર્થની હાનિ થાય તો તે સેવન કોઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી. એનાં ઉદ્દારણુ આગળ પર જણાવવામાં આવશે. ॥ ૧ ॥

વયોમાગે કાલવિભાગમાહ—

બાલ્યે વિદ્યાગ્રહણાદીનર્થાન્ ॥ ૨ ॥

વયદ્વારા કાળવિભાગ કહેવામાં આવે છે.

બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યોપાર્જન આદિ અર્થોનું સેવન કરવું. ॥ ૨ ॥

આગળ સો વર્ષનું આયુષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં તેના અવાંતર અથવા ગૌણ વિભાગ જણાવવામાં આવે છે. બાલ્યકાળની મર્યાદા સોળ વર્ષ સુધીની છે. જન્મ ધારણ કર્યા પછી દૂધ લેતો થાય અને પછી અન્ન ખાતો થાય અને સત્તર વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી મધ્યમ, ત્યાર પછી તેની ગણના વૃદ્ધોમાં થાય છે. * સર્વ અર્થોમાં પ્રધાન વિદ્યાગ્રહણુ તે બાલ્યકાળમાં મેળવી લેવું જોઈએ.

* બાલ્યાવસ્થાના ત્રણ પેટા વિભાગ: પ્રારંભ, મધ્ય અને અંત. ૧૬ વર્ષ સુધી બાલ્ય, ૧૭ મે વર્ષે મધ્યમ, ત્યાર પછી બાલ્યકાળની વૃદ્ધાવસ્થા.

एवम्—

कामं च यौवने ॥ ३ ॥

યુવાવસ્થામાં કામનું સેવન કરવું. ॥ ૩ ॥

स्थाविरे धर्मं मोक्षं च ॥ ४ ॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ અને મોક્ષનું સેવન કરવું. ॥ ૪ ॥

આ શાસ્ત્રાનુસાર ત્રિવર્ગપ્રાપ્તિ એને જ પરમપુરુષાર્થ માને છે, તો વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મની સાથે ‘ મોક્ષ ’ લખવાની શી જરૂર છે? જ્ઞાન-વાદીઓ ચાર પુરુષાર્થ માને છે: ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચતુર્વર્ગ કે પુરુષાર્થચતુષ્ટય તેમને ઇષ્ટ છે. એથી વૃદ્ધાવસ્થા આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં ગાળવી એ ઐયરુકર છે. ઠીક, જો એવો જ નિયમ છે કે આલ્ય-કાળમાં અર્થ, યૌવનમાં કામ, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ અને મોક્ષનું સેવન કરવું, તો પછી આગળ જે અન્યોન્યાનુબંધ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું શું? સમયવિભાગ પ્રમાણે તો એકેક સમયે એકેકનું સેવન જણાવે છે? ઠીક છે. અન્યોન્યાનુબંધ કહેવામાં આવે છે, તે યથાર્થ છે. પણ જો કોઈને એકેકનું સેવન સમય વિભાગાનુસાર કરવું હોય તો થઈ શકે છે. પણ આગળના એક સત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે બીજાને વિદ્યાતક ન હોવું જોઈએ. એક બીજી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. જો કાળવિભાગનો નિયમ રાખે તો—અર્થાત્ આલ્યકાળમાં વિદ્યાનો, યૌવનમાં કામનો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ અને મોક્ષનો તો—મિશ્રોપાસના—પરસ્પર અનુબંધ—નું શું? જો ધર્મની સાથે અર્થનો, વા અર્થની સાથે કામનો, ધર્મ અને અર્થની સાથે કામનો ક્રિવા કામ અને અર્થની સાથે ધર્મનો કોઈ પણ સંબંધ નહિ રહે એમ નથી. આનુષંગિક સંબંધ રાખી અનુષ્ઠાન કરવું. જે જેનો સમય છે તેમાં વિરુદ્ધચરણ ન કરવું. સમયવિભાગ પ્રમાણે ધર્માદિકનું સેવન કરતાં પ્રસંગવશાત્ બીજાનું સેવન કરે તો કંઈ દોષ નથી.

अनित्यत्वादायुषो यथोपपादं वा सेवेत ॥ ५ ॥

આયુ અનિત્ય છે તેથી જે સમયે જેટલો (ઉચિત પુરુષાર્થ) થઈ શકે તેટલાનું સેવન કરવું. ॥ ૫ ॥

આયુષ્યનો એવો કંઈ નિયમ નથી, કે સોએ સો વર્ષ પૂરાં ભરાય. ઘણા સો વર્ષ પહેલાં પણ મરણ પામે છે. આથી જે ઉચિત અને બની શકે તેનું સેવન કરવું. વિદ્યાગ્રહણ સમયે, એટલે બાલ્યકાળમાં, ધર્મ અને અર્થનું સેવન થઈ શકે છે. યૌવનમાં કામની સાથે ધર્મ અને અર્થનું સેવન થઈ શકે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મને માટે કહેલું છે. પણ જે શક્તિ હોય તો અર્થ અને કામનું સેવન કરવું. માત્ર એકના જ સેવનમાં પૂરો પુરુષાર્થ નથી. કારણ કે એકને વળગી રહેવાથી જેનું સેવન નથી થયું તે બાકી રહી જાય છે.

આ પક્ષમાં સમયની કંઈ વ્યવસ્થા નથી. વિદ્યાગ્રહણરૂપ અર્થની સેવા ત્રણ કાળમાં સંભવિત નથી. કારણ કે કામેચ્છા અને વિદ્યાને વૈર છે. આથી નિયમ કરે છે કે—

બ્રહ્મચર્યમેવત્વાવિદ્યાગ્રહણાત્ ॥ ૬ ॥

વિદ્યાગ્રહણ કરતાં સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું. ॥ ૬ ॥

વિદ્યાગ્રહણનું કામ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી કામનું સેવન કરવું નહિ. આથી ઊલટું વર્તવાથી અધર્મ થશે. અર્થાત્, વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના કામમાં હરકત આવશે અને વિદ્યારૂપી અર્થ ગ્રહણ કરી શકાશે નહિ. આ નિયમ ભૂમિ આદિ મેળવવામાં લાગુ પડતો નથી. વિદ્યાગ્રહણકાળમાં ભૂમિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં વાંધો નથી.

કોઈ એમ કહે છે કે વિદ્યાગ્રહણ વગર ભૂમિ આદિનું મેળવવું શક્ય નથી. આથી સો વર્ષના ત્રણ વિભાગ કરે છે. ૩૩ વર્ષ અને ૪ માસની બાલ્યાવસ્થા, ત્યારપછી ૬૬ વર્ષ ને ૮ માસ સુધી મધ્યમાવસ્થા અને પછીનો બાકીનો ભાગ સો વર્ષ સુધીનો વૃદ્ધાવસ્થાનો.

આ પ્રમાણેની વિભાગવ્યવસ્થામાં બાલ્યકાળ ૩૩ વર્ષ ૪ માસનો થાય. પહેલાં બાલ્યકાળ ૧૬ વર્ષનો જણાવવામાં આવ્યો છે. આ સમય

૧૬ વર્ષના આ વિભાગમાં આવી જાય છે. એથી ૧૬ વર્ષ પછી કામ-સેવનનો સમય લેખાય છે. સોળની અંદરનો સમય તો વિદ્યાગ્રહણ માટે જ છે. આ સમયમાં ગુરુઆજ્ઞાથી ભૂમિનું અર્જન કરતા જણાયા છે, પણ કામસેવન કરતા જણાયા નથી. આથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે ૧૬ વર્ષની પછીના આત્મકાળમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે સમયવિભાગથી ત્રિવર્ગનું અનુષ્ઠાન જણાવ્યું.

હવે ત્રિવર્ગનું સ્વરૂપ અને જે ઉપાયથી તેનું જ્ઞાન થાય તે બંને જણાવે છે—

**અલૌકિકત્વાદદૃષ્ટ્યાર્થત્વાદપ્રવૃત્તાનાં યજ્ઞાદીનાં શાસ્ત્રાત્મવર્ત-
નમ્ ; લૌકિકત્વાદ્ દૃષ્ટ્યાર્થત્વાદ્ પ્રવૃત્તેભ્યશ્ચ માંસભક્ષણાદિભ્યઃ
શાસ્ત્રાદેવ નિવારણં ધર્મઃ ॥ ૭ ॥**

અલૌકિક અને અદૃષ્ટ ફળવાળાં હોવાથી યજ્ઞાદિક કર્મોમાં અપ્રવૃત્ત મનુષ્યોને શાસ્ત્રના આદેશથી પ્રવૃત્ત થવું, અને આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ ફળ મળવાથી માંસભક્ષણાદિમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યોએ શાસ્ત્રના આદેશથી નિવૃત્ત થવું (આ પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ બે પ્રકારનો) એ ધર્મ છે. ॥ ૭ ॥

યજ્ઞાદિ, રૂપરસાદિની માફક—સંસારી પદાર્થની માફક જોવામાં આવતા નથી. આથી એના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી. એથી યજ્ઞાદિકને અલૌકિક કહે છે. જે એમ કહેવામાં આવે કે યજ્ઞાદિ દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્માત્મક છે. નિરાળા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મરૂપી યજ્ઞાદિક જોવા અને સાંભળવામાં આવે છે તો પછી યજ્ઞાદિકને અલૌકિક કેમ કહી શકાય ? આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે અદૃષ્ટાર્થ અર્થાત્ કે જે સમયે તે (યજ્ઞાદિ) કરવામાં આવે છે તે સમયે તેનું ફળ પણ જોવામાં આવતું નથી, એથી તે અલૌકિક અને અદૃષ્ટ ફળવાળા છે. અલૌકિક અને અદૃષ્ટ ફળવાળામાં ભુદ્ધિમાન મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ જેમ અદૃષ્ટ (ન જોયેલી) સામર્થ્યવાળી ઔષધિઓ હોય છે તેમ આમાં હોતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે

લૌકિક એટલે માંસભક્ષણાદિનું. ફળ જેમ તૃપ્તિ છે તેવી એટલે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ. જેનું ફળ પ્રત્યક્ષ નથી તેને (યજ્ઞાદિને) લૌકિક શા રીતે કહી શકાય ? તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી અલૌકિક. આને કાઈ પણ પાંડિત્ય અદૃષ્ટ શક્તિવાળી ઔષધિના પ્રત્યક્ષ ફળમાં પ્રવર્તિત કરી શકે નહિ. અકારણથી યજ્ઞાદિની સાથે અપ્રવૃત્ત વિશેષણ લગાડ્યું છે. આદિ શબ્દથી તપશ્ચરણ, યોગ વગેરે ધાર્મિક કૃત્યો. અપ્રવૃત્ત તપશ્ચર્યા આદિ શાસ્ત્રોભ પ્રવૃત્ત થવું ધર્મ છે. એનું નામ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ. જે લૌકિક તૃપ્તિ આદિ ફળ આપનારા છે તેને ચાહનાર મૃગાદિકાના માંસભક્ષણની માફક તેને કહે છે. તૃપ્તિકામી આવા કારણથી જેઓ માંસભક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે માંસભક્ષણાદિનું શાસ્ત્રથી નિવારણ થાય છે. માંસભક્ષણની સાથે આવેલા ‘આદિ’ શબ્દથી દ્રોહ, બીજનના ધનનું હરણ કરવું, દુષ્કર્મો કરવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આનું નિવારણ શાસ્ત્રથી જ થાય છે. કારણ કે આવા કામ ન કરે એમ શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરે છે. આ નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે.

ધર્મના વિષયમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ શા માટે લે છે તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે.

તં શ્રુતેર્ધર્મજ્ઞસમવાયાચ્ચ પ્રતિપદ્યેત ॥ ૮ ॥

તે (પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ) ધર્મને શ્રુતિથી અને ધર્મને જાણનાર પુરુષોના સંસર્ગથી શીખવો જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સાતમા સુત્રમાં જે ધર્મનું લક્ષણ જણાવ્યું છે તેલ તેને અનુસાર સ્મૃતિથી—સાંગવેદથી સમજે. જે એ શાસ્ત્રનો અધિકારી છે તે અને જે એનો અધિકારી નથી તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિના યથાર્થ તત્ત્વને જાણનાર યોગ્ય વિદ્વાન મનુષ્ય પાસેથી તેમના સંસર્ગમાં આવી સમજે. પ્રતિપત્તિ કરે, —અવબોધ કરે. પ્રતિપત્તિ એ જ્ઞાનરૂપ છે.

વિદ્યાભૂમિહિરણ્યપશુધાન્યમાણ્ડોપસ્કરમિત્રાદીનાર્જનમર્જિત-
સ્ય વિવિર્ધનમર્થઃ ॥ ૯ ॥

વિદ્યા, ભૂમિ, સુવર્ણ, પશુ, ધાન્ય, ભાંડાપસ્કર (વાસણ વગેરે ઘરનો સામાન), મિત્રાદિકને મેળવવાં અને મેળવેલાં હોય તેની વૃદ્ધિ કરવી, એનું નામ અર્થ. ॥ ૯ ॥

અહીં વિદ્યા એટલે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા સમજવી. જે શાસ્ત્રોનું અવણ ક્યું હોય, સાંભળ્યું હોય, તેની પરીક્ષા કરવી તેનું નામ ‘અન્વીક્ષા’ છે. જેની અન્વીક્ષાનું પ્રયોજન હોય તે ‘આન્વીક્ષિકી’ કહેવાય. આમાં ગૌતમપ્રણિત તર્કશાસ્ત્ર વગેરે આવી ગ્નય છે. ‘આદિ’ શબ્દ વડે દંડનીતિ વગેરે સમજવું. ભૂમિ, એટલે જેમાં ખેતી થઈ શકે તેવી—ખેતીને યોગ્ય જમીન, પાક પેદા ન થાય તેવી ભૂમિ નહિ. હિરણ્ય એટલે સોનું ચાંદી વગેરે. પશુ એટલે હાથી, ઘોડા, ગાય, બેંસ વગેરે. ધાન્ય એટલે ત્રીલિ—અનાજ, તે પણ ત્રણ પ્રકારનું: ઉત્તમ, મધ્ય અને અધમ; મોસમની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં વાવેલું ધાન્ય. ભાષ્યકાર કહે છે કે જવ, મગ, અડદ, તલ, ચણા વગેરે સોળ પ્રકારનું ધાન્ય. ભાંડાપસ્કર એટલે લોખંડની કે કાષ્ટની ઘર-ઉપયોગી ચીજો: તવો, કઢાઈ, વેલણ, ભૂંગળી, તથા માટીના ઘડા, ચામડાની કુપ્પોઓ વગેરે. મિત્ર જે પ્રકારના હોય છે: એક કાર્યમિત્ર અને બીજો સહજમિત્ર. કાર્યમિત્ર એટલે મતલબી—ગરજસરુ મિત્ર. આવા મિત્રોની રક્ષાની જરૂર જ નથી. સહજમિત્ર ઉદાર અને મમતાવાળો હોય તે; આળ-પણુથી જ ધૂળમાં સાથે રમ્યા હોઈએ તે, જેને લંગોટિયો દોસ્ત પણ કહે છે. મિત્રની સાથે ‘આદિ’ શબ્દ છે. એટલે ‘આદિ’ શબ્દથી વસ્ત્ર, આભરણ વગેરે સમજવાં. અર્જન એ પ્રકારનાં હોય છે: પ્રાપ્ત કરેલા—મેળવેલા—હાથી ઘોડા આદિનો સ્વીકાર; બીજો પ્રકાર તે એ કે નિષ્પત્ત ન થયેલાં ધાન્યાદિકને મેળવવાં તે. સૂત્રમાં ‘અર્જિતસ્ક’ એમ છટ્ટીનું એકવચન છે. તે એક—એક દ્રવ્યનાં સાથસાથ અર્જન અને વર્ધન માટે છે. જો એમ અર્થ ન કરીએ તો સર્વ સમુદાયનું એકીવખતે અર્જન કરવું એવો અર્થ થાય. વૃદ્ધિ અને ભોગ આદિ દર્શાવવા માટે વર્ધન શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એની વૃદ્ધિ—વધારો કર્યા કરે અને વાપરે

કે ઉપયોગ ન કરે. શાસ્ત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે ઉપચય-મેળવવું અને તેનો ઉપભોગ કરવો.

તમધ્યક્ષપ્રચાદ્વાર્તાસમયવિદ્મ્યો વણિગ્મ્યથેતિ ॥ ૧૦ ॥

તે અર્થને ‘અધ્યક્ષપ્રચાર’ (કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્ર)થી કૃષિ-વાણિજ્યના તત્ત્વજ્ઞો પાસેથી અને વણિકો પાસેથી શીખે. ॥ ૧૦ ॥

જેનો પ્રત્યક્ષ ભાવે પ્રચાર થઈ શકે તેને અધ્યક્ષપ્રચાર કહે છે. ધનિકાના વ્યવહારને પણ કોઈ અધ્યક્ષપ્રચાર કહે છે. કોઈ કૌટિલ્ય અર્થ-શાસ્ત્રના અધ્યક્ષપ્રચાર* નામના પ્રકરણને લેવું એમ કહે છે. કેટલાક ટીકાકારના મતે આ ઇષ્ટ નથી. ‘વાર્તા’ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્ર સમજવો. જે શાસ્ત્રનો અધિકારી છે, તે શાસ્ત્રથી સમજી લે. જે શાસ્ત્રનો અધિકારી નથી, શાસ્ત્ર જાણતો નથી, તે કૃષિ, પશુપાલન, વાણિજ્ય વગેરેનાં તત્ત્વોના જાણનાર પાસેથી સમજી લે; અથવા તો વેપાર કરનાર પાસેથી શીખી લે.

અહીં વણિક શબ્દ કૃષક વગેરેનો સૂચક છે.

શ્રોત્રત્વચ્ચક્ષુર્જિહ્વાગ્રાણાનામાત્મસંયુક્તેન મનસાઽધિષ્ઠિતાનાં સ્વેષુ સ્વેષુ વિષયેષ્વાનુકુલ્યતઃ પ્રવૃત્તિઃ કામઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્માથી સંયુક્ત, મનથી અધિષ્ઠિત, કાન, ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, નિર્દોષ, અને નાક (આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોત્તું) ઇન્ધ્રાનુકુલ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એમાં) પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ કામ. ॥ ૧૧ ॥

ત્વક એટલે કર્મેન્દ્રિય, જે કામમાં અનુકૂળ થાય છે તે કામના બે પ્રકાર છે: (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષ સામાન્ય કામનું અહીં વર્ણન છે. આત્મસંયુક્ત મન દ્વારા જ્યારે શબ્દાદિ વિષયભોગની ઇચ્છા થાય છે.

* કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રનું બીજું અધિકરણ. આ અધિકરણમાં નગર, દુર્ગાદિની રચના, ખેતી, વેપાર, રત્નપરીક્ષા, હાથી, ઘોડા, રથનું નિરીક્ષણ વગેરે સુંદર રીતે અગ્યાં છે.

ત્યારે તેનો પ્રયત્નગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરેનો આત્માની સાથે સમવાયસંબંધ છે. મનસંયુક્ત થતાં તે પ્રાપ્ય અને અપ્રાપ્યકારી શ્રોતાદિક ઇન્દ્રિયોની સાથે સંયુક્ત થાય છે, અને શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નિઃસ્રાવ અને પ્રાણની ક્રમશઃ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ઇચ્છા દ્વારા ઉપગૃહિત શબ્દાદિ વિષયિણી બુદ્ધિ વિષયભોગના સ્વભાવવાળી હોવાથી ઉપચારથી તે કામ કહી શકાય છે. અર્થાત્ કે જ્યારે બુદ્ધિને વિષયભોગની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે ત્યારે વિષયભોગવાળી બુદ્ધિ ઉપચારથી કામ કહેવાય છે. આત્મા બુદ્ધિ દ્વારા વિષયને ભોગવી સુખનો અનુભવ કરે છે. એ સુખ તે સામાન્ય રૂપથી પ્રધાન કામ છે. હેતુ અને ફળભેદથી સામાન્ય કામ બે પ્રકારનો છે; અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ યા ઇચ્છા તે કામ; અને પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ વા ઇચ્છા તે દ્વેષ.

**સ્પર્શવિશેષવિષયે ત્વેસ્યાભિમાનિકમુશ્વાનુવિદ્ધા ફલવત્યર્થ
પ્રતીતિઃ પ્રધાન્યાત્કામઃ ॥ ૧૨ ॥**

પ્રધાન અને અપ્રધાન ભેદથી કામ બે પ્રકારનો છે. તે બન્ને પ્રકાર આ સૂત્રથી જાણાવે છે.

ચુસ્મનાદિ પ્રાસંગિક સુખની સાથે, વિશેષ અંગાના સ્પર્શ થતાં ફલવતી આનંદની પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રધાન કામ. ॥ ૧૨ ॥

સ્પર્શવિષયક કર્મેન્દ્રિય પાંચ છે : વાક (વાણી), પાણિ (હાથ), પાદ (પગ), પાચુ (ગુદા), ઉપરચ. આનાથી વચન, આદાન, વિહરણ, ઉત્સર્ગ અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પાંચેમાં સ્ત્રી-પુરુષોના નીચેના ભાગમાં વ્યંજન કહેતાં સ્ત્રીપુરુષોની ઓળખાણ આપતી જે ‘સંબાધકાદિ’ (ચોની) અને ઇન્દ્રિય છે, તેનો સ્વભાવ ત્વગિન્દ્રિય છે. એના કાઠિ એક પ્રદેશ-ભાગને ઉપરથેન્દ્રિય કહે છે, જે શુક્રક્ષરણની અવસ્થામાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ વ્યંજનના મધ્યવર્તી ભાગમાં જે સ્પર્શવિશેષની

પ્રતીતિ થાય છે તે અર્થપ્રતીતિ; અર્થાત્ કે ત્વગિન્દ્રિય બુદ્ધિ કે ત્વચાનું વિશેષ સ્પર્શજ્ઞાન. આનું કારણ સંપ્રયોગની ઇચ્છાથી કામિતાખ્ય ભાવ છે. સ્ત્રીને પુરુષના ઉપસ્થના સ્પર્શવિષયમાં સ્ત્રીત્વવ્યંજનની જે ત્વચા-ઇન્દ્રિય છે તેની પ્રતીતિ થાય છે. પુરુષને સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વવ્યંજનવાળા સ્પર્શથી પુરુષના ત્વગિન્દ્રિયવિષય ભિન્ન પ્રકારના સ્પર્શની પ્રતીતિ થાય છે. એને અર્થપ્રતીતિ કહે છે. પરસ્પરના સાધનથી પરસ્પરના સાધનના નિરાળા સ્પર્શને ‘અર્થ’ કહે છે. એના પ્રત્યક્ષને અર્થપ્રતીતિ કહે છે. કેવળ સ્પર્શ નહિ પણ સ્પર્શવિશેષ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષના ઊરુ અને કક્ષા (બગલ) આદિના સ્પર્શવિષયમાં તેમજ સ્ત્રીના ઊરુ અને નાભિના સ્પર્શવિષયમાં જે પ્રતીતિ થાય છે તે અર્થપ્રતીતિ નહિ કહી શકાય. કારણ કે આ પ્રતીતિ પ્રધાન નથી. આવી અર્થપ્રતીતિને સામાન્ય કામ કહે છે. મુખ્ય વા વિશેષ કામ શી રીતે ‘ફલવતી’ ? પ્રબંધાનુસાર (અવિચ્છેદ ભાવ) ઉત્પન્ન થતી પ્રતીતિમાં શુક્રપાત અને તેજ સમયે આનંદરૂપ ફળ કહેતાં મુખ્ય થાય તે ફળવતી અર્થપ્રતીતિ છે. પહેલાં જે અર્થપ્રતીતિ કહી, તે પ્રથમ ઉત્પન્ન થતી પ્રતીતિ જુદા પ્રકારની છે. ફલવતી અર્થપ્રતીતિનું કારણ પ્રથમની અર્થપ્રતીતિ છે. આમાં ત્રણ વસ્તુ છે: (૧) શુક્રપાત, (૨) સ્પર્શ અને (૩) રતિમુખ. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વિષયભેદ અને સ્વરૂપભેદથી બે પ્રકારની પ્રતીતિ છે. પ્રથમ કહેલી પ્રતીતિથી સ્વપ્નમાં નિરાળા સ્પર્શનું ભાન થાય છે; પણ તે ફળવતી નથી. કારણ કે સ્વપ્નના સર્વ વિષય મિથ્યા હોય છે. અર્થપ્રહણનું પ્રયોજન એ છે કે જે અવાસ્તવિક છે તેનું ગ્રહણ ન કરવું. આ પણ અપ્રધાન વિશેષ કામ છે. જો આમ જ હોય તો, અર્થાત્ કે આને જ જો કામનું પ્રધાન લક્ષણ માનો તો, વિપરિત-પશુ આદિની યોનિથી, અયોનિથી (હસ્તમૈથુન), અનભિપ્રેત યોનિથી (બલાત્કારથી) જે અર્થપ્રતીતિ થાય છે તેની ગણતરી પણ પ્રધાન કામમાં થશે ? આમ ન થાય તેટલા માટે કહે છે કે ‘આભિમાનિક મુખે અનુવિદ્ધ.’ અર્થાત્

ચુમ્બન આદિ સુખ વિષે આગળ ઉપર કહીશું. ચુમ્બન, નખક્ષત, દશનચ્છેદ વગેરે યથાસ્થાને કરવામાં આવે તો સ્ત્રી-પુરુષોના અનુરાગમાં સંકલ્પને લીધે સુખ થાય છે. આ સુખમાં અનુવિદ્ધ એટલે આ સંસ્કારને જગૃત કર્યા પછી જે પ્રતીતિ ફલવતી થાય છે તે પ્રધાન કામ છે. આથી વિપરીત યોનિથી, અયોનિથી, કે અભિપ્રેત યોનિથી સ્ત્રી-પુરુષની અર્થપ્રતીતિ ફળવતી હોય છતાં તે કામ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એની સાથે આભિમાનિક સુખ નથી. તે ખાસ સ્પર્શને યોગ્ય વ્યક્તિના કે ખાસ સ્પર્શને શી રીતે વિશેષ કામ લેખી શકાય ?

તં કામસૂત્રાન્નાગરિકજનસમવાયાચ્ચ પ્રતિપદ્યેત ॥ ૧૩ ॥

તેને (કામવિજ્ઞાન) કામસૂત્રોથી અને (કામવ્યવહાર) જાણનાર નાગરિકો પાસેથી જાણવું. ॥ ૧૩ ॥

કામના સામાન્ય અને વિશેષ ભેદ જે આગળ કહેવામાં આવ્યા છે અને વિશેષ કામના પ્રધાન અને અપ્રધાન ભેદો અધિકારી જનોએ—જેમને શાસ્ત્રનો અધિકાર છે, તેમણે કામસૂત્રોથી સમજી લેવા. શાસ્ત્રના જેઓ અધિકારી નથી તેમણે કામવ્યવહારને જાણવાવાળા નાગરિકો પાસેથી તેમની બેઠકમાં પ્રાપ્ત કરવા.

ત્રિવર્ગમાં શ્રેષ્ઠ શું ?

एवं धर्मादीनि युगपत्सेवितुमधिगन्तुं वा न संभवन्तोति गौरव-
लाघवमपि बुध्येतेत्याह—

આ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ એકીસાથે ન સમજી શકાય કે તેમનું સેવન એકીસાથે ન થઈ શકે તો તેમાં—ત્રિવર્ગોમાં શ્રેષ્ઠ કોણુ ? કનિષ્ઠ કોણુ ? તે જાણવા માટે આ સૂત્ર રચ્યું છે.

तेषां समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान् ॥ १४ ॥

આ એકત્રમાં—ત્રણના સમુદાયમાં એક એકથી પહેલું તે શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ ધર્મ અર્થથી શ્રેષ્ઠ, અર્થ કામથી શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧૪ ॥

કામથી અર્થ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે અર્થ વડે સિદ્ધ થાય છે. અર્થથી ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે બીજા જન્મમાં પણ ધર્મથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કે આ લોકમાં અર્થ ધર્મસાધ્ય છે—ધર્મથી મળે છે. પરલોકમાં, સ્વર્ગ, સુધા, અપ્સરા ધર્મથી જ સાધ્ય છે. માટે ધર્મસાધ્ય અર્થ, ધર્મથી શ્રેષ્ઠ નથી.

અર્થશ્ચ રાજઃ ॥ ૧૫ ॥ તન્મૂલકત્વાલ્લોકયાત્રાયાઃ ॥ ૧૬ ॥
વેશ્યાયાશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

સર્વને માટે આ નિયમ નથી.

રાજાને માટે ધન એ જ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે. કારણ કે તમામ લોક-યાત્રા—સંસારવ્યવહાર અર્થમૂલક એટલે તેના પર જ આધાર રાખે છે. વેશ્યાઓને માટે પણ અર્થ—ધન એ જ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે. ત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિ અહીં સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૫-૧૬-૧૭ ॥

રાજાને માટે અર્થ—ધન એ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે લોકયાત્રા—(સંસાર-વ્યવહાર)નું તે મૂળ છે. વર્ણ અને આશ્રમરૂપ લોકયાત્રા છે. તે ઊલટી ન થઈ જાય માટે તેનું પાલન કરવું, એ રાજાનો ધર્મ છે. આ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે પ્રભુશક્તિ હોય. પ્રભુશક્તિનો આધાર ક્રોધ, ખલ અને દંડ છે. ધન વગર આ સાધ્ય નથી. આથી લોકયાત્રાનો આધાર ધન પર છે. વેશ્યાને માટે ધન એ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તેની આજીવિકાનું મૂળ સાધન ધન જ છે. કામાતુર બ્રાહ્મણ કામેચ્છાની તૃપ્તિ માટે યાચકભાવે તેની પાસે આવે, અને કોઈ શ્રીમંત નાગરિક ત્યાં હાજર થાય, તો તે ધર્મ અને કામને છોડી—એ પછી થઈ રહેશે એમ વિચાર કરી—તે ધનવાનની સાથે ક્રીડા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્, ધર્મ અને કામ એ ક્રમનો ત્યાગ કરી અર્થને એ પ્રધાન લેખે છે. ત્રિવર્ગના અનુષ્ઠાન અને અવરોધરૂપ પ્રતિ-પત્તિ અહીં પૂર્ણ થઈ.

ધર્મસ્યાલૌકિકત્વાત્તદભિધાયકં શાસ્ત્રં યુક્તમ્ ॥ ૧૮ ॥ ઉપાય
પૂર્વકત્વાદર્થસિદ્ધેઃ ॥ ૧૯ ॥ ઉપાયપ્રતિપત્તિઃ શાસ્ત્રાત્ ॥ ૨૦ ॥

અત્રે કેટલાક વાદીઓએ કરેલો વિરોધ દર્શાવી સ્વસિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરે છે. અર્થાત્, વિપ્રતિપત્તિપૂર્વક સંપ્રતિપત્તિ દાખવે છે.

ધર્મ અલૌકિક છે—લોકપ્રસિદ્ધ વસ્તુ નથી. તેની પ્રાપ્તિ માટે (જે કંઈ ઉપાય છે તેની વ્યવસ્થા કરવી) શાસ્ત્રને માટે યુક્તિયુક્ત છે—શાસ્ત્રની જરૂર છે. કોઈ પણ વિષયનો ફળલાભ-પુરુષાર્થ મેળવવા માટે ઉપાયની જરૂર છે. આ ઉપાય શાસ્ત્ર વડે જ જાણી શકાય છે.
॥ ૧૮-૧૯-૨૦ ॥

કામસૂત્રમાં જ તે વિરોધ બતાવવામાં આવે છે. ધર્મ અલૌકિક છે એ આગળ ઉપર (૭ મા સૂત્રમાં) બતાવવામાં આવ્યું છે. અભિધાયકનો અર્થ વાચક નહિ પણ જ્ઞાપક-જાણાવનાર-દર્શાવનાર છે. અર્થસિદ્ધિ એટલે અર્થ—દ્રવ્ય—ને અર્જન કરવું—મેળવવું અને તેનો વધારો કરવો (૯ મા સૂત્રમાં આ જાણાવ્યું છે.) ઉપાય જાણ્યા વગર અર્થસિદ્ધિ કરવા માટે તો અનર્થ થવાની પણ સંભાવના છે. ભાગ્યવશાત્ કદાપિ તેમ ન થાય તોપણ અનર્થનો સંદેહ તો રહેવાનો. આથી કરીને ધર્મને માટે ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થને માટે અર્થશાસ્ત્રની જરૂર છે.

**તિર્યગ્યોનિષ્વપિ તુ સ્વયં પ્રવૃત્તત્વાત્કામસ્ય નિત્યત્વાच्च न
शास्त्रेण कृत्यमस्तीत्याचार्याः ॥ ૨૧ ॥**

કામશાસ્ત્રની કંઈ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે—

પશુપક્ષી આદિમાં કામ તો સ્વયં પ્રવૃત્ત છે, અને તે એક નિત્યસિદ્ધ ધર્મ છે—સ્વાભાવિક છે. આથી કામશાસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી—એમ ધર્મ, અર્થ, મોક્ષવાદી આચાર્યો કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

તમોગુણુપ્રધાન એવા ગૌ આદિ પશુમાં, કામશાસ્ત્રના ઉપદેશ વગર કામની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તો રજોગુણુપ્રધાન મનુષ્યમાં કામની પ્રવૃત્તિ જોવામાં કેમ ન આવે? કહ્યું છે કે, ‘ ઉપદેશ વગર કામપ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે. ’ વગરઉપદેશે કામ સ્વયંસિદ્ધ છે. વગર શીખવે પોતાની મેજે

એ આવડે છે. મૃગ વગેરે પશુપક્ષીઓને પોતાની કાંતા સાથે રમણ કરવા ક્યા ગુરુની જરૂર પડે છે ?

સર્વ જાણુ પોતપોતાની મેળે તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આથી કામ નિત્ય-સિદ્ધ છે. આત્મા દ્રવ્ય પદાર્થ છે. * ઇચ્છા, દ્વેષ આદિ ગુણુ તેમાં સતત રહે છે. કહ્યું છે કે જોના પર અતિશય અનુરાગ જન્મે તેનાથી કંઈ વિરુદ્ધ આચરણુ થાય તો ઉત્કટ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મુમુક્ષુ પુરુષો આ પ્રમાણે મુક્તિલાભ મેળવે છે. કારણુ એ છે કે માણસોની બુદ્ધિ સ્વભાવતઃ વિષય-ઇચ્છાને અધીન છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કામ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્રથી તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એમ ધર્મ, અર્થ, મોક્ષને પ્રધાન લેખનાર આચાર્યોનું કહેવું છે.

સમ્પ્રયોગપરાધીનત્વાત્સ્ત્રીપુંસયોરુપાયમપેક્ષતે ॥ ૨૨ ॥

આ વિપ્રતિપત્તિના જવાબમાં સંપ્રતિપત્તિ કહે છે—પોતાના મતને પ્રદર્શિત કરવા યુક્તિ અને તર્ક જણાવે છે.

સમાગમાદિ વિષયમાં પરાધીન હોવાથી સ્ત્રી અને પુરુષને ઉપાયની આવશ્યકતા છે. ॥ ૨૨ ॥

કામ સામાન્ય હોવા વિશેષ હોવા તે સંપ્રયોગને અધીન છે—સ્ત્રી પુરુષોના સંપ્રયોગ વિના તે શક્ય શકતો નથી. સંપ્રયોગ બે પ્રકારનો છેઃ (૧) આપતન સંપ્રયોગ, અને (૨) અંગસંપ્રયોગ. આ બંનેમાં કામનું આયતન—અધિષ્ઠાન—સ્ત્રી છે. અંગ એટલે માળા વગેરે. કહ્યું છે કે કામ સુખપ્રદાર્થ અને પ્રધાન છે. ભૂપણુ, આલેપન, ગંધ—અગરુ કાસ્મિરકાદિ—માળા, ઉપવન, બાગ, ચંદ્રશાળા, સિતાર આદિ વાદિત્ર, કામની વૃદ્ધિ અને મરતી વધારનાર

* ન્યાય દ્રવ્ય ગુણાદિ સાત પદાર્થને સ્વીકારે છે. તેમાં દ્રવ્ય પદાર્થ નવ છેઃ ક્ષિતિ, અપ, તેજ, મરુત, વ્યોમ, કાલ, દિક, આત્મા અને મન. આથી આત્મા દ્રવ્ય પદાર્થ છે.

મહિરાનો જન્મ એ કામનાં અંગ છે. રૂપ અને જુવાનીથી છલકાતી, * વિભ્રમ સંપન્ન, ચાટુ અને નિપુણ, વિલાસિની કામનું આયતન છે, જે દષ્ટિમાત્રથી રસિકોનાં મનને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. આમાં આયતનસંપ્રયોગ બે પ્રકારનો છે: (૧) બાહ્ય (૨) આભ્યન્તર. આમાં જે એકાંતમાં મિશ્રન થાય છે તે આભ્યન્તર સંપ્રયોગ છે. એને ‘રત’ કહે છે. આ વિશેષ કામનું કારણ છે. રતને માટે સમાગમ તે બાહ્ય છે. ઇદ્રિયોનો પોતપોતાના વિષય સાથે સંપ્રયોગ તેને અંગ સંપ્રયોગ કહે છે—કર્ણપ્રિય સંગીત, નયનરંજક દ્રશ્ય, ત્વચાનો કામળ સ્પર્શ, સ્વાદિષ્ટ ભોજ્ય પદાર્થ, તીવ્ર સુગંધ આદિ: આને ઇદ્રિયાર્થ સન્નિકર્ષ કહે છે. સામાન્ય કામના આ નિમિત્ત—કારણ છે. કામના આ બે વિષયવિભાગથી જાણાય છે કે ઇચ્છા એ બન્નેનું કારણ છે. ઇચ્છા હોય તો જ સામાન્ય કામ અને તેમાંથી વિશેષ કામ થાય છે. ઇચ્છા જ ન હોય તો બેમાંથી એકની પણ સંભાવના નથી. સમાગમરૂપ પહેલો સંપ્રયોગ, જે સ્ત્રી કે પુરુષની અનિચ્છા હોય, તોજ એકમેકને ચાહતાં હોવા છતાં રક્ષણ—ચાંપતી નજર રખાતી—હોય, તો એકમેકની ઇચ્છા પૂરી ન થાય. લગ્ન અથવા ભયને લીધે મળવાની ઇચ્છા હોય છતાં ન મળાય. નાયિકા પરતંત્ર હોય તો પણ સંપ્રયોગ બની શકે નહિ. આથી આને માટે ઉપાયની આવશ્યકતા છે.

* વિભ્રમ: સ્ત્રીઓની શૃંગારચેષ્ટા-વિલાસ

કામૌત્સુક્યક્રતાકારં રૂપયૌવનસંપદા ।

અનવસ્થિતચેષ્ટત્વં વિભ્રમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ इति भरतः

‘વિભ્રમસ્તુ વિલાસે સ્યાદ્વિભ્રમો ભ્રાન્તિ હાવયોઃ । इति विश्वलोचने ।

अपिच विभ्रमो भ्रूसमुद्भवः इति विभ्रमाः भ्रुविलासः ।’

કોઈના મતે કારણુવગર આસન પરથી હાઠકું, અને અન્યત્ર બમન કરકું, ઉચ્ચહાસ્ય, ક્રોધ દર્શાવવો, પુષ્પાદિની પ્રાર્થના કરવી સહજ વસ્ત્રસ્પર્શન, નાયક વિધેની વાતમાં રસ લેતી સખી સાથે વાર્તાલાપ, એ વિભ્રમ છે.—અનુ.

સા ચોપાયપ્રતિપત્તિઃ કામસૂત્રાદિતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૨૩ ॥

એ ઉપાયોનું જ્ઞાન કામસૂત્રથી થાય છે, એમ વાત્સ્યાયન કહે છે. ॥ ૨૩ ॥

કામસૂત્રથી આ ઉપાયોનું જ્ઞાન થાય છે, જે કામને માટે આવશ્યક છે અને એ ઉપાયોનો ઉપદેશ આ શાસ્ત્રમાં છે. વાત્સ્યાયન એ તેમનું નામ નથી; પણ વાત્સ્યાયન એ ગોત્રનામ છે. સમય જતાં એ નામ પ્રચલિત થઈ ગયું. વાસ્તવિક રીતે સંસ્કારકાલનું તેમનું નામ મલ્લનાગ છે.

ગાયો વગેરેમાં ઉપાયોની આવશ્યકતા નથી અને મનુષ્યોમાં શા માટે છે ? એ શંકા માટે આ સૂત્ર છે.

તિર્યગ્યોનિષુ પુનરનાવૃત્તવાત્સ્ત્રીજાતેશ્ચ ઋતૌ યાવદર્થ પ્રવૃત્તે-
રબુદ્ધિર્પૂર્વકત્વાચ્ચ પ્રવૃત્તીનામનુપાયઃ પ્રત્યક્ષઃ ॥ ૨૪ ॥

પશુપક્ષીઓમાં સ્ત્રીજાતિ આવૃત્ત-ઢંકાયેલી રહેતી નથી બુદ્ધી—સ્વતંત્ર હોય છે—ઋતુકાળમાં તૃપ્તિ હોવા પૂરતી પ્રવૃત્તિ હોય છે. એમની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપૂર્વક હોતી નથી. એટલા માટે એમની પ્રવૃત્તિને ઉપાયની જરૂર નથી. (અર્થાત્, ઉપાય વગર તેમની પ્રવૃત્તિ અને સંપ્રયોગ થાય છે.) ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીરક્ષણને માટે આવરણ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પશુ આદિમાં સ્ત્રીઓ—માદાઓ સ્વતંત્ર છે. એમની પ્રવૃત્તિ માટે કાંઈ અટકાવ કરતું નથી. એથી એમને માટે ઉપાયની આવશ્યકતા નથી. ‘પ્રત્યય’ શબ્દનો અર્થ ઉભય પ્રકારનો સંપ્રયોગ છે. કારણ કે કામોત્પત્તિનું કારણ વા પ્રયોજન છે. જે પશુપક્ષીઓમાં સ્ત્રીઓને પરદો નથી, તો પછી તેમને માટે આચાર્યે જતાવેલા ઉપાયોની જરૂર પણ નથી. આવરણ આદિ બાધા હોય તો ઉપાયની જરૂર છે, અન્યથા નહિ. પશુ-પક્ષીઓ ઋતુકાળમાં જ સહવાસ કરે છે, જ્યારે મનુષ્યો ઋતુકાળમાં સંતાનને માટે તેમજ ઋતુકાળ ન હોય તે સમયે રમણને માટે સહવાસ કરે

છે. મનુષ્યો અને પશુઓમાં આટલો ફરક છે. આને અંગે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ઋતુકાળમાં સ્ત્રીસમાગમ કરવો અથવા પ્રતિષિદ્ધને ત્યાગી ન્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે સ્ત્રીસમાગમ કરવો.” વળી પશુપક્ષીઓમાં એમ પણ છે કે પશુપક્ષીઓની ન્યાં સુધી તૃપ્તિ થતી નથી. ત્યાં સુધી તેઓ સ્ત્રીસમાગમમાં રહે છે. જેની સાથે તેઓ સમાગમ કરે છે તેની તૃપ્તિ થઈ છે કે નહિ તેની અપેક્ષા ન કરતાં તેઓ બીજા સંપ્રયોગકારીની અપેક્ષા કરતાં નથી. મનુષ્યો અને પશુપક્ષીઓમાં આટલો ફરક છે. આથી એમને સમાગમને માટે ઉપાયોની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્યજાતના સ્ત્રીરક્ષણના ઉપાય માટે સમાન તૃપ્તિજન્ય પ્રેમ છે. અર્થાત્, સ્ત્રી પુરુષની તૃપ્તિને અને પુરુષ સ્ત્રીની તૃપ્તિને ખ્યાલ રાખે છે. પશુઓમાં આમ હોતું નથી. આથી મનુષ્યો માટે કામસૂત્રના ઉપદેશની જરૂર છે; પશુઓને નથી. તિર્થંક જાતિની માફક કોઈ પુરુષની પત્ની બીજાની અંકશાયિની અને—બીજાની સાથે સહવાસ કરે, તો તેનો પુરુષાર્થ રહેતો નથી. આથી જ કહ્યું છે કે, “જેની પ્રિય પત્ની પરપુરુષગામિની હોય તેનો ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયો, ચારિત્ર્ય ચાલ્યું ગયું, સુખ ઘટે થયું, કુલ નષ્ટ થયું.” આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એક-એકની સમાન તૃપ્તિથી થતો પ્રેમ સ્ત્રીની રક્ષા કરે છે. શ્રી મનુએ સ્ત્રી-વર્ગની * અસુકુમારતાને માટે ખાંડવું, દળવું, આદિ ઘરકામ બતાવ્યાં છે તે ઉદ્દેગજનક હોવાથી અનુપાયજ ઠરશે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘સુકુમારતા’ કાઢી અસુકુમારતા આણવા માટે મનુએ ખાંડવું, દળવું આદિ કહ્યું છે. પણ જો પ્રેમ ન હોય તો તે કઠોર—મત્ત હાથીને ફૂલોની માળાથી બાંધવા સમાન છે. વ્યવસ્થાકુશળ આચાર્યોનું પણ એવા જ પ્રકારનું કહેવું છે. સમાન તૃપ્તિજન્ય પ્રેમ જ ન્યારે સ્ત્રીની રક્ષાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે, તો દળવા, ખાંડવાદિ ગૃહકર્મનો ઉપદેશ શાસ્ત્રદ્વારા ઉચિત

* કોઈ પણ પ્રકારનું કામ ન કરતાં ખેડાં રહેવાથી શરીર કષ્ટને માટે અસહિષ્ણુ કષ્ટ સહન ન થાય તેવું—અને સંભોગપ્રિય થઈ જાય છે. આ અવસ્થાને ‘સુકુમાર’ કહે છે. આવી અવસ્થામાં કામભોગની સતત ઈચ્છા થાય છે. આથી આની નિવૃત્તિની જરૂર છે.

નથી. અભુદ્ધિપૂર્વક—પશુપક્ષી વગેરે કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે એવા વિચારથી પ્રવૃત્ત થતાં નથી કે વિધિપૂર્વક કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થશે, સંતાન ઉત્પન્ન થશે, સ્ત્રીની તૃપ્તિ ધ્યાનમાં રાખવાથી તેની રક્ષા થશે; કેવલ પશુધર્મથી તેઓ તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આથી તેમનું રમણ આ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાય વગર થાય છે. કારણ કે કામની સાથે બીજા પુરુષાર્થ અગર ઉપાય હોતા નથી. પલાશનું ફૂલ—ખાખરાનું ફૂલ પોતાની મેળે લાલરંગથી રંગાયેલું હોય છે. તેને રંગવાને માટે રંગની જરૂર પડતી નથી. એ પ્રમાણે નિર્યગ્યોનિવાળાઓ પર દેવની કૃપાથી કામ પ્રવર્તે છે. તેમને માટે પૃથક શાસ્ત્રની જરૂર નથી. તે જ પ્રમાણે અનુકૂળ પુરુષ જેમની સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા છે, જેમને પોતાની ઇચ્છા થતાં સ્ત્રીલોક તેમની સાથે વિહાર કરી શકે છે, તેમને માટે પણ કામસૂત્રની જરૂર નથી. જેમની સ્ત્રીઓને આવા પ્રકારનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નથી, જેઓ પશુની માફક જેનીતેની સાથે આહારવિહાર કરી શકતા નથી, તેમનો સંપ્રયોગ ઉપાય વગર થઈ શકતો નથી: આથી ઉપાય બાણવાદ્ય શાસ્ત્રની તેમને માટે આવશ્યકતા છે.

અજ્ઞાનીઓનો ધર્મ વિષે સદેહ.

ન ધર્માંશ્ચરેત્ ॥ ૨૫ ॥ અણ્યત્ફલત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥ સાંશયિ-
કત્વાચ્ચ ॥ ૨૭ ॥

ધર્મેનું આચરણ ન કરવું, કારણકે ધર્માચરણનું ફળ (જે કદાપિ મળે તો) ભવિષ્યમાં મળશે, અને તેના મળવામાં પણ સંશય છે. ॥૨૫-૨૬-૨૭॥

યજ્ઞાદિકનું ફળ ઇલ્લૌકિક નહિ પણ પારલૌકિક છે. અર્થાત્, યજ્ઞ વગેરેનું ફળ આ જન્મમાં નહિ પણ પરજન્મમાં અને પરલોકમાં છે. કાઈ પણ ભુદ્ધિમાન પુરુષ હાથમાં આવેલા દ્રવ્યને છોડી દેવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ એ દ્રવ્યનો ખેતી આદિમાં ઉપયોગ કરી તેનાં ફળ ભોગવે છે. તે પરં-પરાનુક્રમે ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા કરતો નથી: અર્થાત્, ધનથી યજ્ઞ કરીશ,

અને પરલોકમાં અપૂર્વ ફળ ભોગવીશ, સ્વર્ગસુખ મેળવીશ વગેરે. કારણ કે તે પરત્વે અનિશ્ચિતતા છે, ફળ માટે પણ સંદેહ છે. સ્વર્ગ મળ્યું કે ન મળ્યું. બીજું કારણ એ પણ છે કે કારણ હોવા છતાં કાર્ય થશે અને ફળ ઉત્પન્ન થશે, એવો નિયમ જોવામાં આવતો નથી. આવી વસ્તુ સ્થિતિમાં કોણ અસંદિગ્ધ અર્થનો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થશે? આવા પ્રકારનો ધર્મ ન આચરવામાં બે હેતુ છે: પ્રથમ તો ભવિષ્ય ફળ અને બીજો સંદેહ.

એ બે હેતુમાં પહેલો લોકપ્રસિદ્ધિ બતાવે છે.

કો હવાલિશો હસ્તગતં પરગતં કુર્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

કોણ એવો મૂર્ખ હશે કે તે હાથમાં આવેલું દ્રવ્ય બીજાના હાથમાં સોંપી દેશે? ॥ ૨૮ ॥

અબાલિશ—જો કોઈ પોતાનું ધન બીજાના હાથમાં સોંપી દે તો તેને જરૂર પડે ત્યારે તેણે તેને મેળવવું પડે. અથવા જોની પાસે રાખ્યું છે તેણે વાપરી નાખ્યું હોય કે ગુમાવી દીધું હોય તો પછી કંઈ હાથમાં આવે નહિ. આ કારણથી કોઈ પણ બુદ્ધિમાન માણસ પોતાના દ્રવ્યને બીજાના હાથમાં સોંપી પોતાથી દૂર કરવા ઇચ્છતો નથી. આ પ્રમાણે હું પરજન્મમાં ભોગ ભોગવીશ એવી ઇચ્છાથી મેળવેલા દ્રવ્યનો યજ્ઞાદિમાં વ્યય કરી પોતાથી કોણ દૂર કરશે? જો એમ કહો કે ધર્મ વિના દ્રવ્યનું એટલુંજ પણ ધર્મ કાર્યમાં વ્યય કરવાથી અનંત કાળ સુધી અનંતગણું ફળ મળે છે, તો તે તેનો જવાબ આપે છે કે—

વરમદ્ય કપોતઃ શ્વો મયૂરાત્ ॥ ૨૯ ॥

આજે (મળતું) કપૂતર કાલે (મળતા) મોર કરતાં સારું છે. ॥ ૨૯ ॥

કોઈ પક્ષીમાંસાથી—પક્ષીના માંસને ઇચ્છતા વા શિકાર ખેલવા ગયેલા શિકારીને માટે કાલે મોર મળવાની સંભાવના કરતાં આજે મળતું કપૂતર સારું છે. તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિકથી મળતા બીજા જન્મના ભોગો કરતાં ધનથી તત્કાળ મળતો થોડો ભોગ સારો છે.

બીજા હેતુ સંબંધી લોક પ્રસિદ્ધિ દાખવે છે:—

વરં સાંશયિકાન્નિષ્કાદસાંશયિકઃ કાર્ષાપણં ઇતિ લૌકાયતિકાઃ

॥ ૩૦ ॥

લૌકાયતિકો (નાસ્તિક લોક) કહે છે કે નિસ્સંશયરૂપે (પ્રાપ્ત થતો) કાર્ષાપણ (રૂપિયો) સંશયરૂપ નિષ્ક-મહોરથી સારો છે. ॥ ૩૦ ॥

કાઈએ કાઈને કહ્યું કે, અત્યારે લેવો હોય તો આ કાર્ષાપણ * લઈ લો, નહિ તો ન્યારે મને સો હેમની (સોનામહોરની) પ્રાપ્તિ થશે ત્યારે એક નિષ્ક-મહોર આપીશ. અહીં નિષ્કને માટે સંદેહ છે. ન્યારે સો હેમ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તે મને નિષ્ક આપશે, નહિ તો નહિ. કાર્ષાપણને માટે સંદેહ નથી. કારણ કે તે તરત જ આપે છે. આથી નિષ્ક કરતાં કાર્ષાપણ સારો. આમ નાસ્તિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ કહે છે.

તત્રસંપ્રતિપત્તિમાહ ।

ધર્મ પર થતી શંકાનો ઉત્તર આપે છે—

**શાસ્ત્રસ્યાનમિશ્રદ્ધાદભિચારાનુવ્યાહારયોશ્ચ કચિત્ફલદ-
દર્શનાદ્, નક્ષત્રચન્દ્રસૂર્યતારાગ્રહચક્રસ્ય લોકાર્થં બુદ્ધિપૂર્વકમિવ
પ્રવૃત્તેદર્શનાદ્, વર્ણાશ્રમાચારસ્થિતિલક્ષણત્વાચ્ચ લોકયાત્રાયાઃ, હસ્ત-
ગતસ્ય ચ બીજસ્ય ભવિષ્યતઃ સસ્યસ્યાર્થે ત્યાગદર્શનાત્, ચરેદ્ધર્મા-
નિતિ વ ત્સ્યાયનઃ ॥ ૩૧ ॥**

શાસ્ત્ર પર આશંકા કરવાનું પ્રયોજન નથી. અભિચાર કર્મ, ધર્મ પ્રતિપાદિત થાય, તે સાત્ત્વિક શાંતિક, અને પૌષ્ટિક કર્મનું રૂપ વખતોવખત જોવામાં આવે છે. શુભાશુભ પ્રદર્શનાર્થ નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહોના ચંદ્રની જ્ઞાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. વર્ણ અને આશ્રમ તથા એના ધર્મોની વ્યવસ્થા, હેતુપૂર્વક હોય એમ જણાય છે. હાથમાં આવેલા ખીને ભાવિ અનાજની આશાથી

* કાઈને મતે રૂપિયો, કાઈને મતે પાવલી એવો કાર્ષાપણનો અર્થ કરેલ છે.

ત્યાગ (ભૂમિમાં રોપવું) જોવામાં આવે છે. આથી ધર્માચરણ કરવું એવો આચાર્ય વાત્સાયનનો મત છે. ॥ ૩૧ ॥

ધર્મ લોકપ્રસિદ્ધ વસ્તુ નથી. આથી કરીને તેના અસ્તિત્વ સંબંધી લોકોને જ્ઞાન હોવાનો સંભવ નથી. ધર્મ સંબંધમાં શાસ્ત્ર એ એક માત્ર પ્રમાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્ર બે પ્રકારનું છે: (૧) પૌરુષેય અને (૨) અપૌરુષેય. પૌરુષેય શાસ્ત્રમાં શંકાને સ્થાન છે—શંકા થઈ શકે છે. કારણ કે મનુષ્ય રાગાદિ અને અવિદ્યામાં ડૂબેલો હોય છે, એથી ભુલું પણ બોલે છે. અપૌરુષેય વેદમાં કોઈ પુરુષનો સંબંધ નથી. એથી તે નથી દોષદષ્ટ કે, નથી શંકાને યોગ્ય. કહ્યું છે કે, “દોષ છે કે નથી આ શંકા પૌરુષેય—પુરુષોએ કહેલાં વચનોમાં થઈ શકે છે, પરંતુ વેદનો કોઈ કર્તા નથી એ કારણસર વેદોમાં શંકાને માટે સ્થાન નથી.” વેદોનું અપૌરુષત્વ અન્યત્ર સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આથી વેદોમાં જે ધર્માચરણ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રતિપાલન કરવું જોઈએ. ધર્મનું ફળ અસંદિગ્ધ છે એ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રતિપાદનમાં આવી જાય છે. અર્થાત્, ધર્મનું ફળ અનિશ્ચિત છે એમ કહી શકાશે નહિ. * અભિચાર હિંસાત્મક કર્મ છે. અનુ-વ્યવહાર શાંતિક અને પૌષ્ટિક x છે. આ બન્ને શાસ્ત્રમાં કથવામાં આવ્યાં છે. જેમકે ‘અભિચરં ક્ષ્યેનેન યજેત્’ શત્રુના અભિચાર માટે ક્ષ્યેનયાગ કરવો, (અથર્વવેદમાં આવાં અનેક વિધાન છે) ન્યાં ન્યાં વિધિપૂર્વક આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનું ફળ પણ જોવામાં આવે છે. જો આનું—આ પ્રયોગોનું ફળ છે, તો અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞનું સ્વર્ગાદિ ફળ નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. એક જ અપૌરુષેય શાસ્ત્રનું એક અંગ સત્ય હોય અને બીજું—અંગ મિથ્યા હોય એ કલ્પના—કલ્પના સિવાય કંઈ જ નથી. અર્થાત્

* અભિચાર—અનિષ્ટ પ્રક્રિયા, જેમકે મારણ, મોહન, સ્તંભન, વિદ્રેષણ, ઉચ્ચાટન અને વશીકરણ એટલે કે, વેરીને મૂઠ મારવા, વશ કરવા માત્ર જ પવા—કામણ, દૂમણ કરવા વગેરે.

x શાંતિક અને પૌષ્ટિક વિધ્નનાશન અને પુષ્ટિસાધન કર્મ; શાંતિપાઠ, શાંતિ-સ્વસ્તાયન, વગેરે.

એક જ શાસ્ત્રનો એક ભાગ સાચો અને બીજો ભાગ ખોટો, એમ સંભવે નહિ. એક સત્ય હોય તો બીજો સત્ય હોવો જોઈએ; અને એક જૂઠું હોય તો બીજો પણ જૂઠું હોવો જોઈએ. આથી ઉપર કહ્યું તેમ યજ્ઞાદિનું સ્વર્ગાદિ ફળ નિશ્ચિત છે અને આ કારણથી ધર્માચરણ કરવું જોઈએ એ પણ સિદ્ધ છે.

અદૃષ્ટ સાધન પ્રતિપાદન કરતાં કથે છે કે અશ્વિની, ભરણી, આદિ ૨૭ નક્ષત્રો છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર તો પ્રસિદ્ધ છે. મંગળ, બુધ, શુક્ર અને શનિ આ પાંચ તારાગ્રહ છે. ચક્રમાં તેમની ઉચિત યોજના છે. અને મેષ, વૃષભ આદિ બાર રાશિઓ પણ આ ચક્રમાં વિભક્ત છે. આ બધું લોકાર્થ—લોકહિતને માટે છે, તેમના પોતાને માટે નહિ.

મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક સારુંનરસું કરતા જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગ્રહો પણ નક્ષત્રોની સાથે યુક્ત થઈને, લોકાર્થે—લોકને માટે, નહિ કે પોતાને માટે સીધાબિલટા પ્રવૃત્ત થાય છે. મનુષ્યો અને ગ્રહોમાં અંતર એટલું છે કે ગ્રહો મનુષ્યની માફક સારુંમાદું કરતા જણાય છે; પરંતુ તેઓ સારું કરવાનો કે માદું કરવાનો વિચાર કરી નક્ષત્રોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. લોકોની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિની સાથે ગ્રહોની ગતિ સંકળાયેલી છે. શાસ્ત્રમાં તે વિસ્તારપૂર્વક જણાવવામાં આવી છે: તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. ગ્રહોની ગતિનાં બે પ્રકારનાં ફળ કહેલ છે: એક સાધારણ અને બીજું અસાધારણ. સુકાળ, દુકાળ એ સાધારણ ફળ છે. એ સર્વને સામાન્ય છે. આ ગોચર પરથી જાણી શકાય છે. પ્રત્યેક જીવશરીરને લાભ, હાનિ, સુખ, દુઃખ તે અસાધારણ ફળ. આ જાતક આદિમાં જોઈ શકાય છે. ગ્રહોની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કોઈને સુખદાયી અને કોઈને દુઃખદાયી થાય છે, તેનું અવશ્ય કંઈ કારણ છે, અને તે અદૃષ્ટ જ સંભવે છે. જો એમ કહો કે કાળ નિયમાનુસારે એમ થાય છે તો તે પણ વાસ્તવિક નથી. કારણકે કાળ કારણ વગર એમ કરે છે? નહિ જ. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રહોની પ્રવૃત્તિનું કારણ ધર્માધર્મ છે. એટલા માટે અદૃષ્ટ સિદ્ધિની

ખાતર ધર્માચરણ કરવું જોઈએ. કોઈએ કહ્યું છે કે, “ નક્ષત્ર અને ગ્રહોનું પંજર સંસારના સારાંરસાં કર્મેને લઈને ભ્રમણ કરે છે, અને પૂર્વજન્મનાં સારાંમાઠાં કર્મેનું ફળ આપે છે.

વર્ણાશ્રમધર્મનાં ચાર લક્ષણ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ ચાર આશ્રમ છે. તેનું યથાર્થ આચરણ તે સ્વધર્મ. એની સ્થિતિ રાખવી, એ તેની વ્યવસ્થા છે. આને લીધે જ સંસારચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. નાસ્તિકોથી અવ્યવસ્થા થતાં એક એકને ખાઈ ન જાય એ દર્શાવવા માટે લોકયાત્રા જણાવવામાં આવી છે કે જેથી સંસાર અકંટક ચાલ્યા કરે. લોકયાત્રાને જાણનાર કહે છે કે સંવરણ એ માત્ર ત્રયી છે. લોકોના વિશ્વાસને માટે ત્રયીનું આચરણ કરનાર કેવી રીતે ધર્મનું પાલન નથી કરતો? વેદોને અનુસાર ચાલનાર ધર્મનું પાલન અવશ્ય કરે છે. જે લોકોના વિશ્વાસની વસ્તુ છે તે જો ધર્મને માટે હોય તો તેમાં શો વિરોધ છે? જે લોકો એમ કહે છે કે ધર્માચરણ ન કરવું જોઈએ. એવી પ્રતિજ્ઞાસ્વીકારમાં આચાર્યે આ કથનથી વિરોધ બતાવ્યો. ધર્મવિષયમાં નાસ્તિકોની શંકા હતી કે ધર્મનું ફળ ભવિષ્યમાં મળનાર હોવાથી ધર્માચરણ કરવું નહિ. આ કેવળ ધર્મથી જ નહિ પણ ખેતી આદિમાં પણ જોવામાં આવે છે કે લાથમાંનાં બીનો સસ્યને ત્યાગ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્, ભવિષ્યની આશાને માટે બીજનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બીજેમાં એકસરખી વાત છે. તો એક સ્થળમાં એવી પ્રવૃત્તિને ઉચિત માનવી, અને બીજે સ્થળે તે જ પ્રવૃત્તિને અનુચિત માનવી એ વાજબી નથી. યજ્ઞનું ફળ કોઈ વખતે જોવામાં આવે છે અને કોઈ વખતે જોવામાં આવતું નથી, તેથી તે સંદેહજનક છે; માટે યજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિ ન થવી એ યુક્તિસિદ્ધ છે. એમ નહિ જ કહેવાય. જો એમ જ હોય તો લોકવૈચિત્ર્ય સંભવતું જ નથી. કોઈ મનુષ્ય એક ઉપાયનું અવલંબન કરી લાખોપતિ કે કરોડપતિ થાય છે, બ્યારે એ જ ઉપાયથી બીજને ફૂટી બદામ સરખી મળતી નથી. એક સ્થળમાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ સમાન કારણ માનો, તો બીજનમાં પણ તે માનવું પડશે.

અર્થાત્, ફળસિદ્ધિ સમાન થવી જોઈએ, અથવા તો અસિદ્ધિ થવી જોઈએ. પણ જગતમાં કોઈ ધનવાન તો કોઈ દરિદ્ર માલમ પડે છે, એમ કેમ ? આ વિષમતાનું અવશ્ય કંઈ કારણ છે, જે કોઈને સુખી ને કોઈને દુઃખી બનાવે છે. આ કારણ ધર્મ અને અધર્મ છે.

અર્થવિપ્રતિપત્તિમાહ—

અર્થ સંબંધે વિરુદ્ધવાદીનો મત જણાવે છે—

નાર્થીશ્ચરેત્ ॥ ૩૨ ॥ પ્રયત્નતોઽપિ હ્યેતેઽનુષ્ટીયમાના નૈવ કદા-
ચિત્સ્યુઃ ॥ ૩૩ ॥ અનનુષ્ટીયમાના અપિ યદ્દચ્છયા ભવેયુઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થને માટે પ્રયત્ન ન કરવો; કારણકે પ્રયત્ન કરવા છતાં કોઈ કોઈ વાંચત અર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી. અને પ્રયત્ન ન કરવા છતાં આપોઆપ અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૩૨-૩૩-૩૪ ॥

ઉપાયથી જરૂર અર્થસિદ્ધિ થાય છે. એને માટે પ્રયત્ન કરવો એ જ ઉપાયોનું અનુષ્ઠાન છે. એ કરવું જોઈએ, કારણ કે અર્થસિદ્ધિ ઉપાયોથી થતી જોવામાં આવી છે; ઉપાય વગર તે થતી નથી. ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે. ઉપાય ન કરે તો અર્થસિદ્ધિ થતી નથી, એવો અન્વયવ્યતિરેક જોવામાં આવે છે. આના જવાબરૂપે આ સૂત્ર છે. ફટલીક વાર પ્રયત્નથી અનુષ્ઠાન કરવા છતાં અર્થસિદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે પ્રયત્નથી થાય છે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તે થવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. કોઈને તે વિના અનુષ્ઠાને મળી જાય છે, તેમાં પણ એમ જ સમજવું. યદ્દચ્છાક્રમે મૃત્યુ પણ કોઈ વાર અકસ્માત્ આવી બેસું રહે છે. આથી ઉપાયજ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રની જરૂર નથી.

કિંકૃતં તર્હ્યતદિત્યાહ—

સુંદર, અકસ્માત્ અનવું આ સર્વ કાણુ કરાવે છે ? એના ઉત્તરમાં જણાવે છે:—

તત્સર્વ કાલકારિતમિતિ ॥ ૩૫ ॥

આ સર્વ કાળ કરાવે છે. ॥ ૩૫ ॥

કાળ એક દ્રવ્ય પદાર્થ છે; તે નિત્ય છે. આ સર્વ કાળ જ કરાવે છે. આ સર્વનો પ્રેરક કાળ છે. પુરુષ કાળને અધીન છે.

તદેવ દર્શયન્નાહ—

પુરુષ કાળને અધીન છે તે દર્શાવે છે:—

કાલ એવ હિ પુરુષાનર્થાનર્થયોર્જયપરાજયયોઃ સુખદુઃસ્વયોશ્ચ
સ્પાપ્તપાતે ॥ ૩૬ ॥

કાળ એ જ મનુષ્યોને અર્થઅનર્થમાં, જયપરાજયમાં, સુખ-
દુઃખમાં રાખે છે. ॥ ૩૬ ॥

અર્થ, જય અને સુખ એ ત્રણ ઉપાદેય પદાર્થ છે. અલાભ, પરાજય
અને દુઃખ એ ત્રણ હેય પદાર્થ છે. ઉપાદેય અને હેય મળી કુલ છ પદાર્થો
છે. આ સર્વાનું મૂળ કારણ કામ છે. માટે આના ત્યાગને માટે કે પ્રાપ્તિને
માટે કોઈ યત્ન ન કરે, એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

લોકપ્રસિદ્ધેન્નાહ—

આ વિષયમાં લોકપ્રસિદ્ધિ—લોકવ્યવહાર—દાખવે છે :

કાલેન બલિરિન્દ્રઃ કૃતઃ, કાલેન વ્યવરોપિતઃ કાલ એવ પુન-
રપ્યેનં કર્તેતિ કાલકારણિકાઃ ॥ ૩૭ ॥

કાળે જ બળિને ઇંદ્ર બનાવ્યો, કાળેજ એને (ઇંદ્રપદ્ધતી)
ઉતારી પાડ્યો, કાળ જ તેને ફરીથી ઇંદ્ર કરશે. એમ કાળને કાર્યોનું
કારણ માનનાર (આચાર્યો) કહે છે. ॥ ૩૭ ॥

અલિ અહંકારી હતો. વળી અસુર હોવાથી તે પૂજ્ય પણ ન હતો.
છતાં કાળે તેને ઇંદ્રપદ પર સ્થાપિત કર્યો. જ્યારે તેનો સમય અદલાયો
ત્યારે તેણે તેને ઇંદ્રપદથી ઉતારી પાતાળમાં ધક્કી દીધો. જે તેનો સમય

કરી બદલાશે તો તેને પુનઃ ઈદ્રપદ પર સ્થાપિત કરશે. કહ્યું છે કે, “કાળ જ પ્રાણીઓને સિદ્ધ કરે છે; તે જ સંહાર કરે છે. જ્યારે બધા નિદ્રિત હોય છે ત્યારે તે જાગ્રત હોય છે, કાઈ એનું અતિક્રમણ કરી શકતું નથી.” કાલકારણિકા—કાળને કારણ માનનારા જે પ્રમાણે કાળને માટે કહે છે તે પ્રમાણે ઇશ્વરને કારણ માનનારા ઇશ્વરને માટે કહે છે. આ પ્રમાણે બન્નેનું દષ્ટિબિંદુ એકસરખું છે.

અત્ર સંપ્રતિપાત્તમાહ—

આ સર્વનો ઉત્તર આપે છે:

પુરુષકારપૂર્વકત્વાત્સર્વપ્રવૃત્તીનામુપાયઃ પ્રત્યયઃ ॥ ૩૮ ॥

સર્વ પ્રવૃત્તિ પુરુષાર્થપૂર્વક થયા કરે છે. આથી ઉપાયોને જાણવા (કાર્યસાધનનું) એ કારણ છે. ॥ ૩૮ ॥

અર્થસિદ્ધિ કાળાનુસારે ઉપાયથી હો. પરંતુ તેના ચાલનારની જોટલી પ્રવૃત્તિ હોય છે તે પુરુષાર્થપૂર્વક હોય છે, એમ જોવામાં આવે છે. ઉપાય અને કાળ બન્નેમાં પુરુષાર્થ તો છે જ. ઉપાય વિના પુરુષાર્થ અર્થસિદ્ધિ નથી કરી શકાતો. આથી ઉપાયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આજ અર્થ—સિદ્ધિનું કારણ છે.

જે પ્રમાણે પુરુષાર્થ—અર્થ સિદ્ધિને માટે કાલની અપેક્ષા છે—તે પ્રમાણે શક્તિ દેશ અને સાધન આદિ ઉપાયની પણ અપેક્ષા રાખે છે. આ જો ન હોય તો કાળ કંઈ કરી શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે જો કાળ ન હોય તો આ સર્વ કંઈ કરી શકતાં નથી. આ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે શક્તિ, દેશ, કાળ અને સાધન એકબીજાના સહકારથી કાર્યના સાધક બને છે. ઉપાય તે આનું નામ. આ સર્વ હોય તો પુરુષાર્થ કરવાથી અર્થ સિદ્ધિ થાય છે. આવા અનંત ગુણ હોય તો કાઈને અચાનક અર્થસિદ્ધિ થાય છે, અને તે આકસ્મિક દૈવી ઉપાયના આશ્રયને લઈને થાય છે.

યદાહ—

જેથી—

અવશ્યંભાવિનોઽપ્યર્થસ્યોપાયર્વક્ત્વાદૈવ ન નિષ્કર્મણો મદ્ર-
મસ્તીતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૩૯ ॥

અવશ્ય થનારાં કાર્યો પણ પ્રયત્નદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. નકા-
માનું કંદ્યાણુ થતું નથી. એમ આચાર્ય વાત્સ્યાયન કહે છે. ॥૩૯॥

જો આમ જ છે તો ઉપાયોના અનુષ્ઠાનથી નકામાને (પ્રયત્ન ન કરનારને) જે આનંદ થાય છે તે તેને ક્યાંથી હોય ? જો એમ કહો કે ઉપાયથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તો પૂર્વજન્મકૃત કર્મ સઘળાં નિષ્ફળ ઠરવાનાં. પણ એમ નથી. આગલા સૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે ઉભયની અપેક્ષાએ બનેલી સિદ્ધિ છે, બન્ને ફળીભૂત થાય છે. આ સંબંધમાં કોઈએ કહ્યું છે કે:—“દૈવ અને મનુષ્યનાં કર્મ લોકનું પાલન કરે છે.” જે લોકો એમ માને છે કે દૈવથી જ સર્વ થાય છે (દૈવમાત્રવાદ), તેનું ખંડન આ કથ-
નથી થઈ જાય છે.

કામવિપ્રતિપત્તિમાહ—

કામ વિષે વિરુદ્ધવાદીનો મત દર્શાવે છે.

ન કામાંશ્ચરેત્ ॥ ૪૦ ॥ ધર્માર્થયોઃ પ્રધાનયોરેવમન્યેષાં ચ
સતાં પ્રત્યનીકત્વાદનર્થજનસંસર્ગમસદ્યવસાયમશૌચમનાયતિ ચૈતે
પુરુષસ્ય જનયન્તિ ॥૪૧॥

કામનું અનુષ્ઠાન ન કરવું, કારણ કે એ પ્રધાનભૂત ધર્માર્થનો (ધર્મ અને અર્થથી કામની ઉત્પત્તિ છે માટે ધર્માર્થ પ્રધાન) અને સજ્જનનો વિરોધી—શત્રુ છે. કામનું અનુષ્ઠાન—અનર્થ પુરુષોનો સંસર્ગ, અસદ્વ્યવસાય—ખરાબ વ્યવસાય—કાર્યો, અપવિત્રતા અને માઠાં પરિણામને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥૪૦-૪૧॥

પ્રધાન એટલે ધર્મ અને અર્થથી કામની ઉત્પત્તિ કહી છે તેથી એ બે પ્રધાન છે. કામાસક્ત થવાથી ધર્માચરણ કરી શકાતું નથી; પણ તેથી

વિરુદ્ધ—અધર્માચરણ થાય છે. અર્થનું ઉપાર્જન પણ થઈ શકતું નથી. સુંદરી અને સુરાના સેવનમાં અને ગાવાવાળીને ઇનામ આપવામાં ધનનો અપવ્યય થાય છે. આથી કામ ધર્મ અને અર્થનો વૈરી છે. જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ અને સાધુ પુરુષો કામાસક્ત પુરુષોનો ત્યાગ કરે છે. એનાથી વિરુદ્ધ વ્યવહાર કરવાવાળા અનર્થજન—નટ, નાચનાર, ગાનાર વગેરેની સાથે સંપર્ક કરાવે છે. રાતની વખતે સંકેતસ્થાને જવું પડે છે. પ્રાકાર-લંઘનાદિ મોટી મોટી ભીંતો ફૂદવી પડે છે. શૌચવિધિ પાલન થઈ શકતો નથી. પ્રભાવ પડતો નથી. કામગર્દભ થઈ જવાય છે.

તથા પ્રમાદં લાઘવમપ્રત્યયમગ્રાહ્યતાં ચ ॥ ૪૨ ॥

આ પ્રમાણે, પ્રમાદ હલકાપણું (અપમાન), અચોક્ષિતા—અવિશ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

પરસ્ત્રીગમનથી ઉપઘાત—દુર્ચળતા અને રોગવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. સહસા પ્રવૃત્ત થવાને લીધે વૃત્તિઓમાં અચળતા આવે છે. ખરાબ પુરુષોના સંસર્ગને લઈને સારા માણસો કામી પુરુષોનો વિશ્વાસ કરતા નથી. ખરાબ વૃત્તિને લીધે લોકોની નજરમાં તેઓ હેય—અપૂજ્ય ઠરે છે.

બહવશ્ચ કામવશગાઃ સગળા એવ વિનષ્ટાઃ શ્રૂયન્તે ॥ ૪૩ ॥

સંભળાય છે કે કામવશ થવાથી (તેઓ) પોતાના પરિવાર સહિત નાશ પામ્યા છે. ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે કામને વશ થવાથી તેઓ નાશ પામ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ તેમનો પરિવાર સુધ્ધાં નાશ પામ્યો છે.

તથા ચ દૃઢીકરણાર્થમાખ્યાનકમ્—

આગલા સૂત્રમાં જણાવેલી વાતને પુષ્ટિ માટે આખ્યાન—ઉદાહરણ આપે છે.

યથા દાણ્ડકયો નામ ભોજઃ કામાદ્રાહ્મણકન્યામભિમન્યમાનઃ સબન્ધુરાષ્ટ્રો વિનનાશ ॥ ૪૪ ॥

જેમકે ભોજવંશનો દાણ્ડકય નામનો રાજા કામવશ થઈ બ્રાહ્મણ કન્યાને કામવૃત્તિસાધન કરવાથી પોતાના બંધુઓ અને રાજ્ય સહિત નાશ પામ્યો. ॥ ૪૪ ॥

દાણ્ડકય રાજાનું નામ છે. ભોજ એટલે ભોજવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ. અભિમન્યુમાન—એનો અર્થ અભિગમન છે. આની કથા આ પ્રમાણે છે. ભોજવંશનો દાણ્ડકય નામનો રાજા એક સમયે મૃગયા—શિકાર માટે ગયો હતો. આશ્રમ આગળ ભાર્ગવકન્યાને જોતાં તેને તેના પ્રત્યે કામવૃત્તિ જગૃત થઈ. તેણે તેને ઉપાડી રથમાં નાખી અને ત્યાંથી ચાલી ગયો. ભાર્ગવ તે વખતે સમિધ અને કુશ લેવા જંગલમાં ચાલી ગયા હતા. જ્યારે સમિધ અને કુશ લઈ પાછા આશ્રમમાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે તેમની કન્યાને ત્યાં ન જોઈ. સમાધિબળથી તેઓ જાણી શક્યા કે ભોજવંશીય દાણ્ડકય રાજા તેનું હરણ કરી ગયો છે. તરત જ તેમણે તેને શાપ દીધો. શાપને પ્રતાપે તે રાજ્યમાં રેતીનો વર્ષાદ વરસ્યો. તેમાં રાજા, તેનો પરિવાર, અનુચરો અને આખું રાજ્ય નાશ પામ્યું. આ સ્થળ * દણ્ડકારણ્યના નામથી ઓળખાય છે.

देवराजश्चाहल्यामतिबलश्च कीचको द्रौपदीं रावणश्च सीतामपरे चान्ये च बहवो दृश्यन्ते कामवशगा विनष्टा इत्यर्थचिन्तकाः ॥ ४५ ॥

ઈદ્ર અહલ્યાને કારણે, અતિ બળવાન કીચક દ્રૌપદીને લીધે, રાવણ સીતાને કારણે અને એવા અનેક પુરુષો કામને વશીભૂત થવાથી નાશ પામેલા જોવામાં આવ્યા છે—આમ અર્થચિન્તકોનું કહેવું છે. ॥ ૪૫ ॥

દેવરાજ ઈદ્ર અહલ્યા પર આસક્ત થવાથી કેવી રીતે વિપદાગ્રસ્ત થયા, તે કહે છે—મહર્ષિ ગૌતમના આશ્રમમાં ઈદ્રે અહલ્યાની સાથે

* દણ્ડકારણ્ય—ગોદાવરીના તીર પર આવેલું વિશાળ અરણ્ય. વનવાસ સમયે શ્રી રામચંદ્ર ચૌદ વર્ષ અહીં રહ્યા હતા. સીતાહરણ પછી રાવણે અહીં જ કરેલું. દણ્ડકારણ્યનું સુદૃઢ વર્ણન રામાયણમાં તેમજ કવિશ્રેષ્ઠ ભવભૂતિના ‘ઉત્તરરામ-ચરિત’માં છે.

સંભોગ કર્યો. તે સમયે ગૌતમઋષિ સમિધ અને કુશ લેવા વનમાં ગયા હતા. જ્યારે તે આશ્રમમાં પાછા ફર્યા ત્યારે ઋષિના ભયથી અહલ્યાએ ઈંદ્રને પોતાના ગર્ભમાં છુપાવ્યો. એ બન્નેને કાઈબીજા આશ્રમમાં ભોજન માટે નિમંત્રણ હતું. આથી અહલ્યાને લઈ ભોજન માટે ઋષિ તે આશ્રમમાં ગયા. જોણે તેમને આમંત્રણ આપ્યું હતું, તેણે યોગબળથી જોયું કે ઈંદ્ર પણ સાથે આવેલ છે. માટે તેને પણ ભોજન આપવું જોઈએ. આથી તેણે ત્રણ આસન માંડ્યાં. ગૌતમે જોયું કે મારી સાથે તો માત્ર મારી પત્ની જ છે અને ત્રણ આસન શા માટે નાંખ્યાં ! આ આશંકાને લઈને તેમણે ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાન ધરતાં તેમને સર્વ કુવૃત્તાંત સમજાયું. ક્રોધવશ થઈ તેમણે ઈંદ્રને શાપ આપ્યો કે—“પાપિષ્ઠ ! હજાર ભગવાણો થા.” કામવશતાને લીધે ઈંદ્રની આવી અવસ્થા થઈ. હજી સુધી ‘અહલ્યાનો જ્વર’ આ તેનું કલંક મટ્યું નથી. હજાર હાથીના બળવાળો કીચક દ્રૌપદીની અભિલાષા સેવવાથી ભીમસેનને હાથે માર્યો ગયો. આ તો પહેલાંની વાતો છે. આજ પણ અનેક માણસો કામવશ થઈ વિનાશ પામે છે. તો આ પુરાણો વાતોના દષ્ટાંતથી શો લાભ ?

અત્ર સંપ્રતિપત્તિમાહ—

આ વિષયમાં સંપ્રતિપત્તિ દાખવે છે—કામ પર કરવામાં આવેલા આક્ષેપોનું નિવારણ કરે છે.

શરીરસ્થિતેત્તેજુહ્વાદાહારસધર્માણો હિ કામાઃ ॥ ૪૬ ॥

ફલભૂતાશ્ચ ધર્માર્થયોઃ ॥ ૪૭ ॥

શરીરની સ્થિતિનું કારણ હોવાથી કામ અત્ર (આહાર)ની સમાન અત્યંત આવશ્યક છે. અને (કામ) ધર્મ અને અર્થનું ક્ષણ છે. ॥૪૬-૪૭॥

કામ આહારનો સમાનધર્મી છે—આહારની બરાબર છે—શરીરને પોષણકારી છે. આહાર અજીર્ણાદિ દોષ ઉત્પન્ન કરે છે છતાં શરીરની રક્ષા માટે પ્રતિદિન તેનું સેવન કરવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે કામનું પણ સમજવું.

શરીરની સ્થિતિ માટે કામનું સેવન આવશ્યક છે. સેવન ન કરવાથી, રાગથી વૃદ્ધિ થવાથી, અંતમાં ઉન્માદ થઈ શરીરનો નાશ થાય છે. સુખને કાળે ધર્મ અને અર્થ છે. જો કામસેવન ન કરવામાં આવે તો પછી ધર્મ અને અર્થનું ફળ ક્યાં રહેશે ? તે નિષ્ફળ થઈ જશે. કેવળ પરિશ્રમ જ માત્ર રહેશે. કહ્યું છે કે-ધર્મથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે એમાં પણ (અપ્સરાગણ) ઉત્કૃષ્ટ સ્ત્રીઓ સેવ્ય છે. આથી મનુષ્યોના ધર્મવિષયક યત્નથી ઉત્પન્ન થતો ગૃહસ્થાશ્રમ (ધર્મ) દુર્વાર-અનિવાર્ય છે. સ્ત્રીઓ આ લોકમાં અપત્ય અને સંતાનથી હિત કરે છે. તેમ પરલોકમાં પણ હિત કરે છે. એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે ભોગપ્રકર્ષને માટે સ્ત્રી મૂલ્યવાન ઉપકરણ છે.

યદ્યેવં તર્હિ દોષપ્રસન્ન इत्यत आह—

આ પ્રસંગે દોષપ્રસંગ છે તો તેને માટે શું ? તેના જવાબમાં સૂત્રકાર કહે છે—

**बोद्धव्यं तु दोषेष्विव न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधि-
શ્રીયન્તે, न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्त इति वात्स्यायनः ॥૪૮॥**

બીજા દોષોની માફક આ દોષને સમજવો જોઈએ. લિખારી છે, માટે (તેના લયથી) તેથી શું ચૂલા પર તપેલું ચઢાવવું નહિ ? હરણું છે માટે શું જવ વાવવા નહિ ? એ આચાર્ય વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥ ૪૮ ॥

અજીર્ણાદિ દોષો છે તે દોષોનો પ્રતિકાર થઈ શકે છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. જેમ એ દોષનો પરિહાર કરીને ભોજનસેવન કરીએ છીએ, તેમ અહીં પણ જે દોષ હોય તે દોષનો પરિહાર કરી કામસેવન કરવું. આ ન્યાય લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે કે ભિક્ષુકાનો લય છે, માટે શું રસોઈ બનાવવામાં આવતી નથી ? હરણો ખેતર ચરી જવાનો લય હોય છે, તેથી શું ખેતરમાં દાણા વાવવામાં આવતા નથી ? અવશ્ય રસોઈ

કરવામાં આવે છે, તેમજ બીજા બોવામાં આવે છે. કાઈએ કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય સુખનો દ્વેષ કરે છે તે મનુષ્યનો જન્મ તૃણની માફક—તૃણખલાંની માફક વ્યર્થ છે. (કામ) સુખમાં જે દોષ જોવા થાય તો તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ, એમ આચાર્યોએ નિશ્ચય કર્યો છે.

અનુષ્ઠાનલક્ષણાયાઃ પ્રતિપત્તેઃ ફલમાહ—

અનુષ્ઠાન કરવાથી થતાં ફળ જણાવે છે.

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

एवमर्थं च कामं च धर्मं चोपाचरन्नरः ।

इहामुत्र च निःशल्यमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ૪૯ ॥

આ વિષયમાં શ્લોકો છે—તે જણાવે છે—આ પ્રકારે અર્થ, કામ અને ધર્મનું આચરણ કરનાર મનુષ્ય આ લોકમાં અને પર-લોકમાં સંપૂર્ણ સુખભોગ કરે છે. ॥ ૪૯ ॥

યથોક્ત ન્યાયાનુસારે અર્થને પહેલાં પ્રાપ્ત કરવો. અર્થને મેળવ્યા પછી કામ અને ધર્મનો ભોગ કરવો. જે આ રીતે ત્રિવર્ગનું સેવન કરે છે, તેને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કાઈ પણ પ્રકારના અનુતાપ વગર સુખ મળે છે. તે જાણે છે કે મેં પુરુષાર્થ સાધ્યો છે તેથી તેના હૃદયમાં પ્રસન્નતા રહે છે. જે ત્રિવર્ગનું સેવન નથી કરતો તેના હૃદયમાં દુઃખ થાય છે કે આ દુનિયાનું સુખ મેં જોયું નહિ. દૂરના કામનું સેવન ન કરવામાં હું ઠગાયો છું. અને મૂઢતાને લઈને પરલોકને માટે શુભ પૂર્વકર્મ કંઈ કર્યાં નથી. મને ઉચ્ચ સ્વર્ગીય ભોગ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. આ પ્રમાણે ધર્મને ન આચરનારને ખેદ થાય છે. આ પ્રમાણે નારિતક, નિર્ધન અને કામસુખનો દ્વેષ કરનારા એક એક અંગથી હીન રહેવાને લીધે સશત્ય-અંતરાયવાળું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્, ત્રિવર્ગમાંથી જે જેનું સેવન કરે છે તેનું સુખ તેને મળે છે, બાકીના વર્ગોનું સુખ મળતું નથી. જે ત્રિવર્ગનું સેવન કરે છે તેને ત્રિવર્ગનું સુખ મળે છે એવો આચાર્ય વાત્સાયનનો અભિપ્રાય છે.

‘પરસ્પરસ્યાનુપધાતકગ્લોલ્લગ્લ્લ’ इत्युक्तम्, तस्यैव संग्रहः श्लोकद्वयेन—

પરસ્પર અનુપધાતક અને અન્યોનાનુબદ્ધ, જે વાત આગળ દર્શાવવામાં આવી છે (ત્રિવર્ગ સેવનની રીત જણાવી છે) તેના બે સંગ્રાહક શ્લોક—

किं स्यात्परत्रेत्याशङ्का कार्ये यस्मिन्न जायते ।

न चार्थघ्नं सुखं चेति शिष्टास्तत्र व्यवस्थिताः ॥ ५० ॥

त्रिवर्गसाधकं यत्स्याद्द्वयोर्वैकस्य वा पुनः ।

कार्यं तदपि कुर्वीत न त्वेकार्थं द्विबाधकम् ॥ ५१ ॥

જે કાર્ય કરવાથી પરલોકમાં શું થશે એવી આશંકા ઉત્પન્ન ન થાય, અર્થની હાનિ ન થાય અને સુખ ઉત્પન્ન થાય, એવાં સુખકર કાર્યો ત્રિવર્ગવિત્ શિષ્ટ પુરુષે વિના સંકોચે કરવાં. જે કાર્ય ત્રિવર્ગનું સાધક હોય વા બેનું કે એકનું સાધક હોય તેને પણ કરવું. પણ જો ધર્મ, અર્થ વા કામ, એક એ પોતાને માટે જ પુરુષાર્થનું સાધક હોય, પરંતુ બીજા બેને વિઘાતક હોય તો તેને ન કરવું. ॥૫૦-૫૧॥

શું થશે ? પૂર્વ વડે ઉત્તરનો—પહેલાથી પછીનો—ઉપધાત થાય. અથવા ઉત્તરદ્વારા પૂર્વનો અપધાત થાય. આમાં જે સ્થળે જે કાર્યાર્થ સાધવાનો હોય તે સ્થળે શું થાય ? અપાય કે અનપાય ? એને માટે શંકા કરવા જેવું કંઈ છે નહિ; કારણ કે ધર્મમાં તો કંઈ હરકત ન જ થવી જોઈએ. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અસાધવાનીથી ત્રિવર્ગનું સેવન કરવાથી કામ અથવા ધર્મથી અર્થ અને કામ અથવા અર્થથી ધર્મ અને કામ, તેમજ કામથી અર્થ અને ધર્મનો ઉપધાત થાય છે. જે ધર્મને છોડી અર્થનું સેવન કરવામાં આવે, તો પરલોકમાં અપાય થાય છે. આથી શંકાને સ્થાન મળે છે. માટે અર્થને ધર્મપૂર્વક સિદ્ધ કરવો કે એવી

શંકાને સ્થાન જ ન રહે. હું અર્થનું સેવન એવી રીતે કરી રહ્યો છું કે મારું શું થશે ? કામનું અનુષ્ઠાન પણ એવી રીતે કરવું કે અર્થ અને ધર્મ નષ્ટ ન થાય. અર્થ અને કામના તત્ત્વને સમજનારાઓ આ પ્રમાણે ત્રિવર્ગનું સેવન કરે છે. કામનું અનુષ્ઠાન એવી રીતે નથી કરતા કે એથી અર્થ અને ધર્મ નષ્ટ થાય. જ્યાં દાનરૂપી ધર્મથી ધન ઓછું થાય અથવા આધિત થાય, વિદ્યાગ્રહણરૂપી અર્થ જ્યાં ષ્ણચર્યપાલનથી કામને આધિત કરે એવા ઉત્તરબાધકમાં (લોક) પ્રવૃત્ત થાય છે. કાઈએ કહ્યું છે કે, ‘જો ધર્મ, અર્થ અને કામના સેવનમાં કામબાધક અર્થ ને અર્થકામનો બાધક ધર્મ હોય તો સેવન કરવું. પરંતુ ધર્મબાધક અર્થ હોય વા ધર્મઅર્થનો બાધ કરે તેવા કામનું સેવન કરવું નહિ.’”

ધર્મ, અર્થ, કામ એમાંથી કાઈનું પણ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી એક બીજા બેનો સાધક હોવો જોઈએ. આ ઉત્તમ પક્ષ છે— ધર્મનું સેવન કરવાથી ધર્મ સધાય પણ અર્થ અને કામ પણ સધાય તે જ ઉત્તમ પક્ષ. આ અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જણાવેલા એકની સાથે બેવાળા બેદમાં આવી ગયા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ત્રણમાંથી એક તો પોતાના સાથી બીજાનો સાધક થાય એ મધ્યમ પક્ષ છે. ત્રણમાંથી એક જ પોતાના એકલાનો સાધક હોય એ નિકૃષ્ટ પક્ષ છે. પંચયજ્ઞો—બલિ, વિશ્વદેવ આદિ—કરવા એ ધર્મ છે. પણ આમાં અર્થ અને કામ નથી. આ પ્રમાણે પોતાને માટે ભૂમિ—જમીન પ્રાપ્ત કરવી એ કેવળ વિશુદ્ધ અર્થ છે. એની સાથે કંઈ પુરુષાર્થ નથી. એ જ પ્રમાણે પ્રિય પરિચારિકાનું અભિગમન કામ છે, પણ તે નિરનુબંધ—પુરુષાર્થવગરનું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આગળ કહ્યું તેમ ‘પરસ્પરાનુષાતકમ્’ ન હોવું જોઈએ. એકનું સેવન કરવાનું પ્રયોજન છે. પણ તેથી જો ધર્મ અર્થનો ઘાત થતો હોય તો તે ન કરવું. અતિદાનરૂપ ધર્મ અર્થનો નાશ કરે છે. એ આગળ જણાવ્યું છે. અત્યંત તપસેવન કામનો બાધ કરી શરીરને સૂકવી નાંખે છે. શરીરનો આ ક્ષય તે અર્થનો નાશ જ છે. આ પ્રમાણે અર્થ પણ ધર્મનો અને કામનો નાશ કરે છે. કામ હીનવર્ણને ઉત્તમવર્ણમાં બાધા પેદા કરે છે. આગળ દર્શકના

દષ્ટાંતમાં જોયું કે તેણે તેનો ધર્મ અને સર્વસ્વ નષ્ટ કર્યું. સર્વભાં પણ કામના અત્યંત સેવનથી શરીર અને ધર્મ બન્નેનો નાશ થાય છે. એકનો સાધક અને બીજનો આધક હોય, તો, તે પૂર્વ ઉત્તરનો આધક હોય, તો ઇષ્ટ છે; પણ પૂર્વનો આધક હોય તો તે ઇષ્ટ નથી એ આગળ જણાવ્યું છે જ.

इति त्रिवर्गप्रतिपत्तिर्द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

*

ઇતિ શ્રી અમૃતલાલતનુજ રમણિકલાલપ્રણીત કામસૂત્રની જયમંગલા
ટીકાના બીજા અધ્યાયની તાત્પર્યવ્યંજની નામની ગુર્જરટીકા સમાપ્ત.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

વિદ્યાસમુદ્દેશપ્રકરણ ।

एवं प्रतिपन्नत्रिवर्गस्य कामसिद्धौ प्रथम उपायो यद्विद्याग्रह-
णम्, अगृहीतविद्यस्यानन्तरव्यापारासंभवादिति विद्यासमुद्देश
उच्यते । समुद्देशश्च संक्षेपाभिधानम्, निर्देशश्च शास्त्रान्तरादुप-
स्थापनादेषणीयः ।

જે ત્રિવર્ગ આગળ કહી ગયા તે જાણવાને માટે પહેલો ઉપાય તો એ છે કે-વિદ્યાગ્રહણ. જે માણસ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તેને માટે ખીજા વ્યાપાર સંભવિત નથી—ખીજાં કાર્યોમાં અધિકારી થઈ શકતો નથી. આથી ‘વિદ્યાસમુદ્દેશ’ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. સંક્ષેપથી-ટૂંકમાં કહેવું તેનું નામ સમુદ્દેશ છે. આ વિદ્યાઓનો પૂરેપૂરો નિર્દેશ ખીજાં શાસ્ત્રોમાં છે. ત્યાંથી તેને સમજી લેવો.

यथा च तासां ग्रहणं तथा दर्शयन्नाह—

જે રીતે આ વિદ્યાઓ મેળવી શકાય તે જાણાવતાં કહે છે કે:—

धर्मार्थाङ्गविद्याकालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरु-
षोऽधीयीत ॥१॥

ધર્મવિદ્યા, અર્થવિદ્યા, અને એની અંગવિદ્યાઓના (જાણવાના) સમયનો નાશ ન કરતાં મનુષ્યે કામસૂત્ર અને તેની અંગવિદ્યાઓને શીખવી. ॥ ૧ ॥

ધર્મવિદ્યા એટલે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ. આજીવિકા ચલાવવા માટે જેમાં ઉપાયો બતાવ્યા છે તે શાસ્ત્રને અર્થવિદ્યા કહે છે. આ બે શાસ્ત્રોની અંગવિદ્યાઓ તે દંડનીતિ અને આન્વીક્ષિકી છે. દંડનીતિ એ યોગક્ષેમનું સાધન છે. આન્વીક્ષિકી એ તત્ત્વનિર્ણયનું કારણ છે. આ પ્રધાન—મુખ્ય વિદ્યાનું અધ્યયનના અધ્યયનો જે સમય છે તે વખતે તેનું નિયમપૂર્વક

અધ્યયન કરવું. પણ તેમ કરતાં સમય મળે ત્યારે, મુખ્ય વિદ્યાને ભણતાં અડચણ ન આવે તેવી રીતે, કામશાસ્ત્ર અને તેની અંગવિદ્યાઓ ગીતાદિકનું પઠન અને શ્રવણ વડે અધ્યયન કરતા રહેવું.

પ્રાગ્યૌવનાત્સ્ત્રી ॥૨॥ પ્રત્તા ચ પત્યુરભિપ્રાયાત્ ॥૩॥

સ્ત્રીઓ યૌવનની પૂર્વે (પિતાને ઘેર કામશાસ્ત્ર ને તેની અંગ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે) અને વિવાહ થયા પછી પતિની અનુમતિથી (અભ્યાસ કરે) ॥ ૨-૩ ॥

સ્ત્રીઓએ યૌવનકાળ પહેલાં પોતાના પિતાને ઘેર કામશાસ્ત્ર અને તેની અંગવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. યુવતિ થયા પછી, વિવાહ થતાં તે પરાધીન થવાથી અધ્યયન ક્યાંથી થઈ શકશે? કોઈ સ્ત્રીને બદલે યુવતિ પાઠ યોગ્ય છે. યુવતિ શબ્દ સ્ત્રીનો પર્યાયવાચી છે. સૂત્રમાં * ‘પ્રત્તા’ શબ્દ આવ્યો છે. પ્રત્તા એટલે પરણેલી-વિવાહિતા. દાન ત્રણ પ્રકારનાં છે: માનસ-મનથી, વાચનિક-વાણીથી, અને કર્મણુ-કર્મથી. જે સ્ત્રી વિવાહિતા છે, તે જો પતિની આજ્ઞા વગર કામકળાનો અભ્યાસ કરે તો પતિને તે સ્વૈરિણી-સ્વચ્છંદિની હોવાની શંકા થાય. આથી યૌવન પહેલાં પિતાની આજ્ઞાથી અને પરણ્યા પછી પતિની આજ્ઞાથી અધ્યયન કરવું એમ કહ્યું છે.

યોષિતાં શાસ્ત્રગ્રહણસ્યાભાવાદનર્થકમિહ શાસ્ત્રે સ્ત્રીશાસન-મિત્યાચાર્યા: ॥૪॥

આચાર્યો કહે છે કે, સ્ત્રીઓમાં શાસ્ત્રગ્રહણનો (શાસ્ત્ર સમજવાનો) અભાવ છે, એથી સ્ત્રીઓને મારે આ શાસ્ત્રનું શાસન (ઉપદેશ આપવો તે) અનર્થક છે. ॥ ૪ ॥

* પ્રત્તા-પ્રકર્ષ રૂપે દત્તા. પ્ર+દા+ત્. પ્ર, ઉપસર્ગપૂર્વક, ‘દા’ દાનાર્થક ધાતુથી નિષ્કાનો. ‘ત’ થાય છે. પછી, ૭-૪-૪૭ સૂત્રથી દાનો ‘ત’ થઈ ‘પ્રત્તા’ શબ્દ થાય છે.

શાસ્ત્ર શીખવાનો અધિકાર નથી, તેમ તે સમજવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી. આથી કામશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશી એમ કહેવું કે, એમણે આ કરવું જોઈએ, આ ન કરવું જોઈએ, એ અનર્થક છે. એમ આચાર્યો માને છે.

**પ્રયોગગ્રહણં ત્વાસામ્, પ્રયોગસ્ય ચ શાસ્ત્રપૂર્વકત્વાદિતિ
વાત્સ્યાયનઃ ॥૫॥**

એમને (સ્ત્રીઓ) માટે પ્રયોગગ્રહણ છે-સ્ત્રીઓ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરી શકે છે-અને પ્રયોગ સમજવા માટે શાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે. એમ આચાર્ય વાત્સ્યાયન કહે છે. ॥૫॥

જે પ્રયુક્ત કરી શકાય—ઉપયોગમાં લેવાય—તે પ્રયોગ. પ્રયોગ સમજવાનું તો સ્ત્રીઓ માટે કહ્યું છે. જાણકાર પાસેથી જ સ્ત્રીઓ તે ગ્રહણ કરી શકે. આથી કરીને શાસ્ત્ર અનર્થક નથી. સમજવા વગર કોઈ તેને બતાવી કે સમજાવી શકે નહિ શાસ્ત્ર સમજીને કોઈ તે બતાવી શકે? સ્ત્રીઓ અન્ય પુરુષ પાસે જઈ શી રીતે ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે? આથી સ્ત્રીઓને શાસ્ત્ર કે શાસન નિરર્થક નથી એવો આચાર્ય વાત્સ્યાયનનો મત છે.

**તત્ત્વ કેવલમિદૈવ; સર્વત્ર हि लोके कतिचिदेव शास्त्रज्ञाः सर्व-
जन वेषयश्च प्रयोगः ॥६॥**

આ (વાત) કેવળ આમાં (કામશાસ્ત્રમાં) છે એમ નહિ. પરંતુ સર્વત્ર એમ જોવામાં આવે છે કે શાસ્ત્રના જાણવાવાળા વિરલા જ હોય છે, પણ (શાસ્ત્રમાં બતાવેલો) પ્રયોગ સર્વ લોક જાણે છે. ॥૬॥

આ પ્રયોગગ્રહણની વાત એકલા કામશાસ્ત્રમાં નથી. વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ તેમ જ છે. શાસ્ત્રને જાણવાવાળા મર્મજ્ઞ પંડિતો બહુ થોડા જ હોય છે કે જેઓ શાસ્ત્રના મર્મને ગ્રહણ કરી શકે. સમર્થ હોવા અસમર્થ પણ બન્ને પ્રકારના લોકો એનું તાત્પર્ય સમજી

દાંધ તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે છે. શાસ્ત્રગ્રહણ કરતાં પ્રયોગગ્રહણ પ્રધાન છે. શાસ્ત્ર શીખીને તેનો ઉપયોગ તો વ્યવહારમાં જ કરવાનો છે. શાસ્ત્રના તાત્પર્ય પ્રમાણે વ્યવહાર થવાનો.

પ્રયોગસ્ય ચ દૂરસ્થમપિ શાસ્ત્રમેવ હેતુઃ ॥૭૥॥

શાસ્ત્ર દૂર હોવા છતાં પ્રયોગ (શીખવાનો) હેતુ શાસ્ત્ર છે. ॥૭૬॥

શાસ્ત્રજ—શાસ્ત્રોને જાણનાર માણસો પાસેથી બીજા લોકો શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરે છે. આથી તેનું કારણ તો શાસ્ત્ર જ છે; કારણ કે, એમનો આધાર શાસ્ત્ર જાણવાવાળા છે. એમણે જ એનો પ્રચાર કર્યો છે. આમ એક બીજાને જોઈ તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે. આ પરંપરાનો વિચાર કરીએ તો શાસ્ત્ર દૂરસ્થ જણાય છે, છતાં તેનું કારણ તો શાસ્ત્ર જ છે. શાસ્ત્ર જાણનાર એક પ્રયોગને ગ્રહણ કરે છે. એની પાસેથી બીજો શીખીને તેમ કરે છે. બીજા પાસેથી ત્રીજો શીખી લે છે.

શાસ્ત્ર જ પ્રયોગનું કારણ છે તે પર દષ્ટાંતઃ—

અસ્તિ વ્યાકરણમિત્યવૈયાકરણા અપિ યાજ્ઞિકા ઝહં ક્રતુષુ પ્રયુજ્ઞતે ॥૮॥

વ્યાકરણ છે, માટે વ્યાકરણ ન જાણવાવાળા યાજ્ઞિકો યજ્ઞોમાં (યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરતી વખતે) ઊહનો પ્રયોગ કરે છે. ॥ ૮ ॥

(વેદના યજ્ઞકાંડમાં કેટલાંક વિધિવાક્યો—અમુક કરવું એવી આજ્ઞા કરતાં વાક્યો અને શબ્દો છે.) આવા વિધિશબ્દમાં ન્યાં અર્થ અધ્યાહાર કે અકથિત હોય, અર્થમાં સંદેહ હોય ત્યાં તેનો તર્કથી નિર્ણય કરી સ્થાપિત કરવો તેને ‘ઊહ’ કહે છે. આવશ્યકતા પ્રમાણે પ્રાતિપદિક, લિંગ અને વચનોની સહાયથી આમ થઈ શકે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં આ સર્વ જાણાવ્યું છે. ‘ઊહ’ના પ્રયોગનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે. જેઓ વ્યાકરણ શીખ્યા નથી એવા યાજ્ઞિકો યજ્ઞમાં તેનો પ્રયોગ કરે છે.

ઉદાહરણ—વેદમાં કહ્યું છે કે—‘અગ્નિદેવને માટે આઠ કપાલનો પુરોડાશ કરવો’ આ મુખ્ય પ્રયોગ છે. તે તેની વિકૃતિને લઈને કરવાનો છે. તે મા પ્રમાણે છે:—“જેને ધ્વજતેજની ઇચ્છા હોય તેણે સૂર્યદેવતાને માટે ચરુ તૈયાર કરવો.’ અહીં નિર્વપન—દાન—ના હેતુથી સૂર્યનો ઉદ્દેશ લઈ બિહ’ થાય છે; કે સૂર્યદેવનો ચરુ અગ્નિદેવના ચરુની માફક કરી નિર્વપન—દાન કરવું.

અસ્તિ જ્યોતિષમિતિ પુણ્યાદેષુ કર્મ કુર્વતે ॥૯॥

જ્યોતિષશાસ્ત્ર છે માટે (જેઓ જ્યોતિષિ નથી—જ્યોતિષિ ન જાણનારા પણ સાંભળીને કે સમજીને) પુણ્ય દિવસોમાં (શુભ) કર્મ કરે છે. ॥૯॥

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એમ જાણીને જેઓ જ્યોતિષ જાણતા નથી તેઓ પણ સારા દિવસોમાં શુભ કર્મ કરે છે. આનું કારણ શાસ્ત્ર જ છે.

તથાઞ્જારોહા ગજારોહાશ્ચાશ્વાન્ગજાંશ્વાનધિગતશાસ્ત્રા અપિ નયન્તે ॥૧૦॥

તથા શાસ્ત્રો ભણ્યા વગર ઘોડા પર અને હાથી પર સ્વારી રનારાઓ ઘોડા અને હાથીને વિનીત—વશ કરે છે. ॥૧૦॥

અશ્વ(વિદ્યા), ગજ(વિદ્યા) અને વૈદ્યક શીખ્યા વગર પણ પુરુષ ॥૩॥, હાથી વગેરેના ઇલાજ અને પોષણ કરતા જોવામાં આવે છે. આનું કારણ પણ શાસ્ત્ર છે.

આ ન્યાય એકલાં શાસ્ત્રો માટે છે એમ નથી. દૂર હોવા છતાં પણ તુ થઈ શકે એમ લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે.

તથાઽસ્તિ રાજેતિ દૂરસ્થા અપિ જનપદા ન મર્યાદામતિવર્તન્તે. દ્વદેવત્ ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે (૬૩ આપનાર) રાજા છે આ કારણથી દૂર દેશના ગ્રામ્યો પણ મર્યાદાનો ભંગ કરતા નથી. ॥૧૧॥

દૂર રહેનાર લોકોએ રાખને કદી આંખે જોયો હોતો નથી છતાં એઓ સમજે છે કે-કોઈ વ્યવસ્થાપક છે. જેથી આ વ્યવસ્થા ચાલે છે, એના ભયથી એ કાયદાને તોડતા નથી. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રો છે. અને કોઈ પણ રીતે તેના તાત્પર્યને સમજીને એને ભણ્યા વગર એનો વ્યવહાર કરે છે.

કહી કહી (સ્ત્રીઓમાં પણ) શાસ્ત્રગ્રહણ જોવામાં આવે છે તે નીચેના સૂત્રથી દર્શાવે છે:—

**સન્ત્યપિ સ્વલુ શાસ્ત્રમહત્બુદ્ધયો ગણિકા રાજપુત્ર્યો મહામાત્ર-
દુહિતરશ્ચ ॥૧૧॥**

એવી પણ છે કે જેની બુદ્ધિ શાસ્ત્રો ભણીને (વિશુદ્ધ) થઈ છે. એમાં ગણિકાઓ, રાજકન્યાઓ અને પ્રધાન પુત્રીઓ છે. ॥૧૧॥

શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રહત (વિશુદ્ધ) થઈ છે જેમની બુદ્ધિ એમાં ગણિકાઓના પણ સમાવેશ થાય છે. તેઓ કામકળા શીખે છે. મંત્રિઓને મહામાત્ર કહે છે. પણ અહીં સામંત અને મહાસામંતનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે, એમની કન્યાઓ ભણેલી હોય છે. અશ્વવિદ્યા અને ગજવિદ્યા સંબંધી પણ તેમ જ સમજવું. રાજકુમારો આ વિદ્યામાં પ્રવીણ જોવામાં આવે છે.

**તસ્માદૈશ્વાસિકાજ્ઞનાદ્રહસિ પ્રયોગાઠ્ઠાસ્ત્રસ્યેકદેશં વા સ્ત્રી
મૃત્નીયાત્ ॥૧૨॥**

આથી વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ પાસે એકાંતમાં પ્રયોગો, શાસ્ત્ર અથવા શાસ્ત્રના એક દેશને સ્ત્રીઓ શીખે. ॥૧૨॥

શાસ્ત્રગ્રહણ અને પ્રયોગગ્રહણ એ બન્ને હેતુને માટે વિશ્વાસની જરૂર છે. વિશ્વાસ ન હોય તો લજ્જા (શરમ) આવે એથી એકાંતની પણ જરૂર છે. જે શાસ્ત્રગ્રહણ ન કરી શકે તેવી માત્ર પ્રયોગોને જ શીખે. જે શીખવાને સમર્થ છે તે શાસ્ત્ર શીખી લે. મધ્યમ બુદ્ધિવાળી હોય તેણે સંપ્રયોગ કે શાસ્ત્રનો ઉપયોગી ભાગ શીખવો.

અભ્યાસપ્રયોજ્યાંશ્ચ ચાતુષષ્ટિકાન્યોગાન્કન્યા રહસ્યેકા-
કિન્યમ્યસેત્ ॥૧૩॥

અભ્યાસ કરવાથી સિદ્ધ થાય તે યોગસઠ કળાઓના પ્રયોગો
કન્યા એકાંત સ્થળમાં એકલી કરે. ॥૧૩॥

યોગસઠ કળાઓ જે ગીત, વાદ્ય, નૃત્યાદિની છે તેનો કન્યાકાળમાં
અભ્યાસ કરી યુવાવસ્થામાં તેનો પ્રયોગ કરવો. લગ્નની નિવૃત્તિને માટે
એકાંત કહ્યું છે. એકલી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આચાર્ય કે શિક્ષક વગર.
વિશ્વાસલાયક કાણુ તે કહે છે:—

આચાર્યાસ્તુ કન્યાનાં પ્રવૃત્તપુરુષસંપ્રયોગા સહસંપ્રવૃદ્ધા ધાત્રે-
યિકા, તથાભૂતા વા નિરત્યયસમ્ભાષણા સર્વો, સવયાશ્ચ માતૃ-
ષ્વસા, વિસ્રબ્ધા તત્સ્થાનીયા વૃદ્ધદાસી, પૂર્વસંસૃષ્ટા વા મિશ્રુકી,
સ્વસા ચ વિશ્વાસસંપ્રયોગાત્ ॥૧૪॥

કન્યાઓની આચાર્યામાં (૧) પુરુષની સાથે સંપ્રયોગ-સંલોગ
કરી ચૂકી હોય અને સાથે રહીને મોટી થઈ હોય એવી ધાઈની
હીકરી. (૨) અથવા એવી (પુરુષ સાથે સંલોગ કરી ચૂકી હોય)
નિર્દોષ સંભાષણ કરી શકાય તેવી સખી. (૩) સરખી વયની
માતાની બહેન. (૪) માતાની બહેન જેવી વિશ્વાસ યોગ્ય વૃદ્ધ દાસી.
(૫) પૂર્વે પહેલાં જેની સાથે પ્રેમ બંધાયો હોય તેવી ભિક્ષુકી.
(૬) વિશ્વાસયોગ્ય હોય તો બહેન એ છ થઈ શકે છે. ॥૧૪॥

પુરુષો સ્વતંત્ર છે. આથી કામશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર સહેલાઈથી
મળી શકે છે. સ્ત્રીઓને માટે તેમ નથી. તેમને માટે ગણ્યા ગાંઠાં બતાવ્યા
છે તેજ આચાર્યા થઈ શકે છે.

પુરુષની સાથે જે રમણ કરી ચૂકી છે-રસનો અનુભવ લીધો છે
એવી જો ધાઈ (ધાવમા) ની છોકરી સાથે પળાઈને મોટી થઈ હોય તો
તે પ્રથમ આચાર્યા થઈ શકે છે. પુરુષની સાથે સંપ્રયોગ થઈ હોય એવી
સખી જેની સાથે નિર્દોષપણે વાતચીત કરી શકાય તે બીજી આચાર્યા થઈ

શકે છે. ઉપર કહ્યાં તેવાં લક્ષણવાળી, ઉમરમાં પોતાની બરાબરીની નો માસી હોય તો તે પણ ત્રીજી આચાર્યા—શિક્ષિકા—થઈ શકે છે. જે વૃદ્ધ દાસીને પોતાની માના જેવી ગણી હોય, જેને સર્વ વૃત્તાંત માલમ હોય એ ચોથી આચાર્યા. જેની સાથે પહેલાં પ્રીતિ બંધાઈ છે, પણ જે પાછળથી લિલ્લુકી થઈ ગઈ દેશદેશમાં ભ્રમણ કરી ચતુર થઈ છે, તે પાંચમી. મોટી બહેન જે વિશ્વાસનું મૂળ હોય, જે નાની બહેનની સમક્ષ (વિશ્વાસ માટે) બીજા પુરુષ સાથે સંપ્રયોગ કરવા તૈયાર થાય તેવી. તે જ વિશ્વાસપાત્ર છે. નહિ તો ઇર્ષ્યાને લઈને મોટી બહેન નાની બહેનને શોખવતી નથી. આ છઠ્ઠી આચાર્યા છે. એમની પાસેથી કામસૂત્ર અને તેની અંગવિદ્યાઓ શીખવી જોઈએ.

કામશાસ્ત્રની અંગવિદ્યા.

બીજાં શાસ્ત્રોમાં કામશાસ્ત્રની અંગવિદ્યા૩૫ ૬૪ મૂળ કળાઓ કહી છે. તે સામાન્ય રૂપથી જણાવીએ છીએ. કારણ કે તે અવશ્ય જાણવા જેવી છે.

તત્ર કર્માશ્રયા ચતુર્વિંશતિઃ । તદ્યથા—(૧) ગીતમ્ (૨) નૃત્યમ્ (૩) વાદ્યમ્ (૪) કૌશલલિપિજ્ઞાનમ્ (૫) વચનં ચોદારમ્ (૬) ચિત્ર-વિધિઃ (૭) પુસ્તકકર્મ (૮) પત્રચ્છેદ્યમ્ (૯) માલ્યવિધિઃ (૧૦) ગન્ધ-યુક્ત્યા સ્વાદ્યવિધાનમ્ (૧૧) રત્નપરીક્ષા (૧૨) સીવનમ્ (૧૩) રક્ત-પરિજ્ઞાનમ્ (૧૪) ઉપકરણક્રિયા (૧૫) માનવિધિઃ (૧૬) આજીવજ્ઞાનમ્ (૧૭) તિર્યગ્યોનિચિકિત્સિતમ્ (૧૮) માયાકૃતપાષણ્ડસમયજ્ઞાનમ્ (૧૯) ક્રીડાકૌશલમ્ (૨૦) લોકજ્ઞાનમ્ (૨૧) વૈવક્ષણ્યમ્ (૨૨) સંવાહનમ્ (૨૩) શરીરસંસ્કારઃ (૨૪) વિશેષકૌશલં ચેતિ ।

કર્માશ્રયઃ—ચોસઠ અંગવિદ્યાઓમાં સહુથી પ્રથમ ચોવીશ કર્માશ્રય (ક્રમેને અધીન તે કર્માશ્રય) કળા દર્શાવે છે: (૧) ગીત-ગાવું, (૨) (વીણાદિ) વગાડવું, (૩) નૃત્ય, (૪) લિપિજ્ઞાન-જુદાજુદા દેશની ભાષા અને અક્ષરો જાણવા, (૫) ઉદાર વચન બોલવાં, (૬) ચિત્રો કાઢવાં, (૭)

પત્ર વગેરે પર અક્ષર કાઢવા-પુસ્તકરચના, (૮) તિલકાદિની રચના, (૯) માળાઓ ગૂંથવી, (૧૦) સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર કરવું, (૧૧) સાચાંખોટાં રત્નોની પરીક્ષા કરી જાણવી, (૧૨) ઉત્તમ સીવણકામ, (૧૩) રંગ તૈયાર કરવા અને રંગવું, (૧૪) ઉપકરણક્રિયા * -રસોઈ માટે યોગ્ય પરિમાણમાં સામગ્રી એકઠી કરવી, (૧૫) માન (માપ) કરવાની વિધિ, (૧૬) પોતાના નિર્વાહની કે સંચય કરવાની વિદ્યા, (૧૭) પશુપક્ષી આદિની ચિકિત્સા, (૧૮) ઈદ્રજળ-ખીજના કપટને પારખવું અને જાતે તેમ કરવાની શક્તિ, (૧૯) બદમાશોનાં ચરિત્ર, સ્વભાવની પરીક્ષા કે જ્ઞાન, કીડાકૌશલ, (૨૦) ભોક્ષજ્ઞાન-માણસની પરખ અને તેની સાથે વ્યવહાર. (૨૧) વિચક્ષણતા, (૨૨) પગ દાખવાની રીતિ, (૨૩) દેહને સ્વચ્છ રાખવી ને સુંદર કરવી, (૨૪) વિશેષ કૌશલ્ય-પ્રત્યેક કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક કરવું તેને કૌશલ્ય કહે છે. (કોઈ અહીં વાળ ગૂંથવા, ચાંદલો કરવો તેને કૌશલ્ય માને છે.)

દ્વાતાશ્રય:—જુગારના આધાર પર થનારી ૨૦ કળાઓમાંની ૧૫ કળાઓ નિર્જીવ અને ૫ કળાઓ સજીવ છે. એમાંની નિર્જીવ ૧૫ કળાઓ કથવામાં આવે છે: (૧) આયુઃપ્રાપ્તિ-સર્વ પ્રકારની ચિકિત્સા, (૨) અક્ષ-વિધાન-પાસા ફેંકવામાં કુશળતા, (૩) હોડ બધીને મૂઠ ધરવી, (૪) રૂપસંખ્યા-લાલ, કાળો અને સફેદ રંગના મિશ્રણ અને તેના ૬૧ પ્રકારના રૂપો, (૫) હોડને અનુકૂળ હોય તે સમયે પતિ પાસેથી દ્રવ્ય કઢાવવું, (૬) હાર-જીત એવો ન્યાય કરવો કે બન્ને માન્ય કરે, (૭) હોડમાં પૈસાને લઈ લેવા, (૮) અનેકવિધ ખેલો જાણવા, (૯) મુઠીમાં પૈસા રાખી પૂછવું, બતાવવું, (૧૦) બરાબર લેવુંદેવું, (૧૧) ઝડપથી લઈ લેવું, (૧૨) જીતનો હિસાબ સમજવો, (૧૩) ખેલ વખતે દાવ ચલાવવાની રીત કે ક્રિયા, (૧૪) કપટથી બુલાવી દેવું, (૧૫) ગ્રહણ કર્યું હોય તેનું આપવું,—આ દ્વાતાકળાઓ જીવ વગર નિતપત્ર થાય છે. તેથી તેને નિર્જીવ કહે છે.

* જેના સંબંધ વગર કે સહાય વગર ક્રિયા ન થઈ શકે તે; જેમકે નૈવેદ્યનું ઉપકરણ-કૂળમૂળાદિ, શંખવાંના લાકડાં, અગ્નિ, જળપાત્ર એ ઉપકરણ છે.

સજીવ દૂતઃ—(૧) તીતર, બકરને લઢવાને ઊભાં કરવાં, (૨) એમને લઢાવવાં, (૩) ખોલાવવાં, (૪) ઉરાડવાં, નસાડવાં, (૫) નચાવવાં.

શયનોપચારિકાઃ—(૧) ખીજના ભાવને સમજ લેવા, (૨) અન્ય પર પોતાનો રાગ દર્શાવવો, (૩) ક્રમશઃ પોતાના અંગ સોંપવાં, (૪) નખચ્છેદ અને દન્તચ્છેદવિધિ. (૫) નીવી—નાકું ખોલવું, (૬) ગુહ્યાંગને વિધિથી સીધો સ્પર્શ, (૭) રમણની ચતુરાઈ, (૮) પ્રસન્ન કરવાની ચતુરાઈ, (૯) સમાન તૃપ્તિ કરી લેવી વા બીજને તૃપ્ત કરવું, કૃતાર્થ થવું, (૧૦) રમણને માટે ઉત્સાહિત કરવું, (૧૧) થોડો ક્રોધ બતાવી કાર્યમાં લાગી જવું, (૧૨) ક્રોધને સારી રીતે નિવારણ કરવો, (૧૩) ગુસ્સે થયો હોય તેને મનાવી લેવું. (૧૪) સ્તેલાનો પરિત્યાગ, (૧૫) અંતિમ સવાની વિધિ, (૧૬) ગુહ્યાંગનો સ્પર્શ.

ઉત્તર કળાઓઃ—(૧) અશ્રુપાત સાથે કહેવું કે એમ કરવું—આવી દશામાં છોડી જવું, એ ઠીક નથી; (૨) જનારને જતાં જતાં સોગન આપી રોકવો, (૩) ન રહે કે ન અટકે તો તેની પાછળ પાછળ જવું *; (૪) તે ચાલવા જ માંડે તો વારંવાર તેની તરફ જોયાં કરવું.

આ ચોસઠ મૂળ કળાઓ છે. એની અંદર ૫૧૮ અંતરકળાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ કળાઓ નાનામોટા સર્વને થોડીધણી માલમ છે. (કેટલાક ટીકાકાર કહે છે કે, આ કળાઓ ભેળવાઈ જઈ આગળપાછળ થઈ ગઈ છે—ખાસ કરીને દૂતાશ્રય અને કર્માશ્રય)

આ દૂતાશ્રય અને કર્માશ્રય ક્રિયાના ૬૪ વિભાગ બીજી રીતે જણાવવામાં આવે છે. શયનોપચારિકા અને ઉત્તર કળાઓ સંપ્રયોગનું અંગ છે. એથી એનો પાંચાલિકી કળાઓમાં સમાવેશ થાય છે. પાંચાલિકી કળાના પ્રસંગે તે જણાવવામાં આવશે.

ચોસઠ કળાઓ

કામની ઉપાયભૂત ચોસઠ કળાઓ કથવામાં આવે છેઃ—

* પોતાનું માથુંસ બહારગામ જવા નીકળે તો તેની પાછળપાછળ જવું, તેને અગાડી કરી વિદામ આપવી, આમ કેટલાક ટીકાકારો કહે છે.

(१) गीतम्, (२) वाद्यम्, (३) नृत्यम्, (४) आलेख्यम्, (५) विशेषकच्छेद्यम्, (६) तण्डुलकुम्भमण्डलविकाराः, (७) पुष्पास्तरणः, (८) दशनवसनाः रागः, (९) मणिभूमिकाकर्म, (१०) शयनरचनः, (११) उदकवाद्यः, (१२) उदकाघातः, (१३) चित्राश्च योगाः, (१४) माल्यार्थनविकल्पाः, (१५) शेखरकापीडयोजनम् (१६) नेपथ्यप्रयोगाः, (१७) कर्णपत्रभंगाः, (१८) गन्धयुक्तिः, (१९) भूषणयोजनम् (२०) ऐन्द्रजालाः, (२१) कौचुमाराश्च योगाः, (२२) हस्तलाघवः (२३) विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रिया, (२४) पानकरसरागासवयोजनं, (२५) रत्नीवानकर्मणि, (२६) मूत्रक्रीडा, (२७) वीणादमरुकवाद्यानि, (२८) प्रहेलिका, (२९) प्रतिमाला, (३०) दुर्वाचकयोगाः, (३१) पुस्तकवाचनम्, (३२) नाटकाख्यायिकादर्शनः (३३) काव्यसमस्यापूरणम्, (३४) पट्टिकावेत्रवानविकल्पाः, (३५) तक्षकर्मणि, (३६) तक्षणम्, (३७) वास्तुविद्या, (३८) रूप्यरत्नपरीक्षा, (३९) धातुवादः, (४०) मणिरागाकरज्ञानम्, (४१) वृक्षायुर्वेदयोगाः, (४२) मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, (४३) शुकसारिकाप्रलापनम्, (४४) उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलम्, (४५) अक्षरमुष्टिकाकथनम्, (४६) म्लेच्छितविकल्पाः, (४७) देशभाषाविज्ञानम्, (४८) पुष्पशकटिका, (४९) निमित्तज्ञानम्, (५०) यन्त्रमातृका, (५१) धारणमातृका, (५२) संपाठ्यम्, (५३) मानसीकाव्यक्रिया, (५४) अभिधानकोषः, (५५) छन्दोज्ञानम्, (५६) क्रियाकल्पः, (५७) छलितकयोगाः, (५८) वस्त्रगोपनानि, (५९) द्यूतविशेषः (६०) आकर्षक्रीडा, (६१) बालक्रीडनकानि, (६२)

વૈનયિકીનાં, (૬૩) વૈજયિકીનાં. (૬૪) વ્યાયામિકીનાં ચ વિદ્યાનાં જ્ઞાનમ્, इति चतुःषष्टिरङ्गविद्याः कामसूत्रस्यावयवविन्यः ॥ ૧૫ ॥

(૧) ગીત, (૨) વાદ્ય, (૩) નૃત્ય, (૪) ચિત્રકળા, (૫) ભૂર્જાદિ તિલકની આકૃતિમાં કાપવાં, (૬) અખંડ ચોખા-અક્ષતોને રંગી તેનાથી ને ફલોથી ચોક પૂરવો, (૭) શયનશૃંગમાં ફલો બિછાવવાં, (૮) દાંતોને, વસ્ત્રોને અને શરીરને રંગી સુંદર બનાવવાં. (૯) સંગ-અરમરથી ફર્શ તૈયાર કરવી, (૧૦) વિધિ પ્રમાણે બિછાનું બિછાવવું, (૧૧) પાણીમાં હાથ મારી વાદ્ય સ્વર કાઢવા-જળતરંગ વગાડવું, (૧૨) પિચકારીથી પાણી ફેંકવું, (૧૩) ચિત્રયોગ-મંત્ર, ઔષધ પ્રયોગોનું જ્ઞાન, (૧૪) ભિન્ન ભિન્ન માળાઓ ગૂંથવાનું જ્ઞાન, (૧૫) (માળાઓને) શેષરક અને આપીડની માફક શિર પર બનાવવા, (૧૬) વેષરચના-વસ્ત્ર, પુષ્પ, ભૂષણ આદિથી શરીર સુંદર દેખાય તેવી સજાવટ, (૧૭) કાનનાં ભૂષણ બનાવવાં, (૧૮) સુગંધી દ્રવ્ય બનાવવાં, (૧૯) આભૂષણ પહેરવાનો વિધિ અને તેની પરખ, (૨૦) ઇંદ્રજાલના ખેલ, (૨૧) કુચુમાર મુનિએ ખતાવેલા વાજકરણ અને સુભગકરણાદિ પ્રયોગ, (૨૨) હાથની સફાઈ, (૨૩) અનેક પ્રકારનાં શાક, યૃષ અને ભક્ષ્ય પદાર્થો તૈયાર કરવા, (૨૪) પાનક, રસ, રાગ અને આસવ બનાવવામાં કુશળતા, (૨૫) સીવણકળા (૨૬) સૂત્રકીડા-દારીના ખેલ-રમત, (૨૭) વીણા, ડમરુ આદિ વગાડવાની વિધિ, (૨૮) પ્રહેલિકા-ઉખાણું, (૨૯) એક જણ શ્લોક કે કવિતા કહે તેના છંદો અક્ષર લઈ તે અક્ષરથી પ્રારંભ કરી સામો શ્લોક કહેવો, (૩૦) શ્લોક એવી રીતે કહેવો કે જેનું ઉચ્ચારણ અને અર્થ બન્ને કંઈ હોય, (૩૧) કાવ્યના રસને અનુસરી તેને ગાવું. (૩૨) નાટક, ગદ્ય, પદ્યોનું જ્ઞાન, (૩૩) કાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિ, (૩૪) નેતર આદિથી ચર્યાઈ વગેરે બનાવવી, (૩૫) લોહાર, સોનીનું કામ, (૩૬) તક્ષણ, (૩૭) (નિવાસ શયન આદિ) ઘર બનાવવાની કળા, (૩૮) સોનું, ચાંદી,

મોતી, સિક્કા વગેરેની પરીક્ષા, (૩૯) વાતુશોધન, (૪૦) મણિ વગેરેને રંગયા અને તેની ખાણો જાણવી, (૪૧) વૃક્ષોની ચિકિત્સા-ઘરમાં અને બગીચામાં ઝાડ વાવવાની, તેના રોગો જાણવાની કળા, (૪૨) મેઘાં, સુરઘા, તીતરને લઘવવાનું જ્ઞાન, (૪૩) પોપટ મેનાને બોલતાં શીખવવું, (૪૪) હાથ, પગ ને માથું દબાવવાની ચતુરાઈ, (૪૫) ગુપ્ત કે સાંકેતિક અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવવું. (૪૬) ગુપ્ત રાખવાને માટે અમરપદ્મ શબ્દોનો પ્રયોગ, (૪૭) દેશદેશની ભાષાઓ જાણવી, (૪૮) ફૂલોની ગાડી બનાવવી, (૪૯) શુકનજ્ઞાન, (૫૦) યંત્રો બનાવવાં, (૫૧) સ્મરણશક્તિ વધારવાના ઉપાય, (૫૨) કોઈ એક યાદ કરીને શ્લોક બોલે તો તે શીખેલો ન હોય છતાં કહી બતાવવો, (૫૩) માનસી કાવ્ય રચના, (૫૪) કોશજ્ઞાન, (૫૫) છંદજ્ઞાન, (૫૬) કાવ્યાલંકારનું જ્ઞાન, (૫૭) બીજને છળવાની ક્રિયા *, (૫૮) વસ્ત્રોના દોષ છુપાવવા-ફાટેલું હોય તો તે ન જણાય તેમ પહેરવું. (૫૯) છૂત બેસવાનું ચાતુર્ય, (૬૦) પાસા (અનુક્રાં) ફેંકવા, (૬૬) આળક માટે ઢીંગલાઢીંગલી બનાવવા, (૬૨) વિનય શીખવે તેવી વિદ્યાનું જ્ઞાન, (૬૩) છત મેળવવાની વિદ્યા, (૬૪) કસરત, કુસ્તી વગેરે. આ પણ કામશાસ્ત્રની ચોસઠ અંગભૂત કળાઓમાં ગણાય છે.

ગીતાદિ સંક્ષેપમાં

ટીકા—(૧) ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય અને આલેખ્ય આ ચાર તે પ્રત્યેકનાં શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી જણાવવામાં આવ્યાં છે, છતાં અમે અહીં સંક્ષેપમાં તેને કહીએ છીએ—

(૧) સ્વરગ, (૨) પદ્ય, (૩) લયગ, અને (૪) ચેતોવધાનગ આ પ્રમાણે ગીતના ચાર પ્રકાર છે. સ્વરને લક્ષમાં રાખી એના પરજ ચાલ કરવી તે ‘સ્વરગ’; પગના ડુમકા પર લક્ષ રાખી ચાલ કરવી તે ‘પદ્ય’; કાલક્રિયાના માન પર ચાલવું તે ‘લયગ’; અને પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા પર ચાલવું તે ચેતોવધાનગ. (સંગીતચિંતામણી વગેરે સંગીતના ગ્રંથ જુઓ.)

* રૂપ અને અવાજ બદલીને.

(૨) વાઘો પણ ધન, વિતત, તત અને સુધિર એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે. ઝાંઝ મંજરા વગેરે ‘ધન’ જાતિનાં વાઘો છે. પખાળ, ઢોલ, નૌખત વગેરે ‘વિતત’ કહેવાય છે. વીણા, સતાર, સૂરઅહાર, બીન એ ‘તત’ કિંવા તંતુવાદ્ય છે. જે ફૂંક મારીને વગાડી શકાય તેવાં, બંસી, પાવો, અલગોઝા વગેરે ‘સુધિર’ કહેવાય છે.

(૩) નૃત્ય—રસોદ્ભાવક અંગવિક્ષેપથી નાચવું તે નૃત્ય. કરણ, અંગહાર, વિભાવ, ભાવ, અનુભાવ અને રસ આ છનો નૃત્યમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યમંગલાકાર ‘નૃત્ય’ શબ્દથી નાચ અને નાટ્ય બન્ને ગ્રહણ કરે છે. કરણ-હસ્ત પાદાદિની રસોદ્ભાવક ક્રિયાને કરણ કહે છે, અને હસ્તપાદાદિની ઉચિત પ્રદેશમાં પ્રાપ્તિ તેને ‘અંગહાર’ કહે છે. ભાવ, વિભાવ આગળ જણાવવામાં આવ્યા છે. નાટ્ય અને અનાટ્ય એમ નૃત્યના બે પ્રકાર છે. સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળના નિવાસીઓના કામની નકલ કરવી તે ‘નાટ્ય’ અને નર્તકને આશ્રિત જે કર્મ છે તે અનાટ્ય છે. (‘સંગીતરત્નાકર, ‘નૃત્યનિર્ણય’માં આનો વિસ્તાર છે.)

(૪) આલેખ્ય—ચિત્રો તૈયાર કરવાં તે. આનાં છ અંગ છે.—રૂપભેદ, પ્રમાણ, ભાવભાવણ્યયોજન, સાદૃશ્ય, વર્ણિકા અને ભંગ. જાતજાતની આકૃતિઓ દોરવી, તેને યોગ્ય પ્રમાણથી દોરવી, તેના પર ભાવ કે ભાવણ્ય પૂરવું, જેનું ચિત્ર દોર્યું હોય તેને હૂઅહ મળતું કરવું, જ્યાં જેવો રંગ જોઈએ તેવો પૂરવો તે; આથી બીજામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. કિંવા પોતાના ચિત્તના વિનોદને માટે પણ કરવામાં આવે છે. (આને ચિત્રાંકન કહે છે.)

(૫) વિશેષકચ્છેદ—જે તિલકવિશેષ માથા પર લગાડે છે તેને વિશેષ-કચ્છેદ કહે છે. આ ભોજપત્રનું બને છે. આના છેદનના અનેક પ્રકાર છે. પત્રચ્છેદનો જ આ એક પ્રકાર છે. આગળ જણાવવામાં આવશે કે ‘નાના પ્રકારના પત્રચ્છેદ પોતાના મનનો ભાવ જણાવવા નાયક વા નાયિકા પાસે મોકલવા.’ પત્રચ્છેદનો અર્થ માથાનું તિલક નથી, પણ ઉપર દર્શાવ્યો તે છે. કારણ કે વિલાસિની સ્ત્રીઓ તેને પસંદ કરે છે.

(૬) તણ્કુલકુસુમખલ્લિવિકાર—અર્થઃ ચોખાને ઝતઝતના રંગથી રંગી સરસ્વતીના મંદિરમાં, કામભવનમાં, મણિ કાચવાળી ફર્શ પર, તેના વડે ચોક પૂરવા તે. ફલોથી પણ ચોક પૂરી શકાય છે. પણ આ કળા માળા ગૂંથવામાં ગણી લેવામાં આવી છે. ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈ આવી રચના કરવામાં આવે છે. આ પણ એક પ્રકારની કળા છે.

(૭) પુષ્પાસ્તરણ—વાસગૃહમાં કે મંદિરમાં જે રંગભેરંગી પુષ્પોની સમવટથી શય્યા બનાવવામાં આવે છે તે.

(૮) દશવસનાંગરાગ—દશન-દાંત, વસન-શરીર, વસ, અંગ-શરીર-આ ત્રણેની સાથે ‘રાગ’ શબ્દ યોજવો. કુંકુમ વગેરેથી શરીરને માર્જન કરવું તે અંગરાગ; દાંતપંક્તિને ચક્રમકતી કરવી તે દશનરાગ; વસ્ત્રોને રંગવાં તે વસનરાગ. ‘રંજનવિધિ’ શબ્દ વધારે ઉચિત લાગે છે. પરંતુ અતિશય આદરને લઈ દશનઆદિ વપરાયા છે. કારણકે વિલાસિની સ્ત્રીઓને દશનાદિ સંસ્કાર અતિશય પ્રિય છે.

(૯) મણિભૂમિકાકર્મ—ગરમીના દિવસોમાં, સૂવા બેસવાને માટે સંગમરમરથી ફર્શ બનાવવી કે ગરમીમાં તે અત્યંત શીતલ રહે.

(૧૦) શયનરચના—શીતગ્રીષ્માદિ કાળ પ્રમાણે જેવો સમય હોય તે પ્રમાણે રક્ત (અનુરાગસંપન્ન), વિરક્ત (વિરાગસંપન્ન) અને મધ્યસ્થ (અનુરાગ વા વિરાગહીન-ઉદાસીન) ભાવથી આહારનું પરિણામ સમજી શય્યા બનાવવી તે. જેના પર સૂવાથી સુંદર નિદ્રા આવે, ભોજન પચી જાય તેવા પ્રકારની શય્યારચના.

(૧૧) ઉલ્લેખાદ્ય—પાત્રમાં પાણી ભરી તેને વાદ્યની માફક વગાડવાની કળા—જળતરંગ વગેરે.

(૧૨) ઉલ્લેખાદ્યાત—હાથથી અથવા યંત્રમાં પાણી ભરી ઉરાડવું, ફેંકવું તે. આ જળક્રીડા વખતે કરવામાં આવે છે અને આથી જળક્રીડાનું અંગ છે.

(૧૩) ચિત્રયોગ—ઈર્ષ્યાથી અથવા બીજા કોઈ કારણસર બીજને હાનિ પહોંચાડવી, દુઃખી કરવું તે. આ આગળ ઔપનિષદિક અધિકરણમાં કહેવામાં આવશે. એકેન્દ્રિય પલિતીકરણ એટલે ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈ તેના એકાદ અંગને ઇજા પહોંચાડવી,—અંધ કરવો, ઉન્મત્ત કરવો, પુરુષત્વથી હીન કરવો. આ સર્વ પ્રયોગો કુચુમારે * કહેલા પ્રયોગોમાં અંતર્ભૂત થતા નથી. આથી પૃથક્ જણાવ્યા છે.

(૧૪) માલ્યમંથનવિકલ્પ—મુણ્ડમાલ અને દેવતાની પૂજને માટે ફૂલોની માળા ગૂંથવાની કળા.

(૧૫) શેખરકાપીડયોજન—આ એક ગૂંથવાનો પ્રકાર છે. પણ તેની યોજના જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. આ એક ખાસ કળા છે. પાનફૂલ, તારા, વગેરે પ્રકારની ગૂંથણી સફાઈથી શિખાર્થનામાં લગાડવાની રચના તે ‘શેખરક.’ મંડળાકારે ગૂંથી કાષ્ટિકાના યોગથી તેને પહેરવા જેવી કરવાની કે ગૂંથવાની કળા તે ‘આપીડ.’ આ બન્ને નાગરની વેષ-રચનાના પ્રધાન અંગ છે.

(૧૬) નેપથ્યપ્રયોગ—દેશ અને સમય પ્રમાણે તરેહતરેહનાં વસ્ત્ર, માલ્ય અને આભૂષણથી શરીરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી. વેષ બદલવાનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

(૧૭) કર્ણપત્રભંગ—હાથીદાંત, શંખ વગેરેથી અલંકાર બનાવવા તે કર્ણ પત્રભંગ. (કાનનાં ફૂલ, લટકણિયાં વગેરે.)

(૧૮) ગંધયુક્તિ—જાતજાતનાં સુગંધી દ્રવ્યો તૈયાર કરવાં અને તેને લગાડવાની ક્રિયા. આનો ઉપયોગ તો અત્યારના સમયમાં પણ ચાલુ ને સર્વેને વિદિત છે.

(૧૯) ભૂષણયોજન—અલંકાર ધારણ કરવાની ક્રિયા કે કળા. એના બે પ્રકાર છે : એક ‘સંયોજ્ય’ અને બીજો ‘અસંયોજ્ય.’ મણિ, મુક્તા

* કુચુમાર—એક જણ પ્રાચીન કોમસાજ રચનાર હોતો.

પ્રવાહ વગેરેથી કંઠહાર (કંઠી), ચંદ્રહાર (ઈંદ્રચન્દ) વગેરે કરવા તે (જડાવ કામના અલંકાર અને તેને ગૂંથવાની કળા) સંયોજ્ય. અસંયોજ્ય—કડાં, કુંડળ, બાજુબંધ આદિનું વિરચન કે યોજના તે. આ બન્ને નેપથ્યનાં અંગ છે. આનું તાત્પર્ય શરીરને ભૂષણયુક્ત કરવાનું નથી. કારણકે શરીર પર આભૂષણ ધારણ કરવાની વાત નેપથ્યપ્રયોગમાં પૂર્વે કહેવામાં આવી છે.

(૨૦) ઐન્દ્રજાલ—ઈંદ્રજાળવિદ્યામાં જેનું વર્ણન છે તે સર્વ યોગ કે ક્રિયા. આ પ્રયોગના બળથી સેના, દેવાલય આદિ ખતાવી અભિમાન ભુલાવી વિરમય પમાડે છે.

(૨૧) કૌચુમાર—કુચુમાર મુનિએ કહેલા ‘સુભગંકરણ’ વગેરે. કુરંપાને સુરંપા કરી ખતાવવી, જે વિરક્ત હોય તેને અનુરક્ત કરવો, જે અન્ય ઉપાયથી સિદ્ધ ન થઈ શકે, તેવાં સાધનો આમાં છે.

(૨૨) હૃન્નતલાઘવ—કામ કરવામાં હાથની કુરતી. વિલંબનો નિરાસ કરવા માટે આ છે. દ્રવ્યપ્રાપ્ત કરવામાં વા ફેંકવામાં જે કુરતી વા ચાલાકી છે તે બીજાને ચકિત કરવા માટે છે. આ એક પ્રકારની હાથચાલાકી છે.

(૨૩) વિચિત્રશાકયૂષભક્ષ્યવિકારક્રિયા, (૨૪) પાનકરસ, રાગાસવયોજન—આહારના ચાર પ્રકાર છે : ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય. પીવાને યોગ્ય તે પેય. ભોજનને યોગ્ય તે ભોજ્ય. ચાવવાને યોગ્ય તે ભક્ષ્ય, ચાટવાને યોગ્ય તે લેહ્ય. ભોજ્ય—આ ચારમાં ભક્ત અને વ્યંજકને સિદ્ધ કરવાનું કામ સરળ નથી. આથી વ્યંજન (રસોઈ)માં મુખ્ય જે શાક છે, તેનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. શાક દશ તરેહનાં થાય છે : મૂળ, પાંદડાં, કરીર, અગ્રફળ, કાંડ, અંકુર, ત્વક, પુષ્પ અને કંટક. પેય બે પ્રકારનાં છે : એક તો જેને દેવતા પર સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે અને બીજો પ્રકાર જેને દેવતા પર સિદ્ધ કરવામાં આવતો નથી તે. દેવતા પર જે તૈયાર કરવામાં આવે છે તેવા પેયને ‘યૂષ’ કહે

છે. આમાં પણ એ પ્રકાર છે: એક મગ વગેરાના નિર્ઘૂહ-રસમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે અને બીજો ક્વાથ કે કાઢાના રસમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. ખાંડના ખાદ્ય પદાર્થને લક્ષ્ય (પેંડા, રસગુલ્લા વગેરે) કહે છે. આ ચાર પ્રકારના આહાર અને એના અનેક તરેહના ભેદોને પાક-શાસ્ત્રની રીતિથી તૈયાર કરવું કે કરવાની કળા.

દેવતાની સહાય વગર બનતા પેયના ભેદ-અગ્નિની આંચ આપ્યા વગર કે સગડી પર રાખીને સિદ્ધ કર્યા વગર જે પેય બને છે તેના એ પ્રકાર છે: પહેલો સંધાનકૃત (મિશ્રજ) અને બીજો અસંધાનકૃત (અમિશ્રજ). આમાં પણ સંધાનકૃતના એ ભેદ છે: એક ‘ દ્રાવિત ’ અને બીજો ‘અદ્રાવિત.’ ગોળ અને આમલીના પાણીને મેળવી જે તૈયાર કરવામાં આવે છે તે દ્રાવિત. એને ‘ પાનક ’ પણ કહે છે. દ્રવે નહિ એવા પદાર્થ તાત અને ફળના મિશ્રણથી બતાવવામાં આવે તે ‘ અદ્રાવક.’ એને રસ પણ કહે છે. ‘ પેયમાં ’ આસવને પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. જે પેય સંધાનથી તૈયાર થાય તેમાં સુરાદિની ગણતરી થાય છે. સંધિત પેય મૃદુ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ સંધાનની યોજનાથી મૃદુ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ તૈયાર થાય છે.

લેણ—રાગગ્રહણ લેણની સૂચના આપે છે. આના ત્રણ પ્રકાર છે. રાગવિધાનના જાણકાર કહે છે કે, લેણ, ચૂર્ણ અને દ્રવ એમ ત્રણ પ્રકારો છે. આમાં મીઠું, મરચું અને ખટાઈ આવે છે; થોડી મિષ્ટતા પણ હોય છે. આસ્વાદનકલાના આ ચાર પ્રકાર શરીરરક્ષાને માટે કહેવામાં આવ્યા છે. યોગવિભાગ એ અગ્નિથી તૈયાર થતા અને અગ્નિથી તૈયાર ન થતા પાક-રસોઈને માટે છે.

શાકાદિ ક્રિયા પાક દ્વારા તૈયાર થાય છે. પાક વગર પાનકાદિક તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે ‘ આસ્વાદ્યવિધિ ’ પણ કહેવો જોઈતો હતો, પણ કહ્યો નથી. કારણ કે કર્મભેદથી આસ્વાદનવિધાનને જાણનારના પણ એ પ્રકાર છે. આ જ કારણસર કલાને પણ ટુકડા ટુકડા કરી જણાવી છે.

(૨૫) સૂત્રીવાનકર્મ—સોય-સૂઈથી શીવવાના કામને સૂત્રીવાન-
ઈ કહે છે. આના પણ ત્રણ પ્રકાર છે : સીવવું, તૂણવું, અને ગૂંથવું.
યુક-જ્ઞમા વગેરે સીવણથી થાય છે. રેશમી કપડાં શાકને સારાં કરવાનું
મ. કુશનાં આસન ગૂંથીને તૈયાર થાય છે.

(૨૬) સૂત્રક્રીડા—નળિકામાં સૂત્રસંચાર કરી તેને જુદીજુદી તરેહનું
તાવવું. આંગળીઓની સહાયથી તૂટેલું હોય તેને અખંડ કે બાળેલું હોય
તે વગર બાળેલું બતાવવું. આ ઉપરાંત દેવકુલાદિ દર્શન અર્થાત્ કે શસ્ત્ર
ગોં સૂત્રપાતથી દેખાડવા, તેમનું દર્શન કરાવવું. આ એક ક્રીડાનો પ્રકાર છે.

(૨૭) વીણાડમરુકવાદ—વાદોમાં આને જણાવવામાં આવ્યું
, છતાં વાદોમાં આ મુખ્ય છે, સાધારણ નથી. આ પ્રધાન વાદ હોવાથી
ીથી ઉલ્લેખ છે. ડમરુ પણ તેવું જ લગભગ કહિન છે. આત્યકાળથી જ
ની શિક્ષા લેવી જોઈએ. આમ થાય તો જ તેમાંના અક્ષરો સુરપટ રીતે
'લખાવી શકાય.

(૨૮) પ્રહેલિકા-ઉખાણા—કવિતામાં ગોપનીય અર્થ જણાવવો તે.
આંઓમાં આ પ્રિય છે અને એકએકને સામસામા તે પૂછે છે.

(૨૯) પ્રતિભાસા—લોકામાં આ 'અંત્યાક્ષરિકા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ
. સામસામા કવિતા બોલે છે. એક જણે કવિતા કે તેની ચાર લીટીઓ
ડી હોય તેમાં તેની છેલ્લી લીટીનો છેલ્લો અક્ષર લઈ સામા પક્ષવાળો
વેતા કહે છે.

(૩૦) દુર્વાચ્યયોગ—જેના શબ્દો કઠિનતાથી બોલી શકાય અને
નો અર્થ સહેલાઈથી ન સમજી શકાય તેવો યોગ. આનો પ્રયોગ વાદમાં
થવા મનોવિનોદને માટે થાય છે.

‘દંષ્ટ્રાગ્રદ્યર્થા પ્રાગ્યો દ્રાક્ષમામસ્વન્તઃસ્થામુચ્ચિક્ષેપ ।

દેવધૃદ્વિક્ષિદ્વૃત્વિકસ્તુત્યો યુષ્માન્સોઽન્યાત્સર્પાત્કેતુઃ ॥

અર્થ:—દંષ્ટ્રાગ્રસ્ય=દાંત-દાઢની, ઋદ્ધયા=સમૃદ્ધિથી, પ્રાક્=પૂર્વે, દ્રાક્=શીઘ્ર-ત્વરાથી, ક્ષ્માં=પૃથ્વીને, જે અમ્બવન્તઃસ્થામ=પાણી વા પાતાળની અંદર હતી, તેને ઉચ્ચક્ષેપ=ઝાંચકી ઉપર આણી. દેવાન્=દેવોનો દુહ્યતિ=દ્રોહ કરે છે. દેવોનો દ્રોહ કરે છે એવા અસુર. ક્ષીણોતિ=નાશ કરે છે. આનું વાક્ય બન્યું—દેવદ્યુદ્ધક્ષિત્. 'હિ' પાદપૂર્તિ માટે છે. ઋત્વિગ્રિઃ= પુરોહિતોથી. સ્તુત્ય=સ્તવનીય=ઋત્વિજોથી જેની સ્તુતિ થાય છે. સર્પાન્=સાપોને. અત્તિ=ખાય છે. આ વાક્યમાં સર્પાત્=ગરુડ કેતુઃ=ધ્વજ-ધ્વજ (જેની છે) સ=તે ગુપ્માન્=તમારું અવ્યાત્=પાલન કરો-રક્ષા કરો. પૂરો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—જે પોતાની દાઢની અણીથી પૃથ્વીને પાતાળમાંથી જલદી લઈ આવ્યા, જે અસુરોના સંહારક છે, યજ્ઞમાં ઋત્વિજો જેની સ્તુતિ કરે છે, તે ગરુડધ્વજ અમારી રક્ષા કરો.

(૩૧) પુસ્તકવાચન—ભારતાદિ કાવ્યોનું શ્રંગાર આદિ રસને અનુકૂલ ગાન અને સ્વરથી કહેવું તે. અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવા માટે તથા મનના વિનોદ માટે આ છે.

(૩૨) નાટકાખ્યકાદર્શન—ગદ્યપદ્યાત્મક કાવ્યોમાં નાટકો બહુ વિસ્તૃત હોય છે. તેમાંથી તેનું પૃથક્કરણ કરવું અને ગદ્યમાં જે આખ્યાયિકા હોય તેનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું. કાવ્યમાં આનો સમાવેશ થઈ શકે છે પરંતુ આદરને લઈને ખાસ આમ વિધાન છે. 'કાવ્યદર્શન' એમ સામાન્ય ઉલ્લેખ થઈ શકતે. નાટકના મુખ્ય બે ભેદ છે: (૧) દ્રશ્ય અને (૨) શ્રવ્ય. નાટકનાં દશ રૂપક હોય છે. આ સંબંધે ઉક્તિ છે કે:—નાટક, અંક, વીથી, પ્રકરણ, ઈલામૃગ, ડિમ, ભાણ, વ્યાયોગ, સમયકાર અને પ્રહસન.

(૩૩) કાવ્યસમસ્યાપૂરણ—કવિતાનું એક ચરણ આપ્યું હોય તેના પર તેજ ભાવ લઈને બાકીનાં ત્રણ ચરણ રચવાં, તેને સમસ્યાપૂર્તિ કહે છે. મનના વિનોદ માટે અને વાદને માટે આમ કરે છે. 'કાવ્યાદર્શ'માં સમસ્યાનું ઉદાહરણ આમ આપ્યું છે:—'આશ્વાસં જનયતિરાજમુલ્લસ્યમધ્યે'

આ એક ચરણ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના દૂત બનીને દુર્યોધનની સભામાં ગયા હતા. મહાભારતનો આ પ્રસંગ લઈ બાકીનાં ત્રણ ચરણો રચી સમસ્યાપૂર્તિ કરી છે:—

દ્વૈત્યેન દ્વેષદ્વં રં ગતસ્ય વિષ્ણોઃ—
વૈધ્યાર્થે પ્રતિવિદ્ધિતસ્ય ધાર્તરાષ્ટ્રે: ।

રૂપાણિ ત્રિજગતિ ભૂતિમન્તિ રોષાત્
આશ્વાસઙ્ગજનયતિરાજમુખ્યમધ્યે ॥

શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના તરફથી દૂત બની હસ્તિનાપુર દુર્યોધનની રાજસભામાં ગયા. ત્યાં દુર્યોધને તેમને બાંધવાને માટે વિચાર કર્યો. એ સમયે સભામાં બેઠેલા ભગવાનનું રૂપ જો ત્રણે લોકમાં સહુથી વિશેષ ભૂતિવાળું છે તે પ્રકટ થયું. સભામાં બેઠેલા માણસો, પરશુરામ, કર્ણ અને યતિઓ અને રાજાઓના શિરતાજ જો બાહ્યલિક આદિની વચમાં બેસી ભગવાન અપૂર્વ આસ્થા કરવા લાગ્યા. પ્રહેલિકાથી માંડી અહીં સુધીની છએ કળાઓ વાક્યકૌશલ્યની અંદર આવી જાય છે. અહીં તેનો ઉપયોગ છે માટે તેનો અહીં સંગ્રહ કર્યો છે.

(૩૪) પટ્ટિકાવેત્રવાનવિકલ્પ—નેતરથી ખુરશી, ચટાઈ વગેરે બનાવવું તે.

(૩૫) તક્ષકર્મ—અપદ્રવ્ય બનાવવાની કળા—કુંદકર્મ (સિક્કામાંથી સોનું રૂપું ઓઘું કરવું).

(૩૬) તક્ષણુ—વર્ધકિકર્મ—શય્યા, ખાટ બનાવવામાં કામમાં આવે છે.

(૩૭) વાસ્તુવિદ્યા—ગૃહનિર્માણકાર્ય.

(૩૮) રૂપ્યરત્નપરીક્ષા—બનાવેલા અલંકાર, સોનું, રૂપું, મણિ, સુકતા વગેરેની કીમત આંકવી, તેના ગુણદોષ જાણવા, સાચાખોટાની પારખ વગેરે. આ વ્યવહારનું અંગ છે.

(૩૯) ધાતુવાદ—એને ક્ષેત્રવાદ પણ કહે છે. માટી, પથ્થર વગેરેને ચાળવું, શોષવું, તેમાંથી કીમતી પદાર્થો કાઢવા. આ કળા દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે છે.

(૪૦) મણિરાગાકરજ્ઞાન—સ્ફટિક આદિ મણિને રંગવા પરખવા, આભૂષણનો કેમ ઉપયોગ થાય તે જાણવું વગેરે. પદ્મરાગ આદિ મણિનાં ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવાં. એ ધનપ્રાપ્તિ માટે છે.

(૪૧) વૃક્ષાયુર્વેદયોગ—ઝાડ રોપવાં, ઉછેરવાં, તેને પુષ્ટ કરવાં, તેની ચિકિત્સા કરવી, વગેરે. આથી ધરતી બાગબગીચો લગ્ય બનાવી શકાય છે.

(૪૨) મેષકુકુટલાવકચુદ્ધવિધિ—સજીવ દૂતવિધાનમાં આની ગણના છે. આના ઉપસ્થાનાદિ ચાર અંગ છે. (પરસ્પર, એકત્રિત, અને સર્વાંગસંપન્ન કરી નિત-પરાનિત) આ ચાર અંગ વડે લઢાવવાં. (ઘણાને હજી શોક છે, કૂકડા, તીતર લઢાવે છે.) આ કળા હોડને માટે અને કીડા માટે છે.

(૪૩) શુક્તસારિકાપ્રલાપન—પોપટ, મેના વગેરેને મનુષ્યોની ભાષા શીખવવી, શ્લોકો શીખવવા. કોઈ વાર આથી એક બીજાને સંદેશ પણ મોકલી શકાય છે.

(૪૪) ઉત્સાદન, સંવાહન, કેશમર્દનમાં કુશળતા—મર્દનના બે પ્રકાર છે: એક હાથથી અને બીજું પગથી. પગ વડે જે મર્દન કરવામાં આવે છે તેને ઉત્સાદન કહે છે. હાથો વડે શરીરનું મર્દન કરવું તેને કેશમર્દન કહે છે. આમાં વાળ મસળાય છે માટે તેને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. બાકી શરીરના મર્દનને સંવાહન કહે છે. કેશમર્દન શબ્દ આદરને માટે છે. આ કામમાં ખરી કુશળતા જોઈએ છે કે જોઈ બીજાનું ચિત્ત પ્રસન્ન થકાય.

(૪૫) અક્ષરમુદ્રિકાકથન (સાંકેતિક લિખિત જ્ઞાન)—અક્ષરોની

મુદ્રિની માફક તેમાં છુપાવેલો અર્થ. આના બે પ્રકાર છે: (૧) સાભાર અને (૨) નિરાભાસા. અક્ષરમુદ્રાને સાભાસા કહે છે. ગૂઢ વસ્તુને સાધાર માણસોમાં દષ્ટ હોય તેમને જ જાણાવવી કે અથના સંક્ષેપ અર્થને મ વપરાય છે. આચાર્ય રવિશુભે તેમના ચંદ્રવિજય કાવ્યમાં એક પૃથ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે:—

થોડાં સૂત્રોમાં અથિત કરેલી-ગૂથેલી, સર્વતોમુખી-સર્વ વિષય સ્પર્શ કરવાવાળી અક્ષરમુદ્રાને ન જાણનાર એવો મનુષ્ય વાદના સમુદ્ર વહી જાય છે. એનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—

મેવમિકલ્સિકતુવૃધમકુમ્મી મૂઘસંવાસુશંકનિધક આવ્યા: ।
 પાચૈવૈજ્યેઆશ્રામાઆકામાપૌમા ચૈવ ॥ ઇતિ

આ આર્યાનો અર્થ:—

આના પહેલા પાદમાં બાર રાશિનો પહેલો અક્ષર લઈ બારે રાશિનામ કહ્યાં છે: મે=મેષ, વૃ=વૃષભ, મિ=મિથુન, ક=કર્ક, સિ=સિંહ, ક=કન્ય તુ=તુલા, વૃ=વૃશ્ચિક, ધ=ધન, મ=મકર, કું=કુંભ અને મી=મીન. બીજ ચરણમાં આઠ અક્ષર લઈ રાશિનાં સ્થાન કહ્યાં છે. મૂ=મૂર્તિ, ધ=ધન સ=(સહજ) ભાત, બાં=બાંધવ, સુ=સુત, શ=શત્રુ, ક=કલત્ર (સ્ત્રી), નિ (નિધન) મૃત્યુ, ધ=ધર્મ, ક=કર્મ, આ=આય અને વ્ય=વ્યય. અન્ય અઠ આર્યાના કા=કાલગુન, ચૈ=ચૈત્ર આ પ્રમાણે બાર મહિના કહ્યા છે.

નિરાભાસને ‘ભૂતમુદ્રા’ કહે છે. ઘણા માણસો એકઠા હોય તેમ આના વડે અમુકને જ ગુપ્ત વાત તેમની સમક્ષ જાણાવી શકાય છે. * આન સંબંધમાં તેના આટલા પ્રકાર કહ્યા છે: મુદ્રિ, કિસલય, છટા, ત્રિપતાક પતાકા, અંકુશ અને મુદ્રા. અહીં મુદ્રિ=પર્વત એટલે પવર્ગ, કિસલય: કમળ એટલે ક વર્ગ, છટા એટલે ય વર્ગ. ત્રિપતાકા=ચક્ર એટલે ચ વર્ગ

* બહેરાં મૂંગાંને આંગળીના ઇશારાથી વાત સમજાવી શકાય છે અને ૨ પ્રમાણે વેપારીઓ પોતાનો મનોગત ભાવ છૂપી રીતે સમજાવે છે.

પતાકા=અહિન્ન=અ વર્ગ. અંકુશ-તાલ, ત વર્ગ. મુદ્રા=ચુટકી ટ વર્ગ. આમાં આંગળીઓથી વ્યંજન વર્ણ અને તેના વેદા (પર્વ)થી સ્વર અક્ષરો જણાવાય છે. આ બન્નેને મેળવી સંયુક્ત અક્ષરોનો ઇશારો થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે કાવ્યસંઘાવાળી બીજી પણ ભૂતમુદ્રા સમજવી.

(૪૬) મ્લેચ્છિતવિકલ્પ—નિર્દોષ શબ્દરચનામાં ફાલતુ શબ્દ કે અક્ષરો ઉમેરી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન સમજાય તેમ કરવું તે. ગૂઢ-છૂપી બાબત જણાવવામાં આનો ઉપયોગ થાય છે.* પૂર્વાચાર્યોએ આના નાના પ્રકાર કહ્યા છે. કાદિ-ક્ષાન્ત વ્યંજન વર્ણોની સાથે હ્રસ્વ, દીર્ઘ, ટિલ્લુ અને ઉષ્મા વર્ણનો ઉપયોગ કરી કહેવાના અર્થને ઠાંકવામાં આવે તે પ્રકારને ‘કૌટિલીય’ કહે છે. આ સમજવામાં ઘણો જ મુશ્કેલ પ્રકાર છે. જેમ કે ‘ભાવમસ્મૈ મા નિવેદય’-‘મનનો ભાવ એની આગળ બોલતા ના’-એમ કહેવું હોય તો ‘મગવં અસ્મૈ મગ નિવેદય’ એમ કહેવું જોઈએ. અ અને ક, ખ અને ગ, ઘ અને ઙ, ચ અને ટ, ત અને પ, ય અને શ એને વ્યસ્ત એટલે અની જગ્યાએ ક, ખની જગ્યાએ ગ રાખવો. બાકીના વર્ણો જેમના તેમ રાખવાથી તે ‘મૂલદેવીય’ થાય છે. જેમ કે, ‘અયં શત્રુર્વેદિતવ્યઃ’ એને બદલે કશં યપુર્વેદિપવ્યઃ । ”

ગૂઢલેખ—ગ્રહ ૬: અ, ઈ, ઉ, ઋ, ઌ, એ, ઐ, ઓ, ઔ; નયન ૨: દીર્ઘ; વસુ ૮: ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ; પડાનન ૬: ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ; સાગર ૭: છ, ત, થ, દ, ધ, ન પ. મુનિ: ૬, બ, ભ, મ, ય, ર, લ; જવલનાંગ ૫, વ, શ, ષ, સ, હ; તુકટ્ટંગ એટલે વિસર્ગ અને અનુસ્વાર આનાથી ગૂઢલેખ લખી શકાય છે. આનું દષ્ટાંત ‘કામદેવ શબ્દ લો. વસુ ૧, ગ્રહ ૧, નયન (કા), મુનિ ૪, ગ્રહ ૩ (મ), સાગ: ૪, ગ્રહ ૬ (દે), જવલનાંગ ૧, ગ્રહ ૧ (વ)-આ સર્વ મળી તે કામદેવ

* હજી આપણે ત્યાં ‘કાકી’ શબ્દને ‘ચકાચકી’ કહેવો કે ‘કાસમાકી’ કહેવો એ પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

શબ્દ થયો. આના ધણા પ્રકાર છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધણે સ્થળે એનાં દૃષ્ટાંત મળે છે.*

(૪૭) દેશભાષાવિજ્ઞાન—જરૂરની વસ્તુ જણાવવાને માટે તથા દેશદેશના માણસોની સાથે વ્યવહારને માટે દેશદેશની ભાષાઓ જાણવી તે.

(૪૮) પુષ્પશકટિકા—કોઈને એકાદ ફૂલનું નામ લેવા કહેવું. પ્રશ્ન કરનાર જે પુષ્પનું નામ લે તે પુષ્પના નામ પરથી તેણે પૂછેલા વિષયનું શુભાશુભ ફળ કહેવા માટે તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, કિંવા એક પ્રકારની ખાસ વિદ્યા. તે જાણવાથી આકાશવાણીથી શુભાશુભનો નિશ્ચય થઈ શકે છે.

(૪૯) નિમિત્તજ્ઞાન—શુભઅશુભ ફળનું કહેવું તે. આ વિષય ફળ-જ્યોતિષમાં આવી જાય છે.

(૪૯) યંત્રમાતૃકા—એક શાસ્ત્રવિશેષ છે. એના રચનાર વિશ્વકર્મા છે. એમાં બે પ્રકારનાં યંત્રો વર્ણવામાં આવ્યાં છે: એક સજીવ અને બીજું નિર્જીવ. રથ, શકટ, પીલવાના યંત્ર, જેવાં કે તેલ, શેરડી, વગેરે જે યંત્રો બળદ, અશ્વ, વગેરે પ્રાણીથી ચલાવી શકાય તે સજીવ કહેવાય છે. વાયુથી, પાણીથી, વરાળથી જે યંત્રો ચલાવી શકાય તે નિર્જીવ કહેવાય છે. નૌકા, આગનેય રથ, કપિધ્વજ વગેરે યુદ્ધનાં વાહનોનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

(૫૧) ધારણમાતૃકા—સાંભળેલા અંધને ધારણ કરવાની કુશળતા જણાવનારું શાસ્ત્ર. આના પાંચ પ્રકાર કે અંગ છે: કથા, કાપ, પદાર્થ, સ્વરૂપ અને તેનું જ્ઞાન. એકવાર સાંભળેલું પુસ્તક ભૂલી ન જવાય અને જેનાથી તે સ્મરણમાં ઠસી રહે તે શાસ્ત્ર.

(૫૨) સંપાઠ્ય—સાથે મળીને રમવાને માટે કે વાદને માટે આ

---

* આ પ્રમાણે ગૂઢલેખમાં ચાણક્યે ચંદ્રગુપ્તને યુદ્ધના સમાચાર આપ્યા હતા. મહાભારતમાં પણ ગૂઢલેખના દૃષ્ટાંત આદિપર્વમાં મળે છે. વિદુર લાખા-ગૂઢની વાત ગૂઢલેખમાં કહે છે અને એવી કુશળતાથી કે પાસે ઊભેલી કુંતી કે પુરોચન તે સમજી શકતાં નથી. કોઈ કોઈ અંધકાર પોતાનું નામ ખૂબીથી ગુપ્ત રાખે છે. ગૂઢપદના દૃષ્ટાંત આ કામશાસ્ત્રના ઉપસંહારમાં પણ મળી આવે છે.

છે. આમાં એક જણ પહેલો વાંચેલો ગ્રંથ વાંચે છે—બોલે છે. બીજો એની સાથે વાંચ્યો ન હોય છતાં બોલે છે, અથવા વાંચે છે.

(૫૩) માનસી કાવ્યક્રિયા—મનમાં ઉત્પન્ન થતી ચિંતા (ચિંતાર) ને માનસી કહે છે. દશ્ય અને અદશ્ય બેદથી એના બે પ્રકાર છે. એક માણસ પદ્મ અથવા ઉત્પલ વગેરેની આકૃતિ કરી અનુસ્વાર, વિસર્ગ વગેરેથી તેનો અર્થ કહ્યા વગર શ્લોક લખે છે. બીજો માણસ અભ્યાસના બળથી માત્રા, સંધિ, સંયોગ, છંદ વગેરે સમજી લઈ તેને વાંચે છે. આને દશ્ય-વિષયા કહે છે. જો એનેજ સાંભળીને પછી દશ્યની માફક વાંચી જાય કે સાંભળાવે તો તે દશ્યવિષયક રહેતી નથી, એને આકાશમાનસી કહે છે. આનો ઉપયોગ વાદમાં (હોડમાં) કે ખેલ માટે થાય છે. કાવ્યક્રિયા—સંસ્કૃતમાં, પ્રાકૃતમાં કાવ્યરચના કરવી તે. આનું પ્રયોજન તો સત્રજ્ઞાને માલમ જ છે.

(૫૪) અભિધાનકોષ—ઉત્પલમાલા, અમરકોષ વગેરે.

(૫૫) છંદોજ્ઞાન—છંદશાસ્ત્ર, પિંગળનું જ્ઞાન.

(૫૬) ક્રિયાકલ્પ—કાવ્ય રચ્યું હોય તેના ગુણદોષ જાણવા, શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારથી તેને સજ્જરવું. કાશ, છંદ, પરીક્ષા આ તેમાં અંગ છે. ટૂંકમાં કાવ્યપરીક્ષા.

(૫૭) છલિતકયોગ—બીજને જાણવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દૈવી વા બીજી વિદ્યાને યોગે બીજું રૂપ ધારણ કરી પોતાનું અસલ રૂપ છુપાવી બીજને જાણવું કે અમુક વિષયનો ઉપભોગ કરવો તે. શૂર્પણખા શ્રીરામને જાણવા ગઈ હતી. ઈંદ્રે ગૌતમ ઋષિનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. બીમસેને જલિત યોગથી કીચકનો વધ કર્યો હતો.

(૫૮) વસ્ત્રગોપન—વસ્ત્રને એવી રીતે ધારણ કરવું કે તેનાથી અદશ્ય દેશ-ભાગ ઢંકાઈ જાય અને હાલનચાલન થવા છતાં વસ્ત્ર ન સરકતાં તે ભાગ જણાઈ ન આવે. ફાટેલા વસ્ત્રને એવી ખૂમીથી પહેરવું

કે તે અખંડ જણાય. નાના વસ્ત્રને એવી રીતે પહેરવું કે તે નાનું ન જણાય અને મોટું હોય તેમ લાગે.

(૫૬) દ્યૂતવિશેષ—નિર્જીવદ્યૂતવિધાન છે. એમાં પ્રાપ્તિ આદિ ૧૫ અંગ અને મુષ્ટિ, હુલ્લક આદિ રમતો છે. આનું પ્રયોજન તો સર્વને માલમ છે.

(૬૦) આકર્ષકીડા—પાસા ફેંકવાની કળા. આ દ્યૂત-જુગારનો એક પ્રકાર છે. અહીં ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ આદરને લખે છે. આ કળા જોટલી મનોહારી છે તેટલી જ કઠણ છે. કારણ કે તેને ફેંકી અમુક દાણા લાવવા એ કડિન કામ છે. ધાર્યા દાણા લાવવા એ પરમ ચાતુર્યની વાત છે. અક્ષના હૃદયને ન જણવાથી કહેવાય છે કે નળ અને યુધિષ્ઠિરની હાર થઈ હતી.

(૬૧) બાલકીડનક—દડો, ઢીંગલી આદિ બનાવવું તે. આ બાળકોના ખેલને માટે છે. બાળકોને શીખવવા માટે છે. આ એકસઠમી કળા કહેવામાં આવી.

(૬૨) વૈનયિકી—એક પ્રકારનું આચારશાસ્ત્ર. આના યોગે કૂર અને હિસક પ્રાણીને કેળવી વિનયવાળા-નરમ બનાવી શકાય છે. આ કળાથી જનવરોને અમુક કામ કરતાં શીખવી ઉપયોગી કરી શકાય છે.

(૬૩) વૈજયિકી—વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારી વિદ્યાને વૈજયિકી કહે છે. દૈવી અને માનુષી એવા એના બે પ્રકાર છે. દૈવી વૈજયિકી વિદ્યા અપરાજિતાદિ તંત્રોમાં જણાવવામાં આવી છે. સંગ્રામમાં અસ્ત્ર અને શસ્ત્રનું પરિચાલન કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવાની કળાને માનુષી કહે છે.

(૬૪) વ્યાયામિકી—કસરતમાં ગણાતી વિદ્યા કે કળા. શિકાર ખેલવો, કસરત કરવી, કુસ્તી લડવી, પંજ લઢાવવા. આ ત્રણ કળા પોતાના ઉત્કર્ષ માટે છે તથા જીવન નિર્વિઘ્ન રીતે પસાર કરવા માટે છે. આ ચોસઠ કળાઓ કામશાસ્ત્રના અવયવરૂપ છે, કારણ કે એના સિવાય કામસૂત્રની પ્રવૃત્તિ નથી.

પાંચાલિકી ચ ચતુષ્ઠિરપરા ॥ તસ્યાઃ પ્રયોગાનન્વવેત્ય સાંપ્ર-
યોગિકે વક્ષ્યામઃ ॥ કામસ્ય તદાત્મકત્વાત્ ॥૧૬-૧૭-૧૮॥

પાંચાલીની ચોસઠ કળાઓ (પૂર્વોક્ત કળાઓથી) ભિન્ન છે
એને યથાસ્થાન સામ્પ્રયોગિક અધિકરણમાં કહીશું; કારણ કે
એ કામાત્મક છે. ॥ ૧૬-૧૭-૧૮ ॥

પાંચાલ દેશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે; અથવા તે તે દેશના કે નામના
કાઈ વતનીએ તે કહી છે; તેથી તે પાંચાલિકી કહેવાય છે. આ ચોસઠ
અંગવિદ્યાઓ છે. આ ચોસઠ કળાઓ વગર પણ પાંચાલિકોની પ્રવૃત્તિ
જણાય છે. આ પાંચાલિકોના વિષયો યોગ્ય ક્રમ પ્રમાણે સામ્પ્રયોગિક
અધિકરણમાં કહીશું. કારણ કે કામ તદાત્મક છે. તે કામનો સ્વભાવ આ
ચોસઠ કળાઓનો છે. આ પાંચાલિકા સિવાય જે બીજી ચોસઠ કળાઓ
અહીં જણાવવામાં આવી છે, એનો પ્રયોગ બીજાં શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે
છે. એ કામસૂત્રનું અંગ છે એ બતાવવા અહીં સંક્ષેપથી તેનું કથન
કરવામાં આવ્યું છે.

કળાનું ફળ

કલાગ્રહણે ફલમાદૃ—

આભિરમ્યુચ્છ્રિતા વેશ્યા ગૃહિણ્યણાન્વેતા ।

લભતે ગણિકાશબ્દં સ્થાનં ચ જનસંસદિ ॥૧૯॥

આ કળાઓથી ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરી શીલ, રૂપ તથા ગુણો-
વાળી વેશ્યા ગણિકાપદવીને પ્રાપ્ત કરે છે અને ગુણુગ્રાહી જનોની
સભામાં તેને (ઉચ્ચ) આસન મળે છે. ॥ ૧૯ ॥

કળાઓ શીખવાથી શું ફળ મળે છે તે જણાવે છે:—

કળાઓ જાણવાથી ગુણની વૃદ્ધિ થતાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્લોકમાં
વેશ્યાગ્રહણ આવે છે. એનું તાત્પર્ય એમ નથી કે વેશ્યાઓ જ એકલી
એની અધિકારિણી છે; પરંતુ, વિશેષે કરીને તેઓ જ તેને શીખે છે. આ
દર્શાવવા માટે વેશ્યાગ્રહણ શબ્દ વપરાયો છે. શીલનો અર્થ છે સુસ્વભાવ—

સારે સ્વભાવ. રૂપ એટલે શરીરનું ધારીલાપણું અને રંગ. વૈશિક ચ કરણમાં નાણિકાના ગુણને જણાવીશું. જો કે વેશ્યા સામાન્યવાચક છે, પરંતુ વેશ્યાઓનાં આચરણ ઉન્નત થતાં તેને લોકો ગણિકા કહે જનસભામાં તેને સ્થાન મળે છે, તેને આદર મળે છે. લોકો તેની કરતા નથી. કારણ કે તે હવે ગુણ ગ્રહણ કરતાં વેશ્યા રહી નથી.

પૂજિતા સા સદા રાજા પુણ્યદેશ્વ સંસ્તુતા ।

પ્રાર્થનીયાઽભિગમ્યા ચ લક્ષ્યભૂતા ચ જાયતે ॥૨૦॥

રાજા તેનો આદર કરે છે, ગુણીજનો તેની પ્રશંસા કરે (કળા શીખવા માટે) લોકો તેની પ્રાર્થના કરે છે, અને તે સંલક્ષ્ય બની જાય છે. ॥ ૨૦ ॥

તેનું (કળામાં પ્રવીણ બને છે તે કળાવંતીનું) રાજા છત્ર સેનાનાં પાત્રથી સન્માન કરે છે. ગુણી લોકો એના કળાકૌશલ્યની પ્રશંસા કરે છે કે, ‘વાહ શી કળા મેળવી છે!’ લોકો તેની કળા શીખવા પ્રાર્થના કરે છે. તે યોગ્ય પુરુષોના અભિગમનને યોગ્ય બને છે. તે વિદ્યકુશળ પુરુષોની લક્ષ્યભૂત થાય છે—જેમકે દેવદત્તા હતી તેમ (ગૌહર આપુતારા, છોટી મયના, વિદ્યાધરી, સરસ્વતીની માફક).

યોગજ્ઞા રાજપુત્રી ચ મહામાત્રસુતા તથા ।

સહસ્રાન્તઃપુરમપિ સ્વવશે કુરુતે પતિમ્ ॥૨૧॥

ગીતાદિ પ્રયોગને પૂરી રીતે જાણવાવાળી રાજપુત્રી : મહામંત્રીના કન્યા હજાર સ્ત્રીઓમાં રમણ કરનાર પતિને વશ કરી લે છે. ॥ ૨૧ ॥

‘યોગ’ શબ્દનું તાત્પર્ય અહીં ગીતાદિ કળામાં પ્રાવીણ્ય ‘સહસ્રાન્તપુર’નો અર્થ છે અનેક સ્ત્રીઓમાં ઘેરાયેલો કે રમણીય રાં સ્વવશે—પોતાના વશમાં લે છે.

તથા પતિવિયોગે ચ વ્યસનં દારુણં ગતા ।

દેશાન્તરેઽપિ વિદ્યાભિઃ સા મુખેનૈવ જીવતિ ॥૨૨॥

તથા પતિના વિયોગમાં, બહુ ભારે આપત્તિના સમયમાં, દેશાંતરમાં પણ તે પોતાની વિદ્યા વડે મુખથી (પોતાનો) નિર્વાહ કરે છે. ॥ ૨૨ ॥

પતિવિયોગે-પતિ પ્રવાસ પર ગયો હોય તેવે સમયે. દારુણ વ્યસન= વૈધવ્ય. નિર્વેદ-ખેદ. સ્વદેશને ત્યાગવો પડે તોપણ અન્ય દેશમાં તે નિર્વાહ કરી શકે છે. કાઈ નો એવો અભિપ્રાય છે કે નિર્વેદ શાંત રસનો સ્થાયી ભાવ છે, આથી ધરત્યાગ વૈરાગ્યની દશા સૂચવે છે. આવા સમયે આવી સ્ત્રીઓ બીજાને કળા શીખવી, વિદ્યાદાન કરી, ધનાદિ મેળવી મુખથી દહાડા કાઢે છે.

પુરુષમધિકૃત્યાહ—

નરઃ કલાસુ કુશલો વાચાલશ્ચાદુકારકઃ ।

અસંસ્તુતોઽપિ નારીणां ચિત્તમાશ્વેવ વિન્દતિ ॥૨૩॥

પુરુષ કળાઓમાં કુશળ, (વિદ્યાવિષયમાં) વાચાળ, આદુકારક વા આદુવાક્ય કહેવામાં પ્રિયકારી હોય, તો અપરિચિત હોવા છતાં તે સહેલાઈથી સ્ત્રીઓનાં ચિત્તને આકર્ષિત કરી લે છે. ॥ ૨૩ ॥

વાચાળ એટલે કળાના વિષયમાં બહુ બોલવાવાળો, ગપ્પી નહિ. કલાગ્રહણ ન હોય તો તે અનાગરક ગણાશે. આદુલ-પ્રિયકારી—કળાના સંસ્કાર હોવાથી પ્રિયકારી. અસંસ્તુત એટલે અપરિચિત હોય છતાં તે ચિત્તને વેધે-ચિત્તનું હરણ કરે. આશુ=જલદીથી-તરત જ. સ્ત્રીપુરુષનો સંપ્રયોગ હોવો જોઈએ. કળામર્મજ્ઞને સ્ત્રી પોતાનું હૃદય એકદમ અર્પણ કરે છે.

કલાનાં ગ્રહણાદેવ સૌભાગ્યમુપજાયતે ।

દેશકાલૌ ત્વેક્ષ્યાસાં પ્રયોગઃ સમ્ભવેન્ન વા ॥૨૪॥

કળાઓના ગ્રહણથી સૌભાગ્ય જામત થાય છે. કિંતુ કાળ અને દેશની અપેક્ષાથી કળાનો પ્રયોગ કદાચિત્ ન સંભવે પણ ખરો. ॥ ૨૪ ॥

કળાના ગ્રહણથી પુરુષોને અર્થ, અનર્થનો નાશ, કામ અને યજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે. દેશ અને કાળની આમાં અપેક્ષા છે. જેમકે કોઈ દેશના નાગરક કલાકુશળ વા ઘટાનિબંધન આદિને ચાહનાર હોય, તો ત્યાં કળાનો પ્રયોગ કરવો. જે દેશમાં નાગરકોનો દુષ્કાળ હોય અથવા ગુણનો દ્વેષ કરનાર હોય, અથવા નાગરકોને દુઃખનો સમય હોય, તો ત્યાં કળાના પ્રયોગને માટે સંભવ નથી. આ જાણવું જોઈએ. આ ન સમજતાં જો કળાનો પ્રયોગ કે અપ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેનું ફળ દોષવાળું થાય.

इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे साधारणे प्रथमेऽधिकरणे
विद्यासमुद्देशस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

કામસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની અમૃતલાલતનુજ રમણિકલાલ-
પ્રણીત તાત્પર્યવ્યંજની નામની ગુર્જર ટીકા સમાપ્ત.

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

નાગરકવૃત્તપ્રકરણ ।

ગૃહસ્થજીવન

શાસ્ત્રકાર પદ્ય પ્રકરણસંબંધમાહ—

ગૃહીતવિધઃ પ્રતિગ્રહજયક્રયનિર્વેશાધિગતૈરર્થૈરન્વયાગતૈરુભયૈર્વા
ગાર્હસ્થ્યમધિગમ્ય નાગરકવૃત્તં વર્તેત ॥ ૧ ॥

શાસ્ત્રકાર આ પ્રમાણે સંબંધ કહે છે * —

વિદ્યા ગ્રહણ કરી, ગૃહસ્થાશ્રમને પ્રાપ્ત કરી, બ્રાહ્મણ પ્રતિ-
ગ્રહથી (દાનથી), ક્ષત્રિય વિજયથી, વૈશ્ય ક્રયથી અને શૂદ્ર નિર્વેશ
(નોકરીઆકરીથી) ધન પ્રાપ્ત કરી અથવા બાપદાદાની સંપત્તિ,
કે (ઉપર કહ્યું તેમ પોતે મેળવી વા બે પ્રકારે) મેળવી નાગરકવૃત્તનું
અનુસરણ કરે—વિદ્યમ્ પુરુષની માફક વર્તે. ॥ ૧ ॥

ગૃહીતવિધઃ વિદ્યાકળાના ગ્રહણથી જ નાગરક કહેવાય છે. તેનામાં જ
વિદ્યમ્-રસિક પુરુષોનાં વર્તનની યોગ્યતા આવે છે. વિદ્યાગ્રહણ કર્યું હોય
છતાં ધર્મપત્ની વગર નાગરકવૃત્તિ અસંભવિત છે. એટલા માટે કહેવામાં
આવ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત કરી-ગૃહસ્થ બની-લગ્ન થયું હોય તો ગૃહસ્થ-
જીવન નાગરકને યોગ્ય છે; પરંતુ, ધન વગર તે સંભવિત નથી. આથી જ
કહેવામાં આવ્યું છે કે, અર્થથી-દ્રવ્યથી. ઉપાય વગર ધન મેળવું નથી, માટે
એના ઉપાય જણાવ્યા છેઃ બ્રાહ્મણ ધનથી, કારણકે એ જ ભૂદેવોની જીવિકાનું
સાધન છે; ક્ષત્રિય તરવારથી જય મેળવી; વૈશ્ય વાણિજ્યથી વા અર્થ-

* અત્યાર સુધી ટીકાકારે એ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ પ્રકરણનો સંબંધ ગત
પ્રકરણની સાથે બતાવ્યો છે. અહીં માત્ર તેમ કર્યું નથી. કારણ એ છે કે કામસૂત્રકાર
મહર્ષિ વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે (પ્રથમ સૂત્રમાં) વિદ્યાગ્રહણ કરવાથી નાગર બની શકે
છે. એથી પૂર્વ પ્રકરણની સાથે કાર્યકારણભાવ સંબંધ છે.

શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાય વડે કૃષિ, ગોરક્ષા આદિથી; શુદ્ધ, કારુ અને કુશીલવ નોકરીચાકરીથી. આમ મેળવેલા ધનથી ગૃહસ્થકર્મ કરે. અહીં ગૃહસ્થકર્મ કરે કહેવાની મતલબ એ છે કે જેની પાસે કંઈ નથી તેને માટે આ વિધિ નથી. આપદાદા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા કે કુળપરંપરાથી આવેલા ધનને અન્વયાગત કહે છે. લગ્ન થયા પછી-પત્નીનો લાભ થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કહેલ છે. એટલે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અન્વયાગત ધન હોય છતાં પોતે પોતાના શ્રમે નવું દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ. નાગરક=વિદગ્ધ જન. જે નાગરક હોય તેણે આ વૃત્તની અપેક્ષા હોય કે ભવિષ્યની આ વૃત્તની અપેક્ષાએ આ વૃત્તિથી વર્તવું. વૃત્તિ એ પ્રકારની છે: એક સામાન્ય વૃત્તિ અને બીજી નાગરિકોની વિશિષ્ટ વૃત્તિ. નાગરક કર્મ ને નાગરક વૃત્તિ. આ શાસ્ત્ર ચારે વર્ણોના ગૃહસ્થો માટે બનાવ્યું છે. આ પ્રકરણ તે દેહરૂપ છે. કારણકે એને આશ્રિત થઈને તે સર્વ શાસ્ત્રનું અનુષ્ઠાન કરી શકે છે.

यत्र तस्य वृत्तं तत्र स्थितिमाह—

નગરે પત્તને સ્થિતિ મહતિ વા સજ્જનાશ્રયે સ્થાનમ્ । યાત્રા-
વશાદ્વા ॥ ૨ ॥

જ્યાં જેની વૃત્તિ ત્યાં તેની સ્થિતિ—

નગરમાં, પત્તનમાં, ખર્વટમાં આમાંના કોઈ પણમાં જ્યાં સજ્જનો રહે ત્યાં, અથવા તો પોતાનો નિર્વાહ થાય ત્યાં—આજીવિકા મળે ત્યાં. ॥ ૨ ॥

નગર=આઠસો ગામો જેટલો પ્રદેશ; આઠસો ગામોનો પ્રખંધક રહે તેને નગર કહે છે. અહીંજ બહુધા તેમના ટંટાકિસાદનો નિકાલ થાય છે. જ્યાં રાજધાની હોય તેને ‘પત્તન’ કહે છે. ખસો ગામનો પ્રખંધક જ્યાં રહે તેને ‘ખર્વટ’ કહે છે. ચારસો ગામનો વહીવટ કરનારનું જ્યાં સ્થાન હોય તેને ‘દ્રોણમુખ’ કહે છે. આમાંના કોઈ પણ સ્થળે રહે; પણ જ્યાં સજ્જનો રહેતા હોય ત્યાં રહે, અથવા જ્યાં પોતાની આજીવિકા સારી

રીતે ચલાવી શકાય ત્યાં રહે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નગરમાં પણ સન્નનાશ્રયે રહે, પત્તનમાં પણ સન્નનાશ્રયે રહે. અધે જ સન્નનનો આશ્રય ગ્રહણ કરે. ઇતર વિષય પ્રધાન નથી. આજીવિકા પછી અધું છે. ભવનવિન્યાસ

તત્રાપિ ગૃહઃસ્થાય ન સંભવતીત્યાહ—

તત્ર ભવનમાસન્નોદકં વૃક્ષવાટિકાવદ્વિભક્તકર્મકક્ષં દિવાસગૃહ
કારયેત્ ॥ ૩ ॥

ત્યાં ઘર કરવું-જ્યાં પાસે જળ હોય, જે તરફ જળ હોય તે તરફ વૃક્ષવાટિકા હોય. એમાં (ઘરમાં) જુદાજુદા કામને માટે જુદા-જુદા ખંડ-ઝોરડાઓ હોય અને એ વાસગૃહ હોય. ॥ ૩ ॥

જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં પત્તન, નગર કે ખર્વાટમાં ઘર બનાવવું. નજીકમાં પાણી હોય એ કહેવાની મતલબ એ છે કે તળાવ, કૂવો કે વાવ પાસે હોય તો વપરાશને માટે શુદ્ધ પાણી મળે, ઉપરાંત જળકીડા પણ થઈ શકે. જે દિશામાં પાણી હોય તે દિશામાં વૃક્ષવાટિકા-બગીચો હોવો જોઈએ. ઝોરડીઓ કે ખંડ જુદાજુદા એટલા માટે કહ્યા છે કે એકજ ઝોરડામાં જુદાં જુદાં કામ કરવામાં આવે તો ઘરની સુંદરતાનો નાશ થાય. ‘દિવાસગૃહ’ કહેવાની મતલબ એ છે કે એકમાં બેસવાગીઠવાનું અને એકમાં સૂવાનું શયનગૃહ. નાગરકને ઉપયોગી ઘર બનાવવાની રીત આટલી જ છે. ઘર બનાવવાની બાબતમાં અધિક ઉપયોગી બાબત જાણવી હોય તો વાસ્તુવિદ્યામાં જોઈ લેવી.

તસ્મિન્કારિત આધેયાનાં ન્યાસમાહ—

વાર્હે ચ વાસગૃહં સુશ્લક્ષણમુભયોપધાનં મધ્યે વિનતં શુક્લોત્તર
ચ્છદં શયનીયં સ્યાત્, પ્રતિશયિકા ચ । તસ્ય શિરોભાગે કૂર્ચસ્થાનમ્
વેદિકા ચ । તત્રરાત્રિશેષમનુલેપનં માલ્યં સિન્ધકરણ્ડકં સૌગન્ધિકપુ
ટિકા માતુલુકત્વચસ્તામ્બૂલાનિ ચ સ્યુઃ । ભૂમૌપતદ્રહઃ । ન પ્રવક્તાવ

સક્તા વીળા, ચિત્રફલકં, વર્તિકાસમુદ્રકો, યઃ કશ્ચિત્પુસ્તકઃ, કુર-
 ણ્ટકમાલાશ્ચ । નાતિદૂરે ભૂમૌ વૃત્તાસ્તરણં સમસ્તકમ્ । આકર્ષકાલકં
 છૂતફલકં ચ । તસ્ય બહિઃ ક્રીડાશકુનિપજ્જરાણિ । એકાન્તે ચ તર્કુતક્ષ-
 ણસ્થાનમન્યાસાં ચ ક્રીડાનામ્ । સ્વાસ્તીર્ણા પ્રેક્ષાદોલા વૃક્ષવાટિકાયાં
 સપ્રચ્છાયા, સ્થણ્ડિલપીઠિકા ચ સકુસુમેતિ ભવનવિન્યાસઃ ॥ ૪ ॥

તે કરાવવામાં આવે, ત્યારે જરૂરી યોગ્ય વસ્તુઓ ક્યાં મૂકવી
 તે કહે છે : બહારના વાસગૃહમાં એક સુંદર નરમ બિછાનું (ગાદી)
 હોવી જોઈએ, બે બાજુએ તકિયા હોવા જોઈએ, તેના ઉપર સફેદ
 ચાદર પાથરેલી હોય, તે બંને વચ્ચેમાં વળેલી હોય તે ચાલશે, પણ
 ખસી ગયેલી ન હોય. તેની પાસે નાની પથારી (કે પલંગ) હોય,
 તેના માથાના ભાગ તરફ એક સુંદર કુશાસન (કુર્ચસ્થાન-જેને
 એકેટ કહે છે) હોય, તથા એક ઊંચી વેદિકા હોય (રિપાઠના
 આકારની બાજુ). તેના પર રાતની બચેલી પુષ્પમાળા, ચંદનાદિ
 લેપન, મીણની દાબડી, મુગંધી દ્રવ્યોનાં પાત્ર-અત્તરપેટી, માતુ-
 લુંગની છાલ (દાડમ, લીંબુ, નારંગી) અને પાન રાખેલાં હોય.
 જમીન પર પીકદાન હોય તથા હાથીદાંતની ખૂંટી પર વીણા
 લટકતી હોય. ચિત્રફલક હોય, ચિત્રો દેરવા માટે રંગ, પીંછી
 આદિની પેટી હોય, કોઈ પુસ્તક હોય, કુરણ્ટકફલની (એક જાતનું
 પીળું ફૂલ) માળા હોય. પાસે જ જમીન પર ગોળાકાર આસન
 હોય. ચોપટ-બાજી આદિ ખેલવાનો સામાન હોય. એની બહાર
 (વાસગૃહ) પક્ષીઓનાં પંજરાં હોય, એકાંતમાં બઠાનું કામ કરવા
 માટે તથા ક્રીડાને માટે જગા હોય. વૃક્ષવાટિકાની સઘન છાયામાં
 ડાળ પર ઝૂલેા હોય. જેના પર ઝાડ પરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હોય,
 એવો એક ચપ્પતરો હોય. નાગરકના ઘરમાં જરૂરી વસ્તુનું આ
 સંક્ષેપમાં દિશ્વર્શન છે. ॥ ૪ ॥

અંદરનું વાસગૃહ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને માટે છે. આથી બહારનો ખંડ અલગ કરી રાખવો. તેમાં રમણને માટે પલંગ હોય, તેના પર સૂવાને લાયક ગાદલાં પાથરેલાં હોય કે જેના ઉપર આજોટી શકાય. ઉપર ચાદર તથા તકિયા પણ હોય. તકિયો એવી રીતનો હોવો જોઈએ કે બેસતાંની વાર વચમાં જરા ઝૂકેલો રહે કે લચી જાય. બિછાના પરથી ચાદર રોજ બદલવી જોઈએ. રોજ ન બદલાય તો બીજે કે ત્રીજે દહાડે અવશ્ય બદલવી જોઈએ. જો એક જ ચાદર હોય તો બીજે કે ત્રીજે દિવસે તેને ઘોઈ નાંખવી જોઈએ. પાસે જ એક પ્રતિશયિકા-એવી જ સુસજ્જિત નાની શય્યા હોવી જોઈએ. તે બહુ જાંચી ન હોવી જોઈએ. આચારવાન પુરુષોને માટે આ વિધિ છે. વેશ્યાકામી તો સૂવાના પલંગ પર બંને કામ કરી લે છે. એમને સહવાસને માટે જુદા પલંગની જરૂરિયાત જણાતી નથી. કહ્યું છે કે : “જે સ્થળે નાયક પોતાની પ્રિયતમા સાથે સુરતકીડા કરે તે પર વિદ્વાન પવિત્ર માણસે સૂવું નહિ.” પલંગની પાંગત અને બાજુના ભાગ નિકૃષ્ટ હોવાથી માથાના ભાગ તરફ દેવના સ્મરણ માટે એક કૂચાસન હોવું જોઈએ. કહ્યું છે કે : ‘શય્યાના માથાના ભાગની તરફ કૂચાસન (કુશનું આસન) પાથરી, ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરી, આત્મવાન-સ્થિરચિત્ત-બની પછી શય્યામાં શયન કરે.’ દિવાલની જોડે હાથભર પહોળી ચોખ્ખી વેદિકા (ટેબલ) હોવી જોઈએ. તેના પર રાતના વધેલાં ચંદન, માળા, મીણની પેટી, અત્તરદાની, પસીનાની દુર્ગંધ મટાડનાર સુગંધી દ્રવ્યો, મોંની ખરાબ વાસ દૂર કરવા બિજોરાની કે લીંબુની છાલ રાખવાં. આથી ખરાબ વાયુ પણ દૂર થાય છે. આ બાબત માટે કોઈએ કહ્યું છે કે : ‘કામી પુરુષ જો સાયંકાળને વખતે માતુલું ગદલકદંક (દાડમ, લીંબુ, બિજોરાની છાલનું ચૂર્ણ) મધમાં મેળવીને ચાટી જઈ સ્ત્રીના બાહુરૂપિ પિંજરમાં વિરાજમાન થાય તો દુષ્ટ-દુર્ગંધયુક્ત પવન તેને હેરાન કરતો નથી.’ રાતને માટે પાનનાં બીડાં પણ તેના પર રાખવાં જોઈએ, પરંતુ પીકદાન-વેદિકા પર નહિ પણ ભૂમિ પર હોવું જોઈએ. ત્યાં તે સહેલાઈથી પાન ચાવી ચૂકી શકે. આને માટે આ સિવાય બીજું જગા નથી. વીણા પણ ગલેફ ચઢાવી

લટકતી રાખવી જોઈએ, એટલે જોઈએ ત્યારે ઝટ વગાડી શકાય. ચિત્રફલક, ચિત્રો દોરવાનો સામાન, અને તેને ઉપયોગી રંગ પોંછી પણ ત્યાં હોવાં જોઈએ. કોઈ પુસ્તક પણ ત્યાં હોવું જોઈએ. આ સામાન્ય નિર્દેશ છે. પણ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જો કોઈને કાવ્ય પ્રિય હોય તો તેનું પુસ્તક પણ ત્યાં પાસે હોવું જોઈએ એટલે કે વાંચી કે સંભળાવી શકાય. કુરુપટક-માળા-પીળાં ફૂલની માળા. આ ફૂલની માળા લખવાની મતલબ એ છે કે રતિક્રીડા વખતે શરીર મર્દન થતાં તે ચિમળાઈ જતી નથી. જો કે એમાં સુવાસ નથી, પણ એક પ્રકારની શોભા છે, અને એ ધારણ કરવાથી સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. વીણાદિને હાથીદાંતની ખૂંટી પર લટકાવી રાખવા કહ્યું છે. તેનું કારણ એ જણાય છે કે જ્યારે વગાડવાનું મન થાય ત્યારે ઝટ તે લઈ શકાય. ઉપરાંત આવી રીતે વ્યવસ્થાસર રાખવું તે પણ ગૃહની શોભા છે. વસ્તુઓને યથાક્રમે યથાસ્થાને ગોઠવવી એ આતુર્ય છે, અને તે નાયકની ચતુરતાનો ભાસ આપે છે. શયનની પાસેની જગામાં-પર્યંક-પલંગ કે વેત્રાસન પર નહિ. વૃત્તાસ્તરણ-એક પ્રકારનું વર્તુળાકાર ખેસવાનું આસન. આને બધા જાણે છે. સમસ્તક-ઉપર બિછાવવાને માટે વા આસનને માટે છે. કુર્ય ઉપર અચૂક ખેસવાનું અમુક વખતે જ હોય છે. આકર્ષક અને પાસાની રમવાની રમતોની જગા ભીંતની પાસે હોય; તે દિવાલને અડીને રાખવી એટલે સરળતાથી તે રમત રમાય. વાસગૃહની નજીક પણ બહારના ધરમાં પક્ષીઓનાં પાંજરાં હાથીદાંતની ખૂંટી પર લટકતા રાખવાં. કારણ કે અંદર રાખવાથી ધરની જમીનને વિષ્ટાદિથી ખરાબ કરે. એકાંત સ્થળમાં, જ્યાં સહસા કોઈની નજર ન પડે એવી જગાએ નાટ્ય કર્મની અને નૃત્યની વ્યવસ્થા કરવી. સ્ત્રીઓ અન્યોન્ય ક્રીડા કરે ત્યારે તેમને લજ્જા ન થાય એટલા માટે એકાંત સ્થળ કહ્યું છે. તડકા ન આવે કે ન લાગે, તેને માટે વૃક્ષછાયા ઘટ હોવી જોઈએ. એની અંદર એક ઝૂલો હોવો જોઈએ. જેને સહેજ ઝોક આપવાથી હાલે તે ઝૂલો. તેના પર ખેસવાથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય. વળી ક્રીડાને માટે પણ ઝૂલો ઉપયોગી છે. ચક્રડોલા-જે ચક્રરની માફક ગોળ ગોળ ફરી શકે તે. તેને 'ત્રેખા' પણ કહે છે.

‘સપ્રચાયા’ કહેવાની મતલબ એ છે કે એના ઉપર કૂચલતાદિ એવી હોય કે સુંદર છાંયડો મળે-તડકો જરા પણ ન લાગે. ‘સ્થંડિલ’ એટલે ચખૂતરો કે ચોક જેવી ખેઠક. એના ઉપર એટલી લતાવેલો હોય કે ફૂલો બેરાઈ તેના પર તે પથરાય. આ નૃત્યવાટિકામાં (ખેઠક) હોવી જોઈએ; કારણ કે આમોદપ્રમોદને માટે જ આ સ્થાન છે. આ પ્રમાણે આરંભથી અંત સુધી ભવનવિન્યાસ—ધર બનાવવાની વિદ્યા જણાવી.

તत्रस्थस्य वृत्तं द्विविधम् । नित्यं, नैमित्तिकं च, तत्र पूर्वमधिकृत्याह —

સ પ્રાતરુત્થાય નિવૃત્તિઃ, ગૃહીતદન્તધાવનઃ, માત્રયાન્નુ-
લેપનં ધૂપં સ્વજમિતિ ગૃહીત્વા, દત્ત્વા સિક્થકમલક્તકશ્ચ, દૃષ્ટ્વાડ્ડર્શ-
મુખમ્, ગૃહીતમુખવાસતામ્બૂલઃ, કાર્યાણ્યતેષ્ઠેત્ ॥ ૫ ॥

આવા ભવનમાં-મકાનમાં રહેનાર નાગરકના વૃત્તના બે પ્રકાર છે : એક નિત્ય અને બીજું નૈમિત્તિક. તેમાં પહેલા નિત્યને જણાવીએ છીએ. તે નાગરક સવારમાં વહેલો ઊડીને, શૌચથી નિવૃત્ત થઈ, દાતણ કરી, ઉચિત માત્રાથી ચંદન, ધૂપ, માળા ગ્રહણ કરી, ચંદન લગાડી, ધૂપથી સુગંધિત બની, (માળા પહેરી) હોઠ પર લાલ રંગ લગાડી. તે પર મીણ ફેરવી, દર્પણમાં માં જોઈ, પાન અને સુગંધી ગોળી ખાઈ બીજાં કામોમાં લાગે. ॥ ૫ ॥

આવા મકાનમાં રહેનાર નાગરક પ્રાતઃકાળમાં ઊઠે. અહીં ઊઠે એટલે સૂર્યોદયની પહેલાં ઊઠે અને શૌચાદિથી પરવારી દાતણ કરી લે. ત્યાર બાદ જેને માટે જે પ્રકારની વ્યવસ્થા કહી હોય તે પ્રમાણે સંધ્યાપૂજન કરે. ચંદન ઉચિત માત્રામાં લગાડવાનું કહ્યું છે, તેનું કારણ એ કે વધારે લગાડવું સારું ન લાગે, અને તેમ કરનારને ખેવકૂફ સમજે. આ ઉપરાંત બીજા કામને માટે તૈયારી કરે છે તે દર્શાવવા પણ અદ્ય માત્રા કહી છે. ધૂપ સુગંધી માટે; તે માંગલિક છે માટે. માળા, શેખરક-શિરોમુખણ તરીકે

કે એમ ને એમ ધૂપથી સુગંધિત થઇને માળા પહેરવી. વિશેષ લાક્ષીને માટે આરક્ત 'કલું' છે. હોદને લાલ જણાવવા સારુ તેને હોદ પર લગાડવામાં આવે છે. પછી પાન ખાઈ તેને ચીકણી (હોદની લાક્ષી) બતાવવા માટે મીણની ગોળી તેના પર ધસે છે. દર્પણમાં મોં જોવાનું કલું છે તે માંગલિક કાર્ય છે માટે. આમ કરવાથી-દર્પણમાં જોવાથી પ્રસન્નતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રંગારના ગુણદોષ પણ જણાય છે. સુગંધિત પાનને ગાલમાં રાખી, અને પછી ફરી ઉપયોગને માટે ડબ્બીમાં પટ્ટી રાખી, ડબ્બી ખિસ્સામાં મૂકી પછી ધર્મ, અર્થ અને કામસાધક કાર્યમાં લાગે.

અનુષ્ઠિતેષુ તેષુ શરીરસંસ્કારાર્થમાહ—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુત્સાદનં, તૃતીયકઃ ફેનકઃ, ચતુર્થક-માયુષ્યમ્, પञ्चમકં દશમકં વા પ્રત્યાયુષ્યમિત્યહીનમ્ । સાતત્યાચ્ચ સંવૃત્તકક્ષાસ્વેદાપનોદઃ ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે વર્તનાર નાયકના શરીરસંસ્કારને માટે જે જે કરવા યોગ્ય છે તે કહીએ છીએ : દરરોજ સ્નાન, બીજે દિવસે શરીરનું મર્દન (સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવાં-ઊટણું લગાડવું) ત્રીજે દેનક દ્રવ્ય લગાડવું, ચોથે દિવસે હુળમત કરાવવી, પાંચમે દિવસે નીચેના (ગુહ્યાંગના) વાળ સાફ કરવા, દશમે દિવસે વાળને ટૂંપવા. આ અવશ્ય થવું જોઈએ અને બગલનો પસીનો હંમેશાં સાફ કરવો. ॥ ૬ ॥

નિત્ય-દરરોજ. દરરોજ સ્નાન કરવાથી શરીરનું ઓજસ વધે છે. તથા એક પ્રકારની પવિત્રતા આવે છે. માટે એ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. 'દ્વિતીયક' જે દિવસે ઉત્સાદન-શરીરે તેલ ચોળે કે ચંપી કરાવે તેની પછીના દિવસે. એ પહેલો દહાડો, અને બીજે દિવસે એટલે એક દિવસ બાદ-એકાંતરે. તેલમર્દનાદિ શરીરની દઢતાને માટે છે. ત્રીજે દિવસે જાંઘ પર સમુદ્રશીણ મસળવું. આ બે દિવસ વચ્ચેમાં જવા દઇને કરવાનો વિધિ

છે. જો આમ ન કરવામાં આવે તો જાંઘ કઠોર થાય છે—સુવાળી રહેતી નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક પક્ષમાં ત્રણ વખત મૂછ, દાઢી, નખ કઢાવવાં. પરંતુ આમાં કોઈ કોઈ નાગરકોનો ઉપાયભેદથી કાળભેદ પણ સ્વીકારવો જોઈએ. અસ્ત્રાથી દાઢીમૂછ દૂર કરવાનું ચોથે દિવસે કરવા કહ્યું છે. એટલે કે હજમત ત્રણ દિવસ બાદ કરાવવી. કાતરથી કપાવવાં તે તો વપન કહેવાય છે. તે ક્ષૌરકર્મમાં ગણાતું નથી. ગુલ્લ ભાગનું ક્ષૌર-કર્મ પાંચમે દિવસે કરવું. વાળ ટૂંપવાનું જો કહ્યું છે તે (જેને ટેવ હોય તેણે) દશમે દિવસે કરવું; કારણકે ટૂંપવાથી વાળ જલદી ઊગતા નથી. આથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ચોથે દિવસે હજમત કરાવવી અને પ્રત્યાયુષ્ય (નીચેના વાળને સાફ કરવાનું કામ) પાંચમે દિવસે કરવું. આથી પક્ષમાં—પખવાડિયામાં ત્રણ વાર અલંકારકર્મ કરવાં, એમ કહ્યું છે. કારણકે ટૂંપવાનું કામ તો પક્ષમાં જો વખત પણ સંભવિત નથી. સ્નાનથી માંડીને વાળ સાફ કરવાનાં પાંચે કામ અચૂક થવાં જોઈએ, આથી સૂત્રમાં ‘અહીન’ શબ્દ વાપર્યો છે. કાખોને ઢાંકેલી રાખવી નહિ; કારણકે કંઈ પણ કરવાથી તેમાં પસીનો થાય છે. આથી રૂમાલથી તેને હંમેશાં લૂંછતાં રહેવું. જો એમ ન કરવામાં આવે તો એમાં બદખો થવા માંડે, અને આમ થાય તો તેની અનાગરિકતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે.

पूर्वाह्णापराह्णयोर्भोजनम् । सायं चारायणस्य ॥ ७ ॥

પૂર્વાહ્ણ અને અપરાહ્ણમાં—એ પ્રહર પહેલાં (ભોજન કરવું) અને ત્રીજા પહોરે ભોજન કરવું. ચારાયણ આચાર્ય તો કહે છે કે રાતના (ભોજન) વાળુ કરવું. ॥ ૭ ॥

દિવસ અને રાત્રીના આઠ ભાગ કરવા. દિવસના પહેલા ચાર ભાગ-માંથી ત્રણ ભાગમાં તો કામ કરવાનું છે. ચોથા ભાગમાં સ્નાનાદિકથી પરવારી ભોજન કરવું. પછી ઉત્તરના—પાછલા ચાર ભાગોમાંથી ચોથામાં બ્રહ્મધાનને માટે ફરીથી ભોજન કરવું. આવો કામશાસ્ત્રના આચાર્યનો મત છે. જોકે

અહીં ૨૫૪ કહેવામાં નથી આવ્યું, છતાં સમજી લેવું જોઈએ કે બીજા ભિન્ન મત ધરાવતા આચાર્યોની ભોજનવિધિનો અહીં નામનિર્દેશથી ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય ચારાયણનો મત છે કે પૂર્વાહ્નમાં અને પ્રહોષમાં ભોજન કરવું. એમનું એમ કહેવું છે કે અપરાહ્નમાં કરેલું ભોજન એટલું બળને આપનારું નથી કે જેટલું રાત્રિનું ભોજન છે. કહ્યું છે કે—આધેલાને પચ્યા વગર જે ભોજન કરવામાં આવે છે, તેમ ભોજન પચી ગયા પછી જમવામાં નથી આવતું—પચી ગયા પછી ભોજન ન કરવામાં આવે—તો મનુષ્ય જીર્ણ થાય છે.

भोजनानन्तरं शुकसारिकाप्रलापनव्यापाराः, लावककुक्कुट-
मेषयुद्धानि, तास्ताश्च कलाक्रीडाः, पीठमर्दविटविदूषकायत्ता व्यापाराः
दिवा शय्या च ॥ ८ ॥

ભોજન પછી (મનોવિનોદને માટે) પોપટમેનાને બોલાવવાં; લવા, મરઘા, ઘેટાંને લઢાવવાં; વિવિધ પ્રકારની (પૂર્વોક્ત) કળા અને ક્રીડાઓથી વિનોદ કરવો; પીઠમર્દ, વિટ અને વિદુષકને સોંપેલા કામોનો ખખર લેવી અને ત્યાર પછી સૂવું. ॥ ૮ ॥

ખપોરના ભોજન પછી પોપટમેના વગેરેની સાથે પ્રલાપન—તેમને બોલાવવાં તથા આડા પડવું, વગેરે. આ કામને માટે આ સમય છે, પ્રતિપાક્ષા, પ્રહેલિકા આદિ જે ક્રીડાઓ કહી છે, તે પણ આ સમયે કરવી. પીઠમર્દાદિ વગેરેને આગળ આ અધ્યાયમાં કહીશું. તેમાં સંધિવિગ્રહાદિ આવી જાય છે. દિવસના સૂઈ રહેવું એ ધર્મ નથી, પરંતુ ગરમીના દિવસોમાં અને શરીર નબળું હોય તેવી સ્થિતિમાં શરીરને આશાયેશ મળે તે માટે સૂવાનું વિધાન છે. કારણકે સઘળા ધર્મો શરીર સારું હોય તો જ થઈ શકે છે. શરીર નબળું હોય તો કંઈ સાધી શકાતું નથી.

गृहीतप्रसाधनस्याप िक्षे गोष्ठीविहाराः ॥ ९ ॥

(નિદ્રાત્યાગ કરી—ત્રીજે પ્રહરે) શરીર પર સારાં વસ્ત્ર પહેરી ગોળીવિહારમાં પ્રવૃત્ત થવું. આ દિનચર્યા છે. ॥ ૯ ॥

આગળ કહ્યાં તે કામોથી પરવારી, વિહારવેષ ધારણ કરી, સુંદર કપડાં પહેરી, અંધુ મિત્રને લઈ, ત્રીજા પ્રહરે ગોળીવિહાર કરવો—પાંચમા સૂત્રથી અહીં સુધી દિનચર્યા કહેવામાં આવી છે.

અભિસારિકાની પ્રતીક્ષા

પ્રદોષે ચ સંગીતકાનિ । તદન્તે ચ, પ્રસાધિતે વાસગૃહે સંચારિત-
સુરભિધૂપે સસહાયસ્ય શય્યાયામભિસારિકાણાં પ્રતીક્ષણમ્ ॥૧૦॥

સંધ્યાકાળે સંગીત. સંગીત સમાપ્ત થયા પછી વાસગૃહને પુષ્પોથી સજ્જવી ધૂપથી સુગંધિત કરી પોતાના સહાયકો (સહુચર)ની સાથે અભિસારિકાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવી. ॥ ૧૦ ॥

સંધ્યાકાળે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય આદિ થવું જોઈએ. સંગીત પૂરું થયા પછી પ્રસાધિત—પુષ્પોથી સજ્જવટ કરી શયન રચવું. વાસગૃહની બહાર સુરભિ ધૂપ—સુગંધિત ધૂપ કરવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાની બેઠક વાસગૃહની સાથે પણ તેનાથી અલગ હોવી જોઈએ. પોતાના સહાયકોની સાથે—સહાયકો કાણ તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. કારણકે તેમના અહીં વ્યાપાર—સંબંધ છે. શય્યાની પાસે બેસવાનું એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે આવનારના મનમાં એમ થાય છે કે ‘આ મારી રાહ જોઈ રહ્યો છે. વા પોતાને જવું પડે તો તરત કપડાં પહેરી સજ્જ થવાય. કાંતના ઉદ્દેશથી—કાંતને મળવા જે સ્ત્રી સંકેતસ્થાન પર સરણુ—ગમન કરે છે તે અભિસારિકા.* એની પ્રતીક્ષા તેના આવવાને સમયે કરવી જોઈએ.

* ઉદામમન્મથમહાજ્વરવેપમાના રોમાશ્ચકણ્ટકિતગાત્રલતાં વહન્તી ।

નિઃશક્તિની વ્રજતિ યા પ્રિયસંજ્ઞમાય સા નાયિકા નિગદિતા ત્વભિસારિકેતિ ॥

इति भरतकारिकायां लक्षिता ।

દૂતીનાં પ્રેષણં, સ્વયં વા ગમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

(જો તે ન આવે તો) દૂતીને તેની પાસે મોકલવી. (માન કરી ન આવે તો) પોતે જવું. ॥ ૧૧ ॥

જે સમયે આવવાનું કહ્યું હોય તે સમયે જો તે ન આવે તો તેને બોલાવવા દૂતીને * મોકલવી. તેને મોકલવા છતાં માનને લઈને ન આવે તો પોતાનું ગૌરવ બતાવવા કે અનુરાગ બતાવવા જાતે જવું.

આગતાનાં ચ મનોહરૈરાલપૈરુપચારૈશ્ચ સસહાયસ્યોપક્રમાઃ ॥ ૧૨ ॥

આવેલી અભિસારિકાઓના મિત્રો સાથે મનોહર વાર્તાલાપથી અને ઉપચારોથી સત્કાર કરવો. ॥ ૧૨ ॥

મનોહર આલાપથી—ભારે કૃપા કરી, આવી તે કીક કર્યું; ખેસો, સાટું કર્યું કે આવી; મારો પ્રાણ તો તારામાં જ બંધાયો હતો, આટલી વાર કેમ લાગી? આ પ્રમાણે વાતનો આરંભ કરી તેની તરફ વળવું. સહાયકોએ પણ તે જ પ્રમાણે વાતચીત કરવી કે તારા વગર એને જિંદગી નીરસ લાગે છે; તને જ દેખી રહ્યા છે, વગેરે. આ પ્રમાણે વાતચીતથી કે સ્વતંત્ર વ્યાપારથી અભ્યર્થના કરવી.

વર્ષપ્રમૃષ્ટનેપથયાનાં દુદિનાભિસારિકાણાં સ્વયમેવ પુનર્મળનમ્,
મિત્રજનેન વા, પરિચરણમિત્યાહોરાત્રિકમ્ ॥ ૧૩ ॥

* અભિસારિકાલક્ષણ

કૈ પિય કે ધર જાય, કૈ પિયહિ બુલાવૈ પાસ

સાહસ શંકા, ચતુરતા, અભિસારિકા પ્રકાશ.

સમૈં સમાન સિંગાર કરિ હિયે કપટ અતિ પ્રીત

અંગ ભેષ ભૂષણ સજૈ અભિસારિકા સુરીત. મદનવિલાસ, પૃ. ૪૮

અભિસારિકાના કેટલાક ભેદ છે: મુઘ્ધાભિસારિકા, મંથ્યાભિસારિકા, પ્રાંઠાભિસારિકા. પરકીયાભિસારિકાના પાછા બે ભેદ છે: કૃષ્ણાભિસારિકા અને શુક્લાભિસારિકા. એક સામાન્યાભિસારિકા.

દુર્દિનાભિસારિકા—વાદળાંથી છવાયેલું આકાશ હોવા છતાં જે અભિસારમાં ચૂકતી નથી, અને એવે સમયે વૃષ્ટિથી તેનાં કપડાં ભીંજાયાં હોય તો સ્વયં તેને વસ્ત્રાદિ પહેરાવે અને મિત્રોથી પણ (તત્સમયોચિત) સેવા કરાવે. આ નાગરકોના દિવસરાત્રીનાં કર્તવ્યો પૂરાં થયાં ॥ ૧૩ ॥

ધનધોર આકાશ હોય અને અંધાર વ્યાપો હોય છતાં જે આવવામાં ચૂકતી નથી (અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાનો ઉલ્લેખ છે) અને જેનાં વસ્ત્રો પાણીથી ભીંજાયાં હોય અને મુખ પર વર્ષાદના છાંટા પડવાને લીધે જેનો શ્રંગાર અગડી ગયો હોય તો તેના પર પ્રેમ યતાવવાને માટે તેનો શ્રંગાર અને વસ્ત્રો બદલાવવાં. કારણ કે તેને પાછું જવાનું છે, અને ઉપભોગકાળ પાસે આવી લાગ્યો છે. પોતાનો શ્રંગારસજ્જવટ પોતાના મિત્રોથી કરાવવો. જે તે નવી હોય તો પોતાના હાથથી પરિચરણ વગેરે કરે અને જે હળેલી હોય તો પરિચારિકાથી સંવાહન-શરીરની પરિચર્યા, પંખો નાંખવો વગેરે કરાવે. આ બાબતો બહારની સ્ત્રીઓ માટે છે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ માટે નહિ. પાંચમા સૂત્રથી માંડી અહીં સુધી નાગરકોના દિવસરાત્રીનાં કામો જણાવવામાં આવ્યાં છે. રાતનાં કર્તવ્યોને સાંપ્રયોગિક અધિકરણમાં જણાવીશું.

નૈમિત્તિકમાહ—

ઘટાનિબન્ધનં, ગોષ્ઠીસમવાયઃ, સમાપાનકમ્, ઉદ્યાનગમનં, સમસ્યાક્રીડાશ્ચ પ્રવર્તયેત્ ॥ ૧૪ ॥

હવે નૈમિત્તિક કામોને જણાવીએ છીએ:—

રસિક પુરુષોએ, ઘટાનિબન્ધન-મેળાની વ્યવસ્થા, ગોષ્ઠીસમ-

* દૂતી કુશળ હોવી જોઈએ. ‘કુટુનીમતમ્’માં તેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે:—

ચતુરા પ્રાગભ્યવતી પરિચિત્તજ્ઞાનકૌશલોપેતા ।

યોજ્યા તસ્મિન્ દૂતી વક્રોક્તિવિમૂષિતા પ્રયત્નેન ॥

કુટુનીમતમ્, પૃ. ૨૧, શ્લો. ૮૯

વાય-કલાકાવ્યનિપુણ માણસોને એકઠા કરી વિનોદાર્થ વાદપ્રતિવાદ કરવો. સમાપાનક-સઘળા મળી (દાર)પાનની વ્યવસ્થા કરવી, ઉદ્યાનગમન-સર્વ મિત્રો મળી સમસ્થાકીડા વિનોદાર્થ કરવી. ॥૧૪॥

દેવતાઓના નિમિત્તથી જત્રા કે મેળાને ઘટાનિબંધન કહે છે. એમાં નાગરકો એકઠા થઈ ને જાય છે. એની વ્યવસ્થા બધા સાથે મળીને કરે છે. એને ઘટાનિબંધન કહે છે. ગોષ્ઠીસમવાય-વિદ્યાકલાવિષયક નાગરકોની વાતચીત. એમાં કાવ્યકળા આવી જાય છે. તે પણ એકત્ર મળીને કરવાની. પહેલાં અપરાહણ્યમાં જે ગોષ્ઠીવિહાર કહ્યો છે તે નિત્યકર્મ છે. ત્યાં એનું ફળ ક્રીડારૂપ છે, બ્યારે અહીં તેનો વિશેષ પ્રકાર છે. અહીં તે શક્તિની ખિલવણી છે. એ તેનું વિશેષ ફળ સમજવું. સમાપાનક-સાથે મળીને બેસીને (મદિરા) પાન કરવું તેને ' સમાપાનક ' કહે છે, અને નાયિકાની સાથે માત્રામાં પીવું તેને ' સરક ' કહે છે. આ નિત્યકર્મ છે, ત્યારે આપાનક કોઈ કોઈ વખતે હોય છે. ઉદ્યાનગમન-બહાર પોતાના વા પારકા બાગમાં વિનોદને માટે જવું તે. ઘરની પાછળના બાગમાં જે જવાનું કહ્યું છે, તે તો નિત્યનું છે. સમસ્થાકીડા-જેમાં બધાય નાગરકો એકઠા મળીને બેલી શકે તે. આમાં કાવ્યકળાની એક પ્રકારની ખિલવણી છે. આના બે પ્રકાર છે: (૧) માહિમાની અને (૨) દેશ્ય. આ પાંચ કાર્ય વિદગ્ધ પુરુષોએ-રસિક નાગરકોએ કરવાં.

મેળા વગેરે

તત્ર ઘટાનિબંધનમાહ—

પક્ષસ્ય માસસ્ય વા પ્રજ્ઞાતેઽહનિ સરસ્વત્યા ભવને નિયુક્તાનાં-નિત્યં સમાજઃ ॥ ૧૫ ॥

પાંચમાની પહેલી ઘટાનિબંધન કહીએ છીએ:—

પખવાડિયાના અંતે કે મહિનાના અંતે વા એક મુકરર દિવસે સરસ્વતીભવનમાં નિયુક્તોનો નિત્ય સમાજ મળે. ॥ ૧૫ ॥

પખવાડિયાના છેલ્લા દિવસે કે મહિનાના છેલ્લે દહાડે. આ દિવસ

પ્રજ્ઞાત હોવો જોઈએ. દેવતાનિમિત્તથી પ્રસિદ્ધ તે પ્રજ્ઞાત. જેમ કે ગણે-
શની ચોથ, સરસ્વતીની પાંચમ, શિવાની આઠમ, વિષ્ણુની બારશ, એ
પ્રમાણે તિથિઓ તેમના અધિષ્ઠ દેવતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. એનું કારણ એ
છે કે આ આ તિથિઓમાં એ દેવતાઓનું સામિપ્ય હોય છે. એ તો ઠીક,
પરંતુ નાગરકોની વિદ્યાશલાની અધિષ્ઠાત્રી તો સરસ્વતી છે. આથી સરસ્વતી-
ભવનમાં પાંચમે મેળો ભરાવો જોઈએ. સરસ્વતીની પૂજાઅર્ચા કરવા
માટે નિયુક્ત નાગરકો અને નટોનો સમાજ હોવો જોઈએ. નટોએ
મેળામાં નાચ વગેરે કરવો, અને નાગરકોએ પણ ખેલો-રમતોમાં સામેલ
થવું જોઈએ. આથી રસિકતા કેળવાય છે.

अन्येष्वहःसु धूपविलेपनघटा, तस्या निबन्धनमाह—

કુશીલવાશ્રાગન્તવઃ પ્રેક્ષણકમેષાં દ્યુઃ । દ્વિતીયેઽહનિ તેમ્ન્યઃ
પૂજા નિયતં લભેરન્ । તતો યથાશ્રદ્ધમેષાં દર્શનમુત્સર્ગો વા । વ્યસ-
નોત્સવેષુ ચૈષાં પરસ્પરસ્યૈકકાર્યતા ॥ ૧૬ ॥

ખીજે દિવસે ધૂપવિલેપનઘટા થાય છે, તેનો પ્રકાર:—

બહારથી આવેલા ‘કુશીલવ’ એટલે નાટક કરવાવાળા વા નટ
નર્તકી પોતાનો ખેલ—કુશળતા બતાવે—નૃત્યગાન કરે. ખીજે દિવસે
તેમને ઉચિત ઉપહાર મળે. ત્યારબાદ જો નાગરક લોકોની એમ-
નામાં શ્રદ્ધા હોય તો તો તેમને રોકી (ખેલ જીએ), નહિ તો વિદાયગીરી
આપે (કુશીલવોમાંથી) કોઈ વ્યસન, વ્યાધિ કે આપત્તિમાં આવી
યડે, તો અને ઉત્સવ આણું હોય, તો તેમને પરસ્પર મદદ કરે. ॥૧૬॥

કુશીલવ—બહારથી આવેલા નટો, નર્તકીઓ. એમનો ખેલ—નૃત્યગાન
તો પ્રજ્ઞાત દિવસે કે ખીજે કોઈ દિવસે રાખવો. જેઓ ઉપર કહ્યું તેમ
નિયુક્ત છે, પગારથી કામ કરવાને બંધાયેલા છે, તેઓ પ્રજ્ઞાત દિવસે
ખેલ કરવાના જ. અહીં અભિપ્રાય આમ છે કે પૂજાર્ચાને માટે નિયુક્ત

નટોનો પ્રયોગ તો પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વગર સર્વને માટે થવાનો છે જ. માટે બહારથી આવનારનો પ્રયોગ અવશ્ય બતાવવો. ખીજે દિવસે કહેવાની મતલબ એ છે કે પહેલે દિવસે તો લોકો તમાશામાં વ્યગ્ર હોય, અને ત્રીજેચોથે દિવસે તો ચૈસા હાથમાં રહેતા નથી. આથી ખેત્રને માટે જે નક્કી કરવામાં આવ્યું—જે વિદાયગીરીના પૈસા લેવાના કર્યા હોય તે ખીજે દિવસે લેવા. બહારથી આવનારની વ્યવસ્થા નિયુક્તોએ કરવી. (જેનો પ્રયોગ કંઈ પણ પ્રકારની રકમ નક્કી કર્યા વગર કર્યો હોય) તેમણે પ્રયોગ પૂર બહારમાં આવે ત્યારે વસ્ત્રાભૂષણ માંગી લેવાં. ત્યાર પછી પણ પ્રયોગને જોવાની લોકોની ઇચ્છા થાય તો ફરીથી બતાવવો. નહિ તો મીઠી વાતો કરી તેમને તુષ્ટ કરી વિદાય કરવા. આ બોલાવેલા નટોનો પ્રયોગ લોકો વારંવાર જોવા ઇચ્છતા હોય તો તેમાં એક ખાસ ખાખત ધ્યાનમાં રાખવી. આવનારમાંથી કોઈને કંઈ વ્યાધિ કે પીડા થઈ હોય અને રંગમંચ પર પોતાની ભૂમિકા કરવા સમર્થ ન હોય તો વા શોકને લઈને તેમ થયું હોય, કે વિવાહાદિ કાર્યમાં રોકાવું પડતું હોય, તો નિયુક્તોમાંથી કોઈએ તેમની ભૂમિકા કરવી. આ પ્રમાણે જે નિયુક્તો પણ આપત્તિમાં આવી પડે તો આગન્ટુકોએ પણ યોગ્ય સહાય આપવી. આ પ્રમાણે નિયુક્તોએ અને આગન્ટુકોએ પરસ્પર મળી કામ કરવું—એકકાર્યતા જાળવવી.

આગન્ટુનાં ચ કૃતસમવાયાનાં પૂજનમભ્યુપપત્તિશ્ચેતિ ગણધર્મઃ ॥૧૭॥

બહારથી આવનાર નાગરકોનો ત્યાંના (સ્થાનિક) નાગરકોએ પૂજન, ચંદન (માળા) આદિથી સત્કાર કરવો, અને જે તેઓ આપત્તિમાં આવી પડે તો સહાય કરવી, ઉપકાર કરવો—આ ગણ-ધર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

નાગરકપદે અભિષિક્ત—જેઓ રસિકમણિ છે—રસિકતાની ટોચ પર છે એવા બહારના નાગરકો જે ઘટા—મેળો—ઉત્સવ જોવા આવ્યા હોય, તેમને પૂજા, ચંદનમાળા આદિ આપી સત્કાર કરવો જોઈએ. સમાજના જે નાગર, હોય તેમાંથી જેમની સાથે જેવો તેમનો પરિચય હોય, તે પ્રમાણે માંગલિક

વ્યવહાર કરવો. જે તેમાંથી કાઢીને કંઈ આપત્તિ આવી હોય તો તેને પ્રતિકાર કરાવવો—નિવારણ કરવામાં મદદ કરવી. આ પ્રમાણે એક-બીજાને મદદ કરવી. આ પ્રમાણે સ્થાનીય અને બહારથી આવેલા નાગરોએ પરસ્પર મળી એકચથી કામ કરવું. કારણકે આ ગણુધર્મ—સર્વનું કર્તવ્ય છે.

एतेन तं तं देवताविशेषमुद्दिश्य सम्भावितस्थितयो विविधा
घटा व्याख्याताः ॥ १८ ॥

આ પ્રમાણે, આમાં ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને ઉદ્દેશી જે મેળા થાય, તેની વ્યવસ્થા પણ આમાં આવી ગઈ છે. (જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી, આગળ કહ્યું તેમ.) ॥ ૧૮ ॥

જે પ્રમાણે સરસ્વતીભવનના મેળાની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે બીજા દેવતાઓના મેળાની વ્યવસ્થા સમજવી. જે જે દેવોમાં લોકોની શ્રદ્ધા હોય અને તેનાથી પોતે સમૃદ્ધિશાળી હોય તો તે દેશ અને સમયને લક્ષમાં લઈ મેળાની વ્યવસ્થા કરવી.

गोष्ठीनी भिन्नलस

गोष्ठीसमवायमाह—

वेश्याभवने सभायामन्यतमस्योदवसिते वा समानविद्याबुद्धि-
शीलवित्तवयसां सह वेश्याभिरनुरूपैरालापैरासनबन्धो गोष्ठी ॥ १९ ॥

વેશ્યાના ઘરમાં, સભામાં, અથવા કોઈ નાગરિકના ઘરમાં, સમાન વિદ્યા, સમાન બુદ્ધિ, સમાન શીલ, સમાન ધન અને સમાન ઉંમરવાળા પુરુષો વેશ્યાની સાથે ઉચિત વાર્તાલાપ કરતા એકઠા થઈ બેસે, તેને ગોષ્ઠી કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

વેશ્યાને ઘેર, સભામંડપમાં કિંવા કોઈ નાગરિકને ઘેર એમાંથી કોઈ પણ જગ્યાએ સમાન વિદ્યાવાળા નાગરિકો પરસ્પર મળે એમાં વિરોધ કરવા જેવું કંઈ નથી. કારણકે અસમાન વિદ્યાવાળા હોય તો આનંદના

અતિરેકને લીધે પરસ્પર મળવું હીક નથી. બુદ્ધિ એટલે પ્રજ્ઞા કિંવા અભિપ્રાય. વેશ્યાને ઘેર-કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્ત્રીઓમાં જે કળા હોય છે તે પણ જાણવાની તક મળે. પ્રાયઃ વેશ્યાઓ આ કળામાં નિપુણ હોય છે. આથી ગોષ્ઠીમાં વેશ્યાને પણ સ્થાન છે. પરસ્પરસ્તુતિ—પ્રેમ, મધુર હાસ્ય, ઠાઠાથી અથિત, સંકળાયેલી વાતચીત કરતાં આસનબંધ થવું, એટલે યોગ્ય આસને—પોતપોતાના સ્થાન પર બેસી જવું. આ પ્રમાણે ‘ગોષ્ઠી’ પખ-વાડિયામાં, મહિનામાં કે પ્રજ્ઞાત દિવસે—મેળા કે જાત્રાના દિવસે થવી જોઈએ.

તત્ર ચૈષાં કાવ્યસમસ્યા કલાસમસ્યા ચ ॥ ૨૦ ॥

ત્યાં (ગોષ્ઠીમાં) કાવ્ય વા કળાની ચર્ચા હોવી જોઈએ. ॥૨૦॥

અર્થાત્ એકત્ર થઈ કાવ્યચર્ચા, ભારતાદિ કાવ્યના મર્મ વિષે ચર્ચા—નિરૂપણ કળા-નૃત્ય, ગીત વાદ્યાદિની પ્રેમપૂર્વક ચર્ચા થવી જોઈએ. આગળ ચોસઠ કળાઓમાં કાવ્યોની સમસ્યાપૂર્તિ^૧ કહેવામાં આવી છે. પણ તે તો વિષય બુદ્ધિ છે. તેથી તેના અંતર્ભાવ કળાસમસ્યામાં થતો હોવાથી કળામાં તેની ગણતી કરી છે.

તસ્યામુજ્જ્વલા લોકકાન્તાઃ પૂજ્યાઃ પ્રીતિસમાનાશ્ચાહારિતાઃ

॥ ૨૧ ॥

ત્યાં (આ ગોષ્ઠીમાં) લોકમનોહરતું સન્માન થવું જોઈએ અને પ્રીતિને અનુરૂપ સેવા-શુશ્રૂષા થવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

ગોષ્ઠીમાં કાવ્યચર્ચાની પછી પ્રીતિબંધનને માટે વસ્ત્રાદિ દાન કરી અન્યોન્યમાં કલાપૂજન થવી જોઈએ. જે આ કળામાં ચતુર હોય એનું ખીજાઓએ માનસન્માન કરવું જોઈએ. ઉજ્જ્વલ, પરમ મનોહર, કલાકોવિદા એવીનું (કલાવંતીનું) સન્માન કરવું જોઈએ અને પરિચારિકા દ્વારા તેમની સેવા શુશ્રૂષા થવી જોઈએ. *

* અહીં દીકા જોઈએ તેવી સ્કુટ નથી. ‘ઉજ્જ્વલા’ ‘લોકકાન્તા’ વિશેષણો કલાકોવિદા કલાવંતી સૂચક છે. તેમનું, નહિ કે સામાન્ય વેશ્યાનું—સન્માન થાય એ આવશ્યક છે. વળી આગળ વેશ્યાલવને લખ્યું છે, તે પરથી એવી કળામર્મજ્ઞ સુદરીનું સન્માન સૂચક છે.

સમાપાનક

સમાપાનકમાહ—

પરસ્પરભવનેષુ ચાપાનકાનિ ॥ ૨૨ ॥

હવે ‘સમાપાન’ તે શું તે કહે છે—

એકબીજાના ઘરમાં (એકઠા મળીને) મધપાન કરે. ॥ ૨૨ ॥

એક વખતે એકને ત્યાં તો બીજી વખતે બીજાને ત્યાં થવું જોઈએ. આમ પખવાડિયામાં, કે માસમાં કે કોઈ પ્રસાદ દિવસે થવું જોઈએ. પીવાને લગતી ગોળીને ‘આપાનક’ કહે છે.

આપાનકેષુ વિધિમાહ—

તત્ર મધુમૈરેયાસવાન્ વિવિધલવણપ્રસ્થાપ્યોત્તમકતિક્તકટુકા-
મ્લોપદંશાન્ વેદ્યાઃ પાયયેયુરપિબેયુશ્ચ ॥ ૨૩ ॥

આપાનકવિષયનું વિધાન કરે છે—શું પીવું, કેવી રીતે પીવું તે દર્શાવે છે—

ત્યાં, મધુ, * મૈરેય, મુરા અને આસવો અને અનેક પ્રકારના

* પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં મદિરાનો ઉપયોગ થતો એનો ઉલ્લેખ ઘણે સ્થળે મળે છે. જુઓ—

વિભ્રમક્રિયતસ્તપસઃ ફલમેતદ્યદુપભુજ્યતે મદિરા ।

સ્વકરેણ પીતશેષા મદધૂર્ણિત મદનસેનયા દત્તા ॥ કુ. મ. ૩૫૧

આસેવન્તે મધુરતિફલં । મેષદૂત. ૨. ૫.

ચન્દનાગુરુપદ્માભ્યાં ગન્ધૈઃ સુરભિગન્ધિભિઃ ।

મૈરેયાણાં મધુનાન્ન સમાવૃત્ત મહાપદામ્ ॥ કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૩૨ સર્ગ.

મદિરાક્ષિ મદાનનાર્પિતં મધુ પીત્વા રસયત કથંતુ મે । રઘુ. ૮ સર્ગ, ૬૮ શ્લોક.

સલા મોદં મદિરયા કૃતાનુવ્યાધ સુજ્જનન્ । માઘ. ૨ સર્ગ, ૨૦ શ્લોક.

આ વિષયમાં ‘પ્રાચીન ભારતમાં ઉબણી’ નામનો લેખ ‘મોજમલહ’ દિવાળી અહમાં તથા ‘શુકાચાર્ય’ નામનો લેખ જુઓ.

લવણ, ફળ, લીલું શાક-તાજું શાક, તીખા, કડવા, ખાટા મસાલ સાથે વેશ્યા નાગરિકોને તે પિવરાવે અને પોતે પણ પીએ. ॥ ૨૩ ॥

મધુનો અર્થ છે માધ્વીક, જે દ્રાક્ષમાંથી અને મહુડાંમાંથી બને છે મૈરેય અને આસવ એક પ્રકારના મધ છે. આના સંબંધમાં કહ્યું છે 'મેઢાસીંગીની છાલનો કાટો અને ગોળ, પીપર અને ત્રિકુળા મેળવી બનાવ હોય તે મૈરેય. કૈથના પાંદડાને એક શેર ફાણિતમાં મહુવાના ફૂલોને મેળવ આસવ તૈયાર કરવામાં આવે છે. જે મધ વલ્કલ અને ચોખાના યોગથી બનાવવામાં આવે છે અને જેમાં ગોળ કે ગોળની રસી મેળવવામાં આવે છે તેને સુરા કહે છે. અહીં મધ એકલું કહ્યું હોત તો ચાત્રત, પણ તેન ત્રણ ભેદ બતાવવાને માટે વિશેષનું ગ્રહણ થયું છે. કહ્યું છે : 'ગૌડ પૈષ્ટી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા'. સુરાના ત્રણ ભેદ છે ગૌડી, પૈષ્ટી અને માધ્વી. અહીં સુરા શબ્દ સામાન્યવાચક છે, વિશેષને નથી. 'આપાનક' કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં અનેકવિધ મધો હોય છે. આપાનકમાં અનેક પ્રકારનાં ખારાં, તીખાં અને લીલાં તથા ક. શાક શિદ્ધપણે ચાવવાને માટે હોવાં જોઈએ. આથી મધ પીવાન રુચિ વધે છે. આ વેશ્યાઓને પીવરાવવાં જોઈએ. આદમાં અબ્યર્થના પૂર્વકે પછી તેમણે પીવે. પહેલાં જો પોતે પીએ તો આદર કે ગૌરવ રહે નહિ, તેમાં ન્યૂનતા જણાશે. અહીં સાથે પાન કરવું કે અલગ—એમ દેશાચાર પ્રમાણે ચાલતું, *

વનવિહાર

एतेनोद्य द्रव्येन व्याख्यातम् ॥ ૨૪ ॥

ઉદ્યાનગમન-વનવિહારમાં, પણ જે આપાનકવિધિ જણાવે છે તે પ્રમાણે વર્તવું. ॥ ૨૪ ॥

* મધપાન પરત્વે ખાલો અને પીચા માટે જનજનતાનાં વિધાન અન્યત્ર જોવાં આવે છે. પહેલાં પ્રિયતમાને પાવી, પછી નાયકે પીવી. વા, જુદાંજુદાં પાત્રો એક સાથે પીવી. કદી નાયક નાયિકાનું અવશિષ્ટ રહેલું મધ આદર દર્શાવવા એ ખાલાથી પી લે છે. શૃંગારરસિકે કહ્યું છે કે—

तदपि प्रियापीतं शेषं गर्भगात्रात् किंवा સાક્ષાદ્દયિતામુલ્લખમલપાત્રાત્ ।

આવીશમા સૂત્રમાં જે ‘આપાનક’ વિધિ કહી છે, મઘ પીવાનું જે વિધાન કર્યું છે તે પ્રમાણે આગમાં કે વનવિહારમાં પણ કરવું; અર્થાત્ જે રીત ઘરમાં કે વેશ્યાલવનમાં મઘપાન માટે કહી છે, તે આગમાં પણ સમજવી.

સ્ત્રોતપ્રમુખને વિશેષમાહ—

पूर्वाह्न एव स्वलंकृतास्तुरगाधिरूढा वेश्याभिः सह परिचार-
कानुगता गच्छेयुः दैवसिकीं च यात्रां तत्रैवानुभूय तत्कुटलावकमेष-
युद्धयुतैः प्रेक्षाभिरनुकूलैश्च चेष्टितैः कालं गमयित्वाऽपराह्णे गृहीत-
तदुद्यानोपभोगचिह्नास्तथैव प्रत्याव्रजेयुः ॥ २५ ॥

(પૂર્વાહ્નમાં) સવારમાં વનવિહારને યોગ્ય સુંદર શૃંગાર સજી--
કપડાં વગેરે પહેરી, સુંદર ઘોડા પર સવાર થઈ, વેશ્યાઓને સાથે
લઈ, પાછળ (સેવા માટે) નોકરો પણ સાથે લઈ વનવિહાર માટે
જવું. ત્યાં દૈનિક યાત્રાનો ઉપભોગ કરી (સ્નાનાદિક કૃત્યથી નિવૃત્ત
થઈ) મરઘા, બકરાની લઢાઈ, ઘૂતકીડા કરી, સંગીત નૃત્ય આદિ
મનોરંજક, ઇચ્છાનુકૂળ ખેલોમાં કાળ વ્યતીત કરી, સાયંકાળે આગ-
વિહારના ચિહ્નો (પુષ્પગુચ્છ, માળા) લઈ જે રીતે ગયા હોય તે
રીતે પાછા ફરે. ॥ ૨૫ ॥

તે જ દિવસ પછી દૈનિક યાત્રા પૂરી થઈ શકે છે. અર્થાત્ કે તે જ
દિવસે પાછા ફરી શકાય છે. (જતી વખતે) વનવિહારનો પોશાક ધારણ
કરવો જોઈએ. ઘોડેસ્વારી મનોહર લાગે છે માટે ઘોડા પર બેસીને જવા
કહ્યું છે. વેશ્યાઓએ * પણ આગળ વા પછાડી, ઘોડા પર સ્વારી કરી

* વેશ્યા “વેશ્યા:” “વેશઃ મૃતિઃ સોઽસ્યા જીવનં હિતિ વેશ્યા:”;
(દશરૂપાવલોક. ૩-૪૨) યદ્વા વેશઃ નેપથ્યં જીવનં યસ્યા વેશ્યા. ” કોઈ ‘વેશો બલમ’
પણ કહે છે. “યદ્વા વેશતિ ઇચ્છતિ દેહવિક્રમેણ ધનાદિ” દેહવિક્રય કરી

સાથે જવું. પરિચારક-સેવા કરનાર નોકર વર્ગે પણ પાછળ પાછળ સાથે જવું. પખવાડિયામાં કે મહિનામાં અથવા પ્રજાત-કાર્ધ મુકરર કરેલે દિવસે વનવિહાર માટે જવું. દૈવસિક્રીયાત્રા-શરીરના રક્ષાના કામ-આહારવિહારાદિ તે આગમાં જ કરી લઈ, સજીવ નિર્જીવ છૂત રમીને, નટનટાદિના ખેલો જોઈ, વેશ્યાના નાચગાનમાં દિવસ પૂરો કરી, સૂર્ય નમતો થાય ત્યારે-નમતા પહોરે, તે જ પ્રમાણે—જે પ્રમાણે આગમાં ગમન કર્યું હતું તે પ્રમાણે-વેશ ભૂષા ધારણ કરી, ઘોડા પર બેસી નોકરચાકરને લઈ ઘેર પાછા ફરવું. પાછા ફરવામાં વિશેષ તો એ છે કે વનવિહારનાં ચિહ્નો-ફૂલનો ગુચ્છ, માળા વગેરે માથા પર, ગળામાં પહેરી પાછા આવવું.

જળવિહાર

एतेन रचितोद्गाहोदकानां ग्रीष्मे जलक्रीडागमनं व्याख्या-
तम् ॥ २६ ॥

આ પ્રકારે વનવિહાર વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વડે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, મગર જેવાં પ્રાણી ન હોય તેવા તળાવ-હોજ બનાવ્યાં હોય તેમાં જળક્રિડાનો પ્રકાર પણ જણાવાયો. ॥ ૨૬ ॥

વનવિહાર વડે જળવિહાર કહેવામાં આવ્યો છે એમ સમજી લેવું, કારણ કે, વનવિહારનાં જે સાધનો છે તે જ જળવિહારનાં છે. આમાં જે વિશેષત્વ છે તે જણાવીએ છીએ. જળવિહારને માટે જે સ્થાન હોય તે

ધનને ઇચ્છનાર તે વેશ્યા-વા વેપભૂષા જેનું બળ છે. હિંદના-પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં વેશ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ‘નલક’કથાએ પરથી સમન્વય છે કે તત્કાલીન સમાજમાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન હતું. ઉજ્જયિનીની સુપ્રસિદ્ધ દેવદત્તાનું પ્રાસાદભવન રાજ્યોને ઈર્ષ્યા ઉપજાવે એવું હતું. આમ્રપલ્લીવી શાલવતીનો એવો મનોરંજક ઇતિહાસ છે. કૌટલીય અર્થશાસ્ત્રમાં તેમનાં કર્તવ્યો જણાવ્યાં છે. સંસ્કૃત કવિઓએ એમને માટે સ્તુત્યાત્મક અને નિંદાત્મક કથનો કહ્યાં છે, અનેક તરેહની ઉપમાઓ આપી છે. વિસ્તારભયે અહીં આપતા નથી. મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રનું ‘સમયામાતૃકા’ બુદ્ધિ. ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૨૮, નવેમ્બરના ‘નવચેતન’ અંકમાં ‘વારાંગના-તવાચક’ નામનો નિબંધ બુદ્ધિ.

એવું હોવું જોઈએ કે તેમાં મગર જેવાં દુષ્ટ પ્રાણી ન હોય. નિર્માણ કરેલાં તળાવ, મોટા હોજ જેમાં ઊતરવાને પગથિયાં હોય. આવા જળ-સ્થાનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં નાગરિકોએ જવું. કારણમાં ઉનાળાના દિવસોમાં આ સારી લાગે છે. કારણકે અન્ય સમયે જળમાં વારંવાર ડૂબકી મારવી, તરવું, પાણીના બંધ બાંધવા સંભવિત નથી. ટીકાકાર જળકીડાનું સ્થળ તીર્થસ્થાન જેવું કહે છે. પાવત્ર અને જંતુ વગેરે ન હોય તેવું.

સમસ્યાકીડા

સમસ્યાકીડાં આદ્ય—

યક્ષરાત્રિઃ, કૌમુદીજાગરઃ, સુવસન્તકઃ ॥ ૨૭ ॥

સમસ્યાકીડા શું તે જણાવે છે:—

યક્ષરાત્રિ, કોળગરી અને સુવસન્તક સમસ્યાકીડા થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

યક્ષરાત્રિ-સુખરાત્રિને કહે છે. તે રાત્રીએ યક્ષોનો વાસ નજીકમાં વા ધરમાં આવે છે. યક્ષોને આ પ્રિય રાત્રી છે. કાર્તિકી પૂનમને યક્ષરાત્રી કહે છે. આ રાતે લોક છૂતકીડા કરે છે. અશ્વિન માસની પૂર્ણિમાને કૌમુદીજાગર * -કોળગરી કહે છે. આ રાત્રીએ ચંદ્રનોત્સવના વિશેષ ખહારમાં હોય છે. આમાં ઝૂંઝા અને પાસાનો ખેલ—છૂત—ખેલવાનો મહિમા છે. સુવસન્તક—મહનોત્સવને કહે છે. આ મહનોત્સવ ચૈત્ર સુદ ચૌદશને કહે છે. આ ઉત્સવમાં ગીત, વાદ્ય અને નૃત્યના પ્રયોગો થાય છે. આ સર્વને મહિમાની કીડા કહે છે.

સહકારમજ્જિકા, ડમ્બૂષ્પાદિકા, વિસ્રવાદિકા, નવપત્રિકા, ઉદકક્ષ્વેડિકા, પાશ્ચાલાનુયાનમ્, એકશાલ્મલી, (૧) યવચતુર્થી,

* કોળગરી-માણેકકારી પૂનમ. એમ કહેવાય છે કે મધરાતે લક્ષ્મી ફરવા નીકળે છે અને પ્રસન્ન થવાને કહે છે 'કો જાગૃતિ'—કોણ જાગે છે? આ રાતને છ મહિના જેટલી લાંબી કરી કૃષ્ણ વૃંદાવનમાં ગોપીઓ સાથે રાસ રમ્યા હતા. આ રાતે દુધપૌઆ, સુવારફળી અને રાયતી કેરીનું અથાણું ચાંદરણામાં લોકો ખાય છે. આને છૂતપૌર્ણિમા પણ કહે છે.

આલોલચતુર્થી, મદનોત્સવો, દમનમજ્જિકા, હોલાકા, અશોકોત્ત-
સિકા, પુષ્પાવચાયિકા, ચૂતલતિકા, શ્લુમજ્જિકા, કદમ્બયુદ્ધાનિ,
તારતાશ્ચ માહિમાન્યો દેશ્યાશ્ચ ક્રીડા જનેભ્યો વિશિષ્ટમાચરેયુરિતિ
સંભૂય ક્રીડાઃ ॥ ૨૮ ॥

આમ્રના ફળને-કેરીને તોડવાનો ખેલ, અગ્નિમાં શેકેલાં ફળોને
ખાવાનો ખેલ, કમળની કાકડીને ખાવાનો ખેલ, નવા વાંસ કે
ફૂંપળોમાં રમવાની ક્રિયા-ખેલ, વાંસમાં પાણી ભરી નાદ કરવાનો
ખેલ, પાંચાલદેશવાસીઓનું અનુકરણ કરી તેમના જેવી રમવાની
રમતો, એક શદ્મલીનાં ફૂલોની રમત, કદમ્બની રમત, ફૂલના દડા
ફેંકવા, આ પ્રકારના સાર્વદેશિક અને સ્થાનિક ક્રીડાઓમાં નાગરિક
લોકો પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર ભાગ લે. સામૂહિક રમતોનું વર્ણન
સમાપ્ત થયું. ॥ ૨૮ ॥

મોસમમાં ખાગમાં કે વાડીમાં જઈ કેરીઓને તોડી, કાપી મીઠું લઈ
ખાવાની ક્રીડાને ‘ સહકારભંજિકા ’ કહે છે. કંદ કે ફળને અગ્નિમાં ખાડીને
મિત્રો સાથે મળી ખાવાની ક્રિયાને અભ્યૂષખાદિકા કહે છે (જેમકે જાંઘિયું,
પોંક વગેરે). જે ક્રીડામાં કમળના ફૂલના કંદને ખાવામાં આવે છે, તેને
‘ બિસખાદિકા ’ કહે છે. આ ખેલ સરોવરની પાસે રહેનારાઓમાં પ્રચલિત
ઠેકાણે હજી પણ જોવામાં આવે છે. પહેલો વર્ષાદ પડતાં વનમાં ઝાડને જે
નવપલ્લવ આવે છે, તે સમયે વનસ્થલીમાં જે રમત રમવામાં આવે છે,
તેને ‘ નવપત્રિકા ’ કહે છે. આ રમત પાસે રહેનાર વનવાસીઓમાં જોવામાં
આવે છે. વાંસની નળી અને વીરોના સિંહનાદને ‘ ક્ષ્વેડા ’ કહે છે. જે
ખેલમાં વાંસની નળીમાં પાણી ભરી સિંહનાદ કરે છે તેને ‘ ઉદકક્ષ્વેડિકા ’
કહે છે. (આ પિયકારી મારવાનો કે ઉરાડવાનો ખેલ નથી.) મધ્ય દેશના
લોકોમાં આ રમત જોવામાં આવે છે. તેઓ તેને ‘ શ્રંગક્રીડા ’ કહે છે.
નાના પ્રકારના આલાપ, વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા, ભાવદર્શનથી જે રમતો

રમાય છે તેને ' પાંચાલકીડા ' * કહે છે. પાંચાલ દેશની માફક જેવી કે મિથિલમાં રમાય છે તેવી. ફૂલોથી લચેલી શાદમલી (શિમળા)ના ઝાડની નીચે—એક જ ઝાડ તળે ફૂલોના ગજરા વગેરેથી જે રમત રમાય છે, તેને (એકશાદમલી) કહે છે. વિદર્ભમાં આ જોવામાં આવે છે. એકઠા મળેલા એ ભાગમાં વહેંચાઈ જઈ કદંબના ફુલથી સામસામી જે મારામારી કરે છે તેને ' કદંબ યુદ્ધ ' કહે છે. અહીં કદંબને ખાસ લેવાનું કારણ એ છે કે એનો પ્રહાર કામળ છે. મારથી શરીરને હાની ન પહોંચવી જોઈએ. લાકડી કે છંટથી રમતો રમવી ઉચિત નથી. પૌણ્દ્ર દેશમાં કાઈ કાઈ સ્થળે આવી રમતો જોવામાં આવે છે. આ રમત નહીં પણ એક પ્રકારની યુદ્ધકીડા છે. જે રમતો—પ્રવૃત્તિ પૂર્વથી ચાલી આવે છે—જે પહેલેથી પ્રચલિત છે, જેનું મહત્વ છે, જે કીડાનો ઉદ્દેશ્ય મહાન છે, અને સર્વ દેશોમાં વ્યાપક—પ્રચલિત છે તે, માહિમાની. જે અમુક અમુક દેશમાં જ જોવામાં આવે છે તેને ' દેશ્યા ' કહે છે. ઘટા આદિ નાગરકોની કીડા—રમત છે. અને સમસ્યા સર્વ સાધારણ છે. આમાં નાગરકો અને ખીજા પણ રમી શકે છે. કારણ કે એમાં નાગરકત્વ—ચાતુર્ય પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ કે નાગરિકતા બતાવવાનો આ ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. આને ' સંભૂયકીડા ' કહે છે. કારણ કે આ સર્વ રમતોમાં નાગરકો દ્રવ્યાદિને ઉપહાર તરીકે આપે છે અને એકઠા મળી રમે છે.

एकचारिणश्च त्रिभवसामर्थ्याद् ॥ २९ ॥

એકચારી—એકલો હોય તો પોતાના વૈભવના સામર્થ્યથી સર્વ કીડા કરે—રમતો રમે ॥ ૨૯ ॥

' નાગરકો ન હોય વા પોતાના+ ભાગ્યદોષથી એકલો—વિચરતો હોય

* સામુદાયિક કીડા પ્રસંગોપાત આમોદ-પ્રમોદ માટે છે. લોકો કહે છે તે નાગરિકોનું કર્તવ્ય છે. આમાં ભાતુભાવ જાગે છે. મૈત્રી થાય છે. ઉપરાંત તહેવારને પર્વનો મહિમા જળવાય છે. ' પાંચાલકીડા 'માં પશુપક્ષીઓની બોલી, નકલો કરવી, ગળામાંથી વાઘના સૂર કાઢવા વગેરે છે. આને પોષક તત્વના અભાવને લીધે એનો લોપ થતો જાય છે.

+ કિંવા નાગરકોનો જો સ્પષ્ટ દોષ જોવામાં આવે તો.

તો પોતાના વૈભવને અનુસાર પોતાના નોકરોની 'યક્ષરાત્રિ' આદિ તહેવાર ભોગવે—ઉજવે'.

**મળિકાયા નાયિકાયાશ્ચ સત્ત્વીભિર્નાગરકૈશ્ચ સહ ચરિતમેતેન
વ્યાख्याતમ્ ॥૩૦॥**

આ પ્રમાણે ગણિકા અને નાયિકાનું ચરિત્ર પણ દર્શાવ્યું.
વિશેષતા એ છે કે નાયિકાની સાથે સખી અને ગણિકાની સાથે
નાગરકો હોવા જોઈએ ॥ ૩૦ ॥

આ પ્રમાણે સ્થાન, ગૃહન્યાસ—નાયકને રહેવાની જગા, વાસ અને
નિત્ય નૈમિત્તિક વિધિ પ્રમાણે ગણિકા અને નાયિકાનું ચરિત્ર જણાવ્યું.
એમાં ફેર એટલો છે કે નાયિકા પોતાની રમતોમાં સખિયોને સાથે રાખે
અને વેશ્યાની સાથે નાગરક. (આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ) (નાગરકને
સ્થાને સખીઓ અને વેશ્યાને સ્થાને નાગરક).

उपनागरकाणां लक्षणद्वारेण वृत्तमाह—

**अविभवस्तु मल्लिकाफेनकषायमात्रपरिच्छदः पूज्या-
देवात्पुत्रः कलासु विचक्षणस्तदुपदेशेन गोष्ठ्यां वेशोचिते च
वृत्ते साधयेदात्मानमिति पीठमर्दः ॥ ३१ ॥**

જેને વૈભવ જેવું કંઈ છે નહિ—ધનહીન હોય, એકલો હોય,
જેની પાસે કેવળ મલ્લિકા, ફેનક—સમુદ્રકીણ અને કષાય હોય—
પંચકષાય માત્ર જેને ઉપકરણ હોય, પૂજ્ય દેશથી આવ્યો હોય,
કળાઓમાં પરમ પ્રવીણ હોય, (જે) નાગરિકોની સભા અને
ઉત્સવોમાં તથા વેશ્યાઓને તેમને હિતકારી ઉપદેશ આપી પોતાની
આજીવિકા ચલાવે તેને પીઠમર્દ કહે છે ॥ ૩૧ ॥

જે માણસ નિર્બંધિયન કહેતાં ધનહીન છે, સ્ત્રીપુત્રાદિ કોઈ નથી.
એકલો છે. યથાસંભવ ધન ઉત્પાદન ન કરી શકવાથી એક જ નોકરને

જર્ણ દેશભ્રમણ માટે નીકળ્યો છે—મલ્લિકા દંડાસનિકા—શરીરના આધારને આટે પહેલાંના નાગરકાચાર્યોએ સંકેત કર્યો છે તેવી—જળાવેલી મલ્લિકા પીકની તરફ આસનને માટે (ભ્રામનીય) હાલે છે—ફરે છે—(દંડાસનિકા—ગોળ ફરે તેવી, જે તરફ ઉપદેશ આપવો હોય તેની તરફ મ્હોં થાય. રોડીંગચેર જેવું આસન), જેના પર હાથ રાખીને બેસે છે, જેની વિષય-વાસના મટી નથી—અર્થાત કે પ્રમળ છે, તેથી જે જાંઘો પર મસળવા આટે સમુદ્રફીણ અને કપાય (સુગંધી અનુલેપન) રાખે છે. ઐશ્વર્યમાં જીવે તો જેની પાસે આટલું જ છે. જે પીકિકાદિ આસનને માટે યોગ્ય નથી, (કારણકે તે માન સૂચક છે) પૂજ્યદેશ—કલાકોવિદો જ્યાં રહે છે તેવા દેશને તે વતની છે, પરંતુ દેશ જોવાની—દેશભ્રમણની લાલસાથી આવ્યો છે. કળા પ્રયોગમાં કુશળ છે—જેને ગીત, નૃત્યાદિ અને પાંચાલિકા, કળાઓ આવડે છે. (તેવો માણસ) નાગરકોની ગોષ્ઠીમાં અને વેશ્યાઓના સમૂહમાં આચાર્ય બની બેસે તેને ‘પીકમર્દ’ કહે છે. ઉપદેશ દેવાને તે યોગ્ય અધિકારી છે માટે મલ્લિકા નામનું પીક આસન—મળ્યું છે—મસળે છે, એથી જ તેનું આચાર્યવૃત્ત કહી શકાય છે.

શુકતવિભવસ્તુ ગુણવાન્ સકલત્રો વેશે ગોષ્ઠયાં ચ बहुमतस्तदुप-
जीवी च विटः ॥ ૩૨ ॥

જેણે સમસ્ત વૈભવો ભોગવી લીધા છે. ગુણી છે, જેની સ્ત્રી હુયાત છે, વેશ્યાઓ અને ગોષ્ઠી (નાગરક સભામાં) જેનું માન છે: અને જે એ બંનેના આશ્રયથી જીવન નિર્વાહ કરે છે તેને ‘વિટ’* કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

જીવાનીમાં જેણે નાગરક વૃત્તિ વડે સર્વ પ્રકારના ભોગ ભોગવી લીધા હોય, પણ વિષયોથી જેનું મન વિરક્ત થયું ન હોય. કારણ કે જો આવો શુરુષ વૈભવશાળી હોય તો તો નાગરક કહેવાય. ત્યાંનો જ વતની હોય,

* કલાકોવિદ કિંવા નાયક નાયિકાના સંદેશને જે પરસ્પર કહે છે—તે વિટ.

અર્થાત્ પરદેશથી આવેલો ન હોય, કારણ કે વૈભવો ભોગવી પરદેશથી આવ્યો હોય તો તેની ગણતરી પીઠમર્દમાં જ થાય, પહેલાં તો નાગરક હોવાથી નાયકને યોગ્ય સર્વ ગુણ તેનામાં હોય, સ્ત્રીવાળો હોય. સ્ત્રી હોવાને લીધે સ્વદેશ કે ગામને ત્યજી શકતો ન હોય. ધણી વિષયો પર પોતાનો મત દર્શાવી શકે તેવો—વિશેષ જાણકાર હોવાથી લોકોમાં જેનું માન હોય. ખીજી કોઈ વૃત્તિનો આશ્રય ન કરતાં વેશ્યા અને નાગરકોના આધારથી પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હોય—નિર્વાહ માટે તેમનો આશ્રિત હોય, અને તેમના પરસ્પર સંદેશને પહોંચાડતો હોય તેને ‘વિટ’ કહે છે. તાત્પર્ય કે અહીંની વાત ત્યાં ને ત્યાંની વાત અહીં કરનાર પહેલાં વિટ—પ્રીતિ કરે અને પછી તેનો આધાર લઈ જીવિકા ચલાવે.

एकदेशविद्यस्तु क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषको वैहा-
सिको वा ॥ ३३ ॥

જે વિદ્યાના (ગીતાદિક એક પ્રદેશને—ભાગને જાણતો હોય) ને પુરી રીતે ન જાણતો હોય—થોડી થોડી જાણતો હોય તે નાયકનું રમકડું અને છે, અને જે વિશ્વાસપાત્ર હોય તો તેને વિદુષક કહે છે. એનું ખીજું નામ વૈહાસિક છે. (હસાવનારો) ॥ ૩૩ ॥

જે માણસ ગીતાદિક એક પ્રદેશનો જાણકાર હોય—(સર્વ કળામાં પારંગત ન હોય; થોડી જ જાણતો હોય,) વૈભવ તેનો નષ્ટ થયો હોય—ભોગ ભોગવી લીધા હોય. એકલો હોય (કે) સ્ત્રીવાળો હોય, તે દેશનો રહેવાસી હોય વા જ્ઞારથી આવેલો હોય, પહેલાંની જીવિકા ખોઈ ખેડે હોય, (પરંતુ) ક્રીડનકારી અને વિશ્વાસપાત્ર હોવો જોઈએ. વેશ્યાઓમાં અને વિશ્વાસપાત્રતાને લઈ તેની હસાવવાની વૃત્તિને લીધે સધળાનો ભાવ તેના પ્રતિ થાય છે. વેશ્યાને અને નાગરકને પ્રમાદ કરતાં જુવે તો બહારો હોવાને કારણે તેમને ચેતવે છે, આથી તેને વિદુષક કહે છે, તે રમુજી સ્વભાવનો હોવાથી વેશ્યાઓમાં અને ગોળીમાં વિવિધ ટીખળથી બધાને

હસાવતો ફરે છે. આથી એને 'વૈદાસિક' પણ કહે છે. આ બન્ને નામે તે ઝોળખાય છે.

एते वेद्यानां नागरकाणां च मन्त्रिणः सन्धिविग्रहनियुक्ताः ॥ ૩૪ ॥

આ (લોકો) વેશ્યાઓ અને નાગરિકોમાં લડાઈ અને મેળ કરાવનાર મંત્રી જેવા હોય છે ॥ ૩૪ ॥

આ સર્વ-પીઠમર્દ, વિટ અને વિદુષક-નાગરિકોની સમીપ રહે છે. તેથી તેમને ઉપનાગર કહે છે. સંધિ અને વિગ્રહ કાર્યમાં નિયુક્ત હોવાથી મંત્રી જેવા છે. મંત્રીનું કામ સામાન્ય નથી. સંધિ-વિગ્રહ-લડાઈ કરાવવાનું અને મેળ કરાવવાનું જ્ઞાન જરૂરી છે. આ કાર્યમાં તેમની સાધુતા તે દક્ષતાને લઈ તેમને સંધિ-વિગ્રહિક કહે છે. દેશ, કાળ અને કાર્યની અપેક્ષા વડે સંધિવિગ્રહરૂપ પ્રધાન કાર્ય તે જ્ઞાનથી નિશ્ચિત કરી તેને તે કામમાં લગાડે છે. આથી કરીને તેઓનું જ્ઞાનકર્મ સંધિવિગ્રહ કહેવાય છે.

तैर्मिक्षुक्यः कलाविदग्धा मुण्डा वृषल्यो बृद्धगणिकाश्च व्याख्याताः ॥ ૩૫ ॥

આ પ્રમાણે સંધિવિગ્રહ કળાઓનાં નિપુણ ભિક્ષુકો, વિધવા, વધ્યા અને વૃદ્ધ વેશ્યાઓ પણ (મૈત્રી, તથા પોતાનો નિર્વાહ કરે) પણ કરે એમ દર્શાવ્યું ॥ ૩૫ ॥

તે વડે એટલે ઉભય ગુણ વડે-બન્ને ગુણમાં નિપુણ, એવી ભિક્ષુક-ભિક્ષુકની સ્ત્રી, મુંડા-મુંડનગુણયુક્તા-હજમની સ્ત્રી, વાંઝણી અને વૃદ્ધ વેશ્યાઓ. સંધિ અને વિગ્રહના કામમાં લગાડવી. જેમ નાગરિકો પાઠાદિ, વિટ અને વિદુષક છે, તેમ આ સ્ત્રીઓ પણ તેવા કાર્યને યોગ્ય છે. અહીં 'કલાવિદ્ગા' એ શબ્દ ચારેની સાથે જોઈએ. આવી સ્ત્રીઓમાંથી જે સંધિવિગ્રહને માટે જાય છે-કુટ્ટન કરે છે તેને કુટ્ટિની * કહે છે.

* કુટ્ટિનીનો ખરો અર્થ જુદો જ છે. કુટ્ટયતી છિનત્તિ નાશયતિ સ્ત્રીणां શીલ-મનयेति કુટ્ટિની “ गिनि कुट्टिनी इत्यपिरुपम ” इति वाचस्पत्यकोशे । अर्थात् કે જે સ્ત્રી ખીજ સ્ત્રીના શીલનો અન્ય દ્વારા નાશ કરાવે છે તે. કિંવા રૂપમતિઓને છેલ્લાઓ પ્રાપ્ત કરી આખી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે તે.

યાત્રાવશાદગ્રામવાસિનો વૃત્તમાહ—

ગ્રામવાસી ચ સજાતાન્વિચક્ષણાન્કૌતૂહલિકાન્મોત્સાહ; નાગ-
રકજનસ્ય વૃત્તં વર્ણયઙ્છદ્ધાં ચ જનયંસ્તદેવાનુકુર્વીત, ગોષ્ઠીશ્ચ
પ્રવર્તયેત્, સન્નત્યા જનમનુરજ્ઞયેત્, કર્મસુ ચ સાહાય્યેન ચાનુશ્લોકી-
યાદ્, ઉપકારયેચ્चेति नागरकवृत्तम् ॥ ૩૬ ॥

આત્મવશ ગ્રામવાસી પુરુષોનાં વૃત્ત (કર્તવ્ય) કથીએ છીએ. ગામડામાં રહેનારાઓએ, સમાન જાતિના ચતુર અને કુતૂહલી પુરુષોને ઉત્સાહિત કરી, નાગરિકોનાં વૃત્ત-કર્તવ્યોનું વર્ણન કરી, શ્રદ્ધા કરાવી એમનું (નાગરિકોનું) અનુકરણ કરાવે. અને ગોષ્ઠીમાં તેમને પ્રવૃત્ત કરે. તેમની સંગતિ—સાથ કરી તેમનું મનોરંજન કરે. દરેક કાર્યમાં સહાય આપી તેમને અનુશ્લોકિત કરે, ઉપકાર કરે—નાગરિકોનું વૃત્ત પુરું થયું ॥ ૩૬ ॥

ગામડામાં રહેનારે પોતાની સમાન—બરાબર જાતિના માણસો જેને નાગરક વૃત્તને માટે કુતૂહલ હોય—તેવાને નાગરિકોના ચરિત્ર સંભળાવી ઉત્સાહિત કરવા. શી રીતે? તે કહે છે. વૃત્તવર્ણનથી અર્થાત્ કે અમુક નગરમાં અમુક ગોત્રના—ફલાણા કુટુંબના માણસોનું સંસારને ચકિત કરી નાંખે તેવું ચરિત્ર સંભળાય છે. આપે પણ તેમ કરવું યોગ્ય છે. આપ પણ ચતુર છો—ઉત્તરો એમ નથી. આપ પણ તેનું અનુકરણ કરો. જીવનની મોજ એમાં છે, આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી જત્રા—મેળો ભરાવરાવે અને નાગરિકોને ખોલાવી તેમની સાથે મિત્રતાથી લોકોને પ્રસન્ન કરે. યાત્રા કે ઉત્સવમાં ગામના લોકોને તેમાં લઈ જાય અને આ પ્રમાણે અરસ-પરસ પ્રેમની વૃદ્ધિ કરે—એકમેકને યોગ્ય સહાય કરી મૈત્રીભાવ પેદા કરે.

તત્ર ચૈષાં કાવ્યસમસ્યાઃ કલાસમસ્યાશ્ચેત્યુક્તમ્, તત્રવિશેષ-
માહમવન્તિ ચાત્ર શ્લોકાઃ—

નાત્યન્તં સંસ્કૃતજૈઃ નાત્યન્તં દેશભાષયા । કથા ગોષ્ઠીષુ
કથયંલોકે મવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ત્યાં (ગોષ્ઠીમાં) કાવ્ય સમસ્યા અને કળા સમસ્યા તો થવાની જ.
એ તો કહેવામાં આવ્યું છે. પણ એમાં જે કંઈ વિશેષતા છે—
ખાસ છે તે સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે. (તે માટે તો) આ
શ્લોક છે.

(સભામાં) કેવળ સંસ્કૃતમાં કે કેવળ દેશી ભાષામાં કથા
કહેવામાં આવે તો લોકો ખડુ મત થાય છે. અર્થાત્ કે લોકોમાં
તેમ કરવું માન્ય થતું નથી ॥ ૩૭ ॥

આનું કારણ એ છે કે કોઈને સંસ્કૃત આવડે અને કોઈને ન આવડે.
જાણનાર તે સમજે, ન જાણનારને મળ ન આવે. જે કેવળ દેશી ભાષામાં
કહેવામાં આવે તો લોકો એમ સમજે કે આ માણસ ચતુર નથી. આથી
ન તો કેવળ સંસ્કૃતમાં * કે ન તો કેવળ દેશી ભાષામાં કથા કહેવી, પરંતુ
સુશિક્ષિત અને સામાન્ય માણસ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવું. કથા એટલે કાવ્ય
અને કળા વિષેની ચર્ચા.

યા ગોષ્ઠી લોકવિદિષ્ટા યા ચ સ્વૈરવિસર્પિણી ।

પરહિંસાઽઽત્મિકા યા ચ ન તામવતરેદ્ બુધઃ ॥ ૩૮ ॥

જે ગોષ્ઠીનો (સભાનો) લોકો વિદેષ કરતા હોય, જેનો કાર્ય-
ક્રમ મનમાન્યો હોય, જેનો ઉદ્દેશ ખીજને હાની પહોંચાડવાનો
હોય એવી ગોષ્ઠીમાં બુદ્ધિમાનોએ ન જવું ॥ ૩૮ ॥

જો પોતે ગોષ્ઠી પ્રવૃત્ત ન કરી શકે, (જો સભા કે મેળો પોતે ન
કરાવી શકે તો) ખીજઓની ગોષ્ઠીમાં જવું પણ ખબરદારી એટલી રાખવી

* આ પરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે. વાત્સ્યાયનના સમયમાં શિક્ષિતો
સંસ્કૃત અને સાધારણ પ્રાકૃત ભાષા બોલતા હશે.

કે એને (એ સભાને) લોકો સંમત ન હોય—લોકોનો ટેકો ન હોય, સ્વ-
તંત્ર રીતે તે ન થઈ હોય, નિયમ રહિત અને નિરંકુશ હોય, ખીજને
હાની ને નુકશાન કરવાનો હેતુ હોય તો તેવી ગોળીમાં બુદ્ધિમાનોએ ન
જવું. કારણ કે એવી જગ્યા—મેળામાં જવું એ મૂર્ખોનું કામ છે.

લોકાચેત્તાર્થવર્તિન્યા ક્રીડામાત્રૈકાર્યયા ।

ગોષ્ઠયા સહ ચરન્વિદ્વાંલ્લોકે સિદ્ધિં નિયચ્છતિ ॥૩૧॥

લોકોના ચિત્તને અનુસાર ચાલે તેવી, જેનું પ્રયોજન ખેલ
કે મનોરંજન હોય, એવી ગોળીમાં જનાર મનુષ્ય પરમસિદ્ધિને
પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૩૧ ॥

જે ગોળીનો ઉદ્દેશ લોકોના ચિત્તને આનંદ આપવાનો છે, એવી
સભામાં ખેલાડીઓ લોકસિદ્ધ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીસિદ્ધ થાય
છે. જે પોતાને ગોળી ચલાવતી હોય, મેળો કે જગ્યા શરૂ કરતી હોય તો
તેનો પણ આજ વિધિ છે. તેની પણ આજ રીત છે.

**इति श्रीवात्स्यायनीय कामसूत्रं साधारणे प्रथमेऽधिकरणे
नागरक वृत्त चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥**

કામસૂત્રના ચોથા અધ્યાયની અમૃતલાલતનુજ રમણિકલાલપ્રણીત
તાત્પર્યવ્યંજની નામની ગુર્જર ટીકા સમાપ્ત.

પન્નમોઽધ્યાયઃ ।

નાયકસહાય દૂતિકર્મ વિમર્શઃ

નાયક, નાયિકા, દૂત-દૂતી અને મિત્રોના પ્રકાર.

ગાર્હસ્થ્યધર્મના અવલંબન માટે—ગૃહસ્થાર્થ પાળવા માટે તેને મદદ કરે તેવા સહાયકો, વિટ, પીડમર્દ વિદૂષક અને દૂતીને મોકલવાનું વગેરે આગળ કહેવામાં આવ્યું. હવે સવાલ એ છે કે કયા નાયક, કેવી નાયિકા સાથે ગૃહસ્થાર્થ માંડી નાગરકવૃત્તને ઉત્તમ રીતે પાળવું? અર્થાત્ કે નાયક કોણ? નાયિકા કોણ? રસિકતાથી ગૃહસ્થાર્થ ચલાવવામાં સહાય કોણ હોય છે? દૂત અને દૂતીયોનું કર્મ—કર્તવ્ય—કામ શું છે? આ પ્રકરણમાં એ સર્વનું નિરૂપણ કરીશું. આથી આ અધ્યાયનું નામ—પ્રકરણનું નામ, નાયક સહાય દૂતકર્મવિમર્શ—નાયક, નાયિકા, દૂત અને દૂતીના કામ—રાખવામાં આવ્યું છે.

આમાં ઘણી બાબતો કહેવાની છે. એથી પહેલાં નાયિકાનો વિચાર કરીએ છીએ. કારણ કે એ ફલભૂત (ફળને આપવાવાળી) છે અને એનું નિરૂપણ કરવા માટે બીજાં અનેક કારણો છે.

નાયકસહાયદૂતકર્મવિમર્શઃ—

કામશ્ચતુર્ણ વર્ણેષુ સર્વર્ણતઃ શાસ્ત્રતશ્ચાનન્યપૂર્વાયાં પ્રયુજ્યમાનઃ
પુત્રીયો યશસ્યો લૌકિકશ્ચ ભવતિ ॥ ૧ ॥

ચાર વર્ણોમાં, સમાન વર્ણની અક્ષતથોની સ્ત્રી સાથે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવૃત્ત થવાથી—લગ્ન ઓરફ પુત્ર અને યશનું કારણ છે. (શાસ્ત્રાનુસાર લગ્ન કરવાથી ઉત્તરાધિકારી પુત્ર અને યશ પ્રાપ્ત થાય છે) (આવો સંખંધ) લોકોથી છુપાવવા જેવો, અપવિત્ર સંખંધ નથી. પણ લોકોચારને અનુકૂળ છે. ॥ ૧ ॥*

* વિવાહ સવર્ણ સ્ત્રી સાથે કરવો એમ વાતસ્યાયન મુનિનું કથન છે. વા તે

સવર્ણ—“ પોતાની વર્ણનો. બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણ સાથે, શુદ્રનો શુદ્ર સાથે, શાસ્ત્રમાં જે વર્ણવ્યવસ્થા કહી છે તે પ્રમાણે. એક વર્ણનો બીજા વર્ણ સાથે નહીં. અનન્યપૂર્વા, જેનો યોગ બીજા કોઈની સાથે થયો નથી એવી અક્ષતયોની સ્ત્રી. એની સાથે સંબંધ થાય તો તે ઉત્તમ છે. કારણ કે એમાં કામતૃપ્તિ ‘ પુત્રીય ’ એટલે ઓરસ-ઉત્તરાધિકારી પુત્રના નિમિત્તથી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે દિવસ પોતાના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારપૂર્વક વરેલી સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તેને ઓરસ પુત્ર કહે છે. આ પહેલો પુત્ર છે. ” આ શ્લોકમાં સ્વક્ષેત્રનો અર્થ સ્વવર્ણ છે. આવા પ્રકારનો કામ ‘યશ્સસ્ય’ એટલે યશને આપવાવાળો છે. જે કે અહીં ‘કામ’ શબ્દનો અર્થ સંયોગ

ક્રિયા છે. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે બ્રાહ્મણ પોતાના વર્ણની તેમજ ઇતર ત્રણ વર્ણમાંની કન્યા અહણ કરી શકતા હતા. ક્ષત્રિય—ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની કન્યા વરી શકતા હતા. વૈશ્ય—વૈશ્યની ને શૂદ્રની. ફક્ત શૂદ્રને તેનાથી ઉત્તમ વર્ણની કન્યા અહણ કરવાનો અધિકાર ન હતો. વર્ણો વર્ણોમાં આંતર લગ્ન થતાં હતાં. તે વિષયમાં “બ્રાહ્મણોને પ્રત્ન” એ નામનું લઘુ પુસ્તક જુવો. પંચ-શાયક નામક કામશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં વિવાહભેદ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

ચાતુર્વર્ણ્યસમાહિતા મુનિવરૈરષ્ટ્રૌ વિવાહાઃ સ્ત્રિયો ।

બ્રાહ્મો દૈવતકસ્તતોનિગદિતૌ ગાન્ધર્વ પૈશાચકો ॥

આર્ષો રાક્ષસકસ્તથાઽસુરહૃતિ રુચ્યાતોઽપરહૃચાષ્ટમઃ ।

પ્રાજાપત્યસમાભિધઃ પૃથગમી પ્રોક્તા મયા નામંતઃ ॥ ૧ ॥

પદ્યસાયક ૪. સા. ૧ શ્લોક.

વર્ણસંમત આઠ પ્રકારના લગ્ન મુનીઓએ કહ્યા છેઃ બ્રાહ્મ, (૧), દૈવતક (૨), ગાંધર્વ (૩), પૈશાચ (૪), આર્ષ (૫), રાક્ષસક (૬), આસુર (૭), પ્રાજાપત્ય (૮). આ આઠ ભેદોમાંથી, દેવતા સંબંધી આર્ષ, પ્રજાપતિ સંબંધી બ્રાહ્મ એ બ્રાહ્મણને માટે વિહિત છે. ગાંધર્વ અને રાક્ષસ ક્ષત્રિયો માટે વિહિત છે; આસુર વિવાહ શૂદ્રોને વિહિત છે. શ્રી મનુ મહારાજ કહે છે કેઃ સર્વર્ણાગ્ર દ્વિજાતીનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ (મ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૧૨) દ્વિજોમાં પ્રથમ સ્વવર્ણ સાથે લગ્ન કરવું એ પ્રશસ્ત છે. વિષય એટલો જાંબીર છે કે સ્વતંત્ર અર્થો આવશ્યક છે.

નથી તો પણ ગૌણવૃત્તિથી એ અર્થ સંભવે છે. કામ તો પતિપત્નીના સંયોગ પહેલાં હોતો નથી. છતાં 'સંયોગ' અને 'કામ' પર્યાય શબ્દ અને છે. લૌકિક એટલે લોકપ્રસિદ્ધ—લોકાચારથી વિરુદ્ધ નહિ, લોકમાં પ્રચલિત—લોકવ્યવહારની બહાર નહિ.

તદ્વિપરીત ઉત્તમવર્ણાસુ પરપરિગૃહીતાસુ ચ પ્રતિષિદ્ધઃ ॥ ૨ ॥

પોતાથી ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રી સાથે (સંયોગ—કામેચ્છા) (શાસ્ત્રથી કહેલ વિધિથી) વિપરીત છે. તે જ પ્રમાણે અન્યની પરણેલી સ્ત્રી આહે તે સવર્ણ હોય ન હોય—તેની સાથે પણ સંયોગ—સર્વથા વિપરીત અને નિષિદ્ધ છે. પોતાનાથી બીજી વર્ણની સ્ત્રી અને તેમાં પણ પતિતા સાથે (એવો સંબંધ) નિષિદ્ધ છે. પરંતુ, વેશ્યા અને પુનર્ભૂમાં વિહિત પણ નથી તેમ નિષિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે તેમની સાથે (સંયોગ) કેવળ સુખને માટે છે. ॥ ૨ ॥

કામપ્રવૃત્તિના બે પ્રકાર માનેલા છે. (૧) પુત્રપ્રાપ્તિ અને (૨) સુખપ્રાપ્તિ. તેમાં આગલા સૂત્રમાં કહ્યું તેમ પોતાના વર્ણની અનન્યપુર્ણા સાથે લગ્ન કરવાથી એ બન્ને સાધી શકાય છે. અન્ય ઉત્તમ વર્ણમાં—પોતાથી ઉત્તમ વર્ણની કન્યા સાથે ઉત્તમ વર્ણનાં લગ્ન થાય તો. જ્યેષ્ઠ કે ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણમાં, વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયમાં, અને શુદ્ર, જે તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યમાં લગ્ન થાય તો તે વિપરીત અને પ્રતિવિદ્ધ છે. બીજાને પરણેલી સ્ત્રી પોતાના વર્ણની હોય, તો પણ તેમાં કામેચ્છા એ ઉપજાણુવેલાં બન્ને પ્રકારના સુખને માટે અસંભવ છે. એથી પુત્રલાભ (ઘોરસુપુત્ર—હકદાર) પણ નથી મેળવી શકાતો તેમ યશ પણ પ્રાપ્ત નથી થતો પોતાનાથી ઉતરતી વર્ણની સાથે, કે પોતાનાથી ઉતરતી જાતિથી બહિષ્કૃતમાં લગ્નસંબંધ સુખને માટે છે. બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર ઉતરતા છે. ક્ષત્રિયથી વૈશ્ય અને શુદ્ર, વૈશ્યથી ઉતરતા શુદ્ર છે. શુદ્રમ તો એક જ જાતિ છે. બહિષ્કૃત—બહાર કાઢેલા. એટલે એનો અર્થ એ છે કે જેનું બોજપાત્ર સાધારણ સંસ્કાર શુદ્ધ નહીં પણ અગ્નિસંસ્કારથી

શુદ્ધ કરવું પડે છે તેવા. કહ્યું છે કે “આહણ, આહણની, ક્ષત્રિયની અને શુદ્રની કન્યા ગ્રહણ કરે, ક્ષત્રિય,—ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રની, વૈશ્ય,—વૈશ્ય અને શુદ્રની, શુદ્ર-શુદ્રની કન્યા ગ્રહણ કરે. (મનુ. ૩-૧૩) આમાંથી જાતિ બહાર કર્યા હોય તેવાની કન્યાઓ પણ ભાર્યા થઈ શકે છે.

જેનો વિવાહ થઈ ગયેલો છે—જેને ભાર્યારૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવી છે—તે અક્ષતયોની વિધવા (ઋતુમતિ થયા પછી) ઈન્દ્રિય દમન કરવાને અશક્ત હોય ને તે કાષ્ઠની સ્ત્રી બની એસે તો તેને પુનર્ભૂ કહેવામાં આવે છે. આવી પ્રકારની સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરવો એ વિહિત કાર્ય નથી તેમ એવી કામાતુરાનો નિષેધ પણ નથી. આ પ્રમાણે વેશ્યા. આવા પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં કામપ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રમાં કહી નથી એટલે અને નિષિદ્ધ પણ નથી. “પ્રતિગૃહાપિ ન પ્રાતિષિદ્ધ.” એટલે પરિગ્રહણને યોગ્ય નિષિદ્ધનો વિષય નથી. કેવળ સુખને માટે વિધવાનો પરિગ્રહ કરી શકાય છે. નિરાબાધ કામલાલસાની તૃપ્તિ માટે એમ કરવાનું જણાવ્યું છે. વેશ્યા સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું. વિષય સુખને માટે આવી પ્રવૃત્તિ જણાવી છે. આવા સંયોગથી જે સંતાન થાય તે ઓરસ સંતાન નથી કહેવાતું. કારણ કે તેને કર્તવ્ય કર્મનો અધિકાર નથી. પુનર્ભૂ અને વેશ્યાથી આવા પુત્રની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. એથી બે ફળની આશા (પુત્ર અને યશ) શક્ય નથી.

ત્રણ પ્રકારની નાયિકાઓ

તત્ર નાયિકાસ્તિસ્ત્રઃ કન્યા પૂનર્ભૂવેશ્યા ચ ॥ ૩ ॥

નાયિકા ત્રણ પ્રકારની હોય છે (૧) કન્યા (અવિવાહિતા) (૨) વિધવા (૩) વેશ્યા. ॥ ૩ ॥

ફળ પ્રમાણે (પુત્રફળા અને સુખફળા) નાયિકાના ત્રણ પ્રકાર છે. કન્યા, પુનર્ભૂ, અને વેશ્યા. કન્યાના બે પ્રકાર છે (૧) પુત્રફળા (૨) સુખફળા. એમાં શ્રેષ્ઠ તો આગળ કહ્યું તેમ સર્વણ્ અનન્યપૂર્વા કન્યા છે—યોતાની જાતિની ઓરસપુત્ર આપે તેવી-ઉતરતા વર્ણની બીજી તે

ઉતરતી છે, અને એનાથી પણ ઉતરતી પુનર્ભૂ છે. એટલું તો અવશ્ય છે કે એનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ તે પહેલાં ખીજની થઈ ચૂકેલી છે. આ ભાર્યાધિકરણના ખીજ અધ્યાયમાં જણાવીશું. અક્ષતયોનિ અવસ્થામાં જે વિધવા થઈ છે, તે અંશતઃ નાયિકા થવાને યોગ્યતાવાળી કહી શકાય. આ સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “જે અક્ષતયોનિ વિધવા છે તે શાસ્ત્રાનુસારે વિવાહિત થાય તો તેને પુનર્ભૂ કહે છે * એનાથી જે સંતાન

* રસ મિમાંસકોએ, અલંકારિકોએ કાવ્યરસ વર્ણન કરતાં નાયિકાના ભેદ જુદી જુદી રીતે કથન કર્યા છે. કાવ્યનેા તે વિષય હોવાથી કાવ્યાલંકારના ગ્રંથોમાં તેનું વિશદ વર્ણન છે. સાહિત્યદર્પણ, ભાષાભુષણ, રસમંજરી, ખિહારી સતશર્ષ, મદનવિલાસ ગુજરાતીમાં રસશાસ્ત્રમાં નાયિકા ભેદ અને અલંકારનું વર્ણન છે. ‘સાહિત્ય દર્પણ’ સંસ્કૃતમાં અલંકારનો લોકમાન્ય ગ્રંથ છે. ‘રસશાસ્ત્ર’ ગુજરાતીમાં. બાકીના હિંદી, વૃજ ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથો છે. લોચન કવિ ‘મદનવિલાસ’માં નાયિકાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે.

જકે દેખે વા સુને હોય હૃદયમાં પ્રીતિ ।

નાહી સો સખ નાયિકા કહત સુકવિ કુલરીતિ ॥

કવિવર વિશ્વનાથ ‘સાહિત્ય દર્પણ’માં નાયિકાના ત્રણ ભેદ કહે છે.

અથ નાયિકા ત્રિવિધા સ્વાન્યા સાધારણી સ્ત્રીતિ (૨૧. દ. ૫. ૩. કા. ૬૮)

અર્થાત્ કે (૧) સ્વકીયા, (૨) પરકીયા, (૩) સામાન્યા. આના પુનઃ ત્રણ ભેદ (૧) મુગ્ધા; (૨) મધ્યા, (૩) પ્રગલ્ભા-પ્રૌઢા. આમાં પણ મુગ્ધાના પાંચ ભેદ છે. યથા:

મુગ્ધા પાંચ પ્રકાર, ૧ વયસંધિ અરૂ ૨ નવલવધુ;

૩ નવ જોખના વિચાર, ૪ નવલ અનંગા, ૫ સલજ રતિ.

મધ્યાનું લક્ષણ કોઈ આમ પણ આપે છે:—“મધ્યાપ્ત યૌવનાનજ્ઞા મોહાન્તઃ સુરત ક્ષમા । મધ્યાના પુનઃ ચાર ભેદ કવિવર વિશ્વનાથ સાહિત્ય દર્પણમાં આ પ્રમાણે આપે છે.

મધ્યા વિચિત્રસુરતા પ્રસદસ્મરયૌવના ।

ઈષત્ પ્રગલ્ભવચના મધ્યમ્ વ્રીહિતામતા ॥ (સા. દ. ૫. ૩. કા. ૭૨)

આપ તેને 'પૌનર્ભવ' કહે છે, આના કરતાં ઉતરતા દરબજની નાચિકા

પ્રગલ્ભાના ભેદ:—

સ્મરાન્ધા ગાઢતારુણ્યા સમસ્તરસકોવિદા ।

ભાવોક્તતા દરબીડા પ્રગલ્ભા ક્રાન્તનાયકા ॥ (સા. દ. ૫. ૩. કા. ૭૩)

ખીન્ન પ્રકારથી, ધીરા, અધીરા અને ધીરાધીરા, એ પ્રમાણે મધ્યા અને ઔદાના ભેદ છે.

કવિવર વિશ્વનાથ કહે છે કે:—

મધ્યા પ્રગલ્ભયોર્ભેદાસ્તસ્માદદ્વાદશકીર્તિતા ।

મુગ્ધા વેકૈવ તેનસ્યુ સ્વોયામેદાન્નયોદશ ॥ ૮૦ ॥

પરકીયા દ્વિધા પ્રાક્ત। પરોઢા કન્યકા તથા ॥ ૮૧ ॥

સોત્યન કવિ કહે છે કે:

સ્વકીયા કે તેરહ (૧૩) પરકીયા કે દોય (૨) જન,

સામાન્યા કે એક (૧) ભેદ ષોડશ (૧૬) બખાનિયે ।

એક પ્રતિ સોરહ ચે આઠ (૮) અવસ્થાન કી,

એકસો આઠાઈશ (૧૨૮) કે જોડ જથ જનિયે ॥

ઉત્તમ ઓ મધ્યમ અધમ ત્રીન (૩) તિગુની કે,

ત્રીનસો ચોરાશી (૩૮૪) કી જિનતી હર આનિયે ।

દિવ્યા સો અદિબા, દિવ્યા દિવ્યા ત્રીન (૩) તિગુનીક,

ગ્યારસો બાવન (૧૧૫૨) જો ભેદ પહિચાનિયે ॥

આમાં અવસ્થા પ્રમાણે નાચિકાના આઠ ભેદ (૧) સ્વાધીન ભર્તૃકા, (૨) અંહિતા, (૩) અભિસારિકા, (૪) કલહાન્તરિતા, (૫) વિપ્રલખ્યા, (૬) પ્રોષિત ભર્તૃકા, (૭) વાસક સન્નજ, (૮) વિરહોત્કંઠિકા. આમાં જો જાતિની ચાર. પદ્મી, હસ્તની વગેરે અને દેશ પ્રમાણે ભેદ પાડે તો અનેકવિધ ભેદ થાય.

કેટલાંક દૃષ્ટાંત રસિકોને માટે રજુ કરીએ છીએ.

અમૃશતકમાંથી સ્વ. સાક્ષરમણિ કેશવલાલ ધ્રુવનો 'અહં તેનાહૂતા'નો અનુવાદ.

અરે ! આરાં આવો, 'કંઈ કહું' કહી તેડી મુજને,

પિયુડે એકાંતે; હું પણ અઈ ભોળે દિલ કને;

વેશ્યા છે, કારણ કે તે સામાન્ય લોકના પરિભોગની વસ્તુ છે.

તહિં કાને કાંઈ, ગણગણી જ સુધી મુખ બળે,

સહી સ્હાઈ કરે, અંધર રસ પીધો જ રસિવે.

નાયિકા મુઝા અને નાયક અનુકુળ છે.

મુઝા અકુરિત ચૌવનાનું દષ્ટાંત મહાકવિ બિહારી કથે છે:—

છુટી ન સિસુતાકી ઝલક, ઝલકયો જોખન અંગ,

દીપતિ દેહ ફૂલન મિલિ, દિપતિ તાકતા રંગ.

સખીનું નાયક પ્રત્યે કથન છે. હજી શિશુતાની ચમક છટી નથી ત્યાં ચૌવનની ચમક આવી. આ બન્નેના મેળથી નાયિકાની દેહદ્યુતિ ધ્રુપજાવના વચ્ચના જેવી ચમકી ભરી છે. વયસંધિનું આ ઉદાવદાર વર્ણન છે.

રતિકોવિદાનું દષ્ટાંત કવિવર લોચન આ પ્રમાણે આપે છે:—

કેતિકે મંદિર કાન્હર કે સંગ કામ કલાનિકે કૌતુક સાજે ।

અંક ભરે મસકે સસકે રતિરંગ કરે અતિહી છબિ છાજે ॥

લોચન નૂપુર પાચનમે કટિ ઉપર હી રસના રસ રાજે ।

આજ કી રૈન વિજે ધુનિ કો અલિમૈન મહીપ કી નૌબત બાજે ॥

મદનવિલાસ.

અધ્યા સ્વાધીનપતિકા. અમરશતકમાં.

“કાન્તતલ્પમુખાગતે” નો અનુવાદ.

આવતાં પિયુ પાસ અંબર તણી અંથી વહુટી ગઈ,

ને દીલી રસના શું સ્હેજ જધને સારી ઝલાઈ રહી;

નજાણું, હું સખી! એટલું; પણ થતાં સંસ્પર્શ તેનો તહીં,

‘કો આ ? કો હું, કેવી ફેલિ ?’ ન મને તે યાદ પડેની કંઈ.

ખંડિતા.

આવી, આવી, બળે ચુમે મુખ; ન શું નિર્જાન ! લજ્જા તને,

રે ! રે ! પાલવ છાડ ! મૂર્ત ! શપથે શાને મને હું હગે ?

જગી, જગી હું થાકી છેક, તુજથી જ તેજ પ્યારી કને,

ક્યાંથી ફેંકી દીધેલ શુષ્ક અગમાં હોયે પ્રીતિ ભંગને.

શ્રૃંગારતિલક

રા. તનમનીશંકર લ. શિવકૃત ‘શ્રૃંગાર ત્રિવેણી’

પરકીયા નાયિકા.

ઇન દુખિયાં અખિયાનિકા સુખ સિરજૈહી નાંધ ।

દેખે બને ન દેખતેં અન દેખે અકુલાંઈ ॥

નાયિકા સખીને કહે છે કે, વિધાતાએ આ આંખને માટે સુખ સરજ્યું નથી. લોકલોકને લીધે જોવાનું બનવું નથી. જોયા વગર અકળાય છે.

‘ માં, માં, મૂક ’ કહી ભવા મરડતાં ભાવે ભુલે ભીડીને,

હસ્તાંગે તરછાડતાં ચ અધરે દંતે પીડી પીડીને;

વામા ચચચ ચૂમી નેન મીચતી, સીત્કાર સાથે બજે,

પામ્યા તેજ સુધા, મધ્યા અવરથા, દુઘોદધિ દેવલે.

મધ્યા ખંડિતા નાયિકાઓ—છણકાથી વારવા છતાં અશ્વર ને નાયક દાંતના જૂળ ડાંખ બેસારી, ચચચ ચુમે છે. દુઘોદધિ—ક્ષીરસાગર અહીં વાત્સ્યાયન સૂત્રમાં કહેલો ખિંદુમાલા નામના અશ્વરખંડનો પ્રકાર છે.

દેશ પ્રમાણે નાયિકા ભેદ કામરસિકો પાડે છે. તેનાં બે ઉદાહરણ ‘પંચશાયક’-સંથી આપીએ છીએ.

કુવલયદલવર્ણા ચારુતાદઙ્કવર્ણા

ચકિત દરિણનેત્રા ફુલરાજીવવક્રા ।

લઘુનિધુવન રક્તાડકષ્ટ સંભોગસક્તા

સુલલિત ગતિરેષા ગુર્જરી ચારુવેષા ॥

કુવલયના દલની સમાન કાંતિવાળી, સુંદર કર્ણ કુલોને ચાહવાવાળી, ચંચળ દિણ્ણી સમાન દષ્ટિવાળી, પ્રદુલ્લ કમળના જેવા હસતા વદનવાળી—પ્રસન્નમુખી, અદ્ય સમયના મૈથુનથી તૃપ્ત થવાવાળી, સહજ સંભોગમાં આસક્ત થવાવાળી સુંદર ગતિ છે જેની—સુંદર ચાલવાળી, સુંદર વેશપરિધાન કરનારી શુન્દરાતની દીઓ હોય છે.

કરતલહતિ તુષ્ટા બાહ્યસંભોગ દૃષ્ટા,

ચિરનિધુવનસાધ્યા માલવી ધૂર્ત વાક્યા ।

સુખયતિ સુખવેગા વ્યજિતનજ્ઞ રાગા
ચપલ પિશુન શીલા સ્યાદિય ચૌલબાલા ॥

હાથના પ્રહારથી સંતુષ્ટ થવાવાળી તથા બાહ્ય સંભોગ અર્થાત્ કે નખક્ષત, ફાંતક્ષત અને અંગ પ્રત્યંગમાં કર સ્પર્શ વડે આનંદ પ્રાપ્ત કરનારી મૈથુનમાં અધિક સમય ખગાડવાવાળી ધૂર્ત ખોલનારી માળવાળી સ્ત્રીઓ હોય છે.

સંભોગ સમયે મધ્યવેગથી સુખ દેનારી, પોતે જ કામચેષ્ટાઓને પ્રકટ કરવાવાળી, ચંચળ જેનું મન છે અને પિશુન પ્રકૃતિવાળી ચોલ દેશની સ્ત્રીઓ હોય છે.

કાવ્યના નંદનવનમાં વિહરવા વિચાર નથી, પરંતુ, એક જો વધુ દૃષ્ટાંત આપી વિરમીએ છીએ.

ધન્યાસિ યા કથયસિ પ્રિયસજ્જમેડપિ
વિશ્રબ્ધ ચાટુક શતાનિ રતાન્તરેષુ ।

નીચીં પ્રાત પ્રણિહિતે તુકરે પ્રિયેણ

સખ્ય શપામિ યદિ કિચ્ચિદપિ સ્મરાતિ ॥

સંસ્કૃત ભાષામાં જે થોડી સ્ત્રી કવિયો યઈ ગઈ છે તેમાં વિન્નકા (વિન્યાકાં) પણ એક છે. કવિવર કાલીદાસ પછી વિદર્ભગિરા—એક જાતની લલિત શૈલી—પર તેણીનું પ્રભુત્વ હતું. તેનો આ શ્લોક છે.

તમને ધન્ય છે કે પ્રિયતમની સાથે રમણ કરતાં અનેક મર્મીની મીઠી વાતો કર્યા કરો છો. હું તો સોગન ખાઈને કહું છું કે જ્યારે પ્રિયતમ નીચીબંધ ખોલવા માટે હાથ લાંબો કરે છે, ત્યારે મને તો કંઈ યાદ નથી રહેતું. બધું ભૂલી જઈ છું.

પ્રગલ્ભા સ્મરાન્ધા નાથિકાનું આ દૃષ્ટાંત છે.

કવિવર ખિહારીનું—પરકીયા સ્વયંદૂતીકાનું દૃષ્ટાંત જુવો.

ધામ ધરીક નિવારિયે કલિત લલિત અલિપુંજ ।

યમુના તીર તમાલ તર મિલતી માલતી કુંજ ॥

નાથિકાની ઉક્તિ છે, ‘હે પથિક ધડીભર ધામનિવારણ કરો. યમુનાના તીર પર સુંદર જ્રમર સમુદાયયુક્ત એવી માલતીની કુંજ તમાલને મળે છે: (યમુના તીર) સ્થળનું શીતલત્વ સૂચવે છે. તમાલ તરથી છાયાનું ધનત્વ સ્વનિત છે. ચતુર પરકીયા પોતે જ દૂતીનું કાર્ય કરી લે છે તેથી પરકીયા સ્વયંદૂતીકાનું દૃષ્ટાંત છે.

અન્યસ્માત્કારણાદ્વિમર્શમાહ—

બીજા કારણોનો વિચાર કરે છે.

અન્યકારણવશાત્પરપરિગૃહીતાઽપિ પાણિકી ચતુર્થીતિ ગોણિકા-
પુત્રઃ ॥ ૪ ॥

આચાર્ય ગોણિકા પુત્રનો મત છે કે (પુત્ર અને સુખ એ બન્ને કારણો ઉપરાંત) વિશેષ અવસ્થામાં બીજા પુરુષની પરભેડી સ્ત્રી ચોથા પ્રકારની નાયિકા થઈ શકે છે. ॥ ૪ ॥

પુત્રપ્રાપ્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ ઉપરાંત બીજા કોઈ કારણને લઈને— એવા સંજોગોમાં—પરદારા ચોથી નાયિકા થઈ શકે છે—આ કારણો હોય તોજ, નહિ તો નહિ. બાબત્યને આ મત લઈને ગોણિકા પુત્રે આમ કહ્યું છે. ગોણિકા પુત્રે પારદારિક પ્રકરણ અલગ કહ્યું છે. એ આગળ પહેલા અધ્યાયના આરંભ સૂત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

તત્ર વિષયશુદ્ધયર્થમાહ—

એ વિષયની વિશુદ્ધિને માટે કંઈ કહીએ છીએ.

સ યદા મન્યતે સ્વૈરિણીયમ્ ॥ ૫ ॥

તે નાયક જ્યારે એમ સમજે કે તે (બીજાની સ્ત્રી) સ્વૈરિણી—
મરણ પ્રમાણે વર્તનારી છે—ત્યારે ॥ ૫ ॥

જો તે નાયક નિશ્ચિત રૂપે એમ જાણે કે તે સ્વતંત્ર છે તો તે તેનો નાયિકા તરીકે સ્વીકાર કરે, નહિ તો નહીં.

તદેવ દર્શયતિ—

નિશ્ચિત કેમ કરવું તે બતાવે છે—

અન્યતોઽપિ बहुशो व्यवसितचारित्रा तस्यां वेश्यायामिव
गमनमुत्तमवर्णिन्यामपि न धर्मपीडां करोष्यति ॥ ૬ ॥

જેણે બીજા પુરુષની સાથે પોતાનું શીલ ખંડિત કર્યું છે—
બીજા પુરુષો સાથે જે ચરિત્ર બ્રષ્ટ થયું છે (તેથી) તે ઉત્તમ વર્ણની
હોય છતાં તે સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરવો એ વેશ્યાની સાથે સંબંધ કર-
વાની માફક ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી. કારણ કે એ પુનર્ભૂ સ્ત્રી છે. ॥ ૬ ॥

જે પ્રમાણે આ મારી સાથે બ્રષ્ટ થવા ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે બીજાની
સાથે પણ અનેક વાર બ્રષ્ટ થઈ ચૂકી હશે. આથી તે વેશ્યા બરાબર છે.
આથી તેની સાથે વેશ્યા જેવો વ્યવહાર રાખવો. કોઈ સૂત્રમાં ‘વેશ્યા’ને
બદલે ‘પુનર્ભૂ’ પાડ છે. પરંતુ આ યોગ્ય નથી. કારણ કે પુનર્ભૂ તો
એકને પ્રાપ્ત થયા પછી બીજાને પ્રાપ્ત થાય છે. એનું ચરિત્ર અનેક હાથે
ખંડિત થયું હોતું નથી માટે આ દૃષ્ટાંત સમાન નથી.

પ્ર. આ કાના સંબંધમાં કહે છે? ઉત્તમ વર્ણ માટે, સમાન વર્ણ
માટે કે અધમ વર્ણ માટે?

ઉ. એમાં કંઈ દોષ નથી, કહ્યું છે કે—“ચારે વર્ણની (સ્વૈરિણી)
સ્ત્રીઓને છોડતી વખતે, જાણ કાર્મિક, વસ્ત્ર અને અગ્નિ (બકરી) આત્મ-
શુદ્ધિને માટે આપવી.” જીવ—જન્મ—ધર્મદત્ત ધનને કહે છે. બ્રાહ્મણીને
માટે એનું દાન કરવું. ક્ષત્રિયાણીને ધનુષ્ય, વૈષ્યની જીને વસ્ત્ર અને શુદ્રની
સ્ત્રીને બકરી આપવી. લક્ષમાં રાખવાની વાત એટલી છે કે તે સ્ત્રી સ્વૈરિણી
હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે ગમત કરવાથી ધર્મોત્તર
કોઈને પણ ન થવો જોઈએ. ગમત પણ કારણવશાત્ કંઈને કંઈ કારણને
સાધને હોવું જોઈએ. આમાં અધર્મનો અભાવ હોવાથી ધર્મહાની નથી.

પુનર્ભૂરિયં કથમિત્યાહ—

પુનર્ભૂ કાને કહે છે. એમાં કામપ્રવૃત્તિ શા માટે દૂષિત નથી તે કહે છે—

પુનર્ભૂરિયમન્યપૂર્વાઽવરુદ્ધા નાત્ર શંક્યાઽસ્તિ ॥ ૭ ॥

તે પુનર્ભૂ છે. સ્ત્રીના સંબંધ પડેલાં બીજાની સાથે હોતો.
(અર્થાત્ કે તે બીજાની હતી જ.) (એથી) એની સાથે સંબંધ
કરવો એ અધર્મ નથી—અધર્મની એમાં શંકા જ નથી ॥ ૭ ॥

પહેલાં જોનો કાઈ પતિ હતો, એવી ક્ષત્યોનિ સ્ત્રી કહેવાય છે—પતિ સાથે સંભોગ થઈ ચૂક્યો હતો તેવી. આવી સ્ત્રીને રાખવામાં આવે,—તો એની સાથે ગમતમાં અધર્મ નથી. કારણ કે તે ઉત્તમ વર્ણની નથી. આ કાર્યમાં અધર્મની આશંકા તો છે જ નહિ, પરંતુ સુખને નિમિત્ત એમાં પ્રવૃત્ત ન થવું. કારણ કે એનો નિષેધ છે. (એમ તાત્પર્ય છે કે આવી સ્ત્રીને ધરમાં બેસાડવી એ ઈષ્ટિ નથી.) એનાં કારણો આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. એમાં પ્રવૃત્ત થવાનું વિષયની શુદ્ધિ માટે છે. કહ્યું છે કે ‘પ્રથમ વિષયની શુદ્ધિ અને વસ્તુતઃ કારણ જોવાં, પછી પરસ્ત્રીમાં પ્રવૃત્ત થવું. કેવળ (ભાવત) ભાવને લઈને નહિ—રતિને માટે નહિ.’

કરણાન્યાહ—

કારણો શા છે તે જણાવે છે—

પતિ વા મહાન્તમીશ્વરમસ્મદમિત્રસંસૃષ્ટમિયમવગૃહ્ય; પ્રમુત્ત્વેન ચરતિ, સા મયા સંસૃષ્ટા સ્નેહાદેનં વ્યાવર્તયિષ્યતિ ॥ ૮ ॥

એનો પતિ ઐશ્વર્યશાળી છે—સમર્થ છે—મારા શત્રુને તે મળેલો છે—શત્રુ સાથે મિત્રિ છે—વળી તે તેની સ્ત્રીના દાવમાં છે—(પતિ પર તેનું ચલણ છે). જો તેની સાથે સંબંધ થાય તો તે (પ્રેમને લીધે) તેના પતિને શત્રુથી રોકશે. (દૂર કરશે) ॥૮॥

તે સ્ત્રીનો પતિ ઐશ્વર્યવાન અને પ્રભાવશાળી છે. મારા વૈરીની સાથે મિત્રતાનો સંબંધ છે. મારી શત્રુ પણ એની મોટાઈ સામર્થ્યને લઈને રૂઆળ કરે છે. તે સ્વૈરિણી—પુવર્ણ—નો પતિ, એની સ્ત્રીને એ વશ છે. એથી એની સાથે જો વ્યવહાર થાય તો તેના પતિને મારા પરની સ્નેહ લાગણીને લઈ તેને મારા દુશ્મન સાથે તેના પતિના સંબંધને ઓછો કરશે. દુશ્મન પ્રભાવશાળી છે અને જો હું પુરુષાર્થ નહિ કરું તો મને મારી નાંખશે.

વિરસં વા મયિ શક્તમપકર્તુકામં ચ પ્રકૃતિમાપાદયિષ્યતિ ॥ ૯ ॥

મારા પર તે વિરક્ત થયો છે—જે પુરુષ પહેલાં મિત્ર હોતો તે હવે કારણવશાત્ શત્રુ થયો છે. જેનો પ્રતિકાર કરવા હું સમર્થ નથી. તેની સાથે સંબંધ થાય તો તે એને પહેલાંની માફક મિત્ર બનાવી દેશે ॥ ૯ ॥

કંઈ કારણસર મારાથી વિરુદ્ધ થયો છે. મારી સાથે શત્રુતા કરી બેઠો છે. એનો પ્રતિકાર કરવા સમર્થ નથી. મારું નુકશાન કરવા તેણે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેની સ્ત્રી ધારે તો તેને તેમ કરવા શક્તિ શકે તેમ છે. જો તે (સ્વૈરિણી) સાથે સંબંધ થાય તો મારા પ્રેમની ખાતર તેના પતિને પહેલાંની માફક કહી દે—મારોતે એનો મેળ કરાવી આપે.

તયા વા મિત્રીકૃતેન મિત્રકાર્યમમિત્રપ્રતીઘાતમન્યદ્રા દુષ્પ્રતિ-
ષાદકં કાર્યં સાધયિષ્યામિ ॥ ૧૦ ॥

તેની સાથે સંબંધ સાધ્યા પછી (તેના પતિ સાથે મૈત્રી બાંધ્યા પછી) મિત્રોનાં કામ, શત્રુઓનો નાશ અને બીજા કઠિન કામોને સિદ્ધ કરી લઈશ ॥ ૧૦ ॥

જો તે પ્રભાવશાળી સ્ત્રી મને પ્રાપ્ત થાય અને તેના પતિની સાથે મિત્રતા બંધાય તો તેમ થયા બાદ મિત્રોના કામ સર્વ કામો કરાવી લઈશ. કહ્યું છે કે “મિત્રકાર્યને માટે પ્રાણ સુદ્ધાં આપવો અને તેને માટે નર્કમાં પણ જવું.” એના વડે શરીરના રક્ષણ માટે વૈરીઓનો પણ નાશ કરાવીશ અને બીજું જે કંઈ મારાથી સાધ્ય ન થાય તેવું સર્વ એના વડે કરાવી લઈશ.

સંસૃષ્ટો વાઙ્મનયા હત્વાઙ્મયાઃ પતિમસ્મદ્ભાવ્યં તદૈશ્વર્યમેવમધિ-
ગમિષ્યામિ ॥ ૧૧ ॥

તેની (તે પ્રભુત્વપ્રકાશકારિણી સ્વૈરિણી) સાથે મળી, એના

પતિને મારી, સર્વ સંપત્તિ (જે પહેલાં મારી હતી અને તેણે છીનવી લીધી હતી તે) પ્રાપ્ત કરી લઈશ ॥ ૧૧ ॥

એને કળાની (કામકળાની) કુશળતાથી એનું મન ખેંચી લઈ એનામાં પ્રેમ સ્થાપન કરી મેળવી લઈશ. પછી એના પતિને દંડપ્રહારથી મારી નાંખીશ કે ક્રોધને એની ખબર પણ ન પડે. આ પ્રમાણે એના મરણ બાદ પ્રાપ્ય ઐશ્વર્ય મેળવી લઈશ. એણે મારા કુળનો નાશ કરી, બળજબરીથી મારી પાસેથી છીનવી લઈ તે તેનો ભોગ કરે છે. એને મારવામાં પાપ નથી. કારણ કે એ મારો ધનાપહ—ધનનું હરણ કરવાવાળો છે. આવું કામ કરનાર આતતાથી છે. આતતાયોને મારવામાં પાપ નથી. એમ સમજી તે સ્વૈરિણી સાથે પ્રવૃત્ત થાય તો દોષ નથી.

નિરત્યયં વાઙ્મયા ગમનમર્થાનુબદ્ધમ્, અહં ચ નિઃસારત્વાત્ક્ષીણ-
ત્વચ્યુપાયઃ સોઽહમનેનોપાયેન તદ્દનમતિમહદકૃચ્છ્રાદધિગમિ-
વ્યામિ ॥ ૧૨ ॥

એની સાથે ગમન કરવામાં કંઈ દોષ નથી. કારણકે તે અર્થા-
નુબદ્ધ એટલે ધનને માટે છે. હું નિઃસાર—નિર્ધન છું. (મારે)
આજીવિકાનો કંઈ ઉપાય નથી. આવી સ્થિતિમાં આ ઉપાય વડે તે
સ્ત્રીના ધનને રહેલાઈથી મેળવી લઈશ ॥ ૧૨ ॥

એની સાથે સંબંધ સાધવામાં કંઈ દોષ નથી. મારી પાસે તો કંઈ
નથી, એની સાથે ગમન કરવાથી ધન તો પ્રાપ્ત થશે. હું ધન વગરનો,
રોજગાર માટે દ્રવ્ય નથી, આજીવિકાનો કંઈ ઉપાય નથી, વૃત્તિ એટલે
જીવિકા. એનું સાધન તે ખેતીવાડી વગેરે. આ સર્વ તો નથી અર્થાત્ કે
કુંટુંબભરણ પોષણ કરવા સમર્થ નથી. જો આની સાથે મારો મેળ ખાય
તો સહજમાં ધન પ્રાપ્ત થશે અને તે પણ પુષ્કળ. આથી ખૂબ ધર્મ કરી
શકીશ. અહીં વિશેષ ધન હોય તો જ આમ કરવું ઈષ્ટ છે. સહજ ધનપ્રાપ્તિ
માટે એમ કરવું કામશાસ્ત્રના આચાર્યને મતે ઉચિત નથી. 'સહજમાં

મળશે ' એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે તે પ્રેમથી આપે તે. જે આમ ન કરે તે નિર્ધન પુરુષ આલોક અને પરલોકનાં કામ સાધી શકતો નથી. કહ્યું છે કે—વૃદ્ધ માતાપિતા, સાધ્વી સ્ત્રી અને પોતાનાં છોકરાંને સો અકાર્ય અધર્મરૂપ કાર્ય—કરીને પાળવા જોઈએ. એમ મનુનું કથન છે.

**મર્મજ્ઞા વા મયિ દૃઢમભિકામા સા મામનિચ્છન્તં દોષવિરુદ્ધા-
પનેન દૂષયિષ્યતિ ॥ ૧૩ ॥**

(અગર તો) આ મારી ગુપ્ત વાતોને જાણે છે. મારા પર બહુ અનુરાગ કરે છે—બહુ જ ચ્હાય છે—જે હું તેના અનુરક્ત નહિ થાઉં તો—મારી અનિચ્છા છે એમ સમજશે, તો—મારા દોષોને જગત્ આગળ જણાવીને મને બદનામ કરશે ॥ ૧૩ ॥

મને તો ખરા જિગરથી ચ્હાય છે. હરપ્રકારે મને મળવાની અભિલાષા રાખે છે. અર્થાત્ કે મારામાં એનો દૃઢ પ્રેમ છે. જે હું તેના ચાહતો બદલો નહિ વાળું તો બીજા આગળ મારા દોષને પ્રકટ કરી મને જગતની નજરમાં દૂષિત કરશે. એને મારી સઘળી હકીકત માલમ છે. એ કહેશે કે એ રાજદ્રોહી છે. રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે કાવતરું રચે છે. આથી મારો સર્વાસ્વ વિનાશ થશે. કારણ કે રાજ્ય જરૂર મને ચગદી મારશે—દબાવી દેશે.

**અસદ્ભૂતં વા દોષં શ્રદ્ધેયં દુષ્પરિહરં મયિ ક્ષેપ્સ્યતિ, યેન મે
વિનાશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥**

(સંબંધની આશા જે નહિં લાગે તો) મારા પર જૂઠ્ઠા દોષ મૂકી—મારામાં જે દોષ નથી તે જણાવી—એવી રીતે જણાવશે કે લોકોને વિશ્વાસ બેસે. એનો પ્રતિકાર મારાથી થઈ શકશે નહિં. આ પ્રમાણે તે મારો નાશ સાધશે. (આવી અવસ્થામાં એવી સ્ત્રીથી સંબંધ સાધવો ઈષ્ટ છે.) ॥ ૧૪ ॥

‘ મને એ મળવા ઈચ્છે છે ’ એમ ખોટા આરોપ મૂકી, ખોટા પ્રેમ-પત્ર બતાવી લોકોને વિશ્વાસ બેસાડશે. આ પ્રમાણે એવું દોષારોપણ કરશે

કે એ દોષને ખોટો છે એમ સિદ્ધ નહિં કરી શકું. લોકો બ્યભિચારી સમજી મારો નિંદા કરશે.

**આય તેમન્તં વા વશ્યં પતિં મત્તો વિમિદ્ય દ્વિષતઃ સંગ્રાહયિ-
વ્યતિ ॥ ૧૫ ॥**

પોતાના વશિભૂત અને પ્રભાવશાળી પતિને મારાથી અસંગ કરી મારા શત્રુઓની સાથે મેળવી આપશે ॥ ૧૫ ॥

એનો પતિ પ્રભાવશાળી માણસ છે. જે તે કહે છે તે પ્રમાણે તે કરે છે. તે મારો મિત્ર છે એ ખરી વાત, પણ તે એને મારાથી છૂટો પાડી મારા દુશ્મનો સાથે મેળ કરાવી આપશે. આ પ્રમાણે તે મારો મિત્ર મરીને મારો દુશ્મન થઈ બેસશે. આ પ્રમાણે તેના સમસ્ત પ્રભાવના પ્રતાપથી મારો નાશ સાધશે. (આવી સ્થિતિમાં પરદારાગમન ઇષ્ટ છે).

**સ્વયં વા તૈઃ સહ સંસૃજ્યેત । મદવરોધાનાં વા દૂષયિતા પતિ-
રસ્યાસ્તદસ્યાદ્યુગ્રાદે દારાનેવ દૂષયન્ પ્રતિકરિષ્યામિ ॥ ૧૬ ॥**

તે સ્ત્રીના પતિએ મારી સ્ત્રીને બ્રષ્ટ કરી છે. તેથી હું પણ તેનો બદલો લઉં. એની સ્ત્રીને બ્રષ્ટ કરીને (તો તે પોતે તેને મળે) ॥ ૧૬ ॥

અથવા તો પોતે તે બળવાન ને મળે. બદલો લેવાની ખાતર એણે મારી સ્ત્રીને બ્રષ્ટ કરી છે, મને બીજાની નજરમાં હલકું લગાડ્યું છે. તો હું પણ તે પ્રમાણે કરી બરાબર ઉતરું. અર્થાત્ કે બદલો લઉં. દુશ્મનથી બદલો લેવો તે બરાબરીનો હોવો જોઈએ. એથી હું એની સ્ત્રીને બ્રષ્ટ કરીશ.

રાજનિયોગાચ્છાન્તર્વર્તિનં શત્રું વાઽસ્ય નિર્હનિષ્યામિ ॥ ૧૭ ॥

રાજાએ મને એ કામને માટે નિયુક્ત કર્યો છે. (રાજાની આશા છે કે) એ સ્ત્રીની સાથે સંયોગ કરી, અંદરના શત્રુઓને બહાર કાઢું. તો (આવી સ્થિતિમાં પરદારા ગમન ઇષ્ટ છે). ॥ ૧૭ ॥

રાજાએ મને એનો ભેદ મેળવવાને નિયુક્ત કર્યો છે. એનો ભેદ મેળવવાનો ખીજો કોઈ ઉપાય નથી, એટલો જ ઉપાય છે કે તે સ્ત્રીની સાથે મૈત્રી સાધી, એનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, પછી એના ભેદનો પતો મેળવો. રાજાની આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જોઈએ. સ્વામિ કાર્ય અતિ મહત્વનું છે. (આવા સંજોગોમાં પરદારા ગમન ઇષ્ટ છે.)

यामन्यां कामयिष्ये साऽस्या वशगतामनेन संक्रमेणाधिगमिष्यामि ॥ ૧૮ ॥

જે સ્ત્રીની હું કામના કરું છું તે એના વશમાં છે. એની સાથે સંબંધ સાધી હું તેને મેળવોશ ॥ ૧૮ ॥

કંઈક ઉંડા કારણોને લઈને હું જે સ્ત્રીની કામના કરું છું, તે સ્ત્રી તો એનું (સ્ત્રીનું) કંઈ માને છે. એ જેટલું પાણી પાય તેટલું પીએ છે—જો એની સાથે મારો મેળ નહિ ખાય તો હું જેને મેળવવાની ઇચ્છા કરું છું તે મળવી મુશ્કેલ છે. એથી પહેલાં પેલીનું મન જીતું તો તે મને એ મેળવી આપશે.

कन्यामलभ्यां वाऽऽत्माधीनामर्थरूपवतीं मयि संक्रामयिष्यति ॥ ૧૯ ॥

મને અપ્રાપ્ય—નહિ મળી શકે તેવી, સુંદર અને ધનવાન કન્યા એને આધિન છે. એની સાથે મેળાપ થાય તો જ એ કન્યા તે મને મેળવી આપે. ॥ ૧૯ ॥

હું નિર્ધન છું—વા કોઈ મને સહાય કરનાર નથી તેથી એ કન્યા તેને આધિન છે, તે રૂપવાન છે અને ધનવાન છે. કન્યા જો મળે તો આ મારા ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે. તેજ મને તે મેળવી આપે એમ છે. એની સાથે સંયોગ કરવાથી બંને કામ થશે, એથી એની સાથે પહેલાં સંબંધ સાધવો (ઈષ્ટ છે). દુનિયામાં એની પણ સ્ત્રીઓ હોય છે કે જે પોતાને મળે તેને ખુશીથી ખીજની સાથે મેળવી આપે.

મમામિત્રો વાઙ્મયાઃ પત્યા સહૈકીભાવમુપગતસ્તમનયા રસેન
યોજયિષ્યામીત્યેવમાદિભિઃ કારણૈઃ પરસ્ત્રિયમપિ પ્રકુર્વોત ॥૨૦॥

મારો શત્રુ એના પતિની સાથે એક થઈ ગયો. (અભિન્ન હૃદય બની ગયો છે) હું તે સ્ત્રીની સાથે મેળ સાધી એના હૃદયે તેને પ્રાણહારી વિષ અપાવીશ. આ કારણથી પણ પરસ્ત્રીગમન કરવું ॥ ૨૦ ॥

મારો દુશ્મન એના પતિની સાથે એવો એક થઈ ગયો છે કે ખાતું પીવું, ખેસવું, બેઠવું, સુવું એની સાથે કરે છે. અગાડીના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ દુશ્મન એના પતિ સાથે મળી ગયો હોય ’ એનો અર્થ એટલો જ કે એના પતિ સાથે મેળાપ હોય. અહીં તો ગાઢી મિત્રતા એટલે સુધી કહી છે કે બન્ને એક જ થઈ ગયા હોય. આવાની સ્ત્રી સાથે મેળાપ સાધી પ્રાણહારક વિષનો પ્રયોગ કરાવી શકું છું. આવા સંજોગોમાં પરસ્ત્રીગમન થઈ શકે છે. સૂત્રમાં ‘ પ્રકુર્વોત ’ પદ છે, એનો અર્થ ‘ અભિગમન ’ થાય છે.

इति साहसिवयं न केवलं रागादेवेति परपरिग्रहगमनकार-
णानि ॥ २१ ॥

(વિશેષ કારણ વિના) કેવળ અતુરાગને લઈને આવા પ્રકારનાં સાહસિક કામ કરવાં નહિં પરસ્ત્રીગમનનાં કારણો સમાપ્ત થયાં ॥ ૨૧ ॥

વિષયને લઈને પરદારા ગમન કરવું નહિં. કારણ કે રાગથી સેવેલો વિષય અશુદ્ધ છે. ઉપર જણાવેલાં કારણોમાંથી કંઈ કારણ હોય તો સ્વાર્થી પુરુષો તે કરે છે. પરદારાગમનનાં કારણો સમાપ્ત થયાં.

एतैरेव कारणैर्महामात्रसम्बद्धा राजसम्बद्धा वा तत्रैकदेश-
चारिणी का चिद्वन्या वा कार्यसम्पादिनी विधवा पञ्चमीति
चारायणः ॥ २२ ॥

(આગળ કહેલી, કન્યા, પુનર્ભૂ, વેશ્યા અને પરદારા ઉપરાંત) મહામાત્ર—સામંત સાથે સંબંધ રાખતી, રાજની સાથે મેળ રાખનાર, એમના પરિવાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર, રાજકાર્ય સંપાદનકારિણી—કાર્યમાં સફળતા મેળવી આપે એવી—વિધવા પાંચમી નાયિકા થઈ શકે છે ॥ ૨૨ ॥

આગળ જણાવવામાં આવેલી ચાર જાતની નાયિકા ઉપરાંત કંઈ કારણોને લઈને પાંચમી વિધવા નાયિકા થઈ શકે છે. પહેલાં જણાવેલી નાયિકા અને આ નાયિકામાં ફેર એટલો છે કે આ નાયિકાનો પતિ જીવતો હોતો નથી. તે વિચરે છે ત્યારે મુક્ત હોય છે. તે કોઈને પતિ માનતી નથી. મહામાત્ર, સામંત, સરદાર કે રાજા કે સેનાપતિ સાથે સંબંધ હોવા ન હોવા, એમના ધરની ચલ વૃત્તિની હોવા એમના પરિવારમાંથી કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે સંબંધ રાખતી હોવા પણ એના દ્વારા કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી હોય તો તેની સાથે સંબંધ સાધવો. તે કન્યા, વેશ્યા, પુનર્ભૂ આ ત્રણમાંથી કેવી જાતની નાયિકા છે એ વિષે વિચાર કરી, વિવાહિતાના પતિથી જે કાર્ય કરાવી શકાય તે કાર્ય, રાજા, મહામંત્રી આદિની સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય તેમને મળવાની યોજના કરવી. નાયિકાની સાથે બહુ થવાના કારણો શોધી કાઢી કાર્ય સાધન કરવું.

સૈવ પ્રવ્રજિતા ષષ્ઠીતિ સુવર્ણનામઃ ॥ ૨૩ ॥

સુવર્ણનામ આચાર્યના મત મુજબ પરિવ્રાજિકા વિધવા છઠ્ઠી નાયિકા થઈ શકે છે ॥ ૨૩ ॥

પરિવ્રાજિકા—વિધવા જોગણુ. આવી જોગણુનો જે મહામાત્ર પ્રધાન, વા એમના પરિવારમાંના કોઈની સાથે સંબંધ હોય અને આગળ જે કારણો જણાવ્યાં તેમાંનું કોઈ કારણ હોય તો તેની સાથે નાયિકાના જેવો સંબંધ સાધવો. કારણ કે જેની સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે તે તો તેને નાયિકા સમજી તેની સાથે તેવો વ્યવહાર રાખે છે, આથી આ પણ એક પ્રકારની નાયિકા જ છે.

ગણિકાયા દુહિતા પરિચારિકા વાઙ્મન્યપૂર્વા સપ્તમીતિ ઘોટક-
મુલ્લઃ ॥ ૨૪ ॥

ઘોટકમુખ આચાર્યનો મત છે કે ગણિકાની અક્ષતયોનિ
અથવા તેની અક્ષતયોનિ દાસી સાતમા પ્રકારની નાયિકા થઈ
શકે છે ॥ ૨૪ ॥

વેશ્યાની કન્યા જેને પુરુષનો સંસર્ગ ન થયો હોય અગર તેવી જ
તેની દાસી જેવી કે કાદમ્બરીમાં વર્ણવેલી પત્રદેખા, જે ચંદ્રાપીડનો નાયિકા
થઈ હતી, તેવી ત્રણ પ્રકારની નાયિકા જેમાં વેશ્યાને પણ ગણવામાં આવી
છે. તે વૈચિક અધિકરણમાં જણાવેલી વેશ્યાથી ભિન્ન પ્રકારની છે. અહીં આ
કન્યા કોઈની સાથે સંસર્ગ થયા વગર નાયકની સેવામાં રત રહે છે. તેથી
(આગળ કહેતી) વેશ્યાથી જૂદા પ્રકારની છે.

હત્ક્રાન્તબાલભાવા કુલયુવતિરુપચારાન્યત્વાદૃષ્ટીતિ ગોનર્દીયઃ ॥ ૨૫ ॥

આચાર્ય ગોનર્દીયના મત પ્રમાણે આઠમા પ્રકારની નાયિકા
થાય છે. જે કન્યા—વિવાહિત થયા પછી—પછી બાલિકા ભાવને
ત્યાગીને કુલયુવતિ થાય છે ત્યારે ઉપચાર ભેદથી આઠમી નાયિકા
થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

કુલ કન્યાનો વિવાહ થઈ ગયા પછી જ્યારે તે પોતાની બાળચેષ્ટા—
બાલિકાભાવને ત્યાગી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે ત્યારે તે કુલયુવતિ કહેવાય છે.
બહેના ઉપચારમાં ભેદ છે. કન્યાના ઉપચાર તેણીનામાં સંભવિત નથી.
જે ઉપચાર કન્યા માટે છે તે છુપા અને વિકલ્પથી પ્રયુક્ત કરાય છે. જ્યારે
યૌવનાઈ કુલયુવતિમાં સમુચ્ચથી અને પરિસ્કૃટભાવે કેટલાક છુપા અને
કેટલાક ખુલ્લા ઉપચાર કરાય છે.

કાર્યાન્તરાભાવાદેતાસામપિ પૂર્વોસ્વેવોપલક્ષણં તસ્માદેતા एव
નાયિકા इति शब्दस्यायनः ॥ ૨૬ ॥

આમતું (આગળ જણાવેલી, કન્યા, પુનર્ભૂ, વેશ્યા અને પરદારા). સ્વતંત્ર કાર્ય કંઈ જોવામાં આવતું નથી, (એમતું કંઈ ભિન્ન પ્રયોજન નથી). તેથી આગળ વર્ણવેલી ચાર પ્રકારની નાયિકામાં તેમનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે—તે ગણનામાં આવી જાય છે—આથી ચાર પ્રકારની જ નાયિકા છે એમ આચાર્ય વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥ ૨૬ ॥

ચાર પ્રકારની નાયિકાને માટે જે કાર્ય કથવામાં આવ્યાં છે તે પૃથક કહેવાયલી વિધવા માટે પણ છે. એનાથી એ કાર્યો ભિન્ન નથી. આથી એમની ગણના પણ એ ચારમાં આવી જાય છે. ચારમાં જ્યાં જોતો અંતર્ભાવ થાય ત્યાં તેને ગણી લેવી. વિધવા અને પારિવ્રજિકાને અન્ય કારણોને લઈને પરવારા-પરકીયા-માં સમજી લેવી. વેશ્યાની કન્યા અને દાસી સુખપ્રાપ્તિ માટે હોવાથી તેમની ગણતરી વેશ્યામાં જાણવી. કુલયુવતિ તો ફલપ્રાપ્તિ માટે છે તેથી તેની ગણના કન્યામાં આવશે. ઉપચાર ભેદથી જો નાયિકાના ભેદ પાડીશું તો ઘણા ભેદ થઈ શકશે, કારણ કે કાળ, પ્રકૃતિ અને અનુકૂળતાના ભેદથી એકમાં અનેક ઉપચારભેદથી નાયિકાના ભેદ ન ગણવા.

ભિન્નતાતૃતીયામકૃતિઃ પञ्चमीत्यકે ॥ ૨૭ ॥

કેટલાક (આચાર્યોતું) તું કથન છે કે ભિન્ન પ્રકૃતિને લઈને—સ્ત્રી પુરુષથી ભિન્ન હોવાને કારણે—નપુંસક પણ પાંચમી (નવમી) નાયિકા થઈ શકે છે * ॥૨૭॥

* મનુષ્યને આવા પ્રકારના સંભોગમાં સુખ મળે છે કે સુખાભાસ છે ? આ ઘણો વિકટ પ્રશ્ન છે. તેને કામશાસ્ત્ર કરતાં માનસશાસ્ત્ર સાથે વધારે સંબંધ છે. આ સર્જન જેટલી પુરાણી ઘટના છે. એક વિદ્વાન ઉદ્દગાર કાઢે છે કે :

How did man come to prefer a member of his own sex to a person of the opposite sex ? This is a very interesting question but it need not concern us here. Suffice it to say that

ત્રીજી પ્રકૃતિ નપુંસકની છે. આ સ્ત્રી પણ નથી તેમ પુરુષ પણ નથી, આથી આ ભિન્ન પ્રકાર છે, ઔપરિશ્ચિક કર્મથી આમાં સુખ નહિ પણ

at first a **Man's Sexual nature is indefinite.** It is a vague, blind yearning that has to be set to a person and to a sex and that is conditioned by first associations and experience.

The sacred fire P. 77

દુનિયાના જુદાજુદા ભાગોમાં આ પ્રકાર દૃષ્ટિએ પડે છે. અને તે પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી. ગ્રીક પૂરાણોમાં એનો ઉલ્લેખ છે. આ પરત્વે મી. બી. ઝેડ, ગોલ્ડબર્ન લખે છે કે:—Even gods resorted to homosexual practices. Beus Their very father, came down from olympus attracted by a rosyfaced, bright-eyed youth. It was Sanymede, the most beautiful of mortals, whom the god, disguised as an eagle, seduced and carried away to the Mount there Sanymede become the object of love, among divinities for whom he acted as cup bearer.”

Ibid P. 75

ઈટાલીમાં આ વાતની સાક્ષી આપે છે. માત્ર જીજરામાં જ નહિ, મદ્રાસ ઈલાકામાં નહિ, પણ ઇતર પ્રદેશોમાં મંદિર છાકરાં ને (બાળ અને બાલિકાને) અર્પણ કરવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. આરમિનિયામાં આવો રિવાજ હતો. એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે:—“The priest of Cybele who castrated him self in religious frenzy assumed feminine dress not without a purpose. He continued in the temple and like priestess served man for the required fee.” બેમીલોનની ભાષામાં Kadorna—એટલે પૂજારણ અને Kadorn—પૂજારી, આ અર્થનો ઘોતક છે. ચીન અને જાપાનમાં આ પ્રથા હતી. એ જ લેખક લખે છે કે: ‘In old Jampan, according to Xavier, priests were to have sexual relations not with women.’

Ibid P. v5

આપણે ત્યાં માતાના પાવૈયા, ભવાની માતાના હીન્ડા અને મુસલમાન હીન્ડા સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરે છે. તેમનો સ્વભાવ, આજા સ્ત્રીઓના જેવા

સુખાલાસ મળે છે. આમાં રૂપ અને વ્યાપાર બિન્ન હોવાથી કેટલાક આચાર્ય આને પાંચમી નાયિકા માનવા તૈયાર નથી. જો એની ભિન્નતા ન હોત તો સુખને લઈને એક પ્રકારની વેશ્યાની કાટિમાં તેની ગણના થાત.

નાયકોના પ્રકાર

નાયકવિમર્શમાહ—

નાયકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

एक एव तु सार्वलौकिको नायकः प्रच्छन्नस्तु द्वितीयः विशेष-
गभात् । उत्तममध्यमाधमतां तु गुणागुणतो विद्यात् तौस्तूभयोऽपि
गुणागुणान् वैशिके वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

નાયક તો એક જ છે. જેને સારી દુનિયા જાણે છે. બીજો પ્રચ્છન્ન નાયક, જે વિશેષ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ગુપ્ત સંબંધ રાખે છે તે. આમાં ગુણભેદે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અવમ નાયક કહેવાય

હોય છે, અને સ્ત્રીઓની માફક ચાર દિવસ દૂર ખેસે છે. આ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અન્વેષણ કરવા જેવો વિષય છે.

પૌરાણિક યુગ પછી પણ ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ગ્રીસમાં લોંડાખાણ પ્રચલિત હતી. Dufore કહે છે કે; “Rome was filled with male hierodules who rented themselves out like girls of the town.” આજથી સો વર્ષ પહેલાં આવા પ્રકારનાં ફટ્ટણખાનાં પેરીસમાં હતાં. ડૉ. ઈવાન બ્લોચ, Dr. Ivan Bloch—બર્લિનમાં આવા પ્રકારના માનસ ધરાવનાર માણસોના ખોલનું રોમાંચક વર્ણન કરે છે. અમેરિકામાં પણ આ બતી જોવામાં આવે છે. દુનિયાનો કોઈ પ્રદેશ આથી મુક્ત નથી. ઈરાનમાં સુફી પંડિતોએ આ બાબત પર વિદ્વાતાભર્યા પુસ્તકો લખ્યાં છે. એક મહાન ફારસી કવિએ કેટલાંક દિવાન રચ્યાં છે. આ ગ્રંથના બીજા અધિકરણમાં વાત્સ્યાયન મુનિએ આની ચર્ચા કરી છે. દૂકમાં એટલું કે આ પ્રયા સર્જન જુની છે. That is why homosexual tendency was ever present running parallel with so called natural instinct.

છે. નાયક અને નાયિકાના ગુણાગુણ--ગુણ અને દાષ વૈશિક
અધિકરણમાં કહીશું. * ૧૨૮ ॥

* સાહિત્યમાં રસ મર્મજ્ઞોએ પણ નાયક સંબંધી વિચાર કર્યો છે. કવિરાજ
વિશ્વનાથ તેના સુપ્રસિદ્ધ 'સાહિત્ય દર્પણ'માં નાયકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે.

ત્યાગી કૃતી કુલીનઃ રૂપયૌવનોત્સાહી ।

દક્ષોઽનુરક્ત લોકસ્તેજો વૈદગ્ધ્યશીલવાનનેતા ॥

સા. દ. તૃ. ષ. ૩૫ કા. પૃ. ૧૪.

આના ચાર ભેદ :

ધીરોદાત્તો ધીરોદ્ધતસ્તથા ધીરલલિતશ્ચ ।

ધીરપ્રશાંત ઇત્યમુક્તઃ પ્રથમં ચતુર્ભેદઃ ॥ ૩૬ ॥

નાયકના ચાર ભેદ. ૧ ધીરોદાત્ત, ૨ ધીરોદ્ધત, ૩ ધીરલલિત અને ૪ ધીર-
પ્રશાંત. એના પાછા ચાર ભેદ. ૧ દક્ષિણ, ૨ ધૃષ્ટ, ૩ અનુકૂળ, ૪ શઠ. આ પ્રત્યે-
કના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ પ્રમાણે ભેદ પાડતાં ૪૮ નાયક થાય.

વિખ્યાત લોચન કવિ, તેના 'મદનવિલાસ'માં અનુકૂળ નાયકનું લક્ષણ અને
દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે આપે છે.

નિજ નારી પ્યારી સદા જાકે આઠો જામ ।

સો નાયક અનુકૂલ હૈ વિમુખ બિરાની વામ ॥

દૃષ્ટાંત:—

કંઠક જલ નિવારત જાત બુહારત મારગ હૈ સખિયા કો ।

હૈ દુષ્ટા અપને કરસો ગહિ પોછતુ હૈ શ્રમસ્વેદ તિયાકો ॥

'લોચન' છાંહ ધની તહૈ બૈઠિ બઢાવત જાત હુલાસ હિયાકો ।

સંગ લિયે બનકે ચલે જાતુ હૈ હાય ગહે રધુનાથ સિયાકો ॥ ૧ ॥

શઠનું દૃષ્ટાંત, કવિવર બિહારી આ પ્રમાણે આપે છે:

બાલ, કહા લાલી ભઈ લોચન કોચન માંહ ।

લાલ, તિહારે દુગનકી પરી દુગનમેં છાંહ ॥

નાયક શઠ છે. નાયિકા ખંડિતા છે. નાયક પુછે છે—“હે બાલા, તારા નેત્રોના
ખૂણામાં લાલી શાથી થઈ?” ખંડિતા જવાબ આપે છે “હે લાલ (રસિક?) તમારા
નેત્રોનું પ્રતિબિમ્બ મારા નેત્રોમાં પડ્યું છે તેથી.”

વેશ્યા, પુનર્જ્ઞ આદિ નાયિકાના જેવા ભેદ છે તેવા નાયકના ભેદ નથી; પરંતુ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ એવો પતિ એક જ નાયક છે. સુખને માટે નહિ પણ કંઈ વિશેષ કાર્યને માટે છાની, ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ રાખે છે તે બીજો નાયક છે. ગુણભેદથી ત્રણ પ્રકારના નાયક થઈ શકે છે. જે સર્વ ગુણો હોય તે ઉત્તમ; અડધા હોય તે મધ્યમ અને જેમાં પા ભાગના ગુણ હોય તે અધમ. જેમાં બિલકુલ ગુણ ન હોય તે નાયક જ નથી. નાયક અને નાયિકાના ગુણ અવગુણ વૈશિક અધિકરણમાં જણાવીશું.

કન્યાડડીનાં વિશેષાનભિધાનાત્પુનરગમ્યતયા વિમર્શમાહ—

કન્યાદિનું વર્ણન કરતાં જે કહેવામાં નથી આવ્યું તે, અર્થાત્ કે ગમ્યાગમ્ય ભેદ અને ગ્રાહ્ય ગ્રાહ્યત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

ધૃષ્ટ નાયકનું ઉદાહરણ.

લરિકા લૈવેકે મિસાને લંગર મો ઢિગ આય ।

ગયો અચાનક આંગુરી છાતિ હૈલ દ્વાય ॥

નાયિકા સખિને કહે છે કે, બાળકને લેવાની મસથી તે ધીટ છેલ છબિલો મારી પાસે આવી અચાનક આંગળી છાતીને લગાડી ગયો—અહીં નાયક ધૃષ્ટ છે.

દક્ષ નાયકનું દક્ષણ કવિવર લોચન આપે છે કે:—

સખ નાદિનસોં એકસી કરૈ પ્રીત જો નીત ।

દક્ષિણ તાકુ કહતુ હૈ જો જગમેં આદીત ॥

ઉદાહરણ કવિવર બિહારીનું જીવો.

ગોપિન સંગ નિસિ સરદકી રમત રસિક રસરાસ ।

લહા છેલ અતિ ગતિનકી, સખન લગે સખ પાસ ॥

શરદઋતુમાં શત્રીએ રસિક શ્રી કૃષ્ણે રાસકીડા કરતાં નૃત્યની ગતિની શીઘ્રતા એવી કરી કે સહુ ગોપીઓએ શ્રી કૃષ્ણને પોતાની નિકટ જોયા. શ્રીરામ અનુકૂળ નાથ છે, શ્રી કૃષ્ણ દક્ષિણ છે. કહ્યું છે કે.

“ દક્ષિણ નાયક એક તુમ, મનમોહન વ્રજચંદ ”

સંબંધ ન કરવા જેવી સ્ત્રીઓ.

અગમ્યાસ્ત્વેવૈતાઃ, કુષ્ટિન્નમ્તા પતિતા મિચ્છરહસ્યા પ્રકાશ-
પ્રાર્થિની ગતપ્રાયયૌવનાઽતિશ્વેતાઽતિકૃષ્ણા દુર્ગન્ધા સંબન્ધિની સસ્વી
પત્રજિતા સંબન્ધિસત્તિશ્રોત્રિયરાજદારાશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

આ અગમ્ય અર્થાત્ કે સંબંધ કરવા જેવી નથી. દુષ્ટ, રોગ-
વાળી, ઉન્મતા--ગાંડી પતિતા, ગુપ્ત વાતને પ્રકાશ કરી નાંખે તેવી,
હરકોઇની સાથે સંભોગ ઇચ્છા પ્રકટ કરનારી, જેનું યૌવન નષ્ટ
થયું છે તેવી, અત્યંત ગોરી, અત્યંત કાળી, જેની કાંખોમાંથી,
ગુહ્યેન્દ્રિયમાંથી અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય તેવી સ્ત્રી, જે
ભાઈ, ખહેન, વા પુત્રના વિવાહથી સંબંધવાળી થઈ છે. પત્નીની
સખી, સંન્યાસિની, વિદ્યાથી સંબંધવાળી થઈ હોય તે, શ્રોત્રિય
બ્રાહ્મણની અથવા રાજાની પત્ની. ॥ ૨૯ ॥

નાયકને ગમન કરવા અયોગ્ય એવી કન્યાદિ નાયિકાઓ આ સૂત્રથી
સુચિત કરે છે. 'તુ' શબ્દ વિશેષણને અર્થે છે. 'એવકાર' નિયમ માટે
છે તાત્પર્ય એ છે કે ગમન કરવાને માટે કારણ હોય છતાં ગમનને માટે
અયોગ્ય છે. કુષ્ટ એટલે કાઢ. જેને કાઢ થયો હોય તેવી. મહાવ્યાધિવાળીમાં
એની ગણના થઈ શકે છે. અને આવી સ્ત્રીઓ ગમનને માટે યોગ્ય નથી. ગાંડી
સ્ત્રી, ગમે તે કંઈ કરી નાંખે એથી એમાં સુખની આશા નથી. પતિતા
એટલે પાપી કે જાતિબદ્ધ થઈ હોય તેવી સ્ત્રી. એની સાથે સંબંધ કરવાથી
પતિત થવું પડે છે. જે ગુપ્ત વાતને પ્રકટ કરી દે તેવી હોય તે કદાચ
શરમથી નીચું જોવાશે. જે ખીજની સમક્ષ પોતાના ભોગની ઇચ્છા
જણાવે અને પ્રેમ દાખવે તે નાયકને લજ્જા ને અનર્થનું કારણ થઈ પડે.
જેની જીવાની વ્યતીત થઈ ગઈ હોય તેવી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાથી તેજ
અને આયુની હાની થાય છે. અત્યંત ગોરી તેમ અત્યંત કાળી પણ ઠીક
નથી આ બે કન્યા કે પુનર્ભૂ સમજવી. યથાસંભવ ખીજ પણ સમજ

લેવી. જેના મ્હોમાંથી, કુખમાંથી કે ગુહાંગમાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય તેવી સ્ત્રી સહવાસમાં વિરસતા પેદા કરે છે. ભાઈના પુત્રની કે બહેનના વિવાહને લઈને સંબંધવાળી કે બહારના સંબંધવાળી સ્ત્રી સાથે સંભોગ અયોગ્ય છે. પોતાની સખી, ધર્મ કે વ્રતની દીક્ષા લીધી હોય એવી સંન્યાસિની પણ સંભોગ માટે અયોગ્ય ગણવામાં આવી છે. કારણ કે એથી ધર્મ અને અર્થનો નાશ થાય છે.

જેની સાથે વિદ્યા સંબંધ કે રાજ્ય સંબંધ હોય તેમની સ્ત્રીઓથી દૂર રહેવું. આચાર્યને શિષ્યની પત્ની, ભાઈને પોતાના ભાઈની પત્ની વગેરે છે. કારણ કે તેમ કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે. મિત્રની પત્ની પર નજર બગાડવામાં પાપ છે અને જે તે વાતની જાણ થાય તો અંદર અંદર વેર હિત્રપત્ર થાય છે. મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે—“ પોતાના સંબંધીની સ્ત્રી, કુમારી, અંત્યજ્ઞમાં તથા મિત્ર અને પુત્રની સ્ત્રીમાં વીર્યપાત કરવો એ ગુરુત્તર—ગુરુપત્નીમાં—વીર્યપાત કરવા બરાબર છે. ” શ્રીત્રિવેદી સ્ત્રી—વેદપાઠીની સ્ત્રી ભક્તકતી આગના જેવી છે. એમાં પાપ દષ્ટિ કરવાથી ભારે પાપ લાગે છે—ધર્મનો નાશ થાય છે. રાજ્યની સ્ત્રી તો ચારે આશ્રમના માણસોને માટે ગુરુની સ્ત્રી બરાબર છે. આથી તેમાં પાપદષ્ટિ કરવામાં ધર્મની હાનિ છે, એટલું જ નહિ પણ એ કામની જાણ થાય તો પ્રાણ શુભાવવાનો ભય છે. કામશાસ્ત્રના આચાર્યોનો આવો મન છે અને જે તે સ્પષ્ટ રીતે ન કહેવામાં આવ્યો હોય તો પણ સમજી લેવો. આ જાણાવેલી અગમ્યા સિવાય કામશાસ્ત્રમાં, જેઓને શ્રદ્ધા કરવાનો વિધિ દર્શાવ્યો છે, તે સિવાય સર્વે પરસ્ત્રી અગમ્યા છે.

બાહ્યવ્યમતમાહ—

આચાર્ય બાહ્યવ્યનો મત જાણાવીએ છીએ:—

દૃષ્ટપશ્ચપુરુષા નાગમ્યા કા ચિદસ્તીતિ બાહ્યવીયાઃ ॥૩૦॥

જે સ્ત્રી (પોતાના પતિ સિવાય) પાંચ પુરૂષો સાથે સંબંધ

કરી ચુકી છે, તે (સ્ત્રી) અગમ્યા નથી, એવો બાહ્યવ્યનો મત છે ॥૩૦॥

જે સ્ત્રીએ પોતાના પતિ સિવાય પાંચ બીજા પુરુષોને પતિ રૂપે જોયા હોય—માન્યા હોય તેવી સ્ત્રી ખરી રીતે સ્વૈરિણી—વ્યભિચારિણી છે. કારણવશાત્ હરકોઈ એનો સહવાસ કરી શકે છે. મહર્ષિ પારાશરે કહ્યું છે કે “ જોણે પાંચ પતિ કર્યા હોય તે અંધકી છે. ” કદાચ એક કે એ પતિ કર્યા હોય તો, આગળ કહેલાં કારણ હોય છતાં, તેની સાથે સંયોગમાં પ્રવૃત્ત ન થવું. એમ આનું તાત્પર્ય છે. જો એમ કહો કે દ્રૌપદીને પણ પાંચ પતિ હતા તો તેનો જવાબ એ છે કે તેના માતા પિતાએ તેને પાંચ પતિઓને અર્પી હતી તેથી તેમાં દોષ નથી; એથી એ બીજાને ગમનને યોગ્ય કરતી નથી. યદિ—જો એમ કહો કે તે એક અનેકની સ્ત્રી શી રીતે થઈ? તો તેના જવાબ માટે ઇતિહાસના જાણકારને પૂછો. એમ બાહ્યવ્યના શિષ્ય અને એના મતને જાણવાવાળા કહે છે.

તત્રાપિ ગોણિકાપુત્રો વિશિષ્યઃ વક્તવ્યમિત્યાહ—

આ વિષયમાં ગોણિકાપુત્રનું વિશેષ કથન છે કે—

સંબન્ધિસસ્ત્રિશ્રોત્રિયરાજદારવર્જમિતિ ગોણિકાપુત્રઃ ॥૩૧॥

આચાર્ય ગોણિકા પુત્ર (બાહ્યવીયના મતને પુષ્ટિ આપતાં) પોતાનું વિશેષ કથન જણાવે છે કે, પતિની માફક પાંચ પુરુષો સાથે સંબંધ કરવાવાળી સ્ત્રી, જે સંબંધીની સ્ત્રી હોય, પત્નીની સખી હોય, વેદપાઠીની સ્ત્રી હોય, રાજની રાણી હોય તો તે અગમ્યા—સંભોગ કરવાને યોગ્ય નથી ॥૩૧॥

આગળના સૂત્રની આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે પાંચ પુરુષોને જોણે પતિ રૂપે જોગવ્યા છે એવી સ્ત્રી, સંબંધીની સ્ત્રી હોય—અર્થાત્ કે ત્યાં વિદ્યા સંબંધ હોય (સહાધ્યાયી અને શિષ્ય વા ગુરુગૃહનો સંબંધ તે વિદ્યા સંબંધ) કે યોનિ સંબંધ હોય (પારિવારિક સંબંધ) તો તે સ્ત્રી સાથે ગમન ન કરવું. જો બાહ્ય સંબંધ હોય તો ગમ્યા છે.

મિત્રની પત્ની (સ્વૈરિણી હોય તો પણ) નાયકે તેની સાથે સંબંધ ન રાખવો. બલે નાયકના મિત્રો તેવા પ્રકારની છૂટ લે. અન્ય ભાર્યાની વયસ્થા—સખી અન્યને માટે ગમ્ય છે પરંતુ નાયકની તેની સાથે મૈત્રી અપ્રસ્તુત છે. જે તેવો મૈત્રી વ્યવહાર ન હોય તો તે ગમ્ય છે. શ્રોત્રિય અને અમિત્રોત્રી તેના ક્રિયા કર્મને લઈને અને રાજા ચારે આશ્રમનો ગુરુ છે, આથી એમની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી હોય તો પણ પાપ અને મોતના ભયને કારણે તે અગમ્યા છે—ગમન યોગ્ય નથી—એનાથી અલગ રહેવું ઠીક છે. સહાયવિમર્શસ્ત્રિધા—સ્નેહતો ગુણતો જાતિતશ્ચ । તત્રાદ્યમધિમધિં-કૃત્યાહ—

ત્રણ પ્રકારની સહાયનું નિરૂપણ સ્નેહથી, ગુણથી અને જાતિથી, તેમાં આદ્ય સહાય—સ્નેહથી—જાણીએ છીએ.

મિત્રના નવ પ્રકારો—

સહપાંસુક્રીડિતપ્રુપકારસમ્બદ્ધં સમાનશીલવ્યસનં સહાધ્યાયિનં
યથાસ્ય મર્માણિ રહસ્યાનિ ચ વિદ્યાદ્ યસ્ય ચાયં વિદ્યાદ્વા ધાત્ર-
ણ્યં સહસંવૃદ્ધં મિત્રમ્ ॥ ૩૨ ॥

(સહાય આપનાર મિત્ર નવ પ્રકારના છે) (૧) આલ્યકાળમાં ધૂળમાં સાથે રમનાર—લંગોટિયો; (૨) ઉપકારથી બંધાયેલો; (૩) સ્વભાવ, ગુણ અને દાષમાં પોતાની સમાન; (૪) સહપાઠી—સાથે જાણનાર; (૫) એક બીજાનાં છિદ્રો જાણનાર; (૬) એકબેકના રહસ્ય જાણનાર; (૭) જેના રહસ્યને નાયક જાણે તે; (૮) સાથે પળેલો ધાકનો છાકરો અને (૯) ગામમાં સાથે ખેતવાવાળો. આ નવ પ્રેમથી મિત્ર થઈ શકે છે. ॥ ૩૨ ॥

જે સ્નેહ કરે તેનું નામ મિત્ર. મિત્ર નવ પ્રકારના હોય છે. (૧) જેની સાથે બાળપણમાં રમતો રમી હોય, ધૂળમાં રમ્યા હોય અને આલ્યકાળનો અનુભવ હોય તે. (૨) જેને કારણવશાત્ ધન આપ્યું હોય—મદદ કરી હોય

તેથી તે સાચી મિત્રતા રાખે છે. (૩) શીલ અને વ્યસન એક સરખાં હોય તેમાં પણ મૈત્રિ જામે છે. (૪) સહાધ્યાયી પણ મિત્ર થઈ શકે છે. (૫) જે નાયકનો દોષોને જાણે છે, પણ કોઈને તે જણાવતો નથી, એથી એ નાયકનો વિશ્વાસપાત્ર બને છે અને નાયકનો મિત્ર થઈ શકે છે. (૬) ગુપ્ત બેદી પણ મિત્ર થઈ શકે છે. (૭) જેના અવગુણોને નાયક જાણે છે પણ એ અવગુણો બન્નેમાં સરખા હોવાથી પણ મિત્રતા થાય છે. (૮) ધાય ભાઈ, જે નાયકને ધવડાવનાર સ્ત્રીનો છાકરો, એ પણ ભાઈ જ છે. (૯) એક જ સ્થળના સાથે ઉછરી મોટા થયા હોય, તે પણ મિત્ર થઈ શકે છે. આમ મિત્ર નવ પ્રકારના છે. મિત્રનું ખીજું નામ સહાય છે.

ગુણતો વિમર્શમાહ—

ગુણને લઈને મિત્ર કોણ થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે—

પિતૃપૈતામહમવિસંવાદકમદૃષ્ટવૈકૃતં વશ્યં ધ્રુવલોભશીલમપરિહાર્ય-
મમન્ત્રવિસ્ત્રાવીતિ મિત્રસમ્પત્ ॥ ૩૩ ॥

જેના આપ અને દાદા એકબેકના મિત્ર હતા. અર્થાત્ કે મૈત્રી સંબંધ જેની સાથે આપદાદાથી ચાલ્યો આવે છે તે, જેની વાણી અને આચરણ જેવું સાંભળવામાં આવે છે તેવું છે—વાણી અને આચરણમાં ફેર નથી—તે, જેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર જોવામાં ન આવ્યો હોય તે, જે વશવર્તિ હોય, જે લોભશીલ ન હોય, જે કોઈના ભ્રાતૃવ્યાથી ભ્રમે નહીં; જે ગુપ્ત વાતને પ્રકાશ ન કરે, તે મિત્ર થવાને યોગ્ય છે—મિત્રમાં આ ગુણ જોઈએ. ॥૩૩॥

આપદાદાના વખતથી મૈત્રી ચાલી આવે છે. નાયકનો આપ તેના આપનો દોસ્ત હતો અને દાદો પણ તેના દાદાનો દોસ્ત હતો. આવો સંબંધ ચાલ્યો આવતો હોય ત્યાં નાયકે તેને મિત્ર ગણવો. જેની વાણી અને વ્યવહારમાં વિમર્શવાદ નથી, ફરક નથી, જેવું સાંભળવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તનાર છે. પોતાના કામમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં હેરફેર

જોવામાં નથી આવતો—તે. જે વશ્ય એટલે જેને જે કહેવામાં આવે તે પ્રમાણે કરનાર હોય, મૈત્રીના નિશ્ચયનો કોઈ પણ પ્રકારે ભંગ ન કરે તેવો, સદા એક રસ છે. જેને કોઈ પણ પ્રકારનો લોભ નથી. જેને ખીજો કોઈ લાલચથી ફેડી શકતો નથી. જે છુપી વાત કોઈની આગળ જણાવતો નથી. પ્રેમને લઈને જણાવતો નથી. આ મિત્રના લક્ષણ છે. મિત્ર કરતી વખતે આ બાબતો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

મિત્રસંબન્ધાદ મિત્રગુણા ધર્મિદ્વારેણોક્તા જાતિતો વિમૃશ્યન્તે—

ધર્મ દ્વારા મિત્રગુણ શા તે જણાવ્યા. હવે જાતિ અનુસારે કાણ કાણ મિત્ર થઈ શકે તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

**રજકનાપિતમાલાકારગાન્ધિકસૌરિકભિક્ષુકગોપાલકતામ્બૂ-
લિકસૌર્વર્ણિકપીઠમર્દવિટવિદૂષકાદયો મિત્રાણિ તદ્યોષિન્મિત્રાશ્ચ
નાગરકાઃ સ્યુરિતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૩૪ ॥**

જાતિ અનુસાર મિત્રો કરવા

ઘોખી, હજમ, માળી, ગંધદ્રવ્ય વેચનાર, કલાલ, લિક્ષુક, ગોવાળ, તંબોળી, સોની, પીઠમર્દ, વિટ અને વિદુષક મિત્ર થઈ શકે છે. આ લોકોની સ્ત્રીઓ સાથે પણ મિત્રતા સ્થાપવી જોઈએ, (તેથી) નાયક પાતાની ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે; એમ વાત્સ્યાયનનો અર્થ છે ॥ ૩૪ ॥

ઘોખી વગેરે નાયકને સહાયકારક થઈ પડે છે. કારણ કે તેઓ તે ઘરમાં આવ જવ કરનાર હોય છે. ઘોખી અને ઘોખણુ ઘોખેલાં કપડાં આપવા માટે અને મેલાં કપડાં લેવા માટે ઘેર ઘેર જાય છે, તે વખતે તેને કામ સાધી આપવા માટે તક મળે છે. હજમ, હજમત કરવા જાય છે અને હજમની સ્ત્રી વાળ હોળવા, તેલ ચોળવા માટે ઘેર ઘેર જાય છે તેમને પણ કામ માટે સંધી મળે છે. માળી અને માળણુને પણ ફૂલ આપવા જવા માટે ઘર પ્રવેશની છૂટ છે. ગોવાળ દોર ચરાવવા લઈ જવા માટે ગુહસ્થાને

ધેર જાય છે. તંબોળી—પાનખીડાં આપવા માટે ગૃહસ્થને ધેર જાય છે, તેને પણ કામ માટે સાધી શકાય છે. સોની, ધરેણાં આપવા—લેવા જાય છે, તે પણ નાયકને મદદ કરી શકે છે. અત્તર વેચવાળા અને તેની સ્ત્રી પણ ગૃહસ્થને ત્યાં વખતોવખત જવાની છૂટ ધરાવે છે. શૌરિક—શૌણ્ડિક કલાલને કહે છે. (બૌદ્ધયુગમાં તેની ઉપયોગિતા કદાચ હશે) બિશ્નુકનો પણ નાયક ઉપયોગ કરી શકે છે. ધોખી, હળમ, તંબોળી કરતાં ધોખણ, હળમની સ્ત્રી, તંબોળણ વગેરે ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ મેળવી શકે છે, અને તેમને ઘરમાં જવાની છૂટ હોય છે, તેથી નાયકને સહાયતા આપી શકે છે.

દૂતસ્ય ચત્કર્મ તત્કુર્યાદિત્યાધારિતો વિમૃશ્યતે—

દૂત કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવ્યું પણ ક્યાં, કાણ અને શી રીતે તે કરે તે જણાવવામાં આવે છે.

**યદુભયોઃ સાધારણમુખયત્રોદારં વિશેષતો નાયિકાયાઃ સુચિ-
સ્ત્વં તત્ર દૂતકર્મ ॥ ૩૫ ॥**

જે નાયક અને નાયિકા ઉભયનું મિત્રકાર્ય કરતો હોય, જે બન્નેને ઉદાર વૃત્તિથી જુવે છે, અને તેમાં પણ ખાસ નાયિકાનો વિશ્વાસપાત્ર હોય તે મિત્ર દૂત કર્મને માટે યોગ્ય છે ॥ ૩૫ ॥

જે નાયકનો તેમજ નાયિકાનો બન્નેનો એક સરખો મિત્ર હોય, એટલું જ નહીં, પણ બન્ને જે કહે તે કરવામાં તત્પર હોય, અર્થાત્ કે બન્ને જણ જોને એક સરખો ગણતાં હોય, અને ખાસ કરીને નાયિકાનો વિશ્વાસપાત્ર હોય તે દૂતનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે. કાર્યસિદ્ધિને માટે તેનામાં યોગ્યતા છે. બીજામાં તેવી યોગ્યતા—ઉભયનો વિશ્વાસ નથી.

તત્રાપિ યદિ દૂતસ્ય ગુણાઃ સ્યુરતો ગુણતો વિમૃશ્યતે—

મિત્રોમાં ઘૌતકર્મ—દૂતકર્મ કરવા માટે યોગ્ય ગુણ હોય તેને જ તે

કામ માટે યોજવો નહિ તો કાર્યસિદ્ધિ શક્ય નથી માટે દૂતના ગુણો કહેવામાં આવે છે.

દૂતના ગુણ.

પદુતા ધાટ્યમિક્ષિતાકારજ્ઞતાઽનાકુલત્વં પરમર્મજ્ઞતા પ્રમાણતા
પ્રતારણં દેશજ્ઞાનં કાલજ્ઞતા વિષયબુદ્ધિત્વં લઘ્વી પ્રતિપત્તિઃ સોપાયા
દૂતગુણાઃ ॥ ૩૬ ॥

બોલવામાં ચતુરાઈ—વાકપદુતા, ઘૃષ્ટતા—નિહરતા, અંગચેષ્ટા
અને મનોભાવનું જ્ઞાન, બહેકાવવો છે તો તેના સમયનું જ્ઞાન,
સંદિગ્ધ વિષયમાં—સંશય હોય ત્યાં શીઘ્ર નિશ્ચય કરી લેવાની
શક્તિ, પ્રત્યેક અવસ્થાને સહજમાં સમજી લેવાની શક્તિ, સિદ્ધિના
ઉપાયોની સમજ, આ * દૂતના ગુણો છે ॥ ૩૬ ॥

પદુતા એટલે વાકપદુતા અર્થાત કે બુદ્ધિપૂર્વક કથાવાર્તા—વાતચીત
કરવાની ક્ષમતા. ઘૃષ્ટતા એટલે પ્રાગલ્ભ્ય—એક પ્રકારની નિહરતા—અપરાધી
હોય તો શંકાશીલ ન દેખાવું. તિરસ્કાર કર્યો હોય તો લજ્જા ન બતાવવી.
દોષ જણાવવામાં આવે તો સ્વીકાર ન જ કરવો, તે. આકાર એટલે નયનના
અને વદનના વિકાર—ચાળા. આ જોઈને તેને અનુકૂળ કામ કરી લેવાની
યોગ્યતા. પ્રતારણા કરવાનો—છેતરી કામ કાઢી લેવાનો વખત છે, વા
તેના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવાની તક છે એ જાણી લેવાની કળા. સંદેહ જેવું
લાગે ત્યાં પોતે જ નિર્ણય કરી લેવાની બુદ્ધિમત્તા, ઉપરાંત કાર્ય નિર્ણય

* ઉપલા સૂત્રમાં, નાથી, તબોળણુ, આદિને દૂત કર્મમાં યોજવા કથ્યું છે.
દૂતના ગુણો પરત્વે કથ્યું છે કે:-

દૌત્યં કૃત્વા નયેત્કાન્તં વલ્લભાં વા પ્રિયંપ્રતિ ।

સાદૂતિ કથિતાસાદ્ધર્મિથોઽનુનયકોવિદાઃ ॥

હુંગરરાજાલંકારરત્નાકરે.

પ્રોત્સાહનેષુકુશલા મધુરકથા દક્ષિણાચ કાલજ્ઞા ।

અટહા સંવૃતમેત્રા દૂતીત્યેતૈર્ગુણૈર્યુક્તા ॥ કુ. મ, પૃ. ૩૧૩.

કરી તેના ઉપાયને વગર વિલંબે અમલમાં મૂકવાની યોગ્યતા. આ દૂતના ગુણ છે.

દ્વાનીમધિકરણાર્થાનુષ્ઠાને ફલં પ્રયોજનં ચાહ—

આ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જે ફળલાભ થાય તે અને પ્રયોજન કહે છે:—

भवति चात्र श्लोकः—

आत्मवान्मित्रवान्युक्तો भावज्ञो देशकालवित् ।

अलभ्यामप्ययत्नेन स्त्रियं संसाधयेन्नरः ॥ ૩૭ ॥

આ વિષયમાં (પ્રાચીન) શ્લોક છે.

ગુણસંપન્ન, નાગરક વૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત મિત્રોવાળો, ભાવોને બાણવાળો, ઉપયુક્ત દેશ અને કાળને સમજવાવાળો, આત્મવાન પુરુષ અલભ્ય સ્ત્રીને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥ ૩૭ ॥

ધર્મ અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે જે ગુણ જરૂરના છે તે સર્વ તેનામાં હોવા જોઈએ. સલાય આપનાર પણ તેવાજ જોઈએ. મિત્રો પણ આગળ કથવામાં આવ્યા છે તે ગુણથી સંપન્ન હોવા જોઈએ. નાગરક વૃત્ત અનુષ્ઠાનને યોગ્ય અને પોતાના કર્મમાં નિષ્ઠાવાન જોઈએ. નાયક નાયિકાના ભાવ અને યેષ્ટાને પુરી રીતે જાણતો હોવો જોઈએ. જેનામાં દૂતકર્મનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોય, જેના વડે નાયિકાના ભાવોને ગ્રહણ કરતો હોય. આ જાણવાનું એક ફળ તો એ છે કે દૂતાદિના કામોની પણ સમજ પડે છે. આવો પુરુષ અલ્પ પરિશ્રમથી અલભ્ય સ્ત્રીને મેળવી શકે છે. ફળનું પ્રયોજન તે આ છે. કારણ કે એવો પુરુષ જ સ્ત્રીને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આવા ગુણવાળો સાધનને માટે યોગ્ય છે. આ સાધના કરનારે પહેલાં તો પોતાની અને પછી મિત્રોની પુરી પરિક્ષા કરી લેવાની જરૂર છે. આ પરીક્ષામાં પાર ઉતર્યા પછી નાયિકાની પરીક્ષામાં

પ્રવૃત્ત થવું. નાયિકાના નામસ્વભાવ, ચાલ ચલણ વગેરે જોઈ નિર્ણય કરવો. ઉપરાંત કહ્યું છે તેમ કાળ અને દેશનો પણ વિચાર ધ્યાનમાં લેવો, પછી કાર્યસિદ્ધિ માટે અગ્રેસર થવું. આ માર્ગે પણ લપસી જવાનો ભય છે અને જો અપરાધ થયો તો તે અક્ષમ્ય અને પ્રાણહાનીની સંભાવના છે. એ લક્ષમાં રાખવું. નાયક, નાયિકા, દૂત, દૂતી, સહાયકો અને સહાયિકાના કામોનો નાયક કર્મ વિમર્શ નામક--પાંચમા અધ્યાયનું પાંચમું પ્રકરણ પુર્ણ થયું.

इति श्रीवात्स्यायनीय कामसूत्र साधारणे प्रथमेऽधिकरणे
नायकसहाय दूतकर्मविमर्श पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

કામસૂત્રના પાંચમા અધ્યાયની અમૃતલાલતનુજ રમણિકલાલપ્રણીત
તાત્પર્યવ્યંજની નામની ગુજર્ ટીકા સમાપ્ત.

સાંપ્રયોગિકંદ્વિતીયમધિક ગમ

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

રતાવસ્થાપનં પ્રકરણ

[વિભાગ બીજો]

સ્ત્રી—પુરુષનો સહવાસ.

આ શાસ્ત્ર--કામશાસ્ત્ર ત્રણ પુરુષાર્થને એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામ માને છે. આ ત્રણે પુરુષાર્થમાં પહેલો પુરુષાર્થ જે ધર્મને અનુસૂત છે, એટલે અર્થ પણ ધર્મને લઈને કરવો અને કામ પણ ધર્મને લઈને કરવો. આ વાત આગળ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. આપણા ઋષિયો સ્ત્રી સહવાસ કે સ્ત્રી સંભોગને કેવળ આનંદનું નહિ પણ ધર્મનું કાર્ય લેખતા હતા તે છાંદોગ્ય તેમજ ઔદારણ્યક ઉપનિષદો પરથી સાફ જણાઈ આવે આવે છે. છાંદોગ્યના ૨ ગ્લાના ૧૩ માં મંત્ર છે કે:—

उपमन्त्रयते स हिकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रियासहशेते
समुद्गीथः प्रति स्त्री सहशेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं
पारंगच्छति तन्निधनं मेयद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥१॥

અર્થ: (સ્ત્રીને) ઉપમંત્રણુ=સંકેત કરવો તે 'હિકાર' છે: રૂપણુ= તોષણુ કરવું તે 'પ્રસ્તાવ' છે. સાથે શયન કરવું (એક પર્ચક પર ગમન કરવું) તે 'ઉદ્ગીથ' છે. 'સ્ત્રીસંયોગ કરવો તે પ્રતિહાર' છે. સ્પર્શ સુખ સુધી પહોંચવું તે 'નિધન છે'. સંભોગના અંત સુધી પહોંચવું એ એ પૂર્ણ 'નિધન' છે. આ વામદેવ્ય મિથુન વિષે પ્રોત છે.

સામંત્રી ઉપાસનામાં ઉપર પ્રમાણે એ ઉપનિષદમાં લખ્યું છે. ઔદ-
દારણ્યક ઉપનિષદના ૬ના ૨ માં આના ૧૩ માં લખ્યું છે કે:

યોષા વા અગ્નિ ગૌતમ તસ્યા ઉપસ્થ એવ સમિહોમાનિ ધૂમો
યોનિરર્ચિર્યદન્તઃ કરોતિ તેઽક્ષારા અભિનન્દા વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્ને-
તાસ્મન્નૌ દેવારેતોજુહોતિ તસ્યા આહુત્યૈ પુરુષઃ સંભવતિ ॥

અર્થઃ હે ! ગૌતમ ! યોષા પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છે. તેનું ઉપસ્થ એ સમિધ
છે; લોભ (કેશ) એ ધૂમ છે; યોનિ અર્ચિ છે. મૈથુનરૂપ વ્યાપાર તે
અંગાર છે. સુખના લવ એ વિસ્ફુલિંગ—ચિણુગારીઓ છે; આ અગ્નિ
વિષે દેવ રેત-વીર્ય-ને હોમે છે. આ આહુતિથી પુરુષ સંભવે છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે સ્ત્રીસંભોગ તે એક પ્રકારની
અગ્નિની આહુતિ છે. ટૂંકમાં એટલું કે તે એક ધાર્મિક અને મહત્વનું
કાર્ય લેખાતું હતું. સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પણ ઉચ્ચ હતું. કેવળ વિલાસનું
સાધન ન હતું. સ્ત્રી સહવાસ એક પ્રકારનો અગ્નિહોત્ર હતો. આ ઉપરાંત
એ પણ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે કેવળ સંભોગ સુખ તો પશુઓ
પણ પ્રાપ્ત કરે છે. નર જન્મનું સાર્થક્ય કંઈ ઓર છે. ધર્મની ભાવના
સાથે રસ અને અભિનય જ્ઞાન ઈત્યાદિને લઈને તે સુખ પાશવ વૃત્તિથી
ભિન્ન છે. પદ્મશ્રી તેના ‘નાગરસર્વસ્વ’માં કહે છે કે :

किं सौरभेयी शतमध्यवर्तो

वृषोऽपि संभोग सुखं न मुङ्गते ॥

સૌ ગાયની મધ્યે રહેલો વૃષભ—આખલો, સંભોગ સુખ શું નથી
ભોગવતો ? ભોગવે છે. પણ મનુષ્ય જે સુખ ઈચ્છે છે તે તેનાથી ભિન્ન
અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું છે. આજ કારણને લઈને વાત્સ્યાયન મુનિ સામ્પ્રયો-
ગિક અધિકરણમાં સહવાસની રીતો દર્શાવે છે જેથી તેઓ ઉચ્ચતર
સુખને મેળવે.

ગયા અધિકરણના અંતમાં જાણાવ્યું છે કે “અલબ્ધ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત
કરી લેવી. સ્ત્રીને વશ કરવી—વશ કરવાના સાધનને ‘આવાપ’ કહે છે.
જ્ઞાનનું જ્ઞાન હોય નહિં એવા પુરુષથી ‘આવાપ’ શક્ય નથી; એટલા
માટે આવાપનો વિચાર કરવા પહેલાં ‘સામ્પ્રયોગિક’ નામનું પ્રકરણ સૂત્રકાર

કહે છે. આ સાંપ્રયોગિક પ્રકરણમાં પ્રથમ સ્ત્રીપુરુષ સંભોગનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સાંપ્રયોગિક તંત્રના કથનથી સુરત વ્યાપારનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ પ્રમાણાદિક સંભોગ વિષય જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે પ્રમાણે આલિંગન વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીપુરુષમાં પરસ્પર પ્રીતિ જન્મે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુહ્યેન્દ્રિયનાં પ્રમાણ, સંભોગમાં લાગતો સમય, અધિક વા ઓછી કામવાસના એના આધાર પર સુરતના ભેદ કદપવામાં આવ્યા છે. સંભોગ સમયે સ્ત્રીપુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિયોનો સંયોગ, પછી સંભોગ વાસના, અને સંભોગમાં જે સમય લાગે છે—આ વિષયનો વિચારક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કરીને સ્ત્રીપુરુષના ગુહ્યેન્દ્રિયના પ્રમાણ, કાલ અને ભાવ વડે સુરત વ્યવસ્થા—સુરતના ભેદનો વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

નાયક—નાયિકાના ભેદ

શશો વૃષોઽશ્વ इति लिङ्गतो नायकाविशेषाः ॥ ૧ ॥*

નાયિકા પુનર્મૃગી વડવા હસ્તિની ચેતિ ॥ ૨ ॥

* કામશાસ્ત્રના વિદ્વાનોના મતે બીજી તરેહના ભેદ છે. નાયિકાના પાંચ પ્રકારના ભેદ તે આ પ્રમાણે છે (૧) હરિણી, (૨) છાગી, (૩) વડવા, (૪) કરિણી, અને (૫) કરભી. આ પ્રમાણે નાયક પણ પાંચવિધ છે: (૧) મૃગ, (૨) ખડકર—ખડકો, (૩) વૃષ, (૪) તુરગ અને (૫) રાસલ છે. ગુહ્યાંગના પ્રમાણમાં ફરક દાખવ્યો છે. રુદ્રકૃત ‘સ્મરદીપિકા’ છ આંગળનું સાધન છે જેનું તે ‘શશ’; આઠ આંગળ સાધનવાળો ‘મૃગ’; દશ આંગળ મદનદણ્ડ જેનો હોય તે મેઠ: વૃષભ:; અને બાર આંગળવાળો મેઠ: હય: કામ જણાવે છે.

હરિહર ‘શૃંગાર દીપિકા’માં છ, આઠ, દશ અને બાર એ ભેદ પ્રમાણે પશિની, શંખિણી, ચિત્રિણી અને હસ્તિનીના ભેદ કહે છે. પરંતુ ધણા વિદ્વાનો અને તજ્ઞાના મતે આ ભેદ શરીરની ગંધ વિશેષને સંધે છે.

ગુહ્યાંગના પ્રમાણ ઉપરાંત બીજા ગુણો નાયક-નાયિકાના હોવા આવશ્યક છે. ‘નાગર સર્વસ્વ’માંથી હરિણીનું લક્ષણ આપીએ છીએ.

ललितगमना तन्वी श्यामा हिम द्युति शीतला

विकट दशना मंदालापा सुसान्द्र शिरोरुहा ।

ગુહ્યેન્દ્રિય પ્રમાણે શશ (સસલો), વૃષ, અને અશ્વ એમ ત્રણ પ્રકારના નાયક અને (ચોનિની ઊંડાઈ પ્રમાણે) મૃગી, વડવા અને હસ્તિની એમ ત્રણ પ્રકારની નાયિકા છે ॥ ૧, ૨ ॥

જેના યોગે સ્ત્રી અને પુરુષ એવા પ્રકારનો ભેદ સમજી શકાય તે લિંગ—અર્થાત્ કે જન્મતાં આ સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે એ જેના વડે જાણી શકાય તે લિંગ. લોકવ્યવહારમાં તેને મેહન (ગુહ્યેન્દ્રિય) કહે છે. પુરુષોનું ગુહ્યાંગ લાંબુ (ઉચ્ચ) હોય છે અને સ્ત્રીઓનું ઊંડું હોય છે. જેનું પુરુષત્વવ્યંજક ચિહ્ન નહાનું હોય છે તેને શશ કહે છે. જેનું મધ્યમ હોય તેને વૃષ કહે છે, અને જેનું (સાધારણ પ્રમાણથી) મોટું હોય તેને અશ્વ એવી સંજ્ઞા આપે છે. આ નાયકોના ભેદ છે. લિંગભેદને લઈને સંજ્ઞાભેદ કરવો જરૂરનો છે. અર્થાત્ કે ગુહ્યેન્દ્રિયની ઊંડાઈના પ્રમાણમાં નાયિકાની પણ ભિન્ન સંજ્ઞા થવી જોઈએ. આથી ‘શશી’ ‘ધોડી’ એમ ન કહેતાં, ‘મૃગી’ આદિ નવીન સંજ્ઞા પૂર્વાચાર્યોએ વાપરી છે. ‘પુનર’ શબ્દ વિશેષતા દર્શાવવા વાપર્યો છે. ગુહ્યાંગની લંબાઈ, છ, નવ અને પ્યારની હોય તે પ્રમાણે પુરુષને અનુક્રમે શશ, વૃષ અને અશ્વ કહેવામાં આવે છે. પુરુષના ગુહ્યેન્દ્રિયના નિયમાનુસાર—લંબાઈના પ્રમાણમાં—સ્ત્રીઓના ગુહ્યાંગની ઊંડાઈ હોય છે, એમ નિશ્ચિન નથી, પરંતુ કેટલાક ગ્રંથકારે આનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે. પુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિયની લંબાઈ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ગુહ્યાંગની પહોળાઈ અને ઊંડાઈના પ્રમાણમાં મૃગી આદિ ત્રણ ભેદ કર્યા છે.

સમધિકકફા સ્વલ્પાહારા સુગૃહ શિરોસ્થિકા

સુરભિ સુરતાઢવાચ સ્નિગ્ધાનના હરિણીભવેત્ ॥

અર્થ: લલિત ચાલવાળી, તટવી, જેનું શરીર ચંદ્રના કિરણ માફક ઠંડુ છે, વિકટ દાંતવાળી છે, મંદ આલાપવાળી છે, અતિ ઘન કેશવાળી છે, અધિક કફ અને શ્લેષ્મવાળી છે, અલ્પ આહાર કરવાવાળી છે, સુગંધ કોઠાયુક્ત છે, સ્નિગ્ધ આનના છે, તે હરિણી છે. ‘રતિરહસ્ય’માં એના લક્ષણમાં કહ્યું છે કે: નવનીતશીત-વહુલક્ષાસ્મારમ્બુદ્રવા. આ પ્રમાણે ‘અનંતરંગ’, ‘પંચસાયક’ આદિમાં જુદાં જુદાં વિશેષણો નાયિકાઓ માટે છે.

સમ રત અને તેના ભેદ

તત્ર સદશસંપ્રયોગે સમરતાતિ ત્રીણિ ॥ ૩ ॥

પરાપરના સ્ત્રી અને પુરુષ સંબંધને સમરત કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે ॥ ૩ ॥

પ્રથમ સૂત્રમાં નાયક-નાયિકાના જે ભેદ કહ્યા તે પ્રમાણે—અર્થાત્ કે સ્ત્રીપુરુષના ભેદને લઈને સદશ—સમસંભોગ અને વિસદશ—વિષમસંભોગ થઈ શકે છે. એમાં શશનો મૃગી સાથે, વૃષનો વડવા સાથે, અશ્વ જાતિના પુરુષનો હરિતની સ્ત્રી સાથેનો સંભોગ, અન્નેની ગુહ્યેન્દ્રિયની પરાપરતાને લઈને સમરત થશે. સમરત—સંભોગમાં—પરાપરના સંભોગમાં સ્ત્રીના ગુહ્યાંગની જોડાઈ અને પહોળાઈ પુરુષના લિંગની લંબાઈ અને જડી એને લઈ આશ્રય આશ્રયીભાવ સિદ્ધ થઈ અન્નેના યત્રાના સામ્ય થાય છે. સમરતનું આ રહસ્ય છે.

વિષમ રત અને તેના ભેદ

વિપર્યયેણ વિષમાણિ ષટ્ । વિષમેષ્વપિ પુરુષાધિક્યં ચેદનન્ત-
રસંપ્રયોગે દ્વે ઉચ્ચરતે । વ્યવહિતમેકમુચ્ચતરરતમ્ । વિપર્યયે પુનર્દ્વે
નીચરતે । વ્યવહિતમેકં નીચતરરતં ચ । તેષુ સમાનિ શ્રેષ્ઠાણિ ।
તરશન્દાક્રિંતે દ્વે કનિષ્ઠે । શેષાણિ મધ્યમાણિ ॥ ૪ થી ૧૧ ॥

વિપર્યય હોય તો—સ્ત્રી અને પુરુષમાં જે સામ્ય ન હોય તો વિષમરત થાય છે. આના છ પ્રકાર છે. વિષમ રતમાં સુદ્ધાં જે પુરુષનું (ગુહ્યાંગ) મોટું હોય તો અનંતર સંપ્રયોગ નામના બે ઉચ્ચરતાના પ્રકાર થાય છે. (પુરુષનું ગુહ્યાંગ મોટું હોય તો) વ્યવહિતરત સંપ્રયોગ થાય છે તેજ ઉચ્ચતર રત છે. પરંતુ આ ઉચ્ચતર રતના વિપર્યયથી નીચ રતના બે પ્રકાર થાય છે. આ નીચ રતમાં પણ જે વ્યવહિતત્વ હોય તો નીચતર રત થાય છે. આનો

એક જ પ્રકાર છે. આમાં સમરત એ શ્રેષ્ઠ છે. ઉચ્ચતર અને નીચ-
તર એ બંને રત અધમ છે. બાકીના રત મધ્યમ છે. ॥ ૪-૧૧ ॥

શશ પુરુષનો વડવા કિંવા હસ્તિની સ્ત્રી સાથે, વૃષ પુરુષનો મૃગી
કિંવા હસ્તિની સાથે, અશ્વનો મૃગી કિંવા વડવા સાથેનો પરસ્પર સંબંધ,
ગુહ્યાંગની અસમાનતાને લીધે બરાબર ન (વિસદૃશ સંપ્રયોગ) હોવાથી
વિષમરત કહેવાય છે. યંત્રો (ઇદ્રિયોની) ની વિષમતાને લઈને વિષમરતના
પ્રકાર થાય છે.

જો પુરુષનું ગુહ્યાંગ સ્ત્રીના ગુહ્યાંગ કરતાં મોટું હોય એટલે પુરુષનું
મોટું હોય અને સ્ત્રીનું નાનું હોય તો અનંતર સંપ્રયોગ વા વ્યવ્યહિત
એવા બે પ્રકાર થાય છે. આ રતમાં અશ્વ જાતિના પુરુષનો વડવા સાથે,
તેજ પ્રમાણે વૃષનો મૃગી જાતિની સ્ત્રી સાથે સમાગમ વિષમ હોવા છતાં
એ ઉચ્ચ રત છે કારણ કે પુરુષનું ગુહ્યાંગ સ્ત્રીના ગુહ્યાંગ કરતાં વધારે મોટું
હોવાથી સર્વતોપરિ વ્યાપીને સંભોગવ્યવહાર કરે છે.

અશ્વનો વડવા સાથે, વૃષનો મૃગી સાથેનો સંબંધ એ વિલોપ હોવાથી
અનંતર સંપ્રયોગ છે. અનંતર સંપ્રયોગ પાસે પાસેનો. પુરુષના અધિકપણને
લઈને આને ઉચ્ચરત એ વિશેષણ આપ્યું હોવા છતાં વ્યવ્યહિત સંપ્રયોગ
અશ્વ અને મૃગીનો સંબંધ—અને અનંતર સંપ્રયોગ ઉચ્ચરત કરતાં શ્રેષ્ઠ
—ઉચ્ચતર રત છે. આ પ્રકારના રતમાં રતિક્રીડામાં પુરુષનું સ્ત્રીના ગુહ્યાંગ
કરતાં પ્રમાણમાં વધારે મોટું હોવાથી આ પ્રકારની ક્રીડામાં થતો સંભોગ
વ્યાપાર ત્રાસદાયક હોય છે અને પ્રવત્નપૂર્વક કરવો પડે છે.

ઉચ્ચરતથી ઊલટા નીચ રતના બે પ્રકાર છે. આગળ અનંતર
સંપ્રયોગમાં જણાવી ગયા કે તેમાં સ્ત્રી પુરુષના ગુહ્યાંગની વિષમતા હોય
છે—એમાં પુરુષનું અંગ સ્ત્રીના અંગ કરતાં મોટું હોય છે. જો સ્ત્રીનું
ગુહ્યાંગ—મદનમંદિર પુરુષના કરતાં મોટું હોય તો, જેમ કે શશનો વડવા
સાથે અથવા વૃષનો હસ્તિની સાથેનો રત—સંબંધ—(સમરતથી) અનુલોમ
એટલે ઊલટો હોવાથી નીચરત છે. આ રતના બે પ્રકાર છે. આ રતમાં

પુરુષનું ગુલાંગ—મદનદણ્ડ—અતિ નાનો હોવાથી સ્ત્રીના મદનમંદિરમાં પૂરેપૂરો વ્યાપ્તો ન હોવાને લીધે જે સંભોગ—વ્યવહાર થાય છે તે નીચરત છે. આમાં પણ શશ જાતિના પુરુષનો હસ્તિની સાથે જે રત થાય તે વડવા જાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યવધાન કરેલો હોવાથી—નીચરત છે. કારણ એ છે કે આમાં જે સંભોગ વ્યવહાર થાય છે તેમાં સ્ત્રીનું મદનમંદિર પૂરેપૂરું વ્યાપ્ત થતું નથી. રતના જે ભેદ સમ અને વિષ વગેરે કહ્યા તેમાં ઉત્તમ ક્રિયો? મધ્ય ક્રિયો? અને અધમ ક્રિયો તે જણાવે છે. રતના એકંદર નવ પ્રકાર કહ્યા. તેમાં વિષમ છ પ્રકારના કહ્યા છે, તેના કરતાં સમરતના ત્રણ પ્રકાર શ્રેષ્ઠ છે. સમરતમાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષનાં મદનપંત્ર સમાન હોવાથી અન્યોન્યના સંભોગમાં અત્યંત સુખ મળે છે. ‘તર’ શબ્દથી જે રત વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે બંને વિષમ હોવાથી—બંનેની ઈન્દ્રિયોના પ્રમાણમાં ફેર હોવાથી—અધમ છે. ઉચ્ચતર રતમાં પુરુષનો મદનદણ્ડ મોટો હોવાથી સંભોગ વખતે વધારે ધર્ષણથી સ્ત્રીને પીડા થાય છે. નીચતર રતમાં સ્ત્રીનું મદનમંદિર ઊંડું અને પહોળું હોવાથી પુરુષનો મદનદણ્ડ પૂરેપૂરો અંદર ન જવાથી ઢીલો રહે છે, તેથી સંભોગ વખતે સ્પર્શસુખ પૂરેપૂરું અનુભવાતું નથી. આથી આ બંને ઉચ્ચતર રત અને નીચતર રત અધમ—હલકા પ્રકારના છે.

ઉચ્ચરત અને નીચરત એ દરેકના બે પ્રકાર થાય છે, એકંદરે પ્રકાર ચાર છે. આ ચાર પ્રકાર મધ્યમ છે. આ પ્રકારમાં ઈન્દ્રિયોનું અત્યંત ધર્ષણ પણ થતું નથી તેમ આધિક ઢીલાપણું—શિથિલતા—પણ આવતું નથી. તેથી સ્ત્રી પુરુષ બંનેને સ્પર્શ સુખ સરખું જ મળે છે.

તત્રાપિ મધ્યમાનાં વિશેષાહ—

મધ્યમાં શ્રેષ્ઠત્વ નહિ તો કંઈ વિશેષત્વ છે તે જણાવે છે:—

સામ્યેડચાક્ષ્ણીનીચાક્ષાજ્ઞાય ઇતિ પ્રમાણતો નવ રતાનિ ॥૧૨॥

મધ્યમ રતમાં નીચ રત કરતાં ઉચ્ચ રત શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણાનુસાર સુરતના નવ પ્રકાર થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

મધ્યમ રતમાં જ્યેષ્ઠ—કનિષ્ઠ—ઉત્તમ અને અધમ—એવું કંઈ નથી, છતાં સામ્ય—મળતાપણું છે, છતાં નીચરત કરતાં ઉચ્ચરત એ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ઉચ્ચરતમાં પુરુષના મદનાંકુશ (ઈન્દ્રિય) કરતાં સ્ત્રીનું મદનમંદિર નાનું હોય છે છતાં તે ઉત્કુલ્લક વગેરે આસનના યોગે જઘન ભાગ પસારીને પહેળો કરીને મદનદણ્ડને પ્રવેશ કરાવી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થયેલી—કંકુ—ખાજ સારી રીતે મટાડી શકાય છે. આથી તેને અધિક સુખનો લાભ મળે છે. પરંતુ નીચરતમાં ‘સંપુટક’ વગેરે આસનથી જઘન ભાગને સંકુચિત કરી શકે છે છતાં કંકુનો (ખાજનો) ઉપશમ થઈ શકતો નથી. કાઠિએ કહ્યું છે કે: “અદ્ય સાધનવાળો—જેના મદનદણ્ડની લંબાઈ પહેળાઈ કમી છે એવો માણસ ધણા વખત સુધી સંભોગ કરે—સંભોગમાં બહુ વાર લગાડે—છતાં તેનાથી સ્ત્રીની કંકુ—અંદરની ચળ મટાડી શકાતી નથી, આથી તે સ્ત્રીને પ્રિય થતો નથી.”

ભાવતો રતાવસ્થાપનમાહ—

ભાવાનુસારે—માનસિક વૃત્તિ પ્રમાણે રતના ભેદ જણાવે છે—

સહવાસના ભેદ.

यस्य संप्रयोगकाले प्रीतिरुदासीना वीर्यमल्पं क्षतानि च न
सहते स मन्दवेगः ॥ ૧૩ ॥

સંભોગ વખતે જે પુરુષની પ્રીતિ ઉદાસીન હોય છે, વીર્ય-ક્ષણુ અલ્પ હોય છે, નાયિકાએ કરેલા દંતક્ષત અને નખક્ષતને જે સહન કરી શકતો નથી, તે પુરુષને મંદવેગ કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

ભાવ એટલે પ્રીતિ કિંવા સંભોગની ઇચ્છા. સંભોગ સમયે જે સમય લાગે છે તેને કાળ કહે છે. ભાવ પછી કાળ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તે ફળરૂપ નથી. માટે તેનો (કાળનો) વિચાર કરવા પહેલાં ભાવ પ્રમાણે સુરતનું વર્ણન શરૂ કરીએ છીએ. ભાવ જે પ્રકારના છે: (૧) હેતુરૂપ અને (૨) ફળરૂપ. જેને કામિત્વ સંગોભોગની ઇચ્છા—કહે છે, તે હેતુરૂપ

ભાવ છે. કારણ કે આહ વગર—સંભોગની છત્રા વગર સંભોગ—સુરત કાર્ય સંભવતું જ નથી. સંભોગ થયા પછી સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ જે થાય છે તેને ક્ષણરૂપ ભાવ કહે છે. આવા હેતુકલાત્મક ઉભય પ્રકારના ભાવને લક્ષ્મીને સુરતના અનેક ભેદ થાય છે. મૃદુ, મધ્ય અને અતિ માત્ર (ચેક) એવા ભાવના ત્રણ પ્રકાર છે. સંભોગ સમયે જેની પ્રીતિ ઉદાસીન હોય છે—જેને કામેચ્છા ન્યૂન હોય છે, કિંવા રતિસુખ કમી હોય છે, તેજ પ્રમાણે જેનો સંભોગવ્યાપાર મંદ હોય છે, શુક્ર—ધાતુ થોડી હોય છે, અને નાયિકાએ કરેલા દંતક્ષત અને નખક્ષત અને ખીજા પ્રહાર સહન કરી શકતો નથી, તે મૃદુ ભાવવાળો હોવાથી મંદવેગ—મૃદુ રાગવાળો કહેવાય છે.

તદ્વિપર્યયે મધ્યમચ્છન્દવેગૌ ભવતઃ । તથા નાયિકાઽપિ ॥૧૪-૧૫॥

મંદવેગથી ઊલટા મધ્યવેગ અને ચંડવેગ એમ બે પ્રકારના નાયકો છે. આ પ્રમાણે નાયિકા પણ ત્રણ પ્રકારની છે. ॥ ૧૪-૧૫ ॥

મંદવેગથી ઊલટા પ્રકારનો મધ્ય અને ચંડ વેગ નાયક હોય છે. સંપ્રયોગ વખતે—સંભોગમાં જેની પ્રીતિ મધ્યમ હોય, વીર્ય મધ્યમ હોય, નખદંત ક્ષતાદિ પ્રહાર પણ મધ્યમ રીતે સહન કરી શકતો હોય, મધ્યમ રાગવાળો હોય તે મધ્ય વેગ નાયક કહેવાય છે. રત વખતે જેની પ્રીતિ અધિક હોય, વીર્ય અધિક હોય, જે નખદંત ક્ષતાદિ પ્રહાર અધિક સહન કરી શકતો હોય, જેની કામેચ્છા પ્રચંડ હોય, તે ચંડવેગ નાયક છે. મંદ-વેગાદિ પુરુષ પ્રમાણે, મંદ, મધ્ય અને ચંડ વેગવાળી એમ નાયિકાન પણ ત્રણ પ્રકાર છે.

અત્રાપિ પ્રમાણવદેચ નવરતાનિ ॥ ૧૬ ॥

લિંગ પ્રમાણ લેદથી જેમ રતના નવ પ્રકાર થાય છે, તેજ અહીં ભાવ પ્રમાણે પણ નવ ભેદ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

સમરતના ત્રણ ભેદ અને ત્રિષમરતના છ ભેદ, એમ રતના નવ ભેદ ગુણાંગ પ્રમાણે આગળ કહ્યા છે તે પ્રમાણે ભાવાનુસાર પણ નવ થાય છે.

તદ્વત્કાલતોઽપિ શીઘ્રમધ્યચિરકાલા નાયકાઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રમાણ, અને ભાવની માફક નાયક અને નાયિકાના શીઘ્રકાળ, મધ્યકાળ અને ચિરકાળ એવા ત્રણ ભેદ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

જે પ્રમાણે ભાવ અને પ્રમાણથી રતના નવ ભેદ થાય છે તે પ્રમાણે કાળના પણ નવ ભેદ થાય છે. ભાવ—કામેચ્છા ઉત્પન્ન થવાને માટે નિમિત્ત અને અનાર કાળના પણ શીઘ્રકાળ, મધ્યકાળ અને ચીરકાળ એવા ત્રણ ભેદ થાય છે. જેની રતિ જલદી—શીઘ્રકાળમાં ખત્રાસ થાય તે પુરુષ વા સ્ત્રી શીઘ્રકાળ સંસૃક કહેવાય. જેની રતિ લાંબે વખતે થાય તે સ્ત્રી વા પુરુષ ચીરકાળ સંસૃક કહેવાય અને જેનું ક્ષરણ અતિ શીઘ્ર પણ નહિ તેમ અતિ લાંબે કાળે પણ ન થાય તે ‘મધ્યકાળ’ કહેવાય. સૂત્રમાં જે કે નાયક શબ્દ છે, પણ એનો અર્થ નાયક અને નાયિકા છે.

તત્ર સ્ત્રિયાં વિવાદઃ ॥ ૧૮ ॥

આમાં સ્ત્રીઓને માટે માત્ર મતભેદ છે. ॥ ૧૮ ॥

કાળ પ્રમાણે જે ભેદ કહ્યા તેમાં તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ભેદ બાબતમાં કામશાસ્ત્રના આચાર્યોમાં મતભેદ છે.

તત્રોદાલકર્મતમ્—

ઓદાલકીનો મત એવો છે કે—

ન સ્ત્રી પુરુષવદેવ ભાવમધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

સ્ત્રી પુરુષની માફક ભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી. ॥ ૧૯ ॥

સ્ત્રીનું સુખ પુરુષની બરાબર નથી હોતું. કારણ કે પુરુષોને વીર્યનું ક્ષરણ થાય છે—પુરુષોને જેવો વીર્યપાત થાય છે તેવો સ્ત્રીઓને થતો નથી; કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વીર્ય હોતું નથી.

કિમર્થં તર્હિ પુરુષેણ સંપ્રયુજ્યતે इत्याह—

ત્યારે સવાલ એ છે કે શા માટે સ્ત્રીઓ પુરુષની સાથે સંભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ?

सातत्यात्त्वस्याः पुरुषेण कण्डूतिरपनुद्यते ॥ २० ॥

પુરુષના સાધનથી (ઇન્દ્રિયથી) થતો સંબંધ તેની ખાજને-
ચળને મટાડે છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્ત્રીના ગુહાંગમાં કૃમિ સ્વાભાવિક હોય છે, તેથી ખાજ પણ સ્વા-
ભાવિક રીતે થાય છે. (આ ખાજ પુરુષની ઇન્દ્રિયના ધર્ષણ—એક સરખા
ધર્ષણથી મટે છે) એક સ્થળે કાઈ એ કહ્યું છે કે—

સ્ત્રીના ગુહાંગમાં રક્તથી* સૂક્ષ્મ, મૃદુ, મધ્ય અને ઉગ્ર કૃમી (કીડા)
ઉત્પન્ન થાય છે, આથી ત્યાં ખાજ થઈ આવે છે. આ કંડુ—ખાજનું
ઉપશમન સંભોગ સમયે પુરુષના મદનદણ્ડના એક સરખા રગડવાથી મટે
છે. જો આમાં કાઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ થાય, તો બમણી ચળ જોડે
છે વા કામોન્માદ થાય છે.

अपश्येष्वाह सा स्वयमपनयतीति चेदाह—

આ કંડુનો ઉપશમ પુરુષના સંભોગ સિવાય ખીજ સાધનથી પોતે
કરી શકે ખરી છતાં.

सा पुनराभिमानिकेन सुखेन संसृष्टा रसान्तरंजनयति ॥ २१ ॥

કંડુનો ઉપશમ (ચળનું મટવું) જો આભામતિક સુખને
લઇને થયું હોય તો એક પ્રકારના નિરાળા રસને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥ ૨૧ ॥

કાનમાં ખજવાળ ઉત્પન્ન થાય તો સળીથી કે કાંડી ધસવાથી મટે
છે. તે પ્રમાણે ગુહાંગમાં ઉત્પન્ન થયેલી ખજવાળ કૃત્રિમ સાધનથી મટાડી
શકાય છે. તથાપિ, ચુસ્મન આલિંગન વગેરે સુખોત્પાદક ક્રિયા દ્વારા પુરુષ

* રક્તથી એટલે લોહીથી નહિ પણ રક્તદર્શનથી—જનુસાવાથી.

સાથે સંભોગ કરવાથી ખજવાળ મટવાનું સુખ કંઈ ઓર પ્રકારનું હોય છે. કહેવાની મતક્ષય એ છે કે સુખ્યન આલિંગન વડે જે સુખ થાય છે. તે સુખ ખજવાળ મટવાવાળા સુખની સાથે મળવાથી કંઈ ઓર પ્રકારનો આનંદ નિર્માણ થાય છે.

तस्मिन्स्वबुद्धिरस्याः ॥ २२ ॥

તે વિશિષ્ટ રસમાં જ—આનંદમાં જ સ્ત્રીને સુખબુદ્ધિ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

રસાંતરમાં સુખબુદ્ધિ છે. સુખ્યન આલિંગન વગેરે સુખની સાથે પુરુષ સંભોગથી ખજવાળ મટવી તેમાંજ સ્ત્રી ખરું સુખ અનુભવે છે. કેવળ ખાજ મટાડવી એ તો ગૌણ બાબત છે. શુકના પતનથી જેમ પુરુષને સુખ થાય છે, તેમ શુક નહિ હોવાથી સ્ત્રીને તેમ થતું નથી. સ્ત્રીમાં શુક જ નથી તો તેનો પાત ક્યાંથી થાય? વળી પુરુષસમાગમની શરૂઆત થતાંજ ખજવાળ મટવાનું સુખ (એક સરખા ઘર્ષણથી) એક સરખું મળે છે, પણ પુરુષને એક સરખું સ્ત્રીના જેવું મળતું નથી. શુક પડે છે ત્યારે—તે ક્ષણે સુખ મળે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષના રતિ સુખનાં સ્વરૂપથી અને કાળથી ફરક છે માટે કાળ અને ભાવ પ્રમાણે સુરત નવ પ્રકાર કહ્યા તે શક્ય નથી.

पुरुषमीतेश्चानभिज्ञत्वात् ॥ २३ ॥

સુખ એ મનનો ધર્મ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એ બન્નેના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ મનનો ધર્મ હોવાથી—મન જ જાણી શકતું હોવાથી—બીજાને પ્રત્યક્ષપણે જણાતું નથી. જો આમ છે તો સંભોગથી પુરુષને સુખ થાય છે અને સ્ત્રીને નથી થતું એ શી રીતે જાણ્યું? સ્ત્રીનું સુખ પુરુષને અને પુરુષનું સુખ સ્ત્રીને પ્રત્યક્ષ સમજવું શક્ય નથી. સૂત્રમાં ‘ચ’ એ સ્ત્રીની પ્રતીતિનો બોધક છે. ॥ ૨૩ ॥

સહવાસનું સુખ કેવું ?

કથં તે સુખમિતિ પ્રવ્દુમશકયત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

‘તને સુખ કેમ થાય છે ? એવું પૂછવું શક્ય ન હોવાથી—
પૂછીને આ વાતનો નિર્ણય નથી કરાતો તેથી— ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રી પુરુષના જેવો સંભોગવ્યાપાર શરૂ કરે તો (પુરુષ થાકી જાય અથવા સ્ત્રી પુરુષને કેવા પ્રકારનું સુખ મળે છે તે જાણવા સારુ પુરુષના ઉપર સૂઈ પુરુષની માફક વ્યાપાર આરંભે, તો) પુરુષ સુખની કલ્પના તેને આવવી શક્ય નથી. (સ્ત્રી ભાવસુખને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવું શક્ય નથી.) કારણ સંભોગથી મળતું સુખ ખજવાળ મટવાને લઈને છે કે શુક્રપતનને લઈને છે, એનો નિશ્ચય તેને માટે શક્ય નથી. આથી આપણી માફક શુક્રપતનથી તેને સુખ થાય છે એમ પુરુષે શી રીતે સમજવું ? કદાચિત્ કહો કે તેને પૂછીને તેનો નિર્ણય કરવો તો તેને એમ પૂછવું શક્ય નથી. કારણ એ છે કે શુક્રપાતથી જે સુખ થાય છે તેની કલ્પના સ્ત્રીને હોતી નથી અને ખજવાળથી જે સુખ થાય છે તેની કલ્પના પુરુષને હોતી નથી. આથી ઉભયને—ખન્નેને સુખ વિષે પ્રશ્ન કરવો નિરર્થક છે. આમ જ્યારે પ્રશ્નજ શક્ય નથી ત્યારે ઉત્તરની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? ઉપરાંત સ્ત્રી પુરુષના પરસ્પર સંભોગથી થતું સુખ મનોધર્મ હોવાથી શબ્દથી તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. આથી પુરુષને સંભોગ-સુખથી જે આનંદ મળે છે તેવો સ્ત્રીને મળતો નથી એવો પ્રશ્ન શી રીતે થઈ શકે ?

કથમેતદુપલભ્યત इत्याशङ्कयौहालिकरुपलब्धयुपायमाह—

સ્ત્રીઓ પુરુષની માફક ભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી—પુરુષ પ્રમાણે સ્ત્રીને સુખ થતું નથી, એ શી રીતે જાણ્યું. એવી આશંકાનું સમાધાન ઔદાલકિના મત પ્રમાણે કહે છે.

કથમેતદુપલભ્યેત્તિ ચેત્ પુરુષો હિ રતિમધિગમ્ય સ્વેચ્છયા
વિરમતિ, ન સ્ત્રિયમપેક્ષતે, ન ત્વેયં સ્ત્રીત્યૌદાલાકિઃ ॥ ૨૫ ॥

આ રી રીતે જાણ્યું એમ જો પૂછો તો, કહીશું કે, પુરુષ
સંભોગ સુખનો અનુભવ લઈ પોતાની ઇચ્છાથી સંભોગ
વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. પછી સ્ત્રીની અપેક્ષા તેને હોતી
નથી. પરંતુ સ્ત્રીઓનું આમ નથી એવો ઔદાલિક આચાર્યનો
મત છે ॥ ૨૫ ॥

પુરુષ વીર્યક્ષરણ થતાં સુખનો અનુભવ લઈ આપોઆપ સંભોગ
વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. સંભોગ સુખની ઇચ્છા રાખનાર સ્ત્રી તરફ
જોતો નથી, પણ સ્ત્રીઓનું આમ નથી. જો સ્ત્રીઓને વીર્યપાતનું સુખ
પુરુષની માફક મળતું હોય તો તે પ્રાપ્ત થયા પછી તેને પુરુષની આવશ્યકતા
ન રહેવી જોઈએ અને આપોઆપ મદનાંકુશને દૂર કરી સંભોગવ્યાપારમાંથી
નિવૃત્ત થવી જોઈએ; પણ પુરુષ આનંદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વ્યાપારમાંથી
નિવૃત્ત થાય છે તેમ તે થતી નથી અને એક પુરુષથી સમાગમ કર્યા પછી
તરત જ તે સ્થિતિમાં બીજા પુરુષની અપેક્ષા રાખે છે. એવી કેટલીક
સ્ત્રીઓ જોવામાં આવી છે કે એક પુરુષની સાથે સંભોગ કરી, તે નિવૃત્ત
થયો કે તરત જ તેવી સ્થિતિમાં બીજા અનેક પુરુષની સાથે સંભોગ કર્યો
છે. માટે જ કાઈએ કહ્યું છે કે:—

“કેટલાંય કાષ્ટ નાંખો પણ અગ્નિની તૃપ્તિ થતી નથી; કેટલીયે નદીઓ
સમુદ્રને મળે પણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી, અનેક પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરવા
છતાં કાળનું પેટ ભરાતું નથી તેમ અનેક પુરુષોનો ભોગ લેવા છતાં તેને
સંતોષ થતો નથી.” આ પરથી જણાય છે કે જેવી રીતે પુરુષ જે
પ્રમાણે વીર્ય સ્ખલીત થયા પછી સુખ પ્રાપ્ત કરી સંભોગ ક્રિયામાંથી
આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે તેમ સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી વિરામ પામતી નથી,

તેથી વીર્યક્ષરણ થતું સુખ તેને મળતું નથી. આ પ્રમાણે પુરુષના અને સ્ત્રીના રતિસુખમાં આટલો ભેદ છે.

તત્રૈતત્સ્યાચ્ ચિરવેગે નાયકે સ્ત્રિયોઽરજ્યન્તે શીઘ્રવેગસ્ય
ભાવમનાસાઘાવસાનેઽભ્યસુયિન્યો ભવન્તિ, તત્સર્વં ભાવપ્રાપ્તેર-
પ્રાપ્તેશ્ચ લક્ષણઃ ॥ ૨૬ ॥

ચિરવેગ નાયક પર સ્ત્રીઓનો પ્રેમ હોય છે—(વધારે વખત સુધી સંભોગ કરનાર=ચિરવેગનાયક), અને એથી ઊલટું શીઘ્રવેગ નાયક (જલ્દીથી રખલિત હોનાર) સાથે સંભોગ પૂરો કર્યા પછી તૃપ્તિ ન થવાથી વિરક્ત થાય છે—ભાવને પ્રાપ્ત ન થવાથી નાયકનો દ્વેષ કરે છે—અનુરક્તિ અને વિરક્તિ એ, સંભોગથી સ્ત્રીને સુખપ્રાપ્તિ થઈ કિંવા નહિ એનું લક્ષણ છે. ॥ ૨૬ ॥

સ્ત્રીઓ પોતે રવેચ્છાથી સંભોગ વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત થતી નથી તેથી વીર્યક્ષરણ થતી વખતનો આનંદ તેને મળતો નથી, એમ કહેવામાં કંઈ તથ્ય નથી. કારણ કે પોતાની ઈચ્છાથી સ્ત્રી સંભોગવ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત ન થાય તથાપિ જે પુરુષની સાથે સંયોગમાં જોડાય છે તે પુરુષ પર તેનો પ્રેમ થાય તો જાણવું કે વીર્યપાતથી એને સુખ થાય છે. આમ અનુમાન થઈ શકે છે. જે પુરુષ ધણા સમય સુધી વેગથી સંભોગ કરો વીર્યપાત થયા પછી નિવૃત્ત થાય છે તે પુરુષો પર સ્ત્રીઓ પ્રેમ કરે છે. જે પુરુષ થોડા સમયમાં પોતાનું કામ પતાવી અલગ થાય છે તેવા પુરુષોનો સ્ત્રીઓ દ્વેષ કરે છે. આમ અનુરાગ અને વિરાગ એ જ સંભોગક્રિયાથી સુખ ઉત્પન્ન થયું કે નહિ એ બતાવી આપે છે. અનુરાગ એ બતાવી આપે છે કે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે અને વિરાગ તો સુખનો અભાવ જ સૂચવે છે. આમ અનુરાગ અને વિરાગ, સ્ત્રીઓની માફક પુરુષોમાં જણાય છે. પુરુષાગ્નિ સુરત-ક્રીડામાં જો સંભોગક્રિયા લાંબા વખત સુધી રહે તો તેથી સ્ત્રી ચિરવેગ છે. આથી સંભોગથી તૃપ્તિ પામેલો પુરુષ તેવી સ્ત્રી પર પ્રેમ કરે છે; અથવા

તો સંભોગવ્યાપાર થોડી વાર ટકે તો મનમાં અસંતોષ અનુભવે છે કે આ સ્ત્રી શીઘ્રવેગ છે અને એથી કદાચ તેનો તે તિરસ્કાર કે દ્વેષ કરે છે. પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો પર અનુરાગ કરે છે. આ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીઓને પણ વીર્યધારણથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ત્વ ન ॥ ૨૭ ॥

એ ચિહ્ન નથી. ॥ ૨૭ ॥

અનુરાગ ભાવપ્રાપ્તિ જણાવે છે. સ્ત્રી પુરુષોનો એકમેક પર થતો પ્રેમ એ કામતૃપ્તિનું ચિહ્ન છે એ બરાબર વાત નથી. કારણ એમ છે કે જો અનુરાગ એ વાસનાતૃપ્તિનું અસાધારણ કારણ હોત તો કદાચ તેમ કહી શકાત, પરંતુ અનુરાગ એ જેમ વાસનાતૃપ્તિનું કારણ છે તેમ તે અજવાળ મટાડવાનું પણ કારણ છે. આ હેતુ ઉભય સાધારણ—બન્નેમાં સામાન્ય—હોવાથી કેવળ કામવાસનાની તૃપ્તિ થાય છે એમ અનુમાન સચુકિતક નથી.

કણ્ઠુતિપ્રતીકારોઽપિ हि दीर्घकालं प्रिय इति ॥ ૨૮ ॥

કંડુનો ઉપશમ દીર્ઘકાળ સુધી થવાથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સંભોગવ્યાપાર લાંબા વખત સુધી ચાલતો રહેવાથી અજવાળ મટે છે. આથી કરીને એ પણ સંભવિત છે કે આ કારણને લઈને સ્ત્રીનો પ્રેમ પુરુષ પર ચોંટે. સ્ત્રીનો અનુરાગ થાય છે એટલા પરથી વીર્યક્ષરણ જન્ય સુખને લીધે જ પ્રેમ ચાહે છે એમ કહેવું સાધાર નથી.

एतदुपपद्यत एव ॥ ૨૯ ॥

આવો અનુરાગ ઉત્પન્ન થવો એ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૨૯ ॥

કંડૂપશમનથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું યુક્તિસંગત નથી એમ નથી. વીર્યપાત જ અનુરાગ થવાનું મુખ્ય કારણ છે એમ પણ નથી.

ધારે કે વીર્યપાત થયો અને ખાજ મટી નહિ તો અનુરાગ ઉત્પન્ન નહિ થાય. વીર્યપાતથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે કે ખાજ મટવાથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. તાત્પર્ય એ છે કે અનુરાગ એ જેમ નિર્ણાયક નથી તેમ વિરાગ પણ સંભોગ—સુખની ઉત્પત્તિ શાને લઈને તે માટે નિર્ણાયક નથી.

તસ્માત્સંદિગ્ધત્વાદલક્ષણમિતિ ॥ ૩૦ ॥

માટે—અનુરાગ અને વિરાગ—સંદિગ્ધ હેતુ હોવાથી તે સંભોગ-જન્ય વિશિષ્ટ સુખનું ઘોતક—સૂચવનાર—નથી. ॥ ૩૦ ॥

અનુરાગ અને વિરાગ ઉભય સંદિગ્ધ છે. અનુરાગ અને વિરાગ સાથી થાય છે ? વીર્યપાતથી કે ખાજ મટવાથી ? આ બન્નેમાં સંશય છે. કારણ કે વિસૃષ્ટિ સુખ મળવાથી રાગ અને ન મળવાથી દ્વેષ થાય છે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તે બન્ને સ્થળે વર્તમાન હોવાથી, ઇચ્છાનુસાર સંભોગ-સુખમાંથી નિવૃત્ત થવું વા ન થવું એ જ સંભોગજન્ય સુખદુઃખનું ઘોતક છે. તાત્પર્ય કે પુરુષોને જેવું વીર્યપાત સમયે સુખ મળે છે તેવું સ્ત્રીઓને મળતું નથી.

યતદેવ મતમૌ તલ્કિંગીતેન શ્લોકેનાહ—

આ સંબંધે ઔદાલકિ એક શ્લોકમાં સ્પષ્ટ ગાય છે કે—

સંયોગે યોષિતઃ પુંસા કણ્ડાતેરપ્ ચતે ।

તત્કાભિમાનસંસૃષ્ટં સુતમિત્યભિધીયતે ॥ ૩૧ ॥

પુરુષના સાથે સમાગમ કરતાં, સ્ત્રીને કંડુનો ઉપશમ થાય છે—ખાજ મટે છે. તેથી થતા સુખની સાથે સુખનાદિ આલિમાનિક સુખનું મિશ્રણ થાય તો તેને સ્ત્રીઓ અપૂર્વ આનંદ—રતિસુખ કહે છે. ॥ ૩૧ ॥

કંડુના ઉપશમનથી—ખાજ મટવાથી જે સુખ થાય છે તેની સાથે

ચુરખન આલિંગનાદિ આભિમાનિક સુખ મળે તો એ બન્નેના મિશ્રણથી અપૂર્વ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા સુખને સ્ત્રીઓ સુખ કહે છે--ખરું સુખ તે આ મિશ્રણજન્ય છે.

બાહ્યવ્યવસ્થા—

આ સંબંધમાં બાહ્યવ્યવસ્થા મત જણાવે છે.

સાતત્યાશ્રુવતિરારમ્ભાત્પ્રમૃતિ ભાવમધિગચ્છતિ પુરુષઃ પુનરન્ત એવ ॥ ૩૨ ॥

યુવતીને સંલોગના આરંભથી જ એક સરખો નિરંતર આનંદ મળવે છે, જ્યારે પુરુષ વીર્યપાત સમયે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે—આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

બાહ્યવ્યવસ્થા મત એવો છે કે વિસૃષ્ટિ સુખ—વીર્યપાત જન્ય સુખ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને મળે છે. સંલોગનો આરંભ થતાંની વારથી સ્ત્રીને સુખ મળતું રહે છે. જેમ એક દૂટેલા વાસણમાંથી પાણી એકસરખું ગળતું રહેવાથી તે ભીંજાયેલું રહે છે, તેમ પુરુષના મદનાંકુશનો યોગ થતાંની સાથે તેનું શુદ્ધાંગ એકસરખું ભીનું રહે છે. આ અનુભવસિદ્ધ બીના છે. પુરુષને સ્ખલિત થતાંની વાર સુખ થાય છે અને સ્ત્રીને આરંભથી જ મળે છે; પણ પુરુષ અંતમાં ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે—છેવટે સુખ મળે છે. કારણ કે છેવટે સ્ખલિત થાય છે. આ યથાર્થ છે.

एतदुपपन्नतरम् ॥ ३३ ॥

આ (બાહ્યવ્યવસ્થા મત) અત્યંત ઉપપન્ન છે. ॥ ૩૩ ॥

વીર્યક્ષરણથી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને સુખ થાય છે. આ બાહ્યવ્યવસ્થા મત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી ખરાબર છે. સ્ત્રી અને પુરુષના સુખાનુભવ કાળમાં માત્ર ફરક છે. આથી કરીને કાલ પ્રમાણે રતના નવ ભેદ અહીં સંભવતા નથી. વીર્યપાતજન્ય સુખ સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને સમાન હોવાથી ભાવજન્ય નવ પ્રકાર થઈ શકે છે.

નનુ તત્કાલઃ । ઋણસ્વભાવત્વાદપનુદ્યમાનઃ કિલ્લચતાંત્યા —

સ્ત્રીનું યંત્ર પણ જેવું છે અને સંભોગ સમયે આધાતને લીધે પાણી ઝરે છે અને તેથી સ્ત્રીનું થાય છે એવી શંકાના જવાબમાં સુતકાર કહે છે કે—

ગર્ભધારણ કેવી રીતે !

न ह्यसत्यां भावमाप्नोति गर्भसंभव इति बाभ्रवीयाः ॥૩૪॥

ભાવપ્રાપ્તિ ન થાય તો, (વાસના અને સંભોગ વડે વાસના-તૃપ્તિથી સુખ) ગર્ભધારણ થાય નહિ—એવો બાહ્યવ્ય આચાર્યના મત છે. ॥ ૩૪ ॥

રસપ્રાપ્તિ થતાં વીર્યક્ષરણથી સુખ પ્રાપ્ત થતાં જે તૃપ્તિ વા આનંદ સ્ત્રીને મળે છે તેનાથી સ્ત્રી ગર્ભધારણ કરે છે. ચરકકારે પણ કહ્યું છે કે “ મોંમાં પાણી આવવું, (થૂંક) શરીરમાં જડપાણું અનુભવવું, શરીરનું કૃશ થવું, આળસ આવવું, જાંગ ભરાઈ જવી, તંદ્રા, મનમાં વ્યથા અનુભવવી, ચિત્તમાં પ્રસન્નતા આ તત્કાળ ગર્ભ રહેવાનાં લક્ષણ છે. ” ભાવ એટલે તૃપ્તિ. ચિત્તને જે એક પ્રકારનું સુખ કે આનંદ થાય છે, તે વીર્યપાત વગર થતો નથી. કેટલાકનું કહેવું છે કે સ્ત્રીને જે સુખ થાય છે, તે વીર્ય-પતનથી નહિ પણ આત્મવપતનથી—રજ્યથી થાય છે. કહ્યું છે કે “ અરણી અને દંડના મંથનથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કામાગ્નિથી તત્ર ચિત્ત સ્ત્રી પુરુષોના પરસ્પર દેહ સંસર્ગથી શુક્ર અને આત્મવનું મંથન થઈ ગર્ભસંચાર થાય છે. ”

સ્ત્રીઓને પણ પુરુષની માફક તૃપ્તિ થાય છે. એ સિદ્ધ વાત છે. સવાલ એ છે કે આ તૃપ્તિનું કારણ શું છે ? કયા નિમિત્તથી તૃપ્તિ થાય છે ? એ (જે પતન થાય છે તે) શુક્ર નથી તો શું છે ? જો શુક્ર ન હોય તો સ્ત્રીઓ શી રીતે ગર્ભધારણ કરે છે ? પુરુષના સમાગમથી જેમ સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે તેમ સ્ત્રી ને સ્ત્રીના સમાગમથી ગર્ભધારણ થાય છે. સુશ્રુતકાર કહે છે કે “ જો જો સ્ત્રીઓ એકબેકની સાથે સંભોગવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય

તો પરસ્પર વીર્યનું પતન થાય છે ત્યારે અસ્થિશૂન્ય મર્બની ઉત્પત્તિ થાય છે.” મથિતાર્થ એ છે કે (શરીરની) રક્તધાતુમાંથી અસુક (રક્ત) ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ ધાતુ કંઈ વિશિષ્ટ અવસ્થામાં ‘ આર્તવ ’ નામે ઓળખાય છે અને મનજસંસુક ધાતુમાંથી શુક્ર ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અત્રાપિ તાવેવાશં ,પરિહારા મૂયઃ ॥ ૩૫ ॥

બાહ્યવ્યના મત પર પણ પૂર્વોક્ત શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમાધાન (પણ પહેલાંની માફક) થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

બાહ્યવ્યના મત પર પણ પહેલાંની માફક (ઔદાલકિના મત પર શંકા અને સમાધાન થયું તેમ) શંકા અને સમાધાન થઈ શકે છે. જેમકે સંભોગના આરંભથી જ જો સ્ત્રીને સુખ મળતું રહે છે, તો દીર્ઘકાળ પર્યંત સંભોગ કરનાર પુરુષ પર પ્રેમ અને અલ્પકાળમાં રખલિત થનાર પર દ્વેષ, એમ ફરક હોવાનું કારણ નથી રહેતું. એકપક્ષે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે સ્ત્રીની ભેદપ્રાપ્તિમાં ફરક જોવામાં આવે છે. ચિરવેગ પુરુષમાં તેને અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે પુરુષની માફક ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીને પણ સંભોગક્રિયાને અતે વીર્યપાતજન્ય સુખ થાય છે; અને શીઘ્રવેગ પુરુષ પર તેને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સંભોગના આરંભથી જ તેને શુક્રક્ષરણનું સુખ મળતું નથી. આવી શંકાનો પરિહાર થઈ શકે છે. વીર્ય પતનથી તે ભાવને પામે છે એમ નથી, પરંતુ સ્ત્રીના ગુહ્યાંગમાં જે ખજાણો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું દીર્ઘકાળે ઉપશમન થાય છે. શીઘ્રવેગ પુરુષના હાથે તેમ થતું નથી—તેની ખાજ મટતી નથી. આથી કરીને તેના પ્રત્યે તેને વિરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનીએ કે સંભોગક્રિયાના આરંભથી જ સ્ત્રીનો સુખોપભોગ શરૂ થાય છે પરંતુ કંકુનો ઉપશમ તો જોવો વધારે વાર ટકનાર હાથે થાય છે તેવો શીઘ્રવેગને હાથે થતો નથી. તેથી તેના પ્રત્યે દ્વેષ પેદા થાય છે. સ્ત્રીના સુખનું એક કારણ દીર્ઘકાળ ક્રિયાથી ખાજનું મટવું છે, તેવું ખીણું કારણ એ પણ છે કે સંભોગના આરંભમાં

જે સુખ મળે છે તે દીર્ઘકાળ સુધી ટકે તો સારું, એવી તેની ઇચ્છા હોય છે. શીઘ્રવેગ પુરુષને હાથે આવા પ્રકારનું સુખ મળતું નથી, તેથી તેવા પુરુષ પ્રત્યે વિરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રીઓની કામવાસના પુરુષો કરતાં આઠ ગણી વધારે હોય છે. તેથી સંભોગવ્યાપારથી મળતું સુખ દીર્ઘકાળ સુધી ટકે એમ તે ઇચ્છે છે. પુરુષની કામવાસના સ્ત્રીના પ્રમાણમાં એક અષ્ટમાંશ—સ્ત્રીના કામનો આઠમો ભાગ છે. તેથી ‘પુરુષના સંભોગથી સ્ત્રીને તૃપ્તિ થતી નથી.’ એમ નથી કે વિસૃષ્ટિથી—વીર્યરખલનથી સુખ નથી થતું. આ પ્રમાણે તે શંકાનું સમાધાન છે.

तत्रैतत्स्यात् सातत्येन रसप्राप्तावारम्भकाले मध्यस्थचित्तता नातिसहिष्णुता च ततः क्रमेणाधिको रागयोगः शरीरे निरपेक्षत्वम् अन्ते च विरामामीप्सेत्येतदनुपपन्नमिति ॥ ३६ ॥

તો સવાલ એ છે કે, જો સંભોગના આરંભથી તે અંત સુધી એક સરખું સુખ થાય તે (શા માટે રતના આરંભમાં) મધ્યસ્થ ચિત્તતા—શાંત અને ઉદાસિન મન—હોય છે અને નખદંત આઘાતે સહન કરી શકતી નથી! અને ધીમે ધીમે રાગની વૃદ્ધિ થતાં શરીરનું ભાન સુદ્ધાં રહેતું નથી અને નખદંતના આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આવે છે, અને અંતે રતમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે. આ સર્વ બીના બનવી ન જોઇએ ॥ ૩૬ ॥

રતના આરંભમાં સ્ત્રીની ચિત્તવૃત્તિ મધ્યસ્થ રહે છે. નખદંતના આઘાત સહન કરી શકતી નથી. પરંતુ આરંભ પછી થોડી વારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં તે નખદંતના આઘાત સહન કરે છે અને અંતે સંભોગ ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા તેને થાય છે. એમ માનીએ કે સંભોગની શરુઆતથી જ સ્ત્રીઓને સુખ થાય છે તો અવસ્થાંતર—જે થાય છે તે જુદી જુદી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થતી નથી. સંભોગ

પછી જ્યારે વીર્યપાત થાય છે ત્યારે પુરુષ અવસ્થાંતરને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ કે સંભોગના પ્રારંભથી જ સાવ થાય છે અને સુખ ભોગવે છે. તે જુદી જુદી અવસ્થા તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે ન થવી જોઈએ એમ યુક્તિ સંગત લાગે છે.

તच्च न ॥ ૩૭ ॥

એમ નથી. ॥ ૩૭ ॥

नैवानुपपन्नं, कुलालचक्रादेवदुष्पच्यत एव—

સંભોગના આરંભથી અંત સુધીમાં જે અવસ્થાંતર થાય છે તેની ઉત્પત્તિ કુંભારના ચાકથી સિદ્ધ થાય છે.

सामान्येऽपि भ्रान्तिसंस्कारे कुलालचक्रस्य भ्रमरकस्य वा भ्रान्तावेव वर्तमानस्य प्रारम्भे मन्दवेगता ततश्च क्रमेण पूरणं वेगस्येत्युपपद्यते ॥ ૩૮ ॥

કુલાલચક્ર-કુંભારનો ચાક અથવા ભરડો એને એક સરખી ગતિ આપીએ છતાં આરંભમાં તેનો વેગ મંદ પછી ક્રમે ક્રમે વધે છે અને અંતમાં પૂરે થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની કામવાસનાની સ્થિતિ હોય છે. ॥ ૩૮ ॥

ભ્રમરક એટલે બાળકો દોરીથી ફેરવે છે તે ભરડો. કુલાલચક્ર એટલે કુંભારનો ચાક, જેને દંડાથી ફેરવવામાં આવે છે. જ્યારે ચાકને દંડાથી અને ભરડાને દોરીથી ફેરવવામાં આવે છે ત્યારે આરંભમાં ભ્રમણ-સંસ્કાર—ફેરવાનો વેગ—મંદ હોય છે. પછી મધ્યકાળમાં આસ્તે આસ્તે વધી છેવટે બંધ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે દંડાથી ચાકને અને દોરીથી ભરડાને ફેરવવામાં આવે છે, ત્યારે ભ્રમણ—સંસ્કાર તો એકસરખો હોય છે છતાં આરંભમાં મંદ, મધ્યમાં વેગવાન અને અંતે નિશ્ચલ વેગ જણાય છે.

આ જ પ્રમાણે સ્ત્રીને પુરુષ સાથે સંભોગક્રિયા શરૂ થતાં સંભોગક્રિયાના આરંભમાં સ્ત્રીની પ્રીતિમંદ હોય છે, તેથી તેની ઉદાસીન વૃત્તિને લઈને નમ્રક્ષત કે દંતક્ષત સહન કરી શકતી નથી. પરંતુ ધીમે ધીમે સંભોગનીક્રિયામાં આનંદ આવતાં પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. અને પ્રેમાતિશય પણાને લઈને શરીરની તેને પરવા હોતી નથી.

ધાતુક્ષયાच्च तिरस्कृतानीत्येति ॥ ૩૯ ॥

ધાતુનો ક્ષય થયા પછી સંભોગક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

શા માટે સંભોગમાંથી નિવૃત્તિ ચાહે છે તેનું કારણ કહે છે. રાગ ઉત્પન્ન થયા પછી શરીરની શુક્ર (ધાતુ) પોતાના સ્થાનમાંથી વ્યુત થઈને પોતાની નાડીને પ્રાપ્ત થાય છે. શરુઆતથી ધીરે ધીરે તે ગળવા માંડે છે— સ્વાવ થાય છે. સ્વાવ થતાં થતાં ક્ષય થાય છે, ત્યારે રાગ નિવૃત્ત થાય છે. અને સંભોગ હવે બંધ થાય તો ઠીક એવી ઇચ્છા સ્ત્રીને થાય છે.

तस्मादनाक्षेप इति ॥ ૪૦ ॥

તેથી આક્ષેપ ઉત્પન્ન થતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

એમ નથી, કારણકે વીર્યપાતથી જન્યસુખ એકસરખું મળતું રહે છે. તો પછી મંદવેગ આદિ દશાઓ ને પ્રાપ્ત થાય છતાં વીર્યક્ષરણથી સ્ત્રીને આનંદ થતો નથી એમ કહેવું ઠીક નથી.

આજ અભિપ્રાય બાલ્મીક્યના શ્લોકથી જણાવે છે.

**इतान्त सुखं पुंसां स्त्रीणां तु सततं सुखम्
धातुक्षयनिमित्ता च विरामेच्छोपजायते ॥ ૪૧ ॥**

પુરુષોને સંભોગને અંતે વીર્યપાત થતાં સુખ મળે છે અને

સ્ત્રીઓને આશંકાથી અંત સુધી સુખ મળે છે. વીર્યક્ષરણ થતાં બન્નેને સંભોગ ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષની (દલીલ) જણાવી સૂત્રકાર સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે.

एवं पक्षद्वयमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—

तस्मात्पुरुषवदेव योषितोऽपि रसव्यक्तिर्दृष्टव्या ॥ ४२ ॥

આવો વિવાદ છે તેથી સ્ત્રીઓને પણ પુરુષની માફક સુખ પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૪૨ ॥

જે કારણને લઈને આવો વિવાદ છે—ઔદાલકિ અને બાહ્ય વચ્ચે મતફેર તે જોતાં—તેથી સૂત્રકાર પોતે પોતાનો મત દર્શાવે છે કે, ‘પુરુષની માફક સ્ત્રીઓને પણ સંભોગક્રિયાને અંતે વીર્યપાતથી સુખ થાય છે.’ કોઈ એમ આક્ષેપ કરે કે પુરુષને થતું સુખ અને સ્ત્રીને થતું સુખ એમાં કાળ અને સ્વરૂપને લઈને ફરક હોય છે. તો આવી આશંકા સચુકિતક નથી એમ જણાવે છે.

कथं हि समानायामेवाकृतावेकार्थमभिप्रपन्नयोः

कार्यवैलक्षण्यम् ॥ ४३ ॥

એક મનુષ્ય જાતિ હોવાથી અને એક જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં હોવાથી બન્નેના ભિન્ન પ્રકારનાં સુખ શી રીતે હોઈ શકે. ॥ ૪૩ ॥

વિજાતીય—ભિન્નજાતિના એક મનુષ્ય અને એક પશુ (ધોડી)ના સંભોગવ્યાપારથી વિવક્ષણ સુખ ઉત્પન્ન થાય, એ બનવા જોગ છે; પરંતુ સમાન જાતિમાં તેમ બનવું શક્ય નથી. સ્ત્રી-પુરુષ સ્નાન, ભોજનાદિ, ભિન્ન ભિન્ન કાર્યમાં લાગ્યાં હોય, તો ભિન્ન સુખ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ એક જ રતિકાર્યમાં જોડાયાં હોય, તો તે કાર્યથી ઉત્પન્ન થતા સુખમાં ફરક શાથી થડે ? જુદા જુદા ઉપાય અને જુદી જુદી માન્યતાને લઈને ઉપાય વિવક્ષણ

થાય શી રીતે થાય ? સ્વભાવથી પુરુષ અને પશુ એ બન્નેનું કાર્ય વિજ્ઞાતીય-ભિન્ન જાતીનું કહેવાય. અર્થાત્ કે તેમના સંભોગવ્યાપારનું સ્વરૂપ ભિન્ન હોવાથી સ્વરૂપથી અને કાળથી ભેદ હોય, પરંતુ જેની જાતિ એક જ છે અને એક જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તેમના સુખમાં ફરક ન પડે. સમાન જાતિના મેંઠા-બકરા બ્યારે એક મેકની સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે સામસામેની ટક્કરમાં અને ધામાં ભેદ હોતો નથી. સમાન સુખ હોય છે.

સ્વાદુપાયવૈલક્ષણ્યાદભિમાનવૈલક્ષણ્યાચ્ચ ॥ ૪૪ ॥

ઉપાયભેદથી અને અભિમાનભેદથી ફેર હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

સમાન જાતિના—એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ એના રતિવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા સુખમાં ફરક ન પડે એમ નથી. ઉપાયને લઈને કિંવા અભિમાન-સંભોગકાલીન મનોવૃત્તિમાં જે ફરક હોય તો ફળરૂપ સુખમાં પણ ફરક હોય છે.

કથમ્ ? ॥ ૪૫ ॥

શી રીતે ફરક પડે છે ? ॥ ૪૫ ॥

સ્ત્રી-પુરુષના સંભોગ સિવાય રતિસુખને માટે બીજાં કારણ નથી હોતાં એમ નથી.

ઉપાયવૈલક્ષણ્યં તુ સર્ગાત્ કર્તા હિ પુરુષોઽધિકારણં યુવતિઃ ॥ ૪૬ ॥

ઉપાયભેદ તો નિસર્ગથી—કુદરતી—છે જ. પુરુષ (સંભોગ ક્રિયાનો) કર્તા અને સ્ત્રી એ અધિકરણ છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રકૃતિએ જ આ ભેદ નિર્માણ કર્યો છે. સંભોગક્રિયા બન્ને મળાને કરે છે છતાં પુરુષ એ કર્તા છે, અને સ્ત્રી એ ક્રિયાનો આધાર છે.

અન્યથા હિ કર્તા ક્રિયાં પ્રતિપદ્યતેઽન્યથા ચાધારઃ ॥ ૪૭ ॥

ક્રિયાના કર્તાનો જે સંબંધ છે, તેથી લિંગ પ્રકરનો સંબંધ અધિકરણનો હોય છે. ॥ ૪૭ ॥

સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં અને પુરુષના ગુહ્યાંગમાં ફરક છે. સ્ત્રીનું ગુહ્યાંગ ભંડું હોય છે, તો પુરુષનું લાંબું હોય છે. એક ગ્રાસ કરનાર—ખાનાર છે, ન્યારે બીજું ગ્રાસ ખનનાર છે. આમ ગ્રાસ્ય—ગ્રાસક—ભાવથી વ્યાપારમાં પણ તે પ્રમાણે ભેદ હોય છે.

तस्माच्चोपायवैलक्षण्यात्, सर्गादाभिमानवैलक्षण्यमपि भवति ॥ ४८ ॥

આ ઉપાયભેદને લઈને સ્ત્રી-પુરુષના અભિમાન-સંભોગકાલીન મનોવૃત્તિમાં પણ ભેદ હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

રતિવ્યાપાર એક તો કર્તાનો હોય છે, અને એક તો અધિકરણનો હોય છે. આને લીધે સુખમાં—ફળમાં જેમ ફરક હોય છે તેમ બંનેની મનોવૃત્તિમાં ફરક હોય છે. અને તે સ્વાભાવિક રીતે હોય છે.

अभियोक्ताऽहमिति पुरुषोऽनुरज्यते, अभियुक्ताऽहमनेनेति युवतिरिति वात्स्यायनः ॥ ४९ ॥

હું કરનારો છું, એવા અભિમાનથી પુરુષ અનુરક્ત થાય છે. અને એ મળે છે—ગ્રાસ થાય છે—એવી સમજથી સ્ત્રી આસક્ત થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

પુરુષ કર્તાત્વભુક્ષિથી—હું આને રમણને અનુયુક્ત કરું છું એમ સમજીને—સંભોગવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ન્યારે સ્ત્રી એમ માને છે કે એના સંભોગસુખનો હું આધાર છું, એમ સમજીને આસક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બંનેના અભિમાનમાં જે કે ફરક છે, છતાં પરસ્પર આસક્ત થઈ રતિક્રિયા કરતાં હોવાથી સ્વરૂપથી અને કાળથી સ્ત્રી-પુરુષને સમાન સુખ ગ્રાસ થાય છે. કેવળ અભિમાનને લઈને સુખમાં ભેદ હોતો નથી. અર્થાત્

કે કર્તૃત્વને લઈને કે આધારને લઈને સુખમાં ભેદ હોવાનું કંઈ કારણ નથી. આ બાવાર્થને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર પોતાનો મત પોતાના નામથી જણાવે છે.

સંભોગવ્યાપારમાં અભિમાન ભેદાનુસાર ઉપાયભેદની કલ્પના જે સૂત્રકારને માન્ય છે, તો તે ભેદને અનુલક્ષી ફળભેદ થાય છે, તે સૂત્રકારે શા માટે માન્ય ન કરવા—આવા પ્રકારની આશંકાનું નિરાકરણ આ સૂત્રથી કરે છે.

तत्रैतत्स्यादुपायवैलक्षण्यवदेव हि कार्यवैलक्षण्यमपि कस्मान्न
स्यादिति ॥ ૫૦ ॥

(શંકા એમ છે કે), સંભોગવ્યાપારમાં ઉપાયભેદને તમે માનો છો તો ફળમાં ભેદ શા માટે નહિ? ॥ ૫૦ ॥

જે સ્ત્રી અને પુરુષના સંભોગ વખતે મનોવૃત્તિમાં ફરક જેવામાં આવે છે, તો સુખરૂપ ફળમાં શામાટે નહિ—સ્ત્રી અને પુરુષના વ્યાપારને ભિન્ન માનો છે તો સુખરૂપ કાર્યમાં પણ શામાટે ફરક નથી માનતા?

तच्च न ॥ ૫૧ ॥

એમ નથી—આ આક્ષેપ યથાર્થ નથી. ॥ ૫૧ ॥

ઉપાયમાં ભેદ છે, પણ કાર્યમાં ભેદ નથી.

हेतुमद्भावाच्चैलक्षणम् ॥ ૫૨ ॥

ઉપાયમાં વૈલક્ષણ્ય—ભેદ છે તે અકારણ નથી. ॥ ૫૨ ॥

ઉપાયમાં જે ભેદ છે તે કારણને લઈને છે. ‘ઉપાય તો એક નહિ અનેકવિધ હોય, પરંતુ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય ઉપાયની માફક ભિન્ન ભિન્ન હોતું નથી.’

तत्र कर्ताधारयोर्भिन्नलक्षणत्वाद् ॥ ૫૩ ॥

(ક્રિયામાં,) પુરુષ એ કર્તા અને સ્ત્રી એ અધિષ્ઠાન-આધાર છે.
(તિથી,) કર્તાનો અને અધિકરણનો ભેદ તો હોવાનો જ. ॥ ૫૩ ॥

રતિક્રિયામાં પુરુષ એ કર્તા અને સ્ત્રી એ અધિકરણ છે. આ બન્નેના લક્ષણમાં ભેદ રહેવાનો જ. કર્તા સ્વતંત્ર છે. જ્યારે અધિકરણ એ ક્રિયાનું અધિષ્ઠાન છે. આ પ્રમાણે તેનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેનાથી થતી ક્રિયાના ફળમાં પણ ભિન્નત્વ હોવું જોઈએ એમ આક્ષેપ કરનારનો ભાવ છે.

સંભોગવ્યાપાર અને અધિકરણ આ દષ્ટિએ પુરુષ અને સ્ત્રી એ બન્નેમાં ફરક છે. છતાં બન્નેએ સાથે મળીને કરેલાં કામમાં ફરક હોવાને કંઈ કારણ નથી.

અહેતુમત્કાર્યવૈલક્ષણ્યમન્ય ર્યં સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

કારણ વગર—કાર્યમાં ભેદ થવો—અયુક્ત છે. ॥ ૫૪ ॥

સ્ત્રી-પુરુષના સંભોગવ્યાપારથી ઊપજતા સુખસુરૂપ ફળમાં ભેદ છે એમ વિના કારણ સમજવું, એ યુક્તિને છોડીને સમજવા બરાબર છે.

આકૃતેરભેદાદિતિ ॥ ૫૫ ॥

એક જાતિનાં છે—સ્ત્રી અને પુરુષ એની મનુષ્ય જાતિ એક જ છે. ॥ ૫૫ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને એકજ મનુષ્ય જાતિ છે. એ બન્ને એકજ કાર્યમાં—રતિમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં છે. અર્થાત્ કે આ બન્નેને પરસ્પરની સહાયથી કાળ અને સ્વરૂપ અનુસાર એક સરખું જ સુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

તત્રૈતત્સ્યાત્, સંહત્ય કારકૈરેકોઽર્થોઽભિનિર્વર્ત્યતે, પૃથક્પૃથ-
ક્સ્વાર્થસાધકૌ પુનરિમૌ તદરુક્તમિતિ ॥ ૫૬ ॥

જુદા જુદા કારકો એકઠાં મળી એક કાર્ય નિષ્પન્ન કરે છે, એ તો ઠીક છે પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષ પોતપોતાની જુદી જુદી મતલબ

સાધવા સંભોગમાં જોડાય છે, ત્યાં તે વ્યાપારથી સુખરૂપ એક જ પ્રકારનું થાય છે, તે યુક્તિ સંગત નથી. ॥ ૫૬ ॥

“દેવદત્ત નામનો પુરુષ સ્થાલિમાં—હાંડીમાં—ભાત રાંધે છે.” આ વાક્યમાં દેવદત્ત કર્તા, લાકડાં એ કરણ અને હાંડી—તપેલી એ અધિકરણ છે. અહીં કર્તા, કરણ અને અધિકરણ ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન કારકો છે. છતાં તે એકઠાં મળી ઓદન ભાત તૈયાર કરવાનું—એક જ કાર્ય નિષ્પન્ન કરે છે, પરંતુ સંભોગવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં સ્ત્રી-પુરુષોનું તેમ નથી. એ બંને પોત પોતાની મતલબ સાધવા રતમાં જોડાયેલાં હોય છે. સ્ત્રી સંભોગ-ક્રિયાનો આધાર હોઈ પુરુષની સહાયથી સુખ સ્વાર્થ સાધવા મથે છે. પુરુષ પણ સંભોગવ્યાપારનો કર્તા હોઈ સ્ત્રીની મદદથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે. આથી કરીને કુળરૂપ કાર્યમાં ફરક હોવો સહજ છે. મથિતાર્થ એ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંને સમાન મનુષ્યજાતિનાં છે. પરંતુ તેમનો સંભોગવ્યાપાર પોતપોતાની સ્વાર્થ દૃષ્ટિને લઈને થયેલો હોય છે. આથી તેમને પ્રાપ્ત થનાર સુખરૂપ કુળ એ કાળ અને સ્વરૂપ એ બંનેને લઈને ભિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ બંને સમાન મનુષ્યજાતિનાં છે એથી કરીને સંભોગવ્યાપારથી થતું સુખ એક જ પ્રકારનું હોવું જોઈએ એમ કહેવું યુક્તિસંગત નથી.

તત્ત્વ ન ॥ ૫૭ ॥

તેમ નથી—તે અયુક્ત નથી. ॥ ૫૭ ॥

સ્ત્રી-પુરુષના સંભોગવ્યાપારથી થનારું સુખ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે. તે એક પ્રકારનું હોવું અયુક્ત છે—એમ આક્ષેપ ઉપરના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે બરાબર નથી. સ્ત્રી-પુરુષના સંભોગથી જે સુખ નિષ્પન્ન થાય છે તે એક જ પ્રકારનું છે એમ કહેવું યુક્તિસંગત છે.

યુગપદનેકાર્થસિદ્ધિરપિ દૃશ્યતે, યથા ગદ્યપદ્ધતિભિર્વાતે કપિત્ય-યોર્મદે મલ્લયોર્યુદ્ધ ઇતિ ॥ ૫૮ ॥

એકસાથે અનેક સદૃશ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે. જેમ કે બે બકરાની ટક્કરમાં કિંવા એક કોઠ પર બીજી કોઠ મારે છે ત્યારે બન્નેના આઘાતમાં, કિંવા બે મધ્વની કુસ્તીમાં સમાન ફળ જોવામાં આવે છે. ॥ ૫૮ ॥

બે માણસો સ્વકાર્યની સિદ્ધિ માટે એકજ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થયા હોય, ત્યાં તે વ્યાપારનું ફળ બિન્ન બિન્ન હોય તે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છતાં એક સરખું હોય છે, એમ આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ. બે બકરા જ્યારે ટક્કર લે છે, ત્યારે બન્નેને એક સરખી ચોટ લાગે છે. બે કોઠાને લડાવીએ છીએ, ત્યારે બન્ને સરખી ચોટ લાગી ફૂટી જાય છે. બે મધ્વોની કુસ્તી થાય છે, ત્યારે કુસ્તીનું કાર્ય એક સરખું હોય છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ એમના સંભોગવ્યવહાર મનઃ પ્રવૃત્ત્યનુસાર બિન્ન ઉદ્દેશથી હોય છતાં સુખરૂપ ફળ બન્નેને એક સરખું પ્રાપ્ત થાય છે. બકરો, કોઠ અને મધ્વ એવાં જે ત્રણ ઉદાહરણો અહીં લીધાં, તેના ઉદ્દેશ પશ્વાદિ અગ્રસૃષ્ટિમાં જડસૃષ્ટિ અને મનુષ્યાદિ સજીવ સૃષ્ટિમાં આ ઘટના જોવામાં આવે છે તે ખતાવવાનો છે.

ન તત્ર કારકભેદ इति चेद् ? ॥ ૫૯ ॥

જે કહો કે—મેષાદિના ઉદાહરણમાં—કારકભેદ ન હોવાથી એકસરખું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તો. ॥ ૫૯ ॥

ત્રણ ઉદાહરણો આપ્યાં. બકરાનું, કોઠનું અને મધ્વનું. એમાં બન્ને વિરૂદ્ધ પક્ષમાં કર્તૃત્વ છે. બકરાંની સામે બકરો—તે કારક થઈ શક્તાં નથી. સંભોગક્રિયામાં સ્ત્રી અને પુરુષ એમની સ્થિતિ એવી નથી. આમાં પુરુષ એ કર્તા અને સ્ત્રી એ અધિકરણ છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષ એમાં કારક બિન્ન હોવાથી તેના ફળમાં પણ બિન્ન—પણું ઇંચ છે, એમ જોઈ શકા કરે તો.

इहापि न वस्तुभेद इति ॥ ६० ॥

તે શંકા બરોબર નથી, કારણ.

અહીં પણ વસ્તુતઃ કારણભેદ નથી. ॥ ૬૦ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષના સંભોગવ્યાપારમાં વસ્તુતઃ કારકભેદ હોતો નથી. સંભોગવ્યાપારમાં બન્ને કર્તૃત્વ છે—બન્ને કર્તા છે. બન્ને એકઠાં મળીને રમણ રૂપ ક્રિયાને પૂરી કરે છે. રતિક્રિયામાં પુરુષ એ કર્તા અને સ્ત્રી એ અધિકરણ. આદિ જે ભેદ છે તે બુદ્ધિકલ્પિત વ્યવહારને માટે છે.

उपायभेदो—लिंगभेदो—तो स्वाभाविक છે. એમ કહેવામાં આપ્યું છે તો તેના પણ ઉત્તર અપાઘ ચૂક્યો છે. ॥ ૬૧ ॥

ઉપાયભેદ—લિંગભેદ—તો સ્વાભાવિક છે. એમ કહેવામાં આપ્યું છે તો તેના પણ ઉત્તર અપાઘ ચૂક્યો છે. ॥ ૬૧ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષમાં જણાતો કારક ભેદ વાસ્તવિક નથી. વાર એ સૂત્રકારે ૪૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે.*

तेनोभयोरपि सदृशी सुखमतिपात्तेरिति ॥ ६२ ॥

આથી સિદ્ધ થયું કે બન્નેને (સ્ત્રી અને પુરુષને) એકસરખા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૬૨ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષમાં કારકભેદ વાસ્તવિક નથી, કાલ્પનિક છે. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે બન્નેને કાળ અને રૂપથી એક સરખું સુખ મળે છે. જો આમ ન હોય તો સ્ત્રી અને પુરુષને કામજન્યરતો ઉપશમ થાય છે તે ન થાય, પરંતુ કામજન્યર શાંત થઈ બન્નેને એક પ્રકારનું સુખ થાય છે. આ સુખ વા આનંદને અનુલક્ષી શુદ્ધેન્દ્રિયને ‘આનંદેન્દ્રિય’ એનું એવું નામ આપ્યું છે.

जातेरभेदादम्पत्योः सदृशं सुखमिष्यते ।

तस्मात्तथोपचर्या स्त्री यथाऽग्रे प्राप्नुयादतिम् ॥ ६३ ॥

* જો કોઈ એમ આશંકા કરે કે ૩૬ માં સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રત્યક્ષ કારક ભેદ કહ્યો છે તો તેના જવાબરૂપે ૪૯ મું સૂત્ર છે.

સંગ્રહ શ્લોકથી શાસ્ત્રકાર આજ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે.

જાતિમાં ભેદ ન હોવાથી—સ્ત્રી અને પુરુષ એક જ મનુષ્ય-
જાતિનાં હોવાથી—સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન સુખ મળે છે. * આથી *
(પુરુષ) એવા ઉપચાર—ચુંબન—આલિંગન ઇત્યાદિ કરવા કે તેને
રતિલાભ પહેલો મળે—પહેલી ખલાશ થાય. ॥ ૬૩ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એક જ સંભોગવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય, તો
તેથી એક જ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ખરી વાત છે કે સ્ત્રી અને
પુરુષની જાતિ એક જ છે, પરંતુ તેમાં અવાંતર ભેદ છે, આથી સ્ત્રીને
કંકુનું ઉપશમન—ખાજ મટવાનું સુખ અને પુરુષના મદનદંડના ધર્ષણથી
રજના ઝરવાથી થતું સુખ આ પ્રમાણે તેને (સ્ત્રીને) અધિક સુખ પ્રાપ્ત
થાય છે. પરંતુ ક્ષરણ સુખ તો પુરુષની માફક સુરતા તે થાય છે. કાઈ એ
કહ્યું છે કે:—“સ્ત્રીઓને સંભોગથી ખાજનું મટવું અને રજનું ઝરવું એ
પ્રમાણે બે પ્રકારનાં સુખ મળે છે. રજના ઝરવાથી સ્ત્રીનું ગુહ્યાંગ ભીંજી
જાય છે અને મદનદંડના મથનથી સ્ખલિત થાય છે, ત્યારે તેને તેનું સુખ
પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સુરતાં તે વેગવાન આક્ષેપથી (વેગને ઉત્તેજિત વા
ઉછાળો આવી) પુરુષની માફક સ્ખલિત થાય છે.”

સંભોગમાં—સંભોગવ્યાપારના અંતમાં એકી સાથે જો સ્ખલિત
થાય તો તેને ‘સમરત’+ કહે છે અને તેની ગણના ઉત્તમ પક્ષમાં થાય
છે. એકીવખતે બન્ને સ્ખલન—આગળ પાછળ સ્ખલન થાય તો વિષમ

* સમરતમાં આમ બનવું શક્ય છે. * વિષમરતમાં.

+ સાધન પ્રમાણને લઈ સુરતના નવ ભેદ છે. ઉચ્ચરત, સમાનરત, નીચરત,
ઓતિનીચરત વગેરે.

હરિણી શંશયોર્યોગે વડવાઞ્ચયોસ્તથાઽશ્વહસ્તિન્યોઃ ।

ઉમયો સમરત મુદિતં તિત્રયં રતિશાસ્ત્રતત્ત્વૈઃ ॥ ના. સ.

રતિશાસ્ત્રકોવિદો આ ત્રણને સમરત કહે છે. હરિણી અને શશ, વડવા અને
વૃષભ, હસ્તિની અને અશ્વ.

રત કહે છે. વિષમ રતમાં પુરુષનું જો વહેલું વીર્યપતન થાય તો તેનો સદનાંકુશ લીધો પડી જાય છે. આને લઈને સ્ત્રીની ખાજ ખરાબર મટતી નથી, અને તેથી તેને ખરાબર વાસનાતૃપ્તિ થતી નથી. સ્ત્રીની કામવાસનાની તૃપ્તિ થાય અને સંભોગસુખનો પૂરેપૂરો આનંદ મળે એટલા માટે સંભોગના આરંભમાં—યુગ્મન—આલિંગન—આદિ ઉપચારથી સ્ત્રીનાં કામને ઉદ્દીપન કરવો કે તે તેનાથી વહેલી વહેલી સ્ખલિત થાય. જો સ્ત્રી પહેલી સ્ખલિત થાય તો પુરુષે વેગથી વ્યાવાર કરી આનંદપ્રાપ્તિ કરી લેવી.

सदृशत्वस्य सिद्धत्यात्, कालयोगीन्यपि भावतोऽपि कालतः प्रमाणवदे नव रतानि ॥ ६४ ॥

સ્ત્રી-પુરુષોનું સંભોગજન્ય સુખ એકસરખું છે, એ સિદ્ધ થયા પછી પ્રમાણાનુસાર, કાળઅનુસાર અને લાવઅનુસાર, એમ પ્રત્યેકના નવ પ્રકારના રતિભેદ થાય છે.

સ્ત્રીઓને ખાજ મટવાથી થતું સુખ અને વીર્યક્ષરણથી થતું સુખ; જો પુરુષ કરતાં બિન્ન પ્રકારનું હોય, તો લાવાનુસાર એટલે સંભોગ-વ્યાપારથી થતા આનંદ પ્રમાણે સુરતના જે નવ પ્રકાર કરવામાં આવે છે, તે શી રીતે સંભવિત છે? તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રી પુરુષના સંભોગસુખમાં સામ્ય હોવાથી જ આ ભેદ શક્ય બને છે.

रसो रतिः प्रीतिर्भावो रागो वेगः समाप्तिरिति रतिपर्ययाः, संप्रयोगो रतं रहः शयनं मोहनं सुरतपर्यायाः ॥ ६५ ॥

રતિ અને રતના પ્રકાર—

રતિ અને રત એના સમાનાર્થ શબ્દો વ્યવહાર માટે સૂત્રકાર કહે છે—

રસ, રતિ, પ્રીતિ, લાવ, રાગ, વેગ અને સમાપ્તિ આ રતિ શબ્દના પર્યાય છે અને સંપ્રયોગ, રત, રહ, શયન, મોહન એ સુરત શબ્દના પર્યાય છે. ॥ ૬૫ ॥

સંભોગની ફલાવસ્થાને રતિ. અને સાધનાવસ્થાને રત કહે છે. રતિ અને રત ના પર્યાય શબ્દ અનેક છે અને જે કે તાત્પર્યાર્થ એક છે, છતાં જે કારણથી તે રૂઢ બન્યા છે તેનું નિમિત્ત જુદું છે, અને તેમાં ભેદ છે. એક જ શક દેવરાજ ઐશ્વર્યશાલી હોવાથી ઈદ્ર કહેવાય છે, અને શક્તિશાલી હોવાથી શક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે રાતના પર્યાયનું પણ છે. તેનું રૂઢ થવાનું કારણ જુદું જુદું છે. ગુહ્યેન્દ્રિયથી રસન એટલે અનુભવ લેવાય છે. માટે ‘રસ’ કહેવાય છે. ફલાવસ્થામાં ચિત્તનું સુખરૂપ સ્પંદન થતાં મન ગુંગ થાય છે, માટે તેને ‘રતિ’ કહે છે. ચિત્તનું પ્રણયન થાય છે—એવું છે—માટે તેને ‘પ્રીતિ’ કહે છે. કામિતાખ્ય—ભાવથી—ચિત્તનો અભિલાષ નામનો ભાવ છે તેનાથી—તે રૂળે છે, માટે તેને ‘ભાવ’ કહે છે. ચિત્તનું રંજન કરવાને કારણે તેને ‘રાગ’ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. સુખવ્યાસ શુક્ર ધાતુનું નાડીથી વિભક્તિકરણ કરે છે માટે તેને ‘વેગ’ કહે છે. સંભોગક્રિયા સમાપ્ત ત્યાં થાય છે, માટે ‘સમાપ્તિ’ કહે છે. એક જ થયેલા સ્ત્રી—પુરુષનો જે ઉત્કટયોગ—નિકટનો સંબંધ તેને ‘સંપ્રયોગ’ કહે છે. સાધનાવસ્થામાં વાણી, ચિત્ત અને શરીર એનો વ્યાપાર થતાં આનંદમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી તેને ‘રત’ કહે છે. દંપતિ સિવાય બીજાનું વર્જન આમાં થતું હોવાથી તેને ‘રહ’ કહે છે. પલંગ અને સહવાસની પલંગડી પર સૂઈને સંભોગવ્યાપાર કરવામાં આવે છે તેથી તેને ‘શયન’ કહે છે. બીજા કાર્યોમાં મન લાગવા દેતો નથી તેથી તેને ‘મોહન’ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

**પ્રમાણકાલભાવજાનાં સંપ્રયોગાણામેકૈકસ્ય નવવિધત્વાત્તેષાં-
વ્યતિકરે સુરતસંખ્યા ન શક્યતે કર્તુમાતેબહુભાત ॥ ૬૬ ॥**

પ્રમાણ, કાળ તથા ભાવ—આ પ્રત્યેકથી ઉત્પન્ન થતા નવ નવ પ્રકાર રતના છે. એના પરસ્પર મિશ્રણથી રતના અનેક પ્રકાર થાય છે. જેની સંખ્યાની ગણતરી શક્ય નથી. ॥ ૬૬ ॥

(ગુહેન્દ્રિયનું) પ્રમાણ, (સંભોગ માટે લાગતો) કાળ અને લાવને ઘટીને થનાર ત્રણ પ્રકારની રતના પ્રત્યેકના નવ પ્રકાર થઈ એકંદર તેના સત્તાવીશ પ્રકાર થાય છે. પ્રથમ શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા રતના બે ભેદ છે. આ બે ભેદ પૈકી શુદ્ધ સુરત તેના અસંભવ હોવાથી સંકીર્ણ સુરતના જ વિચાર કરવો તેજ ઠીક છે એમ માની તેજ ભેદ શાસ્ત્રકાર કહે છે. સુરતના જે સત્તાવીશ ભેદ કહ્યા તેના મિશ્રણથી સુરતની એટલી સંખ્યા થાય છે, કે તે પ્રત્યેકનો નિર્દેશ કરવો અશક્ય છે. એ પ્રત્યેક પ્રકારનો નિર્દેશ કરીએ તો ગ્રંથ ગૌરવ થાય અને સંક્ષેપથી વર્ણન કરીએ તો તેના કંઈ ઉપયોગ નથી, માટે હમણાં જે સંખ્યા કહી તે સંખ્યા પૂરતો વિચાર કરવો ઠીક છે. આ આનો લાવાર્થ છે. ઉપર સુરતનો સંકીર્ણ ભેદ કહેવામાં આવ્યો છે, તેના સમ અને વિષમ એવા બે ભેદ થાય છે. એ બેમાંથી પહેલાં સમનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. સમ સંરીણના આ પ્રમાણે નવ પ્રકાર થઈ શકે છે: (૧) મંદશીઘ્રવેગ એવો શશ જાતિનો પુરુષ અને મંદ-શીઘ્રવેગ-મૃગી જાતિની સ્ત્રી; (૨) મધ્યવેગ-શશ જાતિનો પુરુષ અને મધ્યવેગ-મૃગી જાતિની સ્ત્રી; (૩) ચંડચિરવેગ-શશ અને ચંડચિરવેગ-મૃગી; (૪) મંદમધ્યવેગ-શશ જાતિનો પુરુષ અને મંદમધ્યવેગ-મૃગી જાતિની સ્ત્રી; (૫) મંદચિરવેગ-શશ જાતિનો પુરુષ અને મંદચિરવેગ જાતિની સ્ત્રી; (૬) મધ્યશીઘ્રવેગ-શશ જાતિનો પુરુષ અને મધ્યશીઘ્રવેગ મૃગી જાતિની સ્ત્રી; (૭) મધ્યચિરવેગ-શશ અને મધ્યચિરવેગ-મૃગી; (૮) ચંડશીઘ્રવેગ-શશ અને ચંડશીઘ્રવેગ-મૃગી, અને (૯) ચંડચિરવેગ શશ જાતિનો પુરુષ અને ચંડચિરવેગ-મૃગી જાતિની સ્ત્રી. આ પ્રમાણે સદશ (બરાબર) સંપ્રયોગના સમસંકીર્ણ રતના પ્રકાર છે. આ નવ પ્રકારમાંથી એક એક શશની બરાબર એકએક મૃગીને છોડી દઈએ તો બાકી અસમાન આઠ મૃગીઓ રહી. તેની સાથે સંપ્રયોગ થતાં (૮×૯=૭૨) ૭૨ વિષમ સંકીર્ણરત થાય. આ પ્રમાણે નવ પ્રકારના શશોનો વડવા સ્ત્રીઓ સાથે સંપ્રયોગ થાય તો પાછા નવ વિષમ સંકીર્ણરત થાય. આમાં પણ બરાબર વેગવાળી વડવાઓને છોડી દઈએ તો બાકીની આઠ સાથે

પ્રયોગ બોતેર વિષમ સંકીર્ણ રત થાય. આ પ્રમાણે હસ્તિનીની સાથે
જુ વિષમ અને અતિવિષમ ભેદ થાય છે. આ પ્રમાણે શશની રતના ભેદ
૪૩ થઈ શકે છે. ત્રણ જાતિના મળીને કુલ ૭૨૯ એકંદર ભેદ થાય છે.

તેષુ તર્કાદુષ્ટાસંપ્રયોજયેદિતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૬૭ ॥

આ સંકીર્ણ રતોમાં વિચારપૂર્વક આલિંગનાદિ ઉપચારનો
યોગ કરવો એવો વાત્સ્યાયન મુનિનો મત છે. ॥ ૬૭ ॥

સંકીર્ણ રતોના ભેદ બુદ્ધિપૂર્વક સમજી તદ્દનુસાર વિચારપૂર્વક પ્રમાણ
જ અને જાવને અનુલક્ષી આલિંગનાદિ ઉપચાર કરવા. યત્નપૂર્વક આ
પચાર એવી રીતે કરવા કે સંકીર્ણ રત પણ પ્રયત્નપૂર્વક સમરત જેવી
ાય. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રયત્નસાધ્ય સમતા આણવી. આ વિષયમાં બાબ-
ાયના કેંઈક શ્લોકો છે.

જે સંપ્રયોગમાં પુરુષનું મેહન (ગુહ્યેન્દ્રિય) સ્ત્રીના ગુહ્યાંગને પૂરી રીતે
ર્ષણ કરે છે. અને તેના યોગે બંને એકી વખતે સાથે જ સખલિત થાય
અને સંભોગજન્ય સુખ સરખું મળે છે તો તેને શ્રેષ્ઠરત કહે છે. જ્યાં
ી અને પુરુષનાં ગુહ્યાંગમાં ફરક હોય—નાનાં—મોટાં હોય—સ્ત્રીના ગુહ્યાંગનું
રાચર ઘર્ષણ ન થાય, વીર્યસખલનના સમયમાં અને સંભોગજન્ય સુખમાં
ખમતા હોય, તો તેને કનિષ્ઠ રત કહે છે. પ્રમાણ, કાળ અને જાવમાં
ર્વતોપરિ સામ્ય—મળતાપણું—હોય તો તે સંપ્રયોગને ‘સુરત’ કહે છે.
ને બધી બાબતમાં વૈષમ્ય હોય તો તેને ‘કુરત’ કહે છે. બાકીના
પ્રયોગ મધ્યમ છે. એમાં બળ કે અબળ ઓછા—વધના પ્રમાણમાં હોય છે.
ા સર્વમાં કાળ બળવાન છે. સંભોગમાં દીર્ઘકાળ ટકી રહેનાર શશ
તિના પુરુષનું મેહન (ગુહ્યાંગ) હસ્તિની જાતિની સ્ત્રીના ગુહ્યાંગને અંદરથી
ામેર ઘર્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે સંભોગમાં જે રહારે કાળને જ મહત્વ
ાય તો અશ્વજાતિનો પુરુષ અને મૃગીજાતિની સ્ત્રીના સંભોગવ્યાપારને
રુદ્ધ સુરત કહેવી પડશે. આથી કેટલાક પ્રમાણને બળવાન માને છે. કાઈ

વેગને જ બળવાન કહે છે. અશ્વ(જાતિનો પુરુષ) જે વેગવાન ન હોય તો સ્ત્રીને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. આથી સુરતવ્યાપારમાં કાળ કરતાં વેગ અધિક બળવાન છે. જે સુરતક્રિયામાં વેગજ બળવાન હોય તો મંદવેગ નાયકની સાથે સંભોગવ્યાપારથી ખિન્ન થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયપ્રમાણ બળવાન, કાળ બળવાન, કે વેગ બળવાન એનો નિર્ણય વિષય-વિભાગાનુસાર કરવો જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંભોગ સમયે પુરુષ કિંવા સ્ત્રીમાં ભાવ, પ્રમાણ, કાળ વા વેગ વગેરેમાં કંઈ ન્યૂનતા હોય તો તે ઉપચારથી પૂરવી અને અને ત્યાં સુધી સમસુરત સાધવી.

**પ્રથમરતે ચણ્ડવેગતા શીઘ્રકાલતા ચ પુરુષસ્ય તદ્વિપરીતઃ તરેષુ,
યોષિતઃ પુનરેતદેવ વિપરીતમાધાતુક્ષયાત્ ॥ ૬૮ ॥**

સ્વભાવતઃ જે જેનો ભાવ કે કાળ હોય તે જ્યારે પોતાના ભાવ અને કાળમાં વધારો કરે કે ન્યૂનતા કરે, અને બીજા ભાવ કે કાળને પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે તેને ભાવાંતરસંક્રાંતિ કહે છે.

પ્રથમ, સંભોગમાં વીર્યક્ષરણ થાય ત્યાં સુધી પુરુષનો વેગ અધિક હોય છે, પરંતુ કામેચ્છા તેની શીઘ્ર પૂરી થાય છે; પરંતુ થઈ આગળના સંભોગમાં તેથી વિપરીત અને છે. આ આખતમાં સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પુરુષથી ઊલટો હોય છે. ॥ ૬૮ ॥

નાયક-નાયિકાના પ્રકાર અને રતિસુખ

શીઘ્ર, મધ્ય અને ચિરકાળવાળા અને મંદ, મધ્ય અને ચંડવેગવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો હોય છે. તેમની પ્રકૃતિ જે નીરોગી હોય તો તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કરતાં પ્રથમ સંભોગના સમયે શીઘ્રવેગતા કિંવા ચંડવેગતા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે તે સમયે કામવાસના અત્યંત વધેલી હોવાથી તેનો વેગ અત્યંત પ્રચંડ હોય છે. અને તે તેટલો જલદીથી જ સમી પણ જાય છે. એનો કમ નીચે આપેલાં દૃષ્ટાંતથી વાંચકના લક્ષ્યમાં તે આવશે.

પ્રથમ રતમાં ચિરકાળ અને ચંડવેગ નાયક મધ્યકાળતા-સાધારણ સમય ટકવાપણાને અને ચંડતરવેગને પ્રાપ્ત થાય છે. મધ્યકાળ અને મધ્યવેગ નાયક શીઘ્રકાળતા અને ચંડવેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે; શીઘ્રકાળ અને મંદવેગ પુરુષ શીઘ્રતરકાળતા અને મધ્યવેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. શીઘ્રકાળ-થોડો સમય ટકનાર-અને મધ્યવેગ નાયક શીઘ્રતરકાળતા- (જલદીથી ખલાસ થવાપણાને) અને ચંડવેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. શીઘ્રકાળ અને ચંડવેગ નાયક શીઘ્રતરકાળતા અને ચંડતરવેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મધ્યકાળ અને મધ્યવેગ નાયક જલદીથી ઠંડો થઈ જાય છે. મધ્યકાળ અને મંદવેગ નાયકને શીઘ્રકાળતા અને મધ્યવેગતા પ્રાપ્ત થાય છે. મધ્યકાળ અને ચંડવેગ નાયક શીઘ્રકાળતા અને ચંડતરવેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચિરકાળ અને મંદવેગ નાયકમાં મધ્યકાળતા અને મધ્યવેગતા આવે છે. ચિરકાળ અને મધ્યવેગ નાયકમાં મધ્યકાળતા અને ચંડવેગતા આવે છે. આ પ્રમાણે સંક્રાંતિરતના નવ ભેદ થાય છે.

પ્રથમ રતમાં જે કહ્યું તે બીજી અને ત્રીજી રતમાં બિલકુલ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે પુરુષોમાં આઠ અંશનો એક અંશ કામવાશના હોય છે. આથી તેની વૃત્તિ જલદીથી શાંત થઈ જાય છે. પછી બીજી અને ત્રીજી સંભોગ વખતે સ્વાભાવિક સંભોગ વિષેની ઈચ્છા અને કાળ મર્યાદાને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બાબતમાં સ્ત્રીઓની વૃત્તિ પુરુષથી બિલકુલ હોય છે. જો સ્ત્રીની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ ચિરકાળ અને મંદવેગ હોય, તો પ્રથમ સંભોગના સમયે તેથી બિલકુલ સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ એ છે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની કામવાસના આઠ ગણી હોય છે. આથી પ્રથમ સંભોગને સમયે સ્વાભાવિક રીતે તે જલદીથી પ્રતીક્ષ થાય છે, અને સંભોગવ્યાપાર શરૂ થયા પછી ધીમે ધીમે મંદ પડતાં ચિરકાળમાં શાંત થાય છે. નાયિકા જો સ્વાભાવતઃ ચિરકાળ અને ચંડવેગ હોય તો પ્રથમ સંભોગના સમયે ચિરતરકાળતા (બહુ વખત સુધી ટકશે) અને મધ્યવેગતા (રાગ ચંડવેગમાંથી મધ્યવેગમાં આવશે.) ને પ્રાપ્ત થશે. મધ્યકાળ અને મધ્યવેગ

નાયિકામાં ચિરકાળતા અને મંદવેગતા જોવામાં આવશે. શીઘ્રકાળ અને મંદવેગ નાયિકામાં મધ્યકાળતા અને મંદતર વેગતા જણાશે. આ પ્રમાણે બાકીના છ પ્રકારની રતની યોજના સમજી લેવી. આથી વિપરીત સ્થિતિ સ્ત્રીઓને બીજા અને ત્રીજા સંભોગવ્યાપાર વખતે થાય છે—સ્ત્રીઓને પ્રથમ સંભોગ વધારે વાર ટકે છે, ને રાગ કમી થાય છે. આથી બીજો પ્રકાર પછીના સંભોગોમાં થાય છે—તે બીજા અને ત્રીજામાં સ્વાભાવિક ભાવ પર આવી જાય છે. ત્રીજા અને ચોથા સંભોગ વખતે કામવાસના પ્રદીપ્ત થતાં બંને જણ શીઘ્રતરકાળતા કિંવા શીઘ્રતમકાળતા અને ચંડતર-વેગતા કિંવા ચંડતળ વેગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. (તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ સંભોગ વખતે અત્યંત ચિર ટકનાર નાયિકા બીજામાં ચિર એથી ઓછા વખત ટકનારી, ત્રીજામાં સાધારણ સમયમાં ખલાસ થનારી અને ચોથામાં શીઘ્ર ખલાસ થાય છે. પણ રાગ તે પ્રમાણમાં વધતો જાય છે. ચંડ ચંડતર અને ચંડતળ થાય છે. જ્યાં સુધી વીર્યક્ષરણ થતું નથી, ત્યાં સુધી આ સર્વ સંભવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષનું વીર્યપતન એકી વખતે થાય તો વિશેષ પ્રકારની સંભાવના છે.

પ્રાક્ ચ સ્ત્રીધાતુક્ષયાત્પુરુષધાતુક્ષય इति प्रायोवादः ॥ ૬૯ ॥

પ્રાયઃ એમ કહેવાય છે કે પુરુષનું વીર્યક્ષરણ સ્ત્રીના વીર્યક્ષરણ પહેલાં થાય છે. ॥ ૬૯ ॥

“અનેક પુરુષોથી સંભોગ કરે તો પણ સ્ત્રીઓની કામવાસના તૃપ્ત થતી નથી.” વગેરે બાબતો પરથી ધણાકનું એમ કહેવું છે કે, પુરુષનું વીર્યપતન સ્ત્રીના વીર્યક્ષરણ પહેલાં થાય છે. અર્થાત્ કે પુરુષની કામવાસના સ્ત્રીના પૂર્વે પૂર્ણ થાય છે. જઘન-કમર-ગ્રંધ-પ્રસરણ આદિથી સ્ત્રીઓ પોતાના મદનમંદિરને નાનું મોટું કરી શકે છે, તેજ પ્રમાણે પુરુષ પણ વાજકરણ વગેરે ઉપચારથી સંભોગ સમયની મર્યાદાને વધારી શકે છે.

મૃદુત્વાન્મૃદુલચત્વાન્નેસર્ગાન્નૈવ યોષિતઃ ।

પ્રાપ્તુવન્ત્યાશુ તાઃ માંતિ મિત્યાચાર્યા વ્યવ સ્યતાઃ ॥ ૭૦ ॥

શીઘ્રવેગ, મધ્યવેગ અને ચિરવેગ એમ નાયિકાના ત્રણ ભેદ આગળ જણાવ્યા, પણ તે નાયિકા કઈ તે જણાવે છે:—

જે સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ નાજીક શરીરની હોય છે—કિંવા ઉપ-મર્દનને યોગ્ય શરીરની હોય છે, તે સ્ત્રીઓ સંભોગથી સત્વર સંતુષ્ટ થાય છે; એવો સર્વ આચાર્યોના મત છે. ॥ ૭૦ ॥

સ્વભાવતઃ જે સ્ત્રીઓ મૃદુ અંગની હોય છે—કિંવા જે અંગ નાજીકન હોય પણ ચુંબનાદિ બાહ્ય ઉપાયથી કિંવા—અંગુલિકર્મ જેવા આંતર ઉપાયથી મર્દન કર્યા પછી સંભોગથી સત્વર સંતોષ પામે છે; અર્થાત્ કે શીઘ્રવેગને પ્રાપ્ત થાય છે. મધ્યવેગ અને ચિરવેગ નાયિકા—આથી ઊલટી રીતે સંતોષ પામે છે. નાયકની પણ આવી જ સ્થિતિ હોય છે. મૃદુપણું એ નાયકનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. બાકી ઇતર લક્ષણો કૃત્રિમ સમજવાં. આમાં કઈ દોષ નથી. અને સર્વ આચાર્યો આ વિષયમાં એકમત છે

રતાવદેવ યુક્તાનાં વ્યાખ્યાતં સાંપ્રયોગિકમ્ ।

મન્દાનામવબોધાર્થં વિસ્તરોત્તતઃ પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

કુશળ નાયકો માટે સંક્ષેપમાં કહ્યું તે સાંપ્રયોગિક પ્રકરણ તે (પુરતું છે). સાધારણ પુરુષો માટે હવે વિસ્તારથી કહીશું. ॥ ૭૧ ॥

પ્રમાણ, કાળ અને ભાવને અનુસાર રતિસ્થાપના કરવા કાળે સાંપ્ર-યોગિક પ્રકરણ સંક્ષેપમાં કહ્યું. કારણકે ચતુર પુરુષો શાસ્ત્રાધ્યનથી અભિ-જનાદિ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર ઉપાયો સમજી લઈ તેની યોજના કરી શકશે, પરંતુ મંદબુદ્ધિના પુરુષોને આ ઉપાય યોજતાં નહિ આવડે, માટે તેમને એ ઉપાયોનું જ્ઞાન થાય તે માટે વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવે છે.

પ્રમાણ, કાળ અને ભાવના યોગે રતાવસ્થાપન

નામનું છઠું પ્રકરણ સમાપ્ત.

અભ્યાસાદમિમાનાચ્ચ તથા સંપ્રત્યયાદપિ ।

વિષયેભ્યશ્ચ તન્નજ્ઞાઃ પ્રીતિમાહુશ્ચતુર્વિધામ્ ॥ ૧ ॥

પ્રીતિના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ભેદ.

જે પ્રમાણે સંલોગના ત્રણ ભેદ કહેવામાં આવ્યા, તે પ્રમાણે પ્રીતિના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મભેદ કહેવામાં આવ્યા. આ સિવાય પ્રીતિના ખીન્ન પ્રકાર શાસ્ત્રમાં સંભવે છે; તે પ્રીતિના પ્રકાર શાસ્ત્રકાર નીચે દર્શાવે છે.

કામશાસ્ત્રજ્ઞ પ્રીતિના ચાર પ્રકાર કહે છે. (૧) અભ્યાસ—અભ્યાસથી થતી; (૨) અભિમાન—વિચારથી થતી; (૩) સંપ્રત્યય—સ્મરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી; (૪) વિષય—વિષયને લઇને થતી. ॥૧॥

શબ્દાદિભ્યો બહિર્ભૂતા યા કર્માભ્યાસલક્ષણા ।

પ્રીતિઃ સાઽઽભ્યાસિકી જ્ઞેયા મૃગયાઽઽદિષુ કર્મસુ ॥ ૨ ॥

આ પ્રીતિના ચાર પ્રકારના લક્ષણો કહે છે:—

શબ્દાદિ વિષયોથી ઉત્પન્ન ન થતા, મૃગયા, નૃત્યગીત વગેરે ક્રિયાના અભ્યાસથી—વારંવાર અનુષ્ઠાનથી જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આભ્યાસિકી કહે છે. ॥ ૨ ॥

કોઈ પણ નૃત્યગીતાદિ ક્રિયા ચાલુ હોય તેમાં તેના શબ્દોથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિ એ વિષય પ્રીતિ જ છે. પરંતુ નૃત્યગીતાદિ ક્રિયા વારંવાર કરવાથી તેના અભ્યાસ એટલે વારંવાર અનુષ્ઠાનથી જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેને ‘આભ્યાસિકી’ પ્રીતિ કહે છે. આ પ્રીતિ નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્ર, પત્રચ્છેદ વગેરે કળા અને મૃગયા શિકાર વગેરે વ્યાયામ કરનારને અભ્યાસથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. આદિ શબ્દથી નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય પત્રચ્છેદ આદિ શૃંગાર કરવું.

અનભ્યસ્તેષ્વપિ પુરા કર્મસ્વવિષયાત્મિકા ।

સંકલ્પાજ્ઞાયતે પ્રીતિર્યા સા સ્યાદાભિમાનિકી ॥ ૩ ॥

જે પ્રીતિ કોઈ કાર્ય કરવાની અભિલાષા કે સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે, પછી તે કાર્યનો પહેલો અભ્યાસ ન કર્યો હોય, તેને 'આભિમાનિકી' કહે છે. આ પ્રીતિ વિષયોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી ભિન્ન છે. ॥ ૩ ॥

મૃગયા-નૃત્ય-આદિના અભ્યાસ વગર તે કાર્યમાં કેવળ સંકલ્પ કે અભિમાનથી જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને 'અભિમાનિકી' કહે છે. આભ્યાસિકી પ્રીતિમાં અભ્યાસ એટલે વારંવાર તે કાર્ય કરવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આભિમાનિકીમાં તે કાર્યોના અભ્યાસ સાથે લેશ પણ સંબંધ હોતો નથી. શબ્દાદિ વિષયમાંથી પણ તે ઉત્પન્ન થતી નથી. આનો ઉદ્ગમ કેવળ સંકલ્પમાંથી થાય છે. અભિમાન એટલે અમુક વિષયમાં સહકાર હોવો તે. એજ આ આભિમાનિકી પ્રીતિનું મૂળ છે.

પ્રકૃતેર્યા તૃતીયસ્યાઃ સ્ત્રિયાશ્ચૈવોપરિષ્ટિકે ।

તેષુ તેષુ ચ વિજ્ઞેયા ચુમ્બાક્ષેઃ કર્મસુ ॥ ૪ ॥

આ આભિમાનિકી પ્રીતિ એનો કામશાસ્ત્રમાં શો સંભવ છે તે સૂત્રકાર જણાવે છે:—

તૃતીયા પ્રકૃતિ પુરુષ કિંવા સ્ત્રીને ઔપરિષ્ટક વિધિમાં—ચુમ્બન આદિ કર્મમાં—જે સુખ થાય છે તે 'આભિમાનિક' (માની લીધેલું) સુખ કે પ્રીતિ છે. ॥ ૪ ॥

તૃતીયા પ્રકૃતિ એટલે નપુંસક. નપુંસક-મનુષ્યને જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આભિમાનિક જ હોય છે. તેજ પ્રમાણે મુખ-ચપલ-સ્ત્રીને જે ઔપરિષ્ટક કર્મમાં (નવમાં અધિકરણમાં આ કહેવામાં આવશે.) જે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તે અભિમાનિક જ છે. તૃતીયા પ્રકૃતિ પુરુષ કિંવા મુખ-ચપલ-સ્ત્રીની સાથે ચુમ્બન, આલિંગન, નખક્ષત કિંવા દંતક્ષત, સ્તનપીડન આદિ વ્યાપાર કરનાર પુરુષ તેને જે પ્રીતિ આ જાતજાતનાં કર્મોમાં થાય છે, તેને વિષય પ્રીતિ કહેવી પડશે, પણ જે નપુંસક-મનુષ્યમાં

કિંવા સ્ત્રીમાં આ ચુંબનાદિવ્યાપાર કરવામાં આવે, તો તે નપુંસકને કિંવા સ્ત્રીને ચુંબનાદિથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિ આભિમાનિકી છે. કારણ એ છે કે આ ચુંબનવ્યાપારથી તેને શરીરપીડા થતી જ નથી. પરંતુ, મનમાં એક પ્રકારનું અભિમાન કિંવા અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. તેથી અપરિષ્કૃત કર્મોથી સંકલ્પ જન્ય પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

નાન્યોડયમિતિ યત્ર સ્યાદન્ય દેહ્યાતિકારણે ।

તન્નરૂઢૈઃ કથ્યતે સાડપિ પ્રીતિઃ સમ્પ્રત્યયાત્મિકા ॥ ૫ ॥

કોઈ અપરિચિત પુરુષ કે સ્ત્રી પર (આ એ જ છે—મારો પ્રિયતમ કે પ્રિયતમા) આ અપરિચિત નથી પણ પૂર્વપરિચિત છે એમ જાણીને જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કામશાસ્ત્રજ્ઞ ‘સંપ્રત્યયાત્મિક’ પ્રીતિ કહે છે. ॥ ૫ ॥

પરકીય પુરુષ કિંવા પરકીય સ્ત્રીને જોઈ ‘આ તેજ જેની સાથે પૂર્વે પ્રીતિ કરી હતી.’ આવી સમજણને લઈ જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કામશાસ્ત્રજ્ઞો ‘સાંપ્રત્યયાત્મિક’ પ્રીતિ કહે છે. આ નામ આપવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વે થયેલી પ્રીતિનો સંપ્રત્યય—અનુભવ આવે છે.—પહેલાં થયેલી પ્રીતિનું એમાં આરોપણ કરીએ છીએ, અને તેજ પ્રીતિનો નૂતન દષ્ટિથી તે પુરુષ કે સ્ત્રીમાં અનુભવ આવે છે.

પ્રત્યક્ષા લોકતઃ સિદ્ધા યા પ્રીતિર્વિષયયાત્મિકા ।

પ્રધાનફલવત્ત્વાત્સા તદર્થાશ્વેતરા અપિ ॥ ૬ ॥

જે વિષયાત્મિકા છે તે તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. તે જ પ્રધાન ક્ષણને આપવાવાળી છે. ઉપર કહી તે ત્રણ પ્રકારની પ્રીતિ વિષયાત્મિકા—વિષયને આશ્રય કરી જ્ઞાનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનારી—ની અંગભૂત છે. ॥ ૬ ॥

અનુકૂળ એવા શબ્દાદિ પાંચ વિષયોનો આશ્રય લઈ શ્રોત્રાદિદ્વારા જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રીતિ-વિષયક-વિષયોના સાક્ષાત સંબંધથી

ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે; એટલું જ નહિ પણ આ લોકપ્રસિદ્ધ છે. આથી આના લક્ષણ જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. આ વિષયાત્મિકા પ્રીતિનું વિશેષ વિવેચન નિત્ય, નૈમિત્તિક નાગરગ વૃત્તમાં જોવું. સાક્ષાત્ વિષયોના ઉપભોગથી આ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી આ વિષયાત્મિકા પ્રીતિ ઇતર ત્રણ પ્રકારની પ્રીતિ કરતાં પ્રધાન સ્વરૂપની છે. આકીની ત્રણ પ્રીતિ કહી તે આ વિષયાત્મિકા પ્રીતિની અંગમૂત છે.

પ્રીતિરેતાઃ પરામૃશ્ય શાસ્ત્રતઃ શાસ્ત્રલક્ષણાઃ ।

યો યથા વર્તતે ભાવસ્તં તથૈવ પ્રયોજયેત્ ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી આ પ્રીતિની માહિતી શાસ્ત્ર વડે મેળવી. જેવા પ્રકારની પ્રીતિ હોય, તદ્દનુસાર પ્રયોગ-કરવો. (વર્તવું). ॥ ૭ ॥

આ ચાર પ્રકારની પ્રીતિનાં લક્ષણો કામશાસ્ત્રમાંથી સમજી લઈ જે જે પ્રકારની પ્રીતિ જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં તે પ્રમાણે પ્રીતિવર્ધન માટે વર્તન કરવું. જો એનાથી ઊલટા પ્રકારે વર્તન થાય તો પૂર્વની જામેલી પ્રીતિ પણ કદાચ અપ્રીતિમાં પલટાઈ જવાનો સંભવ છે.

કામસૂત્રના પહેલા અધ્યાયની અમૃતલાલતનુજ રમણિકલાલ પ્રણીત
જયમંગલા આધાર ટીકા સમાપ્ત.

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

ઉપગૂહનવિચારઃ પ્રકરણમ્

ઉપગૂહનવિચાર

સાંપ્રયોગિક અધિકરણના પહેલા અધ્યાયમાં પ્રમાણ, કાળ અને ભાન આ પ્રમાણે રતની વ્યવસ્થાનો વિચાર કર્યો. તેની અંગમૂલ ચતુઃષ્ઠિ— ચોત્રકી—નો અધ્યાયમાં સૂત્રકાર વિચાર જણાવે છે.

સંપ્રયોગાન્નં ચતુઃષ્ઠિરિત્યાચક્ષતે ચતુઃષ્ઠિપ્રકરણત્વાત્ ॥૧॥

પૂર્વ આચાર્યોએ સંપ્રયોગના ચોસઠ અંગ માન્યાં છે— સંપ્રયોગમાં ચોસઠ પ્રકરણ છે—તેથી આ સંપ્રયોગના અંગને ચતુઃષ્ઠિ કહે છે. ॥ ૧ ॥

સંપ્રયોગમાં ચોસઠ કળાસ્વરૂપ હોવાને લીધે સંપ્રયોગના અંગને પણ ચતુઃષ્ઠિ—ચોસઠ પૂર્વેના આચાર્યો કહે છે. આ ચતુઃષ્ઠિનું અહીં નિરૂપણ કરીશું.

શાસ્ત્રમેવેદં ચતુઃષ્ઠિરેત્યાદ્યાર્થઃ ॥ ૨ ॥

ચતુઃષ્ઠિ એ શબ્દ કામશાસ્ત્રને માટે તેમજ તેના એક અંગ (સાંપ્રદાયિક અધિકરણ)ને લગાડી શકાય છે. ગમે તેમ હોય પણ વ્યવહારમાં બંનેને ઉપયોગી થઈ પડે છે તે દાખવવા સૂત્રકાર જણાવે છે.

આ શાસ્ત્ર ચતુઃષ્ઠિ સંજ્ઞક છે—શાસ્ત્રનું નામ ‘ચતુઃષ્ઠિ’ છે એમ આચાર્યોના મત છે. ॥ ૨ ॥

આ શાસ્ત્રને ચતુઃષ્ઠિ કહેવું. કારણ કામશાસ્ત્રનો જે મુખ્ય ભાગ સંપ્રયોગ—સંભોગ, તેના ઉપાય તંત્ર* અને આવાપ એનું સ્પષ્ટીકરણ વિશદ રીતે આ પ્રકરણમાં ધણી વાર કર્યું છે. વૈયાકરણાચાર્ય—શબ્દ

* આનો અર્થ આગળ જણાવી ગયા છીએ. જુઓ પૃ. ૧૫૬

શાસ્ત્રવેતા આચાર્ય કહે છે કે ‘ચતુઃષ્ઠિ’ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવા માટે કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. આવા પ્રકારનું નિમિત્ત કામશાસ્ત્રને માટે છે કે જેથી આ શાસ્ત્રને ચતુઃષ્ઠિ કહી શકાય.

**કલાનં ચતુઃષ્ઠિત્વાત્તાસાં ચ સંપ્રયોગાદ્ભૂતત્વાત્કલાસઃ હો
વા ચતુઃષ્ઠિરિતિ ॥ ૩ ॥**

ચતુઃષ્ઠિ આ શબ્દ જેમ શાસ્ત્રને લગાડી શકાય છે તેમ તે શાસ્ત્રના એક ભાગ વા વિલાસમુદ્દેશને પણ લગાડી શકાય છે, તે આ સૂત્રથી દર્શાવે છે—

કળા ચોસઠ છે અને તે સંપ્રયોગની અંગભૂત હોવાથી આ કળાસમૂહને ‘ચતુઃષ્ઠિ’ કહેવું. ॥ ૩ ॥

ગીતાદિક ચોસઠ કળા જે કામશાસ્ત્રની છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવી છે. આ કળા સંપ્રયોગ—ત્રી પુરુષના સંભોગમાં મહત્ત્વની છે, તેથી આ કળાના સમૂહને ચતુઃષ્ઠિ કહી શકાય.

**ઋચાં દશતયીનાં ચ સંજ્ઞિતત્વાદિહાપિ તદર્થસંબન્ધાત્ પञ्चाङ્ગ-
સંબન્ધાच्च ऋचैरेषા પૂજાર્થ સંજ્ઞા પ્રવર્તિતેત્યેકે ॥ ૪ ॥**

દશમંડલાત્મક ઋગ્વેદ (તેના સંપ્રયોગના દશ અવયવને લઈ.) ને ચતુઃષ્ઠિ કહે છે. ઋગ્વેદના જેવો જ પ્રકાર આ કામશાસ્ત્રમાં જણાય છે. ઉપરાંત પંચાલ ઋષિનો સંબંધ આ કામશાસ્ત્ર સાથે હોવાથી ઋગ્વેદી લોકોએ કામશાસ્ત્રના સન્માન માટે ચતુઃષ્ઠિ સંજ્ઞા તેને આપી છે. એમ કેટલાકનું કહેવું છે. ॥ ૪ ॥

આ કામશાસ્ત્ર વા તેના એક ભાગનું ચતુઃષ્ઠિ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પંચાલ ઋષિએ આ નામ શી રીતે પ્રચલિત કર્યું, તે દર્શાવે છે. જેમાં દશ અવયવ વા મંડળ છે, એવા ગ્રંથને દશતયી કહે છે. દશતયી એ ઋગ્વેદનું બીજું નામ છે. એમાં પણ ચોસઠ અધ્યાય છે. તેથી એનું બીજું

નામ ચતુઃષ્ઠિ પણ છે. દશમંડલાત્મક ઋગ્વેદની માફક આમાં દશ અવયવ એટલે દશ સાંપ્રયોગના પ્રકાર છે. તેથી પણ આને ચતુઃષ્ઠિ કહે છે. સાંપ્રયોગનાં દશ અંગ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) આલિંગન, (૨) ચુંબન, (૩) દંતક્ષત, (૪) નખક્ષત, (૫) સીત્કાર, (૬) પાણિધાત, (૭) સંવેશન; (૮) ઉપસૃત; (૯) ઔપરિષ્ઠ; (૧૦) પુરુષાયિત. આ પંચાલ નામના મહર્ષિએ, ઋગ્વેદમાં ચોસઠ અધ્યાય હોવાથી તેને ચતુઃષ્ઠિ એવું નામ આપ્યું હતું. આ સાંપ્રયોગિક અધિકરણમાં આલિંગનાદિ દશ પ્રકાર હોવા ઉપરાંત ચોસઠ કળા હોવાથી પંચાલ ગોત્રોત્પન્ન બ્રાહ્મણે પણ આ સાંપ્રયોગિક અધિકરણને ચતુઃષ્ઠિ એવું નામ આપ્યું છે. આ અંથનું સન્માન થવા માટે ઋગ્વેદીઓએ આમ કયું હોવું જોઈએ એમ ફટલાક કહે છે. આ વિષે કોઈએ કહ્યું છે કે, “ આ કામશાસ્ત્રને ચતુઃષ્ઠિ એવું નામ આપ્યું છે. આ નામથી વિદ્વાન લોકો જેવો તેનો ગૌરવ કરે છે તે પ્રમાણે અજ્ઞાન લોક પણ તે નામથી ગૌરવ કરે છે. વેશ્યા સમૂહને પણ આ નામ માટે આદર છે તો પછી આવા આનંદદાયક ચતુઃષ્ઠિ નામનો આદર બીજા કેમ નહિ કરે ?

આલિંગનાદિના ભેદ

આલિંગનચુમ્બનનસ્વચ્છેદ્યદશનચ્છેદ્યસંવેશનસીત્કૃતપુરુષાયિતૌ-
પરિષ્ઠિકાનામષ્ટાનામષ્ટધા વિકલ્પભેદાદષ્ટાવષ્ટકાશ્ચતુઃષ્ઠિરિતિ

બામ્ત્રવીયાઃ ॥ ૫ ॥

(૧) આલિંગન, (૨) ચુંબન, (૩) નખચ્છેદ, (૪) દંતચ્છેદ, (૫) સંવેશન, (૬) પુરુષાયિત અને (૮) ઔપરિષ્ઠ. આ આઠ પ્રકારમાં પ્રત્યેકના આઠ ભેદ થતા હોવાથી એકંદરે ચોસઠ ભેદ થાય છે એમ બ્રાહ્મણીયનો મત છે. ॥ ૫ ॥

કામશાસ્ત્રને ચતુઃષ્ઠિ એવું નામ આપ્યું છે, તે કામશાસ્ત્રના આલિંગનાદિ જે આઠ ભેદ છે. તે પ્રત્યેકના પાછા આઠ ભેદ થાય છે. ૮×૮=૬૪ આ પ્રમાણે કુલ ચોસઠ પ્રકાર થાય છે. આથી કરીને ચતુઃષ્ઠિ એ નામ અન્વર્થક-યોગ્ય છે, એમ બ્રાહ્મણીયના શિષ્ય કહે છે.

વિફલ્પવર્ગાનામઘ્ઠાનાં ન્યૂનાધિકત્વદર્શનાત્પ્રહણનવિરુત્પુરુષા-
પસ્યન્નચિત્રરતાદીનામન્યેષામપિ વર્ગાનામિહ પ્રવેશનાત્પ્રાયોવાદોઽયં-
યથા સપ્તર્ણો વૃક્ષઃ પશ્ચવર્ણો બલિરિતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૬ ॥

આલિંગનાદિ પ્રત્યેકના આઠ ભેદ કહ્યા. આ પ્રાયોવાદ છે—
સ્થૂળ દૃષ્ટિએ કરેલી ગણના છે—કારણ કે કોઈ જગ્યાએ ઓછા તો
કોઈ જગ્યાએ વધારે (ભેદ) છે. આ સિવાય પ્રહરણ, વિરૂત, પુરુષો-
પસ્યન્ન અને ચિત્રરત વગેરે પ્રકારનો આમાં સમાવેશ કરવાનો છે.
મતલબ એ છે કે, જેમ સપ્તર્ણવૃક્ષ—કિંવા પાંચરંગનું બિંદુ જેમ
સ્થૂળ દૃષ્ટિથી કહીએ છીએ તે પ્રમાણે ચતુષ્પદિ એ સંજ્ઞા સ્થૂળ
દૃષ્ટિએ ઠીક છે એમ વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥ ૬ ॥

આલિંગનાદિના જે આઠ ભેદ આગળ કહેવામાં આવશે; તેમાં પુરુષા-
યિત જેવા ભેદમાં આઠ થતા નથી, પણ આઠથી ઓછા થાય છે. તે પ્રમાણે
કેટલાકમાં આઠથી વધારે જોવામાં આવે છે. આથી આલિંગનાદિ પ્રત્યેકના
આઠ ભેદ થાય છે એમ નિશ્ચિતપણે સમજવાનું કારણ નથી. આ સંખ્યા
(ઓસઠની) સાધારણ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી કહેવામાં આવી છે આથી કરીને પ્રહરણ,
વિરૂત, પુરુષોપસ્યન્ન, ચિત્રરત ઇત્યાદિનો આલિંગનાદિ પ્રકારમાં સમાવેશ કરી
શકાય છે. સપ્તર્ણ એ નામનું એક ઝાડ છે. આ ઝાડને સપ્તર્ણ એટલા
ખાંડે કહે છે કે તેને સાત-સાત પાંદડાં હોય છે, પરંતુ બારીકાઈથી ઝાડનું
નિરીક્ષણ કરીએ તો કોઈ કોઈ વખત સાત કરતાં ઓછાં પાંદડાં પણ હોય
છે. પણ સાધારણ રીતે સાત પાંદડાં હોય છે એથી કરીને એને સપ્તર્ણ
કહે છે. એ જ પ્રમાણે પંચર્ણ એટલે પાંચરંગની બિંદુનું ઉદાહરણ લઈ
શકાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આલિંગના આઠ પ્રકારના પ્રત્યેકના આઠ
આઠ ભેદ કહ્યા તે સ્થૂળ દૃષ્ટિથી કહ્યા છે. એક પ્રકારની એ રીતે પડી
ગઈ છે. એથી.

તન્નાસમાગતયોઃ પ્રીતિલે, દ્યોતનાર્થમાલિંગનચતુષ્ટયં સ્પૃષ્ટકં,
વિદ્વકમ્, ઉદ્ઘૃષ્ટકમ્, પીડિતકમિતિ ॥ ૭ ॥

અસમાગત—સમાગમરહિત નાયક—નાયિકામાં પ્રીતિનું ચિન્હ
દેખાડવા માટે ચાર પ્રકારનાં આલિંગન છે:—સ્પૃષ્ટક, વિદ્વક, ઉદ્ઘૃષ્ટક
અને પીડિતક. ॥ ૭ ॥

અસમાગત એટલે જેનો પૂર્વે વિવાહ કે સંબંધ થયો નથી પરંતુ
વિવાહ કે સંબંધ સાધવાની ઇચ્છા છે તેમને માટે પ્રીતિ જણાવવા માટે
ચાર પ્રકારનાં આલિંગન કહ્યાં છે. આ આલિંગનથી સ્ત્રી-પુરુષનો પરસ્પર
પ્રેમ છે એમ બતાવી શકાય છે. (અહીં અનુરાગ-લિંગી અને ક્રિયા એ એનું
લિંગ છે.) સ્પૃષ્ટાદિક આલિંગન ૩૫ પ્રેમનું ચિહ્ન પરસ્પર આલિંગન પૂર્વે
સ્પર્શ થવાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં હોય તોજ વ્યક્ત થઈ શકે છે.
પરિસ્થિતિ અનુકૂળ ન હોય તો ઉત્કટ પ્રેમથી થતો સંકાતક નામનો એક
આલિંગનનો પ્રકાર છે. જેનું વર્ણન પારદારિક અધિકરણના અભિયોગ
નામના અધ્યાયમાં આવનાર છે.

સર્વત્ર સંજ્ઞાર્થેનૈવ કર્માતિદેશઃ ॥ ૮ ॥

સર્વત્ર પારિભાષિક સંજ્ઞાના અર્થથી જે સ્થળે જે નામ રાખ્યું
છે તે પરથી જ—તેના કામનો નિર્દેશ થાય છે. ॥ ૮ ॥

આલિંગનના સ્પૃષ્ટાદિક પ્રકાર કહ્યા છે તેની વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર
નથી. કારણકે સ્પૃષ્ટાદિક નામ એવાં છે કે તે નામ પરથી જ તેની ક્રિયા
સમજવામાં આવે છે. ભાષાવ્યવહારમાં એ કેવી રીતે વપરાશમાં આવ્યાં
એનો વિચાર કરતાં તે શબ્દની વ્યાખ્યાનું કામ સહજ સિદ્ધ થઈ શકે
છે. સ્પૃષ્ટાદિક આલિંગનની બાબતમાં જેવો પ્રકાર છે તેવો જ યુગનાદિકમાં
છે. આ કામશાસ્ત્રમાં યુગનને માટે જે સંજ્ઞા વાપરવામાં આવનાર છે,
તે પણ એવી જ અન્વર્થક છે, એમ સમજવું.

સ્પૃષ્ટક

સંમુસ્વાગતાયાં પ્રયોજ્યાયામન્યાપદેશેન ગચ્છતો ગાત્રેણ ગાત્ર ચ
સ્પર્શનં સ્પૃષ્ટકમ્ ॥ ૧ ॥

જો પોતાની પ્રેમપાત્ર સ્ત્રી સામેથી આવતી હોય તો કંઈ
પણ બહાનાથી આપણા શરીરથી તેના શરીરને સ્પર્શ કરવો એને
'સ્પૃષ્ટક' * કહે છે. ॥ ૯ ॥

નાયિકા સામેથી આવે છે. તેને પ્રેમ વ્યક્ત કરવા આપણા શરીરથી
કંઈ નિમિત્ત કે બહાનું કાઢી તેના શરીરને સ્પર્શ કરવો તે આલિંગનને
સ્પૃષ્ટક કહે છે. આ આલિંગન કે સ્પર્શ એવી રીતે થવો જોઈએ—કે
બીજાને એમ જાણુ ન થાય કે આણું ધરાદા પૂર્વક તેનો સ્પર્શ કર્યો છે.
શરીરથી સ્પર્શ કરવો તેને સ્પૃષ્ટક કહે છે. સ્પૃષ્ટક શબ્દ 'સ્પૃશ' ધાતુ
પરથી ભાવાર્થી 'કત' પ્રત્યય થતાં તેને સંસાર્થય 'ક' પ્રત્યય લાગતાં
'સ્પૃષ્ટક' શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. આ વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ શબ્દ આલિંગનમાં
થતી ક્રિયાનો બોધ આપોઆપ કરે છે. સ્પૃષ્ટક આલિંગન જેમ પુરુષ કરે
છે તેમ નાયિકા પણ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા કરી શકે છે.

* યદ્યોષિતઃ સંમુસ્વાગતાયા અન્યાપદેશાદ વ્રજતો નરસ્ય ।

ગાત્રેણ ગાત્રં ઘટતે રતજ્ઞા આલિંગનં સ્પૃષ્ટકમેતરાહ ॥

‘રતિરહસ્ય.’

અહીં આ શ્લોકમાં સૂત્રનો અર્થ દ્યોતક છે.

નાગરસર્વસ્વમ્ માં:—

સંસ્પર્શપૂર્વમબલા પરિરમ્ભણં યત્ ।

તત્સ્પૃષ્ટકં મુનિજનૈઃ કથિતં પુરાણૈઃ ॥

‘નાગરસર્વસ્વ’માંના આ શ્લોકની ટીકા પર સાક્ષરમણિ શ્રી તનુસુખભાઈ
કહે છે કે ‘સંસ્પર્શઃ મિષતઃ પરગાત્ર ઘટનં’ કંઈ મિષથી બહાનાથી પોતાના ગાત્રને
અન્યના-બીજાના ગાત્ર સાથે અડાડવાં તે. આ વિદ્વાને આલિંગનના બીજા ભેદ, બીજા
પુસ્તકની ટીકામાં જણાવ્યા છે. જે અન્યત્ર આ અધ્યાયના અંતે દર્શાવ્યા છે.

અપરણિત સ્ત્રી-પુરુષનાં—આલિંગન

પ્રયોજ્યં નાયિકા સ્થિતપાવિષ્ટં વા વિજને કિંચદ્ ગૃહ્ણતી પયો-
ધરેણ વિધ્યેન્નાયકોઽયિ તામવપીઢય ગૃહ્ણીયાદિતિ વિદ્ધકમ્* ॥૧૦॥

સ્ત્રી જ્યારે પોતાના પ્રિયકરને નિર્જન સ્થાનમાં એકલો ઊભેલો
અથવા બેઠેલો જુએ અને કંઈ વસ્તુ લેવાના બહાનાથી તેની પાસે
જઈ પોતાના સ્તનથી તેની છાતીને ઢાપે અને નાયક પણ બાહુ-
ધારામાં તેને લીડી દઈ ઘટ્ટ આલિંગન આપે, એને ‘વિદ્ધક’
કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

એકાદ સ્ત્રીનો પ્રિયકર પોતાના બે ચાર મિત્રો સાથે બેઠેલો હોય
કે ઊભેલો હોય તેનાથી ત્યાં જવું અને પ્રેમ વ્યક્ત કરવો શક્ય નથી. જો
તે સૂતેલો હોય તોપણ આમ કરવું સંભવિત નથી. કારણકે તેની સાથે
સંબંધ સંધાયેલો નથી. આથી તેને એકાંતમાં ઊભેલો જોઈ તે સ્ત્રી ત્યાં
જાય અને સ્તન ઢાપે એ શક્ય છે. એકાંત વગર આમ કરવું શક્ય
નથી, તેને એકાંતમાં જોઈ કંઈ પદાર્થ લેવાના ઇચ્છાથી સ્ત્રી ત્યાં જઈ
પોતાના પ્રિયકરને પોતાના સ્તનથી ધક્કો દે. શૃંગારરસના પરિપોષ માટે
સ્તનનો ઉલ્લેખ સૂત્રકારે કર્યો છે. પણ કેવળ સ્તનથી જ વિદ્ધક નામનું
આલિંગન આપી શકાય છે એમ નથી. અંસકુટ એટલે ખાંધ-કિંવા શરીરનો
બીજો ભાગ પ્રિયકરના વક્ષ સ્થળે કિંવા પીઠ પર કિંવા બાજુમાં ધક્કો
આપે તો તે એક પ્રકારનું આલિંગન જ છે. એના સ્તનોથી વીંધાયેલો

* વિદ્ધક માટે ભૂત્યા ‘રતિરહસ્ય’

યદ ગૃહ્ણતી કિંચન વંચિતાક્ષં સ્થિતોપવિષ્ટં પુરુષં સ્તનાભ્યામ્ ।
નિતમ્બિની વિચ્ચતિતાંચગાઢં ગૃજ્પાલ્યસૌ વિદ્ધક મુચ્યતે તત્ ॥

વળી ભૂત્યા ‘અનંગરંગ’

સ્થિતં પતિં મીલિત નેત્રયુગ્મં, વિધ્યતુરોજેન તુયત્ર કાન્તા ।
ગૃહ્ણાત્યસૌ તામપિ વિદ્ધકાત્મ્યામાલિંગનં તન્મૂનિમિઃ પ્રણીતમ્ ॥

નાયક તેની અગલમાં કાંધ મારીને, કિંવા પીડમાં અથવા વક્ષઃસ્થળમાં, કિંવા વક્ષઃસ્થળની પાછળના ભાગમાં ધક્કો મારી તેને છાતી સરસી એવી બીડે કે, “ આ મને પ્રેમથી ગાઢ આલિંગન આપે છે, તો મારે પણ મારો પ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં હરકત નથી. ” આ ભાવથી પ્રેરિત થઈ જે આલિંગન અપાય છે તે ‘વિદ્ધક’ આને વિદ્ધક કહેવાનું કારણ એ છે કે આલિંગન સમયે પરસ્પરનો સ્તનભાગ શલ્યની માફક શરીરને વીધે છે. આ સિવાય ક્ષેપણ નામનો એક આલિંગનનો પ્રકાર છે. પણ તે ‘અપવિદ્ધક’ છે, અને નાચિકા એકલી જ તે કરે છે, તેથી તેનો વિદ્ધકમાં અંતર્ભાવ શક્ય છે. વિદ્ધક આલિંગન ઉભયકર્તૃક એટલે બન્નેથી થઈ શકે છે. આ વિષયમાં કાઈએ કહ્યું છે કે:—“ પુષ્ટસ્તની તરુણી નાચિકા ‘અપવિદ્ધક’ નામનું આલિંગન પુરુષને આપે છે. અને પુરુષ વિદ્ધક નામનું આલિંગન સ્ત્રીના કેશ પકડીને આપે છે. ”

તદુભયમનતિપ્રવૃત્તસંભાષણયોઃ ॥ ૧૧ ॥

જે સ્ત્રી-પુરુષનું સંભાષણ થયું નથી—વાતચીતનો પ્રસંગ મળ્યો નથી—તેમનામાં જ આ બે પ્રકારનાં આલિંગનો સંભવે છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્પૃષ્ટક અને વિદ્ધક એવા જે આલિંગનના બે પ્રકાર કહ્યા, તે જે સ્ત્રી-પુરુષનો સમાગમ થયો નથી અને જેમને વાતચીતનો પ્રસંગ મળ્યો નથી તેમને વિશે જ સંભવે છે. આવી સ્થિતિમાં જ તે શક્ય છે. કારણકે જ્યાં વાતચીતનો પ્રસંગ હોય ત્યાં આલિંગનની આવશ્યકતા જ નથી. કારણકે અનુરાગ પહેલેથી જ પ્રકટેલો હોય છે, પણ વળી જ્યાં મુદ્દત વાતચીતનો પ્રસંગ નથી, ત્યાં પણ તે સાધ્ય થવું શક્ય નથી.

ઉદ્ઘૃષ્ટક અને પીડિતક આલિંગન

તમસિ જનસંવાધે વિજને વાઙ્મ્ય સ્નનૈર્ગચ્છતોર્નાતિહસ્વકાલ
દર્શનં પરસ્પરસ્ય ગાત્રાણામુદ્ઘૃષ્ટકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અધારામાં, જનસમૂહમાં, વા એકાંતમાં ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાલતાં સ્ત્રી-પુરુષના પરસ્પર શરીરનું ઘણી વાર સુધી જે સંઘર્ષણ થાય છે તેને 'ઉદ્ધૃષ્ટક' કહે છે. ॥ ૧૨ ॥

જનસમૂહનો અર્થ બીડ છે. બીડમાં કે અધારામાં શરીરનું પરસ્પર સંઘર્ષણ કોઈને શંકા ન આવી શકે એવી રીતે સહજ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે ધીમે ધીમે ચાલ ચાલતાં પણ સંઘર્ષણ ઘણા વખત સુધી થઈ શકે છે. સ્ત્રી-પુરુષના શરીરના પરસ્પર સંઘર્ષણની ગણના 'ઉદ્ધૃષ્ટક' નામના આલિંગનમાં થતી હોવાથી એક કટુક—એકલાથી થતું આલિંગન ઘૃષ્ટક નામના આલિંગન અંતરભાવ થાય છે—નાયક વા નાયિકા એમાંથી એક કરે તો તે ઘૃષ્ટકમાં ગણાય છે.

તદેવ કુડયસન્દંશેન સ્તમ્ભસન્દંશેન વા સ્ફુટકમવપીડયેદિતિ
પીડિતક* ॥ ૧૩ ॥

જો ભીંત કે થાંભલાની સાથે નાયક-નાયિકાને કે નાયિકા-નાયકને ખૂબ જોરથી દબાવી આલિંગન આપે તો ઉદ્ધૃષ્ટક આલિંગન પીડિતક કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

ઉદ્ધૃષ્ટક પીડિતક શી રીતે થાય છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે, ભીંતના સંદંશમાં કે સ્તંભ—થાંભલાના સંદંશમાં અહીં સંદંશનો અર્થ સાણસી કિંવા ચિપિયો. સાણસી અથવા ચિપિયામાં કોઈ વસ્તુને જોરથી દબાવીએ કે પકડીએ તે પ્રમાણે એક તરફ ભીંત અથવા થાંભલો

* ૧ કુડયાશ્રયેષુ પરિપીડનમંગનાયા:

કુર્યાત્ પતિર્યદિહ પીડિતમેહદાહુ:

ના. સ.

૨ તત્ પુનરેવકુડયે

નિપીડનાત્ પીડિતસંજ્ઞકં સ્યાત્

ર. ર.

અને બીજી તરફ નાયક વા નાયિકા ધૃત રગડીને આલિંગન આપે ત્યારે તેને પીડિતક કહે છે. આ સ્થિતિમાં ઉદ્ધૃષ્ટકચ પીડિતક થાય છે. આ બે પ્રકારનું હોય છે. સ્ત્રી કર્તૃક અને પુરુષ કર્તૃક.

તદુમયમવગતપરસ્પરાકારયોઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉદ્ધૃષ્ટક અને પીડિતક આ બે પ્રકારનાં આલિંગનો એ સ્ત્રી પુરુષો માટે છે કે જેઓ પરસ્પર પ્રેમ કરે છે અને ભાવજ્ઞાન સંબંધ થયેલો છે. ॥ ૧૪ ॥

ઉદ્ધૃષ્ટક અને પીડિતક એ આલિંગનો જે સ્ત્રી-પુરુષો એક મેકના દિલને બાળે છે અર્થાત્ કે ભાવજ્ઞાન થયું છે. તેમની વચ્ચે સંભવે છે, જેઓનો પરસ્પર પ્રેમ નથી એવામાં એ શક્ય નથી.

લતાવેષ્ટિતકં વૃક્ષાધિરુદ્ધકં તિલતણ્ડુલકં ક્ષીરનીરકમિતિ ચ-
ત્વારિ સંપ્રયોગકાલે ॥ ૧૫ ॥

સંપ્રયોગ વખતે (૧) લતાવેષ્ટિતક, (૨) વૃક્ષાધિરુદ્ધક, (૩) તિલ-

આ સિવાય આલિંગનના બીજા ભેદ છે. જે વાત્સ્યાયનમાં મળતા નથી પરંતુ ગૌણિસુતાદિક શાસ્ત્રમાં છે. ચુંબનના બીજા સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (૧) આમોદાલિંગન; (૨) મુદિતાલિંગન; (૩) પ્રેમાલિંગન; (૪) આદંદાલિંગન; (૫) રુચ્યાલિંગન; (૬) મદનાલિંગન; (૭) વિનોદાલિંગન. કુટુંબી મતમાં

ચકાદ્વપરિષ્વજનં હંસસમાશ્લેષન કુલ પરિરમ્ભમ્ ।

પારાવતાવ ગૂહન માચરતિ સુમધ્યમા યથાવસરમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

અહીં ચાર પ્રકારના આલિંગન કથવામાં આવ્યાં છે. (૧) ચકાલિંગન; (૨) હંસાલિંગન; (૩) નકુલાલિંગન; અને (૪) પારાવતાલિંગન. પીડિત પ્રવર સ્ત્રી તનસુખભાઈ યોગવાસિષ્ઠમાંથી અવતરણુ આપે છે કે—

ગલદક્ષાં ઘનરનેહં, મુચ્ચવાષ્પં સ્ફુરત્સ્પ્રહમ્ ।

આલિલિંગ ચિરંકાન્તાં નકુલોનકુલીમિવ ॥ (૬. ૧૦૯ । ૧૩-૧૪)

તણકુલક અને (૪) ક્ષીરનીરક. આ ચાર આલિંગનોના વ્યવહાર થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

જે સ્ત્રી-પુરુષોના અંતઃકરણ પ્રેમથી પરસ્પર દ્રવિભૂત થયાં હોય; એવાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં સંપ્રયોગ સમયે—સંભોગ સમયે ચાર પ્રકારનાં આલિંગન હોય છે. આ ચારમાંના ચહેલાં બે, લતાવેષ્ટિતક અને વૃક્ષાધિરુદ્ધક એ એક કર્તૃક છે. પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ સ્ત્રીને જ હોય છે. આનું કારણ એ છે કે સ્ત્રીઓને અનુરૂપ એ બે પ્રકાર છે. બાકી જે બે રહ્યાં તે તિલતણકુલક અને ક્ષીરનીરક એ બન્ને એ કરવાનાં છે.

લતાવેષ્ટિક આલિંગન

લતેવ શાલમાવેષ્ટ્યન્તી चुम्बनार्थं मुखमवनमयेदुद्धृत्य मन्दसी-
त्कृता तमाश्रिता वा किञ्चिद्रामणीयकं पश्येत् तल्लतावेष्टितकम् ॥ ૧૬ ॥*

જે રીતે શાલ નામની વેલ-લતા વૃક્ષને લપટાઈ જાય છે, તે રીતે નાયિકા નાયકને લપટાઈ જાય અને ચુમ્બન માટે મુખ નીચું

* કામશાસ્ત્રના ઇતર ગ્રંથોમાં પણ આ પ્રકાર આલિંગનનો કહેણો છે.
બુલે 'પંચસાયક'

ऊर्ध्वं शुजाभ्याम सरलङ्गयष्टि । (૧)

क्षोणीरुद्धं वल्लिरिवाऽधिरुद्ध ॥

नारी प्रियं चुम्बति निस्तरङ्गा ।

भवेल्लता वेष्टित संज्ञकं तत् ॥

प्रियं मृगाक्षी सरलङ्ग यष्टि (૨)

निर्वेष्टयन्ति लतिकेव शालम् ।

विचुम्बार्थं नमयेत्तदीयम्

मुखलतावेष्टितकं तदाहुः ॥ ना. स. (૩)

પ્રિયમનુકૃતવલ્લી વિભ્રમા વેષ્ટ્યન્તી, દુર્ભમિવ સરલાક્ષી મન્દસીત્કા તદીયમ્ ।

વદનમુદિતલેલાકન્દમાચુમ્બનાર્થં, નમયતિ વિનમન્તી તલ્લતા વેષ્ટિતં સ્યાત્ ॥ ર. ર.

કરે અને પછી લપટાઈ રહીને મંદ સીત્કાર કરી પુરુષના મુખસૌન્દર્યને પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જુએ. આ પ્રકારના આલિંગનને 'લતાવેષ્ટિતક' કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

લતા જે પ્રમાણે વીંટળાઈ જાય છે તે પ્રમાણે નાયિકા ઊભા રહેલા નાયકને બંને બાજુથી કિંવા ગળાને વાડુ લતાથી વીંટળાઈ જાય છે. નાયક ઊભેલો હોય તો બંને બાજુથી ભુજસ્થામાં બીડે છે વા કંઠમાં લટકાઈ પડે છે: જે આ બે પ્રકાર છે. ખેડેલો હોય તો પણ તેમાં આ બે પ્રકાર સંભવે છે. એકંદરે લતાવેષ્ટિતકના ચાર પ્રકાર છે. લતાવેષ્ટિતક આલિંગનમાં નાયક રૂપી વૃક્ષ જાંચું છે. શરીરને વંકાવ્યા વગર મુખ નીચું થતું નથી, અને નીચા મુખ થયા વગર ચુંબન શક્ય નથી. આથી નાયિકા નાયકનું મુખ નીચું થાય તે માટે તેના ગળામાં ઝુકાઈ તે નીચું કરે છે. આલિંગનનું મુખ્ય ફળ પ્રેમની ઉત્પત્તિ કરી તેનું પર્યાવસાન સંભોગમુખ છે, છતાં નાયકને ચુંબન મળે છે એ આ આલિંગનનું ગૌણ ફળ છે. આલિંગનસમયે સિત્કાર મંદ હોય છે. સિત્કારનો અર્થ આગળ પર જણાવવામાં આવશે. આલિંગન વખતે સિત્કાર મંદ હોય છે રાગની વૃદ્ધિ થતાં સિત્કાર પણ જોર પકડે છે. મંદ સિત્કારથી આલિંગનની શોભા વધે છે. આલિંગનનું એક ફળ ચુંબન કહ્યું તે પ્રમાણે એક બીજું ફળ પણ છે. તે ફળ એ કે નાયિકા નાયકને આશ્રયે રહી, વીંટળાયેલી રહી, નાયકની છાતીમાં કે અન્ય ચિત્તમાં જે સૌંદર્ય જોવાનું સાંપડતું નથી તે દંતક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલું સૌંદર્ય નાયકના મુખ પર પોતે જાંચું મેં કરી જોઈ શકે છે. આ આલિંગનને 'લતાવેષ્ટિતક' એટલા માટે કહે છે કે જેમ લતા વૃક્ષને વીંટળાઈ વળે છે તે પ્રમાણે નાયિકા પુરુષરૂપી વૃક્ષને વીંટળાય છે.

વૃક્ષાધિરૂઢક આલિંગન

ચરણેન ચરણમાક્રમ્ય દ્વિતીયેનોરુદેશમાક્રમન્તી વેષ્ટયન્તી વા તત્પૃષ્ઠસૈત્તેકવાર્દિતોયેનાંમમવનમયન્તીષમન્મંદસીત્કૃતકૂજિતા ચુમ્બ-
નાર્થમેવાધિરોદુમિચ્છેદિતિ વૃક્ષાધિરૂઢકમ્ ॥ ૧૭ ॥

નાયિકા પોતાના એક પગથી નાયકના પગને દબાવી રાખે, બીજા પગથી નાયકના ઊરપ્રદેશ ને વેષ્ટિત કરી, તેની પીટ પર એક હાથ નાંખી બીજા હાથથી તેની ખાંધ નમાવતી, મંદ સીત્કાર કિંવા કુળ્લન કરી યુગ્મન લેવા માટે નાયક અંગ પર ચઢવા ઇચ્છે છે, ત્યારે આ આલિંગનને 'વૃક્ષાધિરુઢક' કહે છે. ॥ ૧૭ ॥

નાયિકા પોતાના એક પગથી નાયકનો એક પગ દબાવી રાખી, બીજા પગથી નાયકના ઊરપ્રદેશ ને એવી રીતે આક્રમણ કરે કે તેનાથી નાયકનો જલ્દન પ્રદેશ એકમેકની સાથે ચિટકાઈ જાય. ડાબા અથવા જમણા પગથી આ આક્રમણ થઈ શકે છે એથી કરીને આના વામ અને દક્ષિણ એવા બે ભેદ છે. આ પ્રકારના આ ક્રમણની માફક નાયિકા જ્યારે પોતાના એક પગથી નાયક ઊરપ્રદેશ ને વેષ્ટન કરી તેને નમાવે છે, તે વખતે પણ ઉપર પ્રમાણે વામ અને દક્ષિણ એવા બે પ્રકાર થાય છે. બન્ને પગથી જ્યારે નાયિકા જ્યારે નાયકના ઊરપ્રદેશ ને આક્રમણ કરે છે કે વેષ્ટન; ત્યારે પણ બે પ્રકારનું વૃક્ષાધિરુઢક નામનું આલિંગન થાય છે. આ આલિંગનનો વૃક્ષાધિરુઢકમાં અંતર્ભાવ થાય છે ઉપર જે આક્રમણ અને વેષ્ટન એ પ્રમાણે વામ અને દક્ષિણ એવા બે પ્રકાર કહ્યા તેજ પ્રમાણે બે પગથી આક્રમણ કિંવા વેષ્ટન કરવાથી બે પ્રકાર થાય છે તે પણ જણાવ્યા. આ સર્વ પ્રકારોમાં સામાન્ય પ્રકારનું વર્ણન સૂત્રકાર આ પ્રમાણે કરે છે. નાયિકા પોતાના ડાબા કિંવા જમણા એક હાથથી વેલ જે પ્રમાણે વૃક્ષને વીંટળાય છે તે પ્રમાણે નાયકના પૃષ્ઠભાગ પર હાથ નાંખી તેની ખાંધને નમાવે છે અને મંદ સીત્કાર વા કુળ્લન કરી નાયકનું યુગ્મન લેવા માટે જણે એક વૃક્ષ પર ચઢતી હોય તેની માફક શરીર પર ચઢે છે. પ્રેમ ઉત્પન્ન થતી વખતે આ આલિંગન થતું હોવાથી આલિંગન વખતે સીત્કાર કિંવા કુળ્લનમંદ હોય છે. કુળ્લન અર્થ અગાડી કહેવામાં આવશે. આ આલિંગનમાં નાયિકા નાયકના અંગ પર ચઢે છે તેનું કારણ એ છે કે નાયક જિંઓ હોવાથી યુગ્મન લેવા તે (શરીર રૂપી વૃક્ષ પર) ચઢે છે. નાયકના

મુખનું સૌંદર્ય બેવા માટે તે ચઢતી નથી. માત્ર અંધરનું ચુંગન નાયક બીચો હોવાથી ચઢ્યા સિવાય લેવું શક્ય નથી. “વૃક્ષાધિરૂઢક” આ શબ્દ પાછળ કહેલા લતાવેષિતકની માફક સાદસ્યાર્થી “ક” પ્રત્યય લાગતાં થયું છે.

તદુભયં સ્થિત કર્મ ॥ ૧૮ ॥

આ બન્ને પ્રકારના આલિંગન (નાયક-નાયિકા) ઊભેલાં હોય ત્યારે જ સંભવે છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહ્યાં તે બે પ્રકારનાં આલિંગન નાયક અને નાયિકા ઊભેલાં હોય ત્યારે જ થઈ શકે છે. અને હેતુ પરસ્પરના પ્રેમને વૃદ્ધિ કરવાનો છે અને તે સંભોગની પહેલાં જ શક્ય છે.

તિલતણ્ડુલક આલિંગન

**શયનગતાવેવોરુવ્યત્યાસં સુજવ્યત્યાસં ચ સંસર્ગર્ષમિવ ઘનંસસ્વ-
જેતે તત્તિલતણ્ડુલકમ્ ॥ ૧૯ ॥***

એક જ શય્યાપર બન્ને જણાં સૂતાં હોય અને પરસ્પર એકમેકના અંગમાં હાથ અને પગ નાંખી સ્પર્શાર્થી ગાઢ આલિંગન દેતાં હોય તેને તિલતણ્ડુલક કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

સૂતમાં ‘ઊરુવ્યત્યાસ’ અને ‘સુજવ્યત્યાસ’ શબ્દ આવેલા છે. એ

---

* આ આલિંગન પરત્વે ‘પંચસાયક’ આમ કથે છે.

વાહુરુવક્ષો જઘનેન ગાઢ

મન્યોન્ય સંસક્ત શરીર યષ્ટયોઃ ।

આનંદ ભાવાદ્ય દુર્દીર્ઘ ભાવ

માલિજ્ઞનં તત્તિલતણ્ડુલાલ્યમ્ ॥

તલ્પે વિતવન્વદ ગૂઢન કેલિ મુચ્ચૈ-

ર્યન્નિસ્તરજ્ઞ મિથુનં ઘટયેત રાગાત્ ।

રગાતિરક્ત પરિવર્ધિત ગૌરવેળ

તત્કીર્તિતં મુનિવરૈ સ્તિલતણ્ડુલાલ્યમ્ઃ નાગર સર્વસ્વમ્

બન્ને (સંસ્વજેત) ના ક્રિયાવિશેષણ છે. વ્યત્સાસ એટલે વિપર્યય કિંવા બદલવું તે. નાયિકા પુરુષની ડાબી તરફ અને પુરુષ નાયિકાની જમણી તરફ સૂતો છે. તો આ સ્થિતિમાં નાયક પોતાની ડાબી બાજુ સ્ત્રીના જઘનમાં નાંખે અને પોતાના ડાબા હાથને સ્ત્રીની જમણી બગલમાં નાંખે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ કરે. સ્ત્રી જે જમણી પડખે સૂતી હોય તો ડાબા પડખે સૂતેલા પુરુષે પોતાની જમણી બાજુ સ્ત્રીની બન્ને સાથળો વચ્ચે રાખવી અને તેની ડાબી કાખમાં પોતાનો જમણો હાથ નાંખવો. અદલા અદલીથી આ આલિંગનના બે પ્રકાર થઈ શકે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ પરસ્પર સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરવા એક મેકને ગાઢ આલિંગન આપે છે. આ આલિંગનમાં બાંધ અને હાથ એ તલ અને તાંદુલના મિશ્રણ સરખા જણાય છે, તેથી આને તિલતંદુલક નામ આપ્યું છે.

ક્ષીરજલક આલિંગન

રાગાન્ધાવનપેક્ષિતાત્યયૌ પરસ્પરમનુવિશત હવોત્સજ્જગતાયામ-
મિમ્સુઓપવિષ્ટાયાં શયને વેતિ ક્ષીરજલકમ્ ॥ ૨૦ ॥

કામાંય થઈ પીડાની પરવા ન કરતાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને એકમેકના અંગમાં અંગ પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરતાં હોય તે પ્રમાણે અતિ જોરથી આલિંગન આપે, ત્યારે તે આલિંગનને ક્ષીર-જલક કહે છે. આ આલિંગન ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે સ્ત્રી નાયકના બોળામાં બેઠેલી હોય, કિંવા પલંગપર સામસામાં બેઠાં હોય. ॥ ૨૦ ॥

નાયિકા અને નાયક એટલાં તો પ્રેમાંય થયાં હોય છે કે—જોરથી એક મેકને આલિંગન આપવાથી એકાદ હાડકું દુઃખશે કે તૂટશે તેનું ભાન તેમને હોતું નથી, તે એકમેકને પોતાના બાહુથી એવાં ઘટ ચીટકાઈ જાય છે કે જાણે બે માટીના ગોળા કિંવા દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ થઈ એકાકાર થઈ જાય—આ પ્રમાણે એકમેકના અંગમાં અંગ ઘૂસે છે કે એકબીજા

બની જાય, કાઈએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—“ ભાવમાં આસક્ત એવા કામી પુરુષો પાણીમાં ઘૂસે તેમ પોતાને પ્રિય સ્ત્રીના અંગમાં ઘૂસવાની ઇચ્છા કરે છે.” નાયકના ખોળામાં ખોળો ઘાલી નાગિકા સામી બેઠી હોય ત્યારે તેની કામમાં હાથ ઘાલી જોરથી દબાવે ત્યારે આ આલિંગન થઈ શકે છે. આ આલિંગન બેઠાં બેઠાં તેમ જ સૂતાં સૂતાં લઈ શકાય છે. બન્ને પ્રકારની ગણના તિલતણકમાં થાય છે.

તદુભયં રાગકાલે ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે કામેચ્છા અત્યંત વધી હોય ત્યારે જ આ બે પ્રકારનાં આલિંગન સંભવે છે. ॥ ૨૧ ॥

કામેચ્છા ખૂબ વધી હોય તે સમયે જ હમણાં કહ્યાં તે પ્રકારના આલિંગન સંભવે છે. સંભોગ પહેલાં કામવાસના અત્યંત પ્રદીપ્ત થતાં પુરુષનું ગુહ્યાંગ ઉત્તેજિત સ્થિતિમાં હોય અને સ્ત્રીનું ગુહ્યાંગ અંદરથી થોડું થોડું દ્રવતું હોય તે વખતે આ આલિંગન થઈ શકે છે. સંભોગ કરવાની ઇચ્છા હોય તો સંવેશનની—આસનની—રીતના અનુરોધ પ્રમાણે આલિંગનની યોજના કરવી.

इत्युपगूहनयोगा बाभ्रवीयाः ॥ २२ ॥

બાબ્રવીયોનામત પ્રમાણે આલિંગનના પ્રકાર પૂરા થયા ॥૨૨॥

सुवर्णनाभस्य त्वधिकमेकाङ्गोपगूहनचतुष्टयम् ॥ २३ ॥

સુવર્ણનાભ આચાર્યના મત પ્રમાણે આલિંગનના બીજા ચાર પ્રકાર છે. આમાં સ્ત્રી-પુરુષના કોઈ એક અંગનું પરસ્પર સંસ્પર્શ થાય છે—પુરુષનું એક અંગ સ્ત્રીના એજ અંગને આલિંગે છે.—॥ ૨૩ ॥

બાબ્રવ્યે આલિંગનના જે આઠ પ્રકાર કહ્યા છે તેનાથી જૂદા પ્રકારના ચાર બીજા પ્રકાર સુવર્ણનાભ આચાર્યે કહ્યા છે. આ આલિંગનોમાં સ્ત્રીના

એક અંગને પુરુષના તેજ અંગથી આલિંગન અપાય છે. સંભોગ વખતેજ આ ચાર પ્રકાર સંભવે છે.

ઊરુપગૂહન આલિંગન

તત્રોરુસંદર્શનૈકમૂરુમૂરુદ્વયં વા સર્વમાણં પીડયેદિત્યૂરુપગૂહ-
નમ્ ॥ ૨૪ ॥

એક જાગથી કિંવા બન્ને જાગથી સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર એક-
મેકને દાખી જોરથી આલિંગન આપે છે ત્યારે તેને 'ઊરુપગૂહન' કહે છે. ॥ ૨૪ ॥

એક પડખે સૂઈ રહેલી સ્ત્રી કિંવા પુરુષ પોતાની એક જાગથી કિંવા બન્ને જાગથી બીજાને જોરથી દાખી આલિંગન આપે છે. આ આલિંગનમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભેદ દૃષ્ટિથી કંઈ ભેદ ન હોવાથી આ આલિંગન સ્ત્રી-કર્તૃક કિંવા પુરુષ કર્તૃક એવા બે પ્રકારનું થઈ શકે છે. કાઈનું એમ પણ કહેવું છે કે જેની જાંઘ મોટી અને માંસલ હોય છે તેજ આ આલિંગન કરી શકે છે. ખૂબ જોરથી આલિંગન આપવાથી માંસવાળા ભાગમાં દાખ બેસવાથી મજાક લાગે છે.—આનંદ થાય છે. અહીં 'સર્વપ્રાણુ' પૂરા જોરથી એનો સંબંધ 'પીડયેત્' સાથે છે.

જઘનાંપગૂહન આલિંગન.

ઘનેન જઘનમવપીડય પ્રકીર્યમાણકેશહસ્તા નચ્વદશનપ્રહણનચુ-
મ્બનપ્રયોજનાય તદુપરિ લઙ્ઘયેત્તજ્જઘનોપગૂહન ॥ ૨૫ ॥

વીખરેલા વાળને હાથમાં પકડી, પોતાના (પ્રિયકર) ના જઘનને જઘનથી દબાવી, નખક્ષત અને દંતક્ષત કરતી ચુંબન લેવાને માટે નાયકના અંગ પર ચઢે ત્યારે તેને 'જઘનોપગૂહન' કહે છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રી એક પડખે સૂઈ રહી પોતાના ગુહાંગ પુરુષના ગુહાંગમાં ભીડી-
વાડવા નામક સુરતના પ્રકારથી દાખીને પુરુષને આલિંગન આપે આ એક પ્રકાર, કિંવા જઘનથી જઘન પ્રદેશને દાખી આલિંગન આપે આ બીજો

પ્રકાર. બીજા પ્રકારમાં સાક્ષાત્ સંભોગ થાય કે ન થાય. આ આલિંગન સ્ત્રીકર્તૃક છે. આનું કારણ એ છે કે સ્ત્રીનો જીવન પ્રદેશ વિશાળ હોવાથી તેના દર્શનથી પુરુષના મનમાં તત્કાળ કામવાસના ઉત્પન્ન થાય છે. આ આલિંગનમાં કેશ વીખરાયલા હોય છે એ એક શાભાનો પ્રકાર છે. આ આલિંગનમાં સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છાનુસાર નખક્ષત કે દંતક્ષતનો પ્રયોગ કરે છે. આ આલિંગનનો ઉદ્દેશ નખક્ષતાદિ કંઈ કરવું એજ છે.

સ્તનાભ્યામુરઃપ્રવિશ્ય તત્રૈવ ભારમારોપયેદિતિ સ્તનાલિંગનમ્ ॥૨૬॥

સ્તનાલિંગન.

નાયિકા પોતાના સ્તન નાયકના વક્ષસ્થળમાં પૂરા જોરથી દબાવે—પૂરેપૂરે ભાર દઈ ભચે—તેને ‘સ્તનાલિંગન’ કહે છે. ॥૨૬॥

આસન પર કિંવા શયન પર ખેંઠેલી સ્ત્રી પોતાની પીઠના ભાગને નમાવી સ્તનોને નાયકની છાતીમાં ભેડી, જોરથી ખોસવાની માફક દબાવી ભારદે. તે વખતે આ આલિંગનને સ્તનાલિંગન કહે છે. મૃદુ એવાં સ્તનો જોરથી નાયકના વક્ષસ્થળને સ્પર્શે છે ત્યારે તેને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

લલાટિકા આલિંગન.

મુખે મુખમાસજ્યાક્ષિણી અક્ષરોર્દ્વભ્રાટે લલાટમાહન્યાત્સા લલાટિકા ॥ ૨૭ ॥

મુખની સામે મુખ, આંખોની સામે આંખો, કપાળની સામે કપાળ મૂકી જે આલિંગન કરાય છે તેને ‘લલાટિકા’ કહે છે. ॥૨૭॥

ઉત્તાનસંપુટ કે પાર્શ્વસંપુટ (આ અધિકરણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ બેનું વર્ણન છે.) સંભોગ કરતી વખતે જ્યારે કપાળને કપાળ લગાડી, દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ ભીડાવી સ્ત્રી-પુરુષ જ્યારે આલિંગનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે નાક આપોઆપ એકબેકને અડવાનાં જ. આ પ્રમાણે નાયિકા જ્યારે નાયકના કપાળને બે ત્રણ વખત દબાવી તેના અંગ પર ભાર નાંખે છે

ત્યારે તે આલિંગનને લલાટિકા કહે છે. આ આલિંગનને 'લલાટિકા' * કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે આ આલિંગનમાં સ્ત્રીના લલાટનો સ્પર્શ થતાં, તેના પરનો ચાંદલો નાયકના કપાળને લાગે છે અને તેનાથી એક પ્રકારની શોભા આવે છે.

સંવાહન આલિંગન

સંવાહનમપ્યુપગૂહનપ્રકારમિત્યેકે મન્યન્તે સંસ્પર્શત્વાત્ ॥૨૮॥

સંવાહન—અંગમર્દનમાં શરીર સ્પર્શ થતો હોવાથી કોઈ આચાર્ય તેને આલિંગનનો એક પ્રકાર માને છે. ॥ ૨૮ ॥

સુખદાયક અંગમર્દન—ત્વચા—ચામડી—માંસ અને હાડકાંને દબાવવાથી થાય છે. આમ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. આમાં શરીરનો સ્પર્શ થવો હોવાથી આ પણ એક આલિંગનનો પ્રકાર છે એમ કોઈ આચાર્ય માને છે.

આલિંગન અને અંગમર્દન.

પૃથક્કાલત્વાદ્વિન્નપ્રયોજનત્વાદસાધારણત્વાન્નેતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥૨૯॥

કાળભેદ, ફળભેદ, અને અસાધારણત્વને લીધે 'અંગમર્દન' એ આલિંગનનો પ્રકાર થઈ શકતો નથી, એમ વાત્સ્યાયનનો મત છે.

॥ ૨૯ ॥

આલિંગન સંભોગક્રિયા વખતે થાય છે. અંગમર્દનને સંભોગ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. અંગમર્દન બીજે સમયે પણ થઈ શકે છે. આલિંગન અને અંગમર્દન (પગ અંપાવવા, શરીર દબાવવું—ચંપી કરાવવી તે) માં શરીરનો સ્પર્શ થાય છે પણ આથી કરીને તે બન્ને એક થઈ શકતાં નથી.

* નાગર સર્વસ્વમાં પણ 'લલાટિકા' નામનું આલિંગન વર્ણવામાં આવ્યું છે. ભેદ માત્ર એટલો છે કે અહીં નાયિકા આલિંગન લેવાને હવુક્ત થાય છે. ન્યારે નાગર સર્વસ્વમાં નાયક આ પ્રમાણે આલિંગન લે છે.

રતિરહસ્યમાં આલિંગન ભેદનું અચ્છુ નિરૂપણ છે.

ઉપરાંત આલિંગન અને અંગમર્દનના ફળમાં પણ ફેર છે. આલિંગનમાં નાયક તેમજ નાયિકાને બન્નેને આનંદ કે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કે તે ઉભય સાધારણ છે. પણ અંગમર્દનમાં તેમ નથી. સ્ત્રી-પુરુષનું શરીર આંખે તો તેથી પુરુષને સુખ થાય અને પુરુષ સ્ત્રીનું શરીર દબાવે તો સ્ત્રીને સુખ થાય. આલિંગનની માફક બન્નેને સુખ આપવાનો ઉભય સાધારણ ધર્મ અંગમર્દનમાં નથી. આથી ગીત-વાદ્ય વગેરે ચોસક કળા જે આગળ ઉપર કહેવામાં આવી છે તેમાં ઉત્સાહને કેશમર્દને ચ કૌશલ્ય કહ્યું છે તેમાં આ કળાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. શરીરનો સ્પર્શ થાય છે આ એક કારણથી જે અંગમર્દનને આલિંગનનો એક પ્રકાર માનવામાં આવે તો યુગ્મનમાં પણ અંગસ્પર્શ થાય છે માટે યુગ્મનને પણ આલિંગનનો એક પ્રકાર માનવો પડશે કે યુગ્મનનો આલિંગનમાં સમાવેશ કરવો પડશે.

પૃચ્છતાં શ્રવતાં વાઙ્મિ તથા કથયતામપિ ।

ઉપગૃહ્વિધિ કૃત્સ્નં રિરંસા જાયતે નૃણામ્ ॥ ૩૦ ॥

જે લોકો આલિંગન વિધિ માટે સવાલ કરે છે, આલિંગનનું વર્ણન સાંભળે છે; કિંવા વર્ણન કરે છે—સંભળાવે છે તેને સુદ્ધાં કામવાસના ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૩૦ ॥

જે લોક એમ પૂછે છે કે આલિંગન વિધિ કેવો છે, એનું વર્ણન સાંભળે છે, અને જે સંભળાવે છે, તેને સંભોગની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તો પછી જે પોતે આલિંગનનો પ્રયોગ કરે છે તેને સંભોગની ઇચ્છા થાય એ કહેવાની જરૂર નથી. આલિંગન પરત્વે લોકાના મનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય આ માટે આલિંગનની કિંચિત્ પ્રશંસા કરી છે.

યેઽપિ હ્યશાસ્ત્રિતાઃ કે ચિત્સંયોગા રાગવર્ધનાઃ ।

આદરેણૈવ તેઽપ્યત્ર પ્રયોજ્યાઃ સાંપ્રયોગિકાઃ ॥ ૩૧ ॥

ઉપર કહ્યા તે સિવાય બીજા આલિંગનના ભેદ છે, જેનું વર્ણન અહીં કર્યું નથી, પરંતુ એ જો કામવાસનાનું ઉદ્દીપન કરનાર હોય તો તેનો આદરથી ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૧ ॥

જેનો કામશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે તેને શાસ્ત્રીય યોગ કહે છે. જેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે અશાસ્ત્રીય છે. કલ્પનાથી નિષ્પન્ન કરી શકાય એવા આલિંગનના પ્રકાર હોય અને જે તે પ્રીતિવર્ધક હોય, અને રતિકીડામાં ઉપયોગી હોય તો તેનો આદરથી પ્રયોગ કરવો. તાત્પર્ય કે અશાસ્ત્રીય છે માટે તેનો અનાદર કરવો નહિ.

શાસ્ત્રાણાં વિષયસ્તાવધ્યાવન્મન્દરસા નરાઃ ।

રતિચક્રે પ્રવૃત્તે તુ નૈવ શાસ્ત્રં ન ચ ક્રમઃ ॥ ૩૨ ॥

શાસ્ત્રમાં જેનું વર્ણન નથી એવો આલિંગન પ્રયોગ શા માટે કરવો ? એવી શંકાનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

શાસ્ત્રના ઉપદેશની આવશ્યકતા ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી કામવાસના તીવ્ર થઈ નથી. કામેચ્છા અતિ ઉત્કટ થયા પછી નથી શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા પ્રયોગનો ક્રમ—સંલોગક્રિયા શરૂ થયા પછી આ સર્વ બાબતો રહે છે. ॥ ૩૨ ॥

કામેચ્છા જેનામાં અતિ ઉત્કટ થઈ નથી તેજ શાસ્ત્રોક્ત પ્રયોગની અપેક્ષા રાખે છે. વાસના વૃદ્ધિ પામતાં સંપ્રયોગ શરૂ થયો એટલે અમુક શાસ્ત્રોક્ત છે અને અમુક નથી એવો ભેદ રહેતો નથી. સંયોગના લોપમાં આગળ પાછળનો ક્રમ રહેલો નથી, આથી શાસ્ત્ર અને ક્રમ વ્યર્થ ન સમજવાં આ કારણને લઈને પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે. *

વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણનો આલિંગન વિચાર નામનો દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

---

* ધ્રુંગારસિક કવિયોએ સંસ્કૃતભાષના તેમજ પ્રાકૃત ભાષના—આલિંગનનાં રસ બધાં વર્ણન કર્યાં છે. કાવ્યરસિક જનોને તે બહુધા વિદિત હોવાથી અહીં તેને સ્થાન આપ્યું નથી.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

ચુમ્બન વિકલ્પ - કરણમ્

ચુંબનના પ્રકારો.

ચુમ્બનનસ્વદશનચ્છેદ્યાનાં ન પૌર્વાપર્યમસ્તિ રાગયોગાત્ ॥૧॥

બીજા અધ્યાયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આલિંગન કર્યા પછી ચુંબનનો પ્રયોગ કરવો. આમાં ચુંબન પહેલું લેવું કે નખક્ષત પહેલાં કરવા કે દંતક્ષત પ્રથમ કરવા કે આ બધું પછી કરવું એને માટે કંઈ નિયમ નથી. સૂત્રકાર એજ કહે છે:—

ચુંબન, નખચ્છેદ, અને દંતચ્છેદ આ ત્રણમાં એક બીજામાંથી કયું પહેલું કરવું એને માટે કંઈ નથી; કારણ કે આ સર્વ રાગ-યોગથી—કામોદીપન—થી થાય છે. ॥ ૧ ॥

રાગથી અંધ થયેલો માણસ એ નથી જોતો કે પહેલાં નખક્ષત કરું કે દંતક્ષત કરું કે ચુંબન લઉં? વૃત્તિ જે જોર પકડે તે ચુમ્બનાદિક વ્યવહાર કરે છે.

પ્રાક્સંયોગાદેષાં પ્રાધાન્યેન પ્રયોગઃ પ્રહણનસીત્કૃતયોશ્ચ સંપ્રયોગે ॥ ૨ ॥

સંભોગ પૂર્વે

સંભોગ પહેલાં ચુંબન આદિનો પ્રયોગ કરવો. સંભોગ સમયે સીત્કાર અને પ્રહણનનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૨ ॥

સંભોગ પહેલાં રાગ—કામવાસનાને પ્રદીપ્ત કરવા ચુંબન, દંતક્ષત કિંવા નખક્ષતનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. યંત્ર સંયોગ થતાં—સંભોગ ક્રિયા શરૂ થતાં—પ્રહણન—તાડન અને સીત્કારનો પ્રયોગ કરવો. કારણ કે બન્નેની—નાયક અને નાયિકાની કામવાસના પ્રદીપ્ત થયા પછી અરસ-

પરસ થતા તાડન—મારતી કિંવા ચિત્કારની પીડા સહન કરી શકાય છે. સંભોગ પહેલાં જે પ્રમાણે ચુમ્બનાદિકનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવો પ્રહણનાદિકમાં કરવામાં આવતો નથી. જે કે સમૂળગોળ કરવામાં આવતો નથી એમ નથી.

सर्वं सर्वत्र रागस्यानपेक्षितत्वादिति वात्स्यायनः ॥ ३ ॥

આ એક પક્ષનો મત છે. એનો ઉત્તર આ સૂત્રથી ખતાવે છે.

વાત્સ્યાયનનો મત છે કે ચુમ્બનાદિક પ્રકાર માટે સમયનો નિર્ધાર નથી. ઈચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. કારણ કે રાગાંધ મનુષ્ય ક્રમની અપેક્ષા રાખતો નથી. ॥ ૩ ॥

ચુમ્બનાદિ પ્રકારનો સર્વત્ર ઉપયોગ કરવો. કારણ કે ચંડવેગ નાયક સંભોગ પહેલાં ચુમ્બનાદિકનો થોડો પ્રયોગ કરવો કે વિશેષ કરવો વગેરે બાબતનો વિચાર કરતો નથી. તે રાગાંધતાને લઈને પોતાની મરજી પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે. મંદવેગ નાયક અને નાયિકાએ (મધ્યવેગ નાયિકા) પહેલાં એ સૂત્રમાં કથવા પ્રમાણે ચુમ્બનાદિવ્યાપાર કરવો.

तानि प्रथमरते नातिव्यक्तानि विश्रब्धिकायां विकल्पेन च प्रयुज्जीत तथाभूतत्वाद्वागस्य ॥ ४ ॥

હવેનાં સૂત્રોમાં ચુમ્બન વગેરે માટે જે વિશેષ કહેવાનું છે, તે સંબંધે વાત્સ્યાયન અને ઈતર આચાર્ય એક મત છે.

ચુમ્બનાદિ પાંચ પ્રકાર. તે પ્રથમ સંભોગના વખતે ઉપયોગમાં આણવા નહિ. વિશેષ પરિચિત થઈ નાયિકાનો વિશ્વાસ એસે પછી ચુમ્બનોનો ધીમે ધીમે વૈકલ્પિક પ્રયોગ કરવો. કારણ કે સ્ત્રીની ક્રમ-વાસના ક્રમથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થાય છે. ॥ ૪ ॥

રતના આરંભમાં ચુમ્બનના જે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનો સ્પષ્ટ ઉપયોગ એકદમ કરવો નહિ. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે એકનો

પ્રયોગ કરે, સમુચ્ચયનો પ્રયોગ ન કરે. કારણકે ઉતાવળથી એકદમ પ્રયોગ કરવાથી પુરુષ પર નાયિકા અસંતુષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે. પરિચય થયા પછી, સ્ત્રીનો નાયક ઉપર વિશ્વાસ એકા પછી પળ પાંચે પ્રકારનો સામટો પ્રયોગ કરવો નહિ. ધીમે ધીમે અંકક, બખ્ખમે એ પ્રમાણે વૈકલ્પિક રીતે એનો પ્રયોગ કરવો. વૈકલ્પિક પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે સંભવે છે:—

(૧) ચુંબન કિંવા નખક્ષત, (૨) ચુંબન કિંવા દંતક્ષત, (૩) ચુંબન કિંવા પ્રહણન અને (૪) ચુંબન કિંવા સીત્કાર. આ પ્રમાણે નખક્ષતના વિકલ્પથી ત્રણ પ્રકાર થઈ શકે. દંતક્ષતના બે અને પ્રહણનનો એક. આ પ્રમાણે ચુંબનના સીધા દશ પ્રકાર અને પ્રતિલોભથી—ઝલટા ક્રમથી દશ પ્રકાર થઈ શકે છે. એકંદર કુલ વીસ પ્રકાર થાય. ઝલટો ક્રમ:—(૧) સીત્કાર વા પ્રહણન, (૨) સીત્કાર વા દંતચ્છેદ; (૩) સીત્કાર વા નખચ્છેદ; અને (૪) સીત્કાર વા ચુંબન. હવે (૧) પ્રહણન વા નખચ્છેદ, (૨) પ્રહણન વા નખક્ષત; અને (૩) પ્રહણન વા ચુંબન. આ ત્રણ પ્રહણનના વિકલ્પ, (૧) દંત કિંવા નખક્ષત, (૨) દંત વા ચુંબન, એ દંતક્ષતના વિકલ્પ; અને (૧) નખચ્છેદ કિંવા ચુંબન આ નખક્ષતનો વિકલ્પ. આ પ્રમાણે બન્ને ક્રમથી—સીધા ઝલટા, મળીને વીસ થાય છે.

ચુંબન કેમ અને ક્યારે કરવું

તતઃ પરમતિત્વરયા વિશેષવત્સુમુચ્ચયેન રાગસંધુક્ષણાર્થમ્ ॥ ૫ ॥

પછી અત્યંત ત્વરાથી ચુંબનાદિકના વૈકલ્પિક કે સામુદાયિક રીતે રાગ પ્રદીપ્ત કરવા ઉપયોગ કરવો. ॥ ૫ ॥

પ્રથમ સંભોગના આગંભમાં સ્ત્રીએનો રાગ મંદ હોય છે સંભોગ શરૂ થયા પછી તે એટલો પ્રદીપ્ત થાય છે—વધે છે કે સ્ત્રીને પોતાના શરીરની પરવા રહેતી નથી. આવી સ્થિતિમાં જો ચુંબનાદિકનો પ્રયોગ કરવાનો છે તે અત્યંત ત્વરાથી કિંવા એકદમ સામટા કે વૈકલ્પિક રીતે કરી નાખવા, કારણકે આ વખતે સ્ત્રીને તે સહન કરવાની શક્તિ હોય છે.

આગલા સૂત્રમાં કહ્યા તે પ્રમાણે યુગ્મનના જે વીસ પ્રકાર થાય છે, એ લિન્ન લિન્ન પ્રયોગ કરવાથી સ્ત્રીની કામવાસના અત્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે. આથી કરીને સંભોગમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કામવાસના પ્રદીપ્ત થયા વગર સંભોગ કરવામાં એટલી મજા—ઉત્પન્ન થતી નથી. બન્નેની કામવાસના એક સરખી પ્રદીપ્ત થઈ પૂર્ણ વિશ્વાસથી જ્યારે તેઓ સંભોગક્રિયામાં મગ્ને છે ત્યારે યુગ્મનાદિક પ્રયોગમાં પૂર્વા પરનો ક્રમ રહેતો નથી, પરંતુ જ્યારે સ્ત્રીની કામવાસના પૂરેપૂરી પ્રદીપ્ત ન થાય, ત્યારે પ્રથમ સંભોગને વખતે સ્ત્રીને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય માટે યુગ્મનાદિનો ક્રમથી ઉપયોગ કરવો, આથી ધીમે ધીમે વાસના પ્રદીપ્ત થતી જશે.

યુગ્મનના પ્રકાર.

લલાટાલકવ.પોલનયનવક્ષઃસ્તનોષ્ઠાન્તર્મુખેષુ ચુમ્બનમ્ ॥ ૬ ॥

આલિંગનના ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી યુગ્મનના ભેદ કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યાં સુધી તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાન કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે સિદ્ધ કરવાં અશક્ય છે. માટે સૂત્રકાર યુગ્મનનાં સ્થાન કહે છે—

(૧) કપાળ, (૨) કપાળ પર આવેલા કેશ, (૩) ગાલ, (૪) આંખો, (૫) છાતી, (૬) રતન, (૭) હોઠ અને (૮) મુખના અંદરનો ભાગ વગેરેમાં યુગ્મન થઈ શકે છે. ॥ ૬ ॥

આ આઠ સ્થાનોમાં* છાતી તે પુરુષની સમજવી અને સ્ત્રીઓ માટે

* કામશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથોમાં યુગ્મન સ્થાન પરત્વે શું કહ્યું છે તે જોઈએ. કવિ શેખર જ્યોતિર્દીશ્વર ‘પંચસાયક’માં કહે છે કે:—

ગણ્ડસ્થલીમસ્તકદન્તવાસો
ગ્રીવાકુચોરઃ સ્તનચૂચુકનિ ।
આલિંગનાનન્તર મે વયનોઃ
સ્થાનાનિ ચુમ્બસ્ય વદન્તિતજ્ઞાઃ

સ્તન કહ્યાં છે. બાકી રહ્યાં જે છ સ્થાન તે નાયક અને નાયિકાને માટે સમાન છે. આઠ ઉપલો તેમજ નીચલો. મુખનો અંદરનો ભાગ એટલે તાળવું. અહીં જીભથી ચુંબન લઈ શકાય છે. આ આગળ જતાં સૂત્રકાર જણાવે છે. આ આઠ ઠેકાણે ચુંબન લેવામાં શસ્ત્ર દષ્ટિયે કંઈ દોષ નથી, એવો પૂર્વાચાર્યોનો મત છે.

उरुसंधिबाहुनाभिमूलेषु लाटानाम् ॥ ७ ॥

લાટ દેશના રહેવાસીઓ—જાંગ, કાખ અને નાભિમૂળનું ચુંબન લે છે. ॥ ૭ ॥

સાથળના સાંધાનો ભાગ, બાહુમૂળ એટલે કાખ અને નાભિમૂળ એટલે વરાંગ (ગુહાંગ) આગળ કહેલાં આઠ સ્થાનો અને આ બીજાં ત્રણ એમ કુલ અગિયાર સ્થાનોમાં લાટ દેશના રહેવાસીઓ ચુંબન કરે છે. * *

* અર્થાત્ કે ગંડસ્થલ, મસ્તક, મુખનો અંદરનો ભાગ ગ્રીવા, સ્તન, સ્તન ઉપરની ભાગ-ડીંટડીઓ આ આલિંગનનાં સ્થાનો છે.

‘અનંગરંગ’માં કહ્યું છે કે—

अधराक्षि कपोलमस्तकं वदनान्तः स्तनयुग्मकन्धरे ।

विहितानि पदानि पण्डितैः परिमृभादनुचुम्बनस्यहि ।

અધર, આંખો, કપોલ, મસ્તક, મુખની અંદરનો ભાગ, સ્તનકુંડલ, ખાંધ આ ચુંબનનાં સ્થાનો છે.

‘પંચસાયક’માં ગંડસ્થળ, ગ્રીવા, અને સ્તનો, ડીંટડીઓ એટલું વધારે છે. બીજામાં સ્કંધ વધારે જણાવ્યા છે. જ્યારે બન્ને ગ્રંથોમાં કામસૂત્રકારે કેટલાંક ગણાવેલાં સ્થાન જણાવ્યાં પણ નથી.

** कक्षायुगं चापि नितम्बिनां, कन्दर्पं गृह्य च रति प्रवीणाः ।

चुम्बन्ति कामं तरलायताक्ष्या, देशस्य साम्येन सदैव लाटाः ॥

લાટ દેશના કુશળ કામીઓનો સ્ત્રીના મદનમંદિર, કક્ષાયુગનું પણ ચુંબન કરે છે.

રાગવશાદેશપ્રવૃત્તેશ્ચ સન્તિ તાનિ તાનિ સ્થાનાનિ, ન તુ સર્વ-
જનપ્રયોજ્યા નીતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૮ ॥

કામેચ્છા કમ અને અધિકને લઈને તથા દેશભેદને લઈને
યુગ્મનનાં સ્થાનોમાં ભેદ હોય છે. પરંતુ બધાએ તેનો ઉપયોગ
કરવો જ જોઈએ એમ નથી. આવો વાત્સ્યાયન મૂનિનો મત છે. ॥૮॥

રાગને વશ થઈને, કિંવા કામાંષિતાને લઈને બિન્નબિન્ન દેશમાં
બિન્નબિન્ન આચાર હોય છે. તે પ્રમાણે વર્તનાર પણ કેટલાક હોય છે.
દાખલા તરીકે લાટ દેશના લોક, જંગ, કાખ કિંવા મદનમંદિરનું યુગ્મન
લે છે. પરંતુ આ સ્થાન બધાંને યુગ્મન લેવા માટે યોગ્ય છે એમ
નથી. કારણકે શિષ્ટ લોકો તે સ્થાનોને અપવિત્ર માને છે. સામાન્ય માણસોને
આઠ સ્થાન જ યુગ્મન લેવાને યોગ્ય છે.

યુગ્મન એટલે મુકુટાકાર મુખથી સ્પર્શ કરવો તે. આ બધા જાણે
છે જ. આ સ્પર્શ વિશેષ સ્થળે કરવાથી યુગ્મનના અનેક પ્રકાર સંભવે
છે. યુગ્મનનાં જે અનેક સ્થાનો છે, તેમાં હોઠ એ મુખ્ય છે. તેનાથી—
હોઠથી સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર સ્પર્શ કરે છે તેને યુગ્મન કહે છે. આમાં ઉપરનો
હોઠ, નીચલો હોઠ, અને બે હોઠોના પરસ્પર સ્પર્શથી યુગ્મનના ત્રણ
પ્રકાર થાય છે. નીચેના હોઠના યુગ્મનથી પુષ્કળ કાર્ય સધાય છે, આથી
તેનું વિવેચન સૂત્રકાર કરે છે.

કન્યાયુગ્મન

નિમિત્તકં સ્ફુરિતકં ઘટ્ટિતકમિતિ ત્રીણિ કન્યામ્બનાનિ ॥૯॥

(૧) નિમિત્તકં, (૨) સ્ફુરિતકં, અને (૩) ઘટ્ટિતકં આ ત્રણ
કન્યાયુગ્મનના પ્રકાર છે. ॥ ૯ ॥

અહીં કન્યા શબ્દ અવિવાહિત સ્ત્રીનો વાચક નથી. અહીં કન્યાનો
અર્થ અપ્રાપ્ત સંગમ છે. લગ્નગીત નવવધૂ છે. જ્યાં સુધી સંભોગ થયો.

નથી ત્યાં સુધી કન્યા છે. નિમિત્તકદિ ચુંમનના જે ત્રણ પ્રકાર કલા તે કન્યા દ્વારા સંભવિત છે. માટે તેને કન્યાચુંમન કહે છે.

નીમિત્તકચુંમન

बलात्कारेण नियुक्ता मुखे मुखमाधत्ते न तु विचेष्टत इति निमित्तकम् ॥ १० ॥

બળાત્કારથી નાયક ચુંમન લેવાને પ્રવૃત્ત થાય અને સ્ત્રી પોતાનું મુખ નાયકના મુખ અગાળ મૂકે, પરંતુ, ચુંમન લેવાને તે પ્રવૃત્ત થતી નથી. તેને 'નિમિત્તક' કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ સંભોગ વખતે જોરથી ચુંમન લેવાને નાયક પ્રવૃત્ત થાય, અને નાયિકા અનબ્યસ્ત વા લજ્જાશીલ હોવાથી નાયકના મુખ નજીક મુખ લઈ જાય અને પોતે ચુંમન લેવા પ્રવૃત્ત ન થાય તો આ ચુંમનને નિમિત્તક કહે છે. અહીં ચુંમનની પરિમિત ક્રિયા હોવાથી સંત્રાથી 'કન' પ્રત્યય લાગવાથી નિમિત્તક શબ્દ મળ્યો છે.

સ્ફુરિતકચુંમન

वदने प्रवेशितं चौष्ठं मा गपत्रवाऽनुगृहीतुमिच्छन्ती स्पन्दयति स्वमोष्ठं नोत्तरनुसहत इति स्फुरितकम् ॥ ११ ॥

નાયકે મામાં મૂકેલા હોઠનું ચુંમન લેવાની ઇચ્છાથી થાડી લજ્જાના લાધે નાયિકા પોતાનો અપરોષ્ટ હલાવે છે. પરંતુ ઉપરના હોઠને હલાવવાનું વેચી તેને થતું નથી. આવા ચુંમનને 'સ્ફુરિતક' કહે છે. ॥ ૧૧ ॥

નાયકે પોતાના મુખમાં અપરપદ્મવતે ચુંમન લેવાની ઇચ્છાથી કંઈક લજ્જા બાબુએ સારી નાયિકા જે વખતે પોતાનો નીચલો હોઠ હલાવે છે—પણ બન્ને હોઠથી દામતી નથી, ઉપરના હોઠને હલાવવાની ઇચ્છા કરતી નથી—ત્યારે તે ચુંમનને સ્ફુરિતક કહે છે. ચુંમનમાં માત્ર

નાયિકાનો અધર હાલે છે. ઉપલા હોઠનું સ્કુસ્થ નાયિકા કરતી નથી. અધરોષના સ્કુસ્થને લઈને આ સુખનને 'સ્કુરિતક' કહે છે.

ઘટિતકસુખન

ईषत्परिगृह्य विनिमीलितनयना कारणेन च तस्य नयने अव-
च्छादयन्ती जिह्वाऽग्रेण घट्टयतीति घटितकम् ॥ ૧૨ ॥

(જરા અનુભવ થયા પછી) નાયિકા પોતાના હોઠથી નાયકના અધરોષ સારી રીતે પકડી આંખો બંધ કરી દે છે અને પછી નાયકની આંખો ઢાંકી દઈ પોતાના જીભના અગ્રભાગથી નાયકના હોઠને દાબે છે, એ પ્રકારના સુખનને 'ઘટિતક' કહે છે. ॥ ૧૨ ॥

કંઈક વધારે અનુભવ મેળવ્યા પછી, જે સ્ત્રીની લજ્જા કમી થઈ હોય છે તે સ્ત્રી નાયકનો અધર પોતાના બે હોઠોથી ઘટ્ટ પકડી શરમથી આંખો મીંચી દે છે, અને સુખન લેતી વખતે નાયક પણ ન જુએ તે માટે તેની આંખો પણ બંધ કરી દે છે, અને પછી પોતાની જીભના અગ્ર ભાગથી નાયકના અધરોષને ચોમેરથી સ્પર્શ કરી દાબે છે. આ સુખનમાં અધરનું ઘટ્ટન એટલે જોરથી દાબવું થતું હોવાથી એને ઘટિતક એવી સંજ્ઞા આપી છે. સુખનના આ પ્રકારમાં નાયિકા નાયકની આંખો દાબી દઈ પછી સુખન લે છે. નાયક જોઈ લે એવી રીતે સુખન લેતી નથી. જો તે ખુલ્લી રીતે સુખન લે તો એ પ્રકારના સુખનની ગણના સમગ્રહણુક નામના સુખનમાં થાય. સમગ્રહણુક સુખનની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર આપતામાં આવનાર છે. નિમિત્તક વગેરે કન્યા—સુખનના ત્રણ પ્રકાર તે અન્વર્થક હોવાથી તેની ક્રિયા તેના નામથી જ સમજાય છે. આ સુખનના પ્રકાર નવોદા જેમ નાયકથી પરિચિત થાય તેમ તેમ ક્રમથી કરવાના છે.

સુખનના બીજા વધુ પ્રકારો

समं तिर्यगुद्भ्रान्तमवपीडितकमिति चतुर्विधमपरे ॥ ૧૩ ॥

ખીજા કહે છે કે—ચુંબનના આ ચાર પ્રકાર છે: (૧) સમ, (૨) તિર્યક, (૩) ઉદ્ભ્રાંત અને (૪) અવપીડિતક. ॥ ૧૩ ॥

ઉપરના ત્રણ પ્રકાર તો પ્રાથમિક સહવાસ માટે છે, હવે નાયક પ્રયુક્ત અધર ચુંબન અને તે ક્રિયાથી થતા ભેદ સૂત્રકાર આ પ્રમાણે દર્શાવે છે:—અન્ને હોઠથી અધરોષ્ટના પાંચ પ્રકારનાં ચુંબન થઈ શકે છે. (૧) નાયક અને નાયિકા સામસામા પરસ્પરનું ચુંબન લે છે તેને સમનામક ચુંબન કહે છે. (૨) હોઠ તીરછા કરીને નાયક નાયિકા બે પરસ્પરનું ચુંબન વર્તુળાકાર કરીને લે તો તેને તિર્યક ચુંબન કહે છે (૩) હડપચી અથવા માથું પકડીને મોં ફેરવી જે ચુંબન લેવાય છે તેને ઉદ્ભ્રાંતક કહે છે. આ ચુંબનમાં નાયક નાયિકા એકમેકના અધરને ઉપર કબ્જું તેમ ગ્રહણ કરે છે. આ ઉદ્ભ્રાંતક ચુંબનના ખીજા ત્રણ પ્રકાર થઈ શકે છે. તે ત્રણે પ્રકારને સાધારણ અવપીડિત એવું નામ છે. ચુંબનના આ પ્રકારમાં નાયક અને નાયિકાને સામાન્ય ક્રિયિત્ પીડા થાય છે. આગળ જે ચુંબનના પ્રકાર વર્ણવ્યા તેમાં કાઠને પણ પીડા થતી નથી. જે સમયે હોઠથી પરસ્પરને પીડા થઈ શકાય છે તે વખતે તે પ્રકારના ચુંબનને ‘શુદ્ધ પિડીતક’ કહેવામાં આવે તે અને જ્યારે જીભના અગ્ર ભાગથી પીડા દેવામાં આવે ત્યારે તેને ‘અવલીઠ પિડીતક’ કહે છે આ અવલીઠ પિડીતકમાં પણ ‘ચુપણ’ અને ‘અધરપાન’ એવા બે ભેદ છે.

અવપીડિતચુંબન

અક્કલિસંષ્ટેન પિઙ્ગીકૃત્ય નિર્દશનમોષ્ટપુટેનાવપીડયેદિત્યવ-
પીડિતકં પશ્ચમમપિ કરણમ્ ॥ ૧૪ ॥

હાથની બે આંગળીઓના સંપુર્ણી હોઠ પકડી—નાયિકાના અધરને પકડી—તેને દાંત ન લગાડતાં પોતાના હોઠથી જોરથી દબાવવું તેને ‘અવપિડીતક’ ચુંબન કહે છે. ચુંબનના આ પાંચમા પ્રકાર છે. ॥ ૧૪ ॥

તર્જની અને અંગૂઠો, એ એ આંગળીઓ વડે હોઠને પકડી પછી તેને દાંત ન લગાડતાં પોતાના હોઠ વડે બેઠેલી દાખવાને એ હોઠ એકત્ર કરી અધરને પકડી બહાર ખેંચવા જેવી ક્રિયા કરવી તેને અવપિડીતક કહે છે. આ યુગ્મનને આકૃષ્ટ યુગ્મન પણ કહે છે.

આ પ્રમાણે ક્રિયાબેદથી આઠ પ્રકારના યુગ્મનનું વર્ણન કર્યું. આ આઠ પ્રકારના યુગ્મનમાં ત્રણ પ્રકાર કન્યાયુગ્મનના છે, અને અહણ યુગ્મનના પાંચ પ્રકાર છે. અહણ યુગ્મન એટલે પરસ્પર સ્ત્રી-પુરુષ એકમેકને આકર્ષણ કરીને લેવાતું યુગ્મન. અહણ યુગ્મનના પ્રકાર કહ્યા પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત અધર યુગ્મનના છૂત પ્રકારનું વર્ણન સૂત્રકાર કરે છે.

અધરયુગ્મન અને પરાજય

ઘૂતં ચાત્ર પ્રવર્તવેત્ ॥ ૧૫ ॥

અધર યુગ્મનમાં ઘૂતનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૧૫ ॥

સ્ત્રી-પુરુષમાં પરસ્પર પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય તે માટે અધર યુગ્મનમાં ઘૂતકીડાનો પણ પ્રયોગ કરવો. ઘૂતકીડાનો ઉપયોગ અધર યુગ્મનમાં કરવાથી એક જાતની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે. અધરસ્થાન સિવાય બીજા પ્રસંગે જ્યાં યુગ્મન સંભવે છે ત્યાં સૂતકીડાનો ઉપયોગ કરવો નહિ, કારણકે તેથી શોભાની હાનિ થાય છે.

પૂર્વમધરસંપાદનેત્ જિતમિદં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

ઘૂતકીડામાં હારજીત તો થવાની જ. માટે આ હારજીતનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તે સમજાવે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેમાંથી જે કોઈ એક બીજાનો અધર પકડે તેની જીત સમજાવી. ॥ ૧૬ ॥

અહીં શરત આ પ્રકારની છે. આપણે બન્નેએ એકમેકનું યુગ્મન

લેવાનું છે. તેમાં જે કાંઈ પહેલું અધરનું વિધિપૂર્વક ચુંબન લે તે જીતે. આ સંકેતથી દૂતકીડા ચાલે છે. આ કીડા—રમત બે રીતે થઈ શકે છે. એક કપટ પૂર્વક અને બીજી અકપટ પૂર્વક. જ્યારે બન્ને જણ ખાસ લક્ષણ વગરનું સામાન્ય ચુંબન બે અધરનું લે ત્યારે તેને અકપટ ચુંબન કહે છે. આ ચુંબનનું વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. અકપટ દૂતમાં નાયકે નાયિકાના અધરનું પ્રથમ ચુંબન કરી તેને જીતવી. કારણકે સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે અબળા હોવાથી—નિર્બળ હોવાથી તેની હાર થવાથી તેને વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. કપટદૂતમાં—જો કપટદૂત હોય તો નાયિકાનો વિજય શોભાસ્પદ છે. તે તેના સ્વાભાવનુસાર છે. આનો પ્રકાર આગળ કહેવામાં આવશે. કપટદૂતમાં પુરુષે સ્ત્રી પર જીત મેળવવી નહિ. કારણકે તે યોગ્ય નથી.

સ્ત્રી પરાજય પામે તો—

તत्र जिता सार्धरुदितं करं विधुनुयात्पणुदेहशेत्परिवर्तयेत्तद्वला-
दाहता विवदेत् पुनरप्यरतु पण इति ब्रूयात्, तत्रापि जिता द्विगुण-
मायस्येत् ॥ ૧૭ ॥

દૂતકીડામાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેમાંથી એકની જીત તો થવાની જ. હારનાર વ્યક્તિ કલહ તો કરવાની જ. કારણકે દૂત એ કલહનું મુખ્ય સ્થાન છે. છતાં તેમાં અનિષ્ટ એવું કંઈ નથી. એટલા માટે કે દૂતકીડામાં જે કલહ થાય છે તે સ્ત્રી-પુરુષનો પરસ્પર પ્રેમ ઉદ્દીપન કરવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. શી રીતે?—

જો આ દૂતમાં સ્ત્રીની હાર થાય, તો કૃત્રિમ રડવાનો ઢાંગ કરી તે પુરુષનો હાથ ઝડકાવી નાંખશે, તેને દૂર હટાડેલશે, દાંતોથી બચકું ભરશે, માં ફેરવી બેસશે, બળાત્કારથી તેણે માં (પતિ) પીતાની તરફ ફેરવતાં કળિયો કરશે અને કદાચ કહેશે કે ‘ ચાલો

ફરીથી શરત બકીએ ' ફરીવારના તેવા જ પ્રસંગમાં જો તેની હાર થઈ તો પહેલાં કરતાં બમણું તોફાન કરશે. ॥ ૧૭ ॥

આ છૂતમાં—શરતમાં જો તેની હાર થઈ તો તે હોહને ઈર્ષ્ય થઈ એવું બહાનું કરી રડવા માંડશે, પુરુષનો હાથ ઝટકાવી કાઢશે, તેને દૂર હાસેલશે, દાંતથી તેનો હોઠ પકડી દાંતથી તેને ખાંડિત કરશે. પુરુષે જો તેનો હોઠ પકડ્યો હશે તો જો અશક્ત હશે તો મોં ફેરવી લેશે. અને શક્તિશાળી હશે તો સારા અંગને ફેરવી લેવા પ્રયત્ન કરશે, તમે મને છૂતી નથી, હું જ છૂતી છું, કહી કઞ્જિયો કરશે. અથવા ફરીથી શરત બકીએ—ફરીથી કીડા કરીએ ' પહેલાંની શરત તેવી જ રહેવા ઘો પણ આમાં—બીજું પણ મૂકા, એમ કહેશે. જો બીજી વખતે પણ તેની હાર થઈ તો પહેલાં કરતાં વધારે ખિન્નઈ બમણું પાખંડ કરશે.

કપટછૂત એટલે શું

विश्रब्धस्य प्रमत्तस्य वाऽधरमवगृह्य दशनान्तर्गततमनिर्गमं
कृत्वा हसेदुत्क्रોशेत्तर्जयेद्बलोदाह्वयेन्नुत्येत्पनर्तितभ्रुणा च विचल-
त्यनेन मुखेन विहसन्ती तानि तानि च ब्रूयादिति चूम्बनद्यूत-
फलहः ॥ १८ ॥

કપટછૂત એટલે શું તે સૂત્રકાર જણાવે છે.

વિશ્વાસમાં બંધાઈ ગયેલા કે ગાફેલ નાયકના અધરોટ્ટને એવી રીતે પકડશે કે દાંતોની વચ્ચે આવવાથી તે છાડાવી શકાય નહિ. પછી તે હસશે, ઓરડશે, થ્રમકી આપશે, ગર્જન—તર્જન કરશે, આહવાન આપશે, અંગ મચકાવશે, ભવાં ચઢાવશે, હસતાં હસતાં નાયકને તાના મારશે ને કંઈ કંઈ સંભળાવશે. ॥ ૧૮ ॥

આ મુખ યુગ્મનના છૂતમાં નાયિકા પોતાના નાયકનો વિશ્વાસ, વાતોથી કે ગપ્પાંથી કે કંઈ મિષથી મેળવી લે છે. વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયા

આદ નાયક અસાવધાન પણે વર્તવા લાગ્યો કે કિંવા સાવધ હોય છતાં નાયિકા એકાએક તેની પાસે જઈ પોતાના બન્ને હોઠથી તેનો હોઠ તેને એવી રીતે પકડે છે અને દાંતની અંદર એવો તો ખોસી દે છે કે ગાફેલ-પણામાં પણ ખદાર કાઢી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે નાયકે કંઈ અપરાધ કર્યો હોય કિંવા ગાફેલ રહ્યો હોય, તો તેનો અવરોધ પકડીને કિંવા મર-જમાં આવે તો છોડી દઈને જેવો સંભવ હોય તે પ્રકારે નાયિકા નાયકનું સુખન લેવા માટે કિંવા તેની મજાક ઉડાવવા નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે. ખીજા કપટ છૂતની માફક સુખનના આ કપટછૂતમાં નાયકના અપરાધને લઈને કિંવા અસાવધાનપણાને લઈને નાયિકાને જય પ્રાપ્ત થતો જોવામાં આવે છે આ રીતે નાયિકા નાયકને કપટથી જીતે છે. અને આનંદના જુસ્સામાં એટલે મોઢેથી હસે છે, કદાચિત્ શિમન લાસ્ય પણ કરે છે. “હું જીતી છું” એમ એવા મોટા સાદે ખોલે છે કે નાયકના મિત્ર અથવા નાયિકાની સખીઓ સાંભળી શકે. “આ વખતે ઠીક સપાટામાં આવ્યા છો, હોઠ ચાવીને ટુટકા કરું.” આમ ખોસી નાયકને ડરાવવા માટે તે ભાવ વ્યક્ત થાય તેવી રીતે શરીરના અવયવો હલાવે છે. “જેકેં પરાક્રમ હોય તો દેખાડો” એમ કહી તે નાયકને આડવાન આપે છે. અમ તે આનંદમાં નાચે છે, લવાં ચલાવે છે, અને આખો ફરવો હરે પૂરું થયું એમ બતાવવા મંદ લાસ્ય કરે છે. તે પ્રેમની વૃદ્ધિ જે પ્રકારે થાય તેવો અર્થપૂર્ણ પ્રસંગોચિત વાક્યો ખોલે છે. છૂત કપટવાળું હો કે કપટશૂન્ય હો, પણ તેમાં કલહ તો થવાનો. આ છૂતમાં નાયકનો જય થયો હોય તો પણ તે કલહ કરવાનો અને હાર થઈ હોય તો પણ કલહ કરવાનો, નાયિકા જો જોરથી તેનો હોઠ પકડી દબાવે તો, નાયક પોતાનો હોઠ છોડાવવા તેને દાખી સીતકાર કરતો માથાને ઝટકા મારે છે. ધક્કો મારી નાયિકા દૂર જાય તો તેની પાસે જાય છે. તે બચકું ભરે તો તે તેને બચકું ભરે છે. તે પરાવૃત્ત થઈ જવા માંડે તો પાછો ધસડી આણે છે. તે ભાંડવા માંડે તો સામો ભાંડવા લાગે છે. ‘આ પ્રથમનું પણ રહેવા દે આપણે બીજું પણ લગાડીએ,’ એમ ઈશરો કરી, “મને પ્રથમ સુખન આપ જેઈએ” એમ

નાયિકાને કહે છે. બીજી શરતમાં નાયકની જીત થઈ હોય તો પહેલી પણ્માં મૂકેલી અને નવા પણ્માં મૂકેલી વસ્તુ કાઢી લેવા કસીને પ્રયત્ન કરે છે. જો પરાજય થયો હોય તો, હેંશિયારી કરી હોય એમ હસે છે. દૂતમાં જો નાયિકા એમ કહે કે, “મારી જીત થઈ” અને મોટેથી ઘાંટા પાડાગરખડ કરવા લાગી, તો “તારી જીત થઈ જ નથી, ખોટી વાત” એમ તે નાયિકા કરતાં બમણા જોરથી બોલે છે. નાયિકા ધમકી આપે તો સામી ધમકી આપે છે. જો તે શરીર ચટકાવે તો પોતાના શરીરને સંભાળીને ચટકાવે છે. જો તે આઘ્ઘાહન આપે તો તે સામો આઘ્ઘાહન આપે છે. જો તે તાળી વગાડી નાચે તો તે પણ્ તે પ્રમાણે નાચે છે, જો તે હસે અને કંઈ કહે તો તેના બોલવાનું ખંડન કરવા હસતો જ જવાબ આપે છે. આ સંબંધમાં એક ઠેકાણે કોઈએ કહ્યું છે કે: સુખનના દૂત કર્મમાં નાયકનો જય થાય કે પરાજય થાય, પણ્ તેણે નાયિકા જે કંઈ કહે તેનો સામો જવાબ વાળવા તેમ કરવું.

एतेन नखदशनच्छेद्यग्रहणनद्यतकलहा व्याख्याताः ॥ १९ ॥

આજ પ્રમાણે નખચ્છેદ, દંતચ્છેદ અને પ્રહણનમાં દૂતકલહ છે એમ સમજવું . ॥ ૧૯ ॥

સુખનમાં જે પ્રમાણે કપટદૂત અને અકપટદૂત એમ બે પ્રકાર છે તે પ્રમાણે નખચ્છેદ વગેરેમાં સમજવા. જેણે પ્રથમ નખક્ષત કર્યા હોય તે પુરુષની કે સ્ત્રીની જીત સમજવી. નખક્ષતાદિની આ દૂતકીડા, નખ, દંત અને હસ્ત આ સાધનો વડે અને તે પણ્ તે વિશિષ્ટ સ્થળોએ સંભોગ સંભવે છે. સીતકાર દૂતમાં કલહનું વર્ણન પ્રહણન કલહમાં અંતર્ભૂત થતું હોવાથી તેને ત્યાં જોઈ લેવું. આ સીતકાર દૂતમાં જેનો જય—જીત થાય તેણે સીતકારયુક્ત પ્રહાર સહન કરવો.

अङ्गुलीरेव त्वेषां प्रयोगः तत्सात्म्यात् ॥ २० ॥

ચંડવેગ સ્ત્રી-પુરુષો જે લાંબા વખત સુધી ટકી રહેવા અને વેગથી સંલોગ કરવા સમર્થ છે, તેમણે જ આ પ્રેમકલહ કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્તરચુંબન

તસ્યાન્ચુમ્બન્ત્યામિયમપ્યુત્તરં ગૃહ્ણીયાદિત્યુત્તરચુમ્બિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના હોઠના ચુંબનના પ્રકાર સૂત્રકાર દર્શાવે છે:—

જો સ્ત્રી-પુરુષના અધરોઠને ચૂમી રહી હોય તો પુરુષે પણ તેના ઉપરના હોઠનું ચુંબન લેવું. આ ચુંબનને ઉત્તરચુંબન કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

સમગ્રહણ ચુંબનની વિધિથી નાયિકા જો નાયકનું ચુંબન લેતી હોય તો સહજ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થતાં નાયિકાના ઉત્તર એટલે ઉપરના હોઠનું ચુંબન લેવું. આ ચુંબનના પ્રકારમાં ઉત્તર હોઠને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હોવાથી ચુંબનના આ વિધિને ઉત્તરચુંબિત કહે છે. પ્રસંગપર જ આનો યોગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી આને પ્રાસંગિક પણ કહે છે. નાસિકા પરના ચુંબનની માફક આ ચુંબન આમ્ય છે. માટે આ ચુંબનનો પ્રયોગ જો સ્ત્રી-અભિમુખ થઈ અધરોઠનું ચુંબન લેતી હોય તે પ્રસંગે જ કરવો. આ ચુંબન સ્ત્રી-પુરુષ સામ સામા હોય ત્યારે જ સંભવે છે. તિર્યક રીતે આનો પ્રયોગ કરી શકાતો નથી, એટલા માટે ઉત્તરચુંબિતનો જ આ પણ એક પ્રકાર છે.

સંપુટક ચુંબન

ઓષ્ઠસંદર્શેનાવગૃહ્ણૌષ્ઠદ્વયમપિ ચુમ્બેદિતિ સંપુટકં સ્ત્રિયાઃ, પુંસોઃ
વાઽજાતવ્યજ્ઞનસ્ય ॥ ૨૨ ॥

સ્ત્રી-પુરુષ સામસામા હોય તોજ આ ચુંબન શક્ય છે, તેથી કરીને આ ચુંબનનો આરંભ સ્ત્રી તરફથી જ થવો શક્ય છે. પુરુષને જો મૂછો આવી ન હોય તો સ્ત્રી પુરુષ બન્ને ચુંબનની શરૂઆત એકદમ કરે. એ વાત સૂત્રકાર જણાવે છે:—

પુરુષે પોતાના બન્ને હોઠથી સ્ત્રીના બન્ને હોઠનું ચુંબન લેવું. નાયકને જો મુછા ન આવી હોય તો સ્ત્રીએ પણ આ પ્રમાણે નાયકનું ચુંબન લેવું. ચુંબનના આ પ્રકારને 'સંપુટક' કહે છે. ॥૨૨॥

નાયક કિંવા નાયિકાએ પોતાના બન્ને હોઠથી સામાના બન્ને હોઠને પોતાના મુખની અંદર ખેંચી લઈ કુત્કાર કરીને બન્ને હોઠને સંકુચિત કરવા. ચુંબનના આ વિધિમાં શબ્દોચ્ચાર કરવો. આ ચુંબનમાં બે હોઠોનો સંપુટ યોગ હોવાથી આ નામ સંપુટક એ યથાર્થ છે. આ સંપુટક ચુંબનના (૧) સમ, (૨) તિર્યક (૩) ઉદ્ભ્રાંત અને (૪) અવપિડીત એમ ચાર પ્રકાર છે. આ દૃષ્ટ નામે ચુંબનનો એક પ્રકાર છે. તે આ સંપુટક ચુંબનમાં ગણવો ઠીક નથી, તેથી તેને અહીં ગણ્યો નથી. આનો પ્રયોગ પુરુષ જ કરી શકે છે. કારણકે સ્ત્રીના હોઠ પર વાળ હોતા નથી, પણ પુરુષને જો મૂઝો ન આવી હોય તો સ્ત્રીને આનો પ્રયોગ કરવાને વાધો નથી. મૂઝોવાળા મુખનું ચુંબન લેવામાં ત્રાસ છે કારણકે કેશથી મોં ભરાઈ જાય છે.

જિહ્વાયુદ્ધ અને તેના ચુંબનના પ્રકાર

तस्मिन्नितरोऽपि जिह्वायाऽस्या दशनानि घट्टयेत्तालु जिह्वांचेति जिह्वायुद्धम् ॥ २३ ॥

આ પ્રમાણે હોઠના ચુંબનના પ્રકાર કહ્યા. સંપુટક ચુંબનમાં અંતર્ભૂત થઈ શકે તેવા મુખની અંદરના ચુંબનના પ્રકાર કહે છે.

આ સંપુટક ચુંબનમાં સ્ત્રી કિંવા પુરુષ પોતાની જીભથી સામાના દાંત, તાળવાં અને જીભને રગડે—જેરથી સ્પર્શ કરે—એને 'જિહ્વાયુદ્ધ' કહે છે. ॥ ૨૩ ॥

સંપુટક ચુંબનમાં સ્ત્રી કિંવા પુરુષ જે આ પ્રકારનું ચુંબન લેવા ઇચ્છે છે તેનું મુખ ખુલ્લું રહે છે. તેથી તેના દાંત તાળવા અને જીભને જીભથી જેરથી રગડવું. જીભ ઝીંચી કરી તાળવાને સ્પર્શ કરવો, અને

જીભ સરળ મુખમાં નાંખી જીભને સ્પર્શ કરવો. જીભથી જીભને સ્પર્શ કરવો એ જિહ્વાયુદ્ધ કરવા બરાબર છે. આ જિહ્વાયુદ્ધ ચુંબન વા (૧) અંતર્મુખ ચુંબન (૨) દશન ચુંબન, (૩) જિહ્વા ચુંબન અને (૪) તાલુ ચુંબન એવા ચાર પ્રકાર છે.

एतेन बलाद्बदनरदनग्रहणं दानं च व्याख्यातम् ॥ ૨૪ ॥

આ જિહ્વા યુદ્ધના કથનથી મુખ વડે મુખનું, દાંતો વડે દાંતોનું ગ્રહણ કરવું કિંવા દાન કરવું. અર્થાત્ કે મુખયુદ્ધ અને દાંતયુદ્ધ પણ દર્શાવી દીધું. ॥ ૨૪ ॥

ઉપર જિહ્વાયુદ્ધના વર્ણન પરથી વદનયુદ્ધ અને રદનયુદ્ધની કલ્પના કરી શકાશે. આ બન્ને પ્રકારના યુદ્ધમાં પરસ્પર સ્ત્રી-પુરુષ એ મુખનું કિંવા રદન (દાંતનું) ગ્રહણ કરે કિંવા દાન કરી શકે છે. અર્થાત્ કે, વદનયુદ્ધ અને રદનયુદ્ધ કરી શકે છે.

समं पीडितमश्रितं मृदु शेषाङ्गेषु चुम्बनं स्थानविशेषयोगादिति चुम्बनविशेषाः ॥ ૨૫ ॥

હોઠ, મુખ, આ સિવાય શરીરના બીજા ભાગોમાં ચુંબન કરવાથી તે તે સ્થાનોને લીધે, (૧) સમ, (૨) પીડીત, (૩) અશ્રિત અને (૪) મૃદુ એવા ચુંબનના ચાર પ્રકાર થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

હોઠ અને મુખની અંદરના ભાગ સિવાય શરીરના બીજા ભાગલલાટ વગેરે સ્થાનોમાં ચુંબન થઈ શકે છે. ચુંબન ક્રિયાના આ નિર નિરાળા ભેદને લઈને (૧) સમ ચુંબન, (૨) પીડિત ચુંબન, (૩) અશ્રિત ચુંબન અને (૪) મૃદુ ચુંબન. એવા વિશિષ્ટ સ્થાનોને લઈને ચાર પ્રકાર થઈ શકે છે. સ્થાન વિશેષને લઈને જ્યાં તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તે તેનું સ્થાન એમ સમજવું. (૧) જાગ, બાહુમુળ—કાળ—અને છાતી આ સ્થળોએ સમનામક ચુંબનનો પ્રકાર થાય છે. કારણ એ છે કે આ ઠેકાણે દાખીને

ચુંબન લઈ શકાતું નથી. તે જ પ્રમાણે અત્યંત મૃદુતાથી પણ લઈ શકાતું નથી. આથી આને 'સમચુંબન' કહે છે. (૨) સ્તન, ગાંધ અને કુંટીનો નીચલો ભાગ આ માંસાળું હોવાથી દાંબીને ચુંબન લઈ શકાય છે, તેથી આ પ્રકારના ચુંબનને 'પીડિત' કહે છે. (૩) સ્તનથી કાળ સુધીના પ્રદેશ પર કિચિત્ હલકા સ્પર્શ કરી ચુંબન લેવામાં આવે તેને 'અંચિત' કહે છે. (૪) લલાટ અને આંખો એને નાળુક સ્પર્શ કરી જે ચુંબન લેવામાં આવે છે તેને 'મૃદુ' ચુંબન કહે છે. ચુંબનની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાને લઈને આ ભેદ થયા છે.

વિશેષ ચુંબનભેદ સમાપ્ત.

રાગદીપનચુંબન

સુપ્તસ્ય મુખમવલોકયન્ત્યાઃ સ્વામિપ્રાયેણ ચુમ્બનં રાગદીપ
નમ્ ॥ ૨૬ ॥

અત્યાર સુધી ચુંબનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર કહ્યા તેને જ અવસ્થા ભિન્નત્વને લઈને જુદાં જુદાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાયક સુઈ ગયો હોય તેના મુખને નીરખી તેનું ચુંબન લે તો તેને રાગદીપન કહે છે. ॥ ૨૬ ॥

નાયિકા સુઈ ગયેલા નાયકનું મુખ હસી હસીને જુવે છે, આ પરથી નાયક પ્રત્યે તેનો ભાવ જણાય છે. પોતાના મનની લહેર પ્રમાણે તે તેના મુખનું ચુંબન લે છે. ચુંબનમાં આનંદ આવતાં તે તે લીધા જ કરે છે. આ ચુંબનમાં નાયક પર નાયિકાની પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામતી જણાય છે. માટે આને 'રાગદીપન' કહે છે. આ પ્રમાણે ચુંબન લેતાં નાયક જાગૃત થાય છે. છતાં નાયિકા તેના મુખનું ચુંબન લીધા જ કરે છે. આ સ્થિતિમાં તેને (ચુંબનને) 'સાંપ્રયોગિક' સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

અલિપ્તચુંબન

પ્રમત્તસ્ય વિવદમાનસ્ય વાઙ્મ્યતોઽમિમુખસ્ય સુપ્તામિમુખસ્ય
વા નિદ્રાવ્યાધાતાર્થે ચલિતકમ્ ॥ ૨૭ ॥

ક્રમમાં ગુંથાયેલા, કંઈક કરનાર, બીજી તરફ જ ધ્યાન હોય, કિંવા ઊંઘી જવાની તૈયારીનાં હોય એવા નાયકનો નિદ્રા ઉરાડવા માટે જે યુગ્મન નાયિકા લે છે તેને ‘ચલિતક’ કહે છે. ॥ ૨૭ ॥

ગીત—ગાવામાં કે ચિત્ર કાઢવામાં નાયક ગૂંથાયેલો હોય તો તેની તે આસક્તિ દૂર કરવા કળિયો કરતો હોય તો કળિયામાંથી તેને પરાવૃત્ત કરવા. કિંવા બીજામાં તેનું લક્ષ્ય મથું હોય તો તેનું લક્ષ્ય પોતાની તરફ વાળવા તેજ પ્રમાણે તે જાંઘવાની તૈયારીમાં હોય તો તેની જાંઘ ઉરાડવા—દૂર કરવા નાયિકા નાયકનું જે યુગ્મન લે છે તેને ચલિતક કહે છે. બીજી આખતોમાં નાયકનું મન હોય તેમાંથી તેને ચલિત કરે છે, માટે એને ‘ચલિતક’ કહેવાય છે. સંજ્ઞાથી ‘કન’ પ્રત્યય લાગવાથી ચલિતક ‘શબ્દ બન્યો છે. આ યુગ્મનનો આરંભ નાયિકા તરફથી થાય તોજ તેને વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રતિષ્ઠોધિકયુગ્મન

ચિરરાત્રાવાગતસ્ય શયનનુસાયાઃ સ્વામિપ્રાયચુમ્બનં પ્રાતિ-
જ્ઞોધિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

મોડા રાતે આવતાં પલંગ પર સ્થઈ રહેલી નાયિકાને નાયક પ્રેમથી યુગ્મન લે તો તે યુગ્મનને ‘પ્રતિષ્ઠોધિક’ કહે છે. ॥ ૨૮ ॥

નાયકને ઘણી વાર સુત્રા રાત્ર જોયા પછી ‘આવ્યા નહિ, ધૂર્ત ક્યાનાં: નહીં આવે એ’ એમ મનમાં સમજી નાયકની શર્યા પર નાયિકા ઊંઘી ગઈ. નાયક મોડી રાત વીત્યા પછી આવે અને સ્થઈ રહેલી નાયિકાનું પ્રેમથી યુગ્મન લે, તો તેને પ્રતિષ્ઠોધિક કહે છે. રાગદીપન નામના યુગ્મનની માફક પ્રેમવૃદ્ધિની આવશ્યકતા ન હોવાથી નાયક નાયિકાને યુગ્મન વિશેષ રહેતો નથી, પરંતુ જો નાયક પર નાયિકાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય તો આ યુગ્મનને રાગદીપન કહેવામાં વધો નથી.

સાઽપિ તુ ભાવજિજ્ઞાસાર્થિની નાયકસ્યાગમનકાલં સંલક્ષ્ય
વ્યાજેન સુપ્તા સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

નાયિકા પણ (રાતને વખતે) નાયકનો પ્રેમ મારા પર છે કે નહિ તેની પરક્ષા માટે તે બહારથી પાછા ફરવાની વેળા થાય ત્યારે ઊંઘી જવાનો ઢોંગ કરે. ॥ ૨૯ ॥

“લાગ્ય, જોઈ મારા પર ખરે પ્રેમ છે કે નહિ?” મનમાં એવો વિચાર કરી અથવા નાયકના સદ્ભાવની ઇચ્છાથી નાયિકા જાંઘનો ઢોંગ કરી સૂઈ રહે છે. તે સમજે છે કે જો નાયકનો મારા પર પ્રેમ હશે તો ‘પ્રતિબોધ’ નામનું ચુંબન લઈ મૂકને જાંઘમાંથી જગાડશે. કિંવા મારી રાહ જોઈ જોઈને કંટાળી જઈ તે જાંઘી ગઈ છે, એમ સમજી આદરપૂર્વક આજીવંથી પગે પડીને મને જાંઘમાંથી જગાડશે. રાગદીપનાદિ ત્રણ ચુંબનો અવસ્થા ભેદથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને ‘આવસ્થિક’ કહે છે.

કૃત્રિમ ચુંબન

આદર્શ કુહચે સલિલે વા પ્રયોજ્યાયાશ્છાયાચુમ્બનમાકાર
પ્રદર્શનાર્થમેવ કાર્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

દર્પણ, ભિંત કિંવા પાણીમાં પડેલી છાયા—પ્રતિબિંબનું ચુંબન, પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા કરવું જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

ભીંત પર દીપકની રેશનીનાં પડછાયો પડે છે તેવી ભીંત. અહીં સૂત્રમાં માત્ર નાયિકાનો ઉલ્લેખ છે, પણ, પણ લક્ષણથી ‘નાયક’ પણ સમજી લેવો. દર્પણ વગેરેમાં પ્રતિબિંબનું પ્રત્યક્ષ ચુંબન પ્રમાણે કૃત્રિમ ચુંબન લેવું. આથી પ્રેમભાવ વ્યક્ત થાય છે. તથા પ્રતિબિંબનું ચુંબન લેતાં જોઈ જોની છાયાનું ચુંબન લઈએ છીએ, તે વ્યક્તિના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે ચુંબન લેનારનો મારા પર પ્રેમ છે. ભીંત પર પડેલા પ્રતિબિંબનું ચુંબન લેવું એનો અર્થ એ છે કે પ્રતિબિંબમાં પડેલા મુખ પર મુખ મૂકવું. આનું જ નામ કૃત્રિમ ચુંબન.

સંક્રાંતક ચુંબન

પાલસ્ય ચિત્રકર્મણઃ પ્રતિમાયાશ્ચ ચુમ્બનં સંક્રાન્તકમાલિન્ગનં ચ ॥૩૧॥

બાળકનું, ચિત્રનું અને મૂર્તિનું ચુંબન કરવાથી તેને સંક્રાંતક ચુંબન કહે છે. એજ પ્રમાણે કરવામાં આવતા આલિંગનને પણ સંક્રાંતક કહે છે. ॥ ૩૧ ॥

બાળામાં ખેસાડેલા લાક કરવા યોગ્ય બાળકનું, ચિત્રનું, માટીની, લાકડાની કે શિલાની બનાવેલી પ્રતિમાનું ચુંબન લેવું તેને ‘ સંક્રાંતક ’ કહે છે. એ જ પ્રમાણે ‘ સંક્રાંતક ’ નામનું આલિંગન પણ થાય છે. આ ચુંબનાધિકારમાં આલિંગનનો પ્રકાર પ્રસંગને લઈને જ કહ્યો છે. છાયા ચુંબન અને સંક્રાંતક આ બે ચુંબનના પ્રકાર અવસ્થાજન્ય હોવાથી આવસ્થિક જ લેખવા જોઈએ. જે નાયક નાયિકાને સંભાષણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી, પરસ્પર સ્પર્શ સુદ્ધાં થયો નથી એવા સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે આ બે પ્રકારનાં ચુંબનો શક્ય છે.

પાદાંગુલિ ચુંબન

તથા નિશિ પ્રેક્ષણકે સ્વજનસમાજેવા સમીપગતસ્ય પ્રયોજ્યાયા હસ્તાન્ગુલિચુમ્બનં સંવિષ્ટસ્ય વા પાદાન્ગુલિચુમ્બનમ્ ॥ ૩૨ ॥

આ રીતે રાતની વખતે નાટક કે તત્સાક્ષામાં જ્યાં સ્વજનો એકઠા થયા હોય, ત્યાં પાસે બેઠેલા નાયક નાયિકાએ પરસ્પરના હાથનું કે આંગળીનું અથવા પગની આંગળીના ચુંબન લેવાના કૃત્યને હસ્તાંગુલિ ચુંબન કિંવા પાદાંગુલિ ચુંબન કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

રાત્રીની વખતે જત્રા-મેળો-ઉત્સવમાં અથવા જ્યાં સંબંધી જનો એકઠા મળ્યા હોય ત્યાં પાસે બેઠેલાં નાયક નાયિકાએ એકમેકના હાથની આંગળીનું ચુંબન કરવું તેને હસ્તાંગુલિ ચુંબન કહે છે. આમાં પ્રસંગને લઈને નાયક અને નાયિકા પાસે પાસે બેઠેલાં હોય છે, આથી કરીને કંઈ પણ મિષ્ટને લઈને હાથ ખેંચી આંગળીનું ચુંબન લેવું સહેલ છે. આ

હસ્તાંગુલિ ચુંબન પ્રમાણે પાસે સૂઈ રહેલા નાયકના પગની આંગળીનું ચુંબન બ્યારે નાયિકા લે છે ત્યારે તેને પાદાંગુલિ ચુંબન કહે છે. આ ચુંબન નાયિકા વડે થવું એજ શોભાજનક છે. નાયક જો તે કરે તો નિંદાસ્પદ લેખાય છે. સૂત્રમાં ‘પ્રયોજ્યા’ પર ‘પ્રયોક્તા’નો પ્રયોગ કહ્યો છે પણ પ્રયોજ્યા શબ્દ પ્રયોજ્યનો અને પ્રયોક્તા પ્રયોક્તાનો ઉપલક્ષ્ય છે. અભિયોગિક ચુંબન

સંવાહિકાયાસ્તુ નાયકમાકારયન્ત્યા નિંદ્રાવશાદકામાયાદ્ય તસ્યોર્વાર્વદન્ત્સ નિધાનમૂરુમ્બનં પાદાક્ષુષ્ટચુમ્બનં ચેત્યામિયોગિકાનિ ॥ ૩૩ ॥

જો સંવાહન કરનારી—અંપી કરનારી—પગ દબાવનારી—સ્ત્રી જો નાયક પર પ્રેમ કરતી હોય, તો જાણે ચુંબન ઇચ્છા ન હોય તેમ લાવ જણાવવાને માટે ઊંઘનો ઢાંગ કરી નાયકની સાથળ પર પોતાનું મુખ રાખે, અથવા પગના અંગૂઠાનું ચુંબન કરે આને અભિયોગિક ચુંબન કહે છે. ॥ ૩૩ ॥

નાયકના અંગનું સંવાહન કરવાના નિમિત્તથી—પગ દાખવાના નિમિત્તથી—જે નાયિકા નાયકની પાસે આવે છે અને તેના પર પ્રેમ કરે છે, પરંતુ નાયકનો પોતાના પર પ્રેમ છે કે નહિ તે ન જાણતી હોવાથી પોતાને ચુંબનની ઇચ્છા નથી એમ દાખવી, ઊંઘ આવતી હોય તેવો ઢાંગ કરી નાયકની સાથળ પર ચુંબન લેવા માટે મુખ રાખે છે અને આ પ્રમાણે પગ દાખવાના નિમિત્તથી પગ ખેંચી લે તો સ્વાભાવિક રીતે નાયકનો પગ તેના પગ આગળ આવતાં તેની આંગળીનું ચુંબન કરી લે. તો પણ જાણી જોઈને કર્યું છે એવો શક ન જાય અને જો જાણી જાય કે જાણી જોઈને કર્યું છે તો તેમાં હાનિ નથી. આ સર્વ આલિંગનો ચુંબનો, સ્પૃષ્ટક જેવા આલિંગનોથી શરીર સ્પર્શ પરસ્પરનો સહન થાય છે. પરંતુ જેને સંભાષણનો પ્રસંગ આવ્યો નથી, સમાગમ પણ થયો નથી એવા સ્ત્રી-પુરુષોમાં સંભવે છે. આ પ્રેમની વૃદ્ધિ કરી સંપ્રયોગ—સંભોગ—ને ઉપકારક છે. એથી

એને ' આભિયોગિક ' કહે છે. અભિયોગ એટલે પ્રેમનું ઉદ્દીપન એ જ જેનું પ્રયોજન છે એમાં છાયાયુગ્મન આદિને યોજવાં. આનું પર્યાવસાન જો કે સંપ્રયોગમાં થાય છે, આથી કરીને સામાન્ય યુગ્મન અને વિશિષ્ટ યુગ્મન એની ક્રિયામાં ફરક નથી, આથી આ યુગ્મનો લૌકિક એટલે સામાન્ય યુગ્મન પ્રમાણે પ્રયોગમાં લેવા.

રાગોદ્દીપન માટે

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાતાહિતે પ્રતિતાહિતમ્ ।

करणेन च तेनैव चुम्बिते प्रतichुम्बितम् ॥ ૩૪ ॥

સંભોગકાળ અને રાગે દ્વીપન કાળને માટે સમાનવિધિ સૂત્રકાર કહે છે:—

બન્નેમાંથી એક જો ક્રિયા કરે તેવી સામાન્ય પ્રતિક્રિયા કરવી. એક મારે તો સામું બીજાએ મારવું. મારવાનું સાધન પણ તેજ પ્રકારનું હોવું જોઈએ. એક જો યુગ્મન લે તો બીજાએ પણ તેવું જ યુગ્મન લેવું. ॥ ૩૪ ॥

સંભોગ સમયે કે રાગની વૃદ્ધિ વખતે એટલે અભિયોગ વખતે સ્ત્રી-પુરુષોએ સમાન વર્તન કરવું. એક જો પ્રમાણે કરે તેમ બીજું ન કરે તો તેને જડ માનીને વિરક્ત થશે. માટે તાડનનો જવાબવાડનથી ને યુગ્મનનો યુગ્મનથી કરવો. રાગે દ્વીપન વખતે ઉદ્દીપનનો પ્રયત્ન કરવા છતાં નાયક જો તે પ્રત્યે લક્ષ ન આપે તો નાયિકા તેને પણ સમાન અરસિક સમજશે, અને તેનો નિરસ્કાર કરશે. એટલું જ નહિ પણ નાયિકાના સમાગમની જો નાયકની ઈચ્છા હશે તો નિષ્ફળ જશે. નાયક અને નાયિકા, એ બન્ને જણા સમાન સાધનો ક્રિયાનો પ્રતિક્રિયા કરે તોજ સંભોગમાં પરસ્પર પ્રેમથી જ પુષ્કળ સ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન થાય.

યુગ્મનભેદનું નવમું પ્રકરણ પૂરું થયું.

વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણના

યુગ્મનવિહલપ નામનો તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

રાગોત્પત્તિનાં (૧) સ્પર્શ, (૨) ગંધ, (૩) સ્વર અને (૪) દષ્ટિ-એ ચાર કરણ છે. કોઈ રસિક રમણીનો સ્પર્શ શરીરમાં વિદ્યુતની ઝણઝણાટી પેદા કરી આનંદમાં મગ્ન કરે છે. કોઈ પ્રમત્ત અંગનાની કાતિલ દષ્ટિ પડતાંની વાર હૃદયની આરપાર થઈ જાય છે. રાજા દુષ્યન્ત વનમાં વસતી શકુંતલાને જોતાંની વારજ મુગ્ધ બન્યો હતો. એજ પ્રમાણે ગંધ પણ રાગોત્પત્તિનું કરણ છે. નાયિકાના ચાર ભેદોમાં, પતિનિ આદિ ગંધ વિશેષને લઈને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ માન્યા છે. આ વિષયના ઊંડા અભ્યાસી, વિદ્વદ્વર સ્વ. તનસુખરામ નાગર સર્વસ્વની ટીકામાં કહે છે કે:—
અન્નેદપિ બોદ્ધવ્યં યત્ પશ્ચિન્યાદિ જાતિ વિમાગસ્તત્તચ્છરીરવરાંઙ્ગગન્ધ ગુણમૂલકઃ” મીનનાથ તેની ‘સ્મર દીપિકા’માં આવા ભેદ સ્વીકારે છે. અને અન્ય ગ્રંથકારોએ તે માન્ય પણ કરેલ છે. હેન્રી સ્ટીવન્સ કહે છે કે:—

Smell is the principal sense of the higher animals. It represents for them their own inner world; it envelopes their existence.

અત્રે અપ્રસ્તુત છે. થોડી પ્રજ્ઞાએને અપવાદ રૂપે બાદ કરતાં યુગ્મન લગભગ દરેક પ્રજ્ઞામાં જોવામાં આવે છે. દરેક પ્રજ્ઞાના સાહિત્યમાં યુગ્મનનો ઉલ્લેખ મળે છે. ઇંગ્લંડના રસિક કવિ બાયરને એનું અચ્છું વર્ણન કર્યું છે. એક સ્થળે તે કહે છે કે:—

A long, long kiss, a kiss of youth and love.

And beauty all concentrating like rays

Into one focus kindred from above

Such kisses as belong to early days.

આગળ જતાં એજ કવિ કહે છે કે:—

Each kiss is a heart quake for a kiss is strength.

I think it must be reckoned by its length.

એજ કવિ આગળ જતાં કહે છે કે:—

“Once she drew
with one long kiss my whole soul thro’
my lips as sunlight drinketh dew.”

એક અદ્ય સંતોષી કહે છે કે:—

If you will kiss, then kiss the mouth,
All other sorts are half blisses.

જ્યારે ખીજો કહે છે કે:—

Friends, it only were myfate !
If fate would will it so,
I'd kiss her beauties small and great
From bosom down to toe.

ઉર્દૂ કવિ એજ ભાવ વ્યક્ત કરે છે કે:—

સો ન દો યસ દો હી દો
ખોસે વતેહ ઇસ દબકે દો
કોલ હય મશહૂર,
ખિનમત લખકે સો મતલબકે દો
તુમ દોહી દો પર દો અજી
દોબી સિતાખી દો કહીં
ખાલકે દો ખતકે દો
રખસારે કે દો, લખકે દો—

વગેરે. ઉર્દૂ કાવ્યસાહિત્યમાં ચોચસાપના અનેક મીઠાં દૃષ્ટાંત આપી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના રસિક કવિ દયારામે ચુંબન ઉલ્લેખ અનુપમ રીતે કરેલ છે. પ્રસંગ એ છે કે શ્રી કૃષ્ણ રાધા પાસે ચુંબન માગે છે. શ્રી રાધા ગૌર વર્ણની છે, અને શ્રી કૃષ્ણના શરીરનો રંગ નવધનશ્યામ તમાલ છે. શ્રી રાધા કહે છે કે:—

અંક ભર્યાના સમ ખાઓ તો અધર તણો રસ પાઉં છું,
કહાન કુંવર તમે કપટી કાળા હું કાળી થઈ જાઉં;
અડશે માં, અળગા રહો વહાલા.

શ્રી કૃષ્ણ ધૂર્તશિરોમણિ છે. રાધાને જવાબ આપે છે કે:—
મજ અડતાં તો તું થઈશ કાળી તો હું કેમ નવ થાઉં ગોરા છું.
ફરી મળતાં રંમ અદલા બદલી મુજ મોરો તુજ તોરો—
અડશેમાં અળગા રહો વહાલા.

યુગ્મન એક લેવું, બે લેવાં કે વધારે? મશહૂર મુસ્લિમ કહે છે કે
એક બરસ છે. ગ્રીક લોકોનું માનવું છે કે બે બરસ છે. એક નાયક જ્યારે
યુગ્મનો પર યુગ્મન લે છે ત્યારે નાયિકા કહે છે.

યહ કયસા સુમાર કયસા હિસાબ હૈ.

એક કવિ કહે છે કે:—

જો હુસ્નકી ખયર ચોટાવો હમે ખોસા દે દો.

જકાતસે નહિ નુકશાને માલ હોતા હૈ.

અર્થાત્ કે યુગ્મન એ જકાત છે.

અવસ્થા ભેદ યુગ્મનમાં ઓર મજ પ્રેરે છે. આ પરત્વે સ્વ શ્રી
રમણભાઈ મ. નીલકંઠ કહે છે કે—

‘તે કાળે તત્કાળ યુગ્મન ના લીધું તો ના લીધું.’

પ્રેયસી કંઈ કથવા આવી છે. આ સમયે અજાણ પણે યુગ્મન લીધું
તો જ ખરું એવો ભાવ છે. આ પરથી જ ઈજ્ઞમાં સુચેતિ છે કે,

“Stolen kisses are sweet.”

સંસ્કૃત કવિઓએ કામસૂત્રમાં વર્ણવેલાં યુગ્મનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,
તે આપીએ છીએ પરંતુ, તેમ કરતાં પૂર્વે શ્રી વ્યાસ યુગ્મન પરત્વે શું
કહે છે, તે જોઈએ.

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિત વેણુના સુષ્ટુ ચુંબિતમ્ ।

દૂતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં વિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥

અર્થ: હે શ્રી કૃષ્ણ! તમારું અધરામૃત સુરતને વધારનાર, શોકનો નાશ કરનાર અને સુસ્વારિત વાંસળીએ જેનું સારી રીતે ચુંબન કર્યું છે, બીજા સર્વ પદાર્થો પરથી મનુષ્યની પ્રીતિને ઊઠાવનાર છે, એવું આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરો. અસ્તુ:

‘શૃંગાર તિલક’માંથી એક દૃષ્ટાંત આપીએ છીએ:—નાયિકાનું કથન છે:—

આવી આવી બળે ચુમે મુખ: ન શું નિર્લજ્જ લજ્જા તને* ?
રે! રે! પાલવ છોડ! ધૂર્ત શપથે શાને મને તું ઠગે ?
જાગી, જાગી હું થાકી છેક, તુજની, જા તેજ પ્યારી કને,
ક્યાંથી દીધેલ શુષ્ક સાગમાં હોયે પ્રીતિ ભૂંગને ?
વાંચક જેઈ શકશે કે ‘પ્રાપ્તિબોધક’ તું ઉદાહરણ છે.

‘અમરુશતક’માંથી બીજું ઉદાહરણ જીવો:—

જેઈ મંડી સૂતી જાડી અંદુકડી શય્યાથી ધીમે મિથે +
સૂતેલા પિયનું નિહાળી મુખકું એકી ટશે તે ટશે
મુઝા ચૂમી કરી સુખે, નિરખતાં રોમાંચ ગંડસ્થળે
નામે મ્હો શરમે નીચું: ચશચશી, બહાલો હશી તે ચૂમે.

બીજું એવુંજ રસિક દૃષ્ટાંત એમાંથીજ મળે છે:—

‘ માં, માં, મૂક ’ કહી ભવાં મરડતાં ભાવે ભુજે ભીડીને +
હસ્તાએ તરછોડતાં ય અધરે દંતે પીડી પીડીને,
વામા ચશ ચશ ચૂમીને ન મીચતી સીતકાર સાથે બળે
પામ્યા તેજ સુધા, મથ્યો અવરથા, દુઘોદધિ દેવલે.

‘ ચૌરપંચાશિકા ’માંથી એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ.

અન્યોન્ય ચુંબન થતાં ઢળી પદ્મ જાતાં
સૌંદર્ય જેહ નયનો નવહું ધરંતાં*

* શ્રીયુત તનમનીશંકર કૃત. અનુવાદ “ શૃંગાર ત્રિવેણી ”માંથી ઉદ્ધૃત.

+ સાક્ષરમણિ કેશવ હર્ષદ કૃત. ‘ અમરુશતક ’

‘પુષ્પઆણુ વિલાસ’માં લલાટ ચુંબનનું દૃષ્ટાંત જુઓ.

અંગાર્શ્લેષ, લલાટચુંબન, સ્તન સ્પર્શોની કીડા છુપી*
એકેએક ગયાં ભુલાઈ હમણાં, ધર્ષાણુની બહીકથી.

વલ્લભદેવની ‘સુભાષિતાવલિ’માંથી એક દૃષ્ટાંત

નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતત્ત્વં નિમૃષ્ટ રાગોધરો

નેત્રદૂર મનઝનં પુલકિતા તન્વો તવેયં તનુઃ

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિ બાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥

સુ. પૃ. ૨૩૧. સ્તો. ૧૯૨૩

હિંદી કવિયોએ પણ ચુંબનના વિષયને છેડ્યો છે. માર્ગદર્શક
આટલાં દૃષ્ટાંત બસ છે.* એક અમેરિકન સ્ત્રી કવિ ચુંબનના સામાન્ય ભેદ
પરતે કહે છે:—

The kiss of friendship kind and calm,
May fall upon the brow like balm;

A deeper tenderness may speak,
In precious pledges on the cheek.

Thrice dear may be, when young lips meet,
Loves Lewy pressure close and sweet;

But more than all the rest I prize,
The faithful that kiss my eyes.

અધરપલ્લવમાં અમૃતની કલ્પના બણા કવિયોએ કરી છે. કવિમોણુ
કાલીદાસે પણ અધરમાં અમૃત જણાવ્યું છે. કાઈ ભક્ત કવિએ જવાબ
આપ્યો છે કે તો શા માટે સ્ત્રી પતિને મરવા દે છે. આતો ઠીક પણ એક
કવિનું—સંસ્કૃત કવિનું કથન છે કે ‘સ્વર્ગ’ના આભૂષણ રૂપ સુધા કરતાં,
દ્રાક્ષની સર્વ સંમત મધુરતા કરતાં, મધુની અનુપમેય માધુર્ય અને સુરસતા કરતાં

યઃ કાન્તાધર પલ્લવે મધુરિમા નાન્યત્ર કુત્રપિ સઃ

અર્થાત્ કે કાંતાના અધર પલ્લવમાં જે મીઠાશ—માધુર્ય અને
સુસ્વાદુતા છે તે અન્યત્ર નથી.

* ‘કાવ્યમાં ચુંબન’ નામનો સ્વતંત્ર નિબંધ છપાવાનો છે તે જ ભેદ લેવો.

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

નચ્ચછદ્યપ્રકરણમ્

નખચ્છેદ

નખક્ષત અને દંતક્ષતના પ્રકાર

ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા ચુંમનનો ઉપક્રમ કરી-ત્યારબાદ તેનાથી થયેલ વધારે પ્રેમની વૃદ્ધિ કરવામાં સહાયભૂત એવા નખક્ષતના વર્ણનનું આરંભ કરતાં પહેલાં નખક્ષત અને દંતક્ષતના પ્રકાર કથવામાં આવે છે:—

રાગવૃદ્ધૌ સંઘર્ષાત્મકં નચ્ચવિલેખનમ્ ॥ ૧ ॥

જે સ્ત્રી પુરુષોમાં કામ બહુ જ પ્રમળ થયો હોય તે પરસ્પરના શરીરમાં નખથી જે સંઘર્ષણ વ્યાપાર શરૂ કરે છે તેને નખક્ષત કહે છે. ॥ ૧ ॥

શરીરના ભાગપર નખથી જે ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, તેને ‘નખ-વિલેખન’ કહે છે. નખવિલેખન જે સમયે સ્ત્રી-પુરુષની કામવાસના પ્રમળ થઈ હોય ત્યારે જ સંભવે છે. જ્યારે તે મંદ હોય છે ત્યારે સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર નખના અગ્રભાગથી ટોચે છે. ટોચવામાં માંસનો ટુકડો પડે એટલું જોર કરવામાં આવતું નથી.

तस्य प्रथमसमागमे प्रवासप्रत्यागमने प्रवासगमने क्रुद्धप्रस-
न्नायां मत्तायां च प्रयोगो न नित्यमचण्डवेगयोः ॥ २ ॥

નખવિલેખન કયાં—ક્રિયા સ્થળે અને ક્યારે કરવું એ સૂત્રકાર જણાવે છે:—

પ્રથમ સમાગમ સમયે, પ્રવાસથી પાછા આવ્યા પછી, પ્રવાસે જતી સમયે, સ્ત્રી ક્રોધમાં આવી ગઈ હોય તો તે પ્રસન્ન થયા પછી, મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત થયેલી હોય તે સમયે નખવિલેખનનો

પ્રયોગ કરવો, પરંતુ જેની કામવાસના પ્રબળ ન હોય તેવાં સ્ત્રી પુરુષોએ તેનો નિત્ય પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૨ ॥

મંદ અને મધ્ય વેગવાળા સ્ત્રી-પુરુષોએ નખવિલેખનનો પ્રયોગ નિત્ય કરવો નહિ. તેમણે માત્ર પ્રથમ સમાગમને વખતે કે પ્રસાસથી ઘેર પાછા ફર્યા પછી પ્રથમ મેળાપ થતાં નખવિલેખનનો પ્રયોગ કરવો, કારણ કે, તે સમયે બન્ને ઉત્કંઠિત હોવાથી બન્નેનો રાગ પ્રબળ હોય છે. આ જ પ્રમાણે પ્રવાસે જતી વખતે જે કેટલોક સમય વિયોગમાં જવાનો હોય તો વિયોગ કાળમાં પરસ્પરનું એકમેકને સ્મરણ રહે તે માટે પણ નખવિલેખનનો પ્રયોગ કરવો. નાયિકા કોઈ કારણસર નારાજ થઈ હોય અને નાયકે તેને મનાવી લોધી હોય તે સમયે ખુશીને લઈને નાયિકાનો રાગ પ્રબળ થયો હોય છે આ વખતે પણ નખવિલેખનનો પ્રયોગ કરવો. મઘપાનથી રાગ પ્રબળ થાય છે તે વખતે પણ પ્રયોગ કરવો. તે જ પ્રમાણે કુલ્લ, પ્રસન્ન કિંવા મત્ત નાયક પર પણ નાયિકા એનો પ્રયોગ કરી શકે છે. ચંડવેગવાળા નાયક નાયિકામાં પણ નખક્ષતનો પ્રયોગ થઈ શકે છે.

તથા દશનચ્છેદસ્ય સાત્મ્યવશાદ્વા ॥ ૩ ॥

આ પ્રમાણે—નખવિલેખન પ્રમાણે—દંતચ્છેદનો પણ પ્રયોગ કરવો. ॥ ૩ ॥

રાગ પ્રબળ હોય તો સંઘર્ષાત્મક દશનચ્છેદનો પણ પ્રયોગ કરવો. રાગ મંદ હોય તો કેવળ દંતથી સાદો સ્પર્શ કરવો. અથવા તો જે પ્રકારની અનુકૂળતા હોય તે પ્રમાણે દંતચ્છેદનો પ્રયોગ કરવો. જો બન્ને ચંડવેગ દંતચ્છેદનો પ્રયોગ ન કરવો. કારણ કે તે સહન નહિં થઈ શકે.

નખક્ષતના આઠ પ્રકારે.

તદાચ્છુરિતકર્મધચન્દ્રો મળહલં રેખા વ્યાઘ્રનસં મયૂરપદકં-
જ્જાપ્લુતકમુત્પલપત્રકમિતિ રુપતોઽષ્ટવિકલામ્ ॥ ૪ ॥

આકૃતિ લેદાનુસાર નખક્ષતના આઠ પ્રકાર છે. (૧) આચ્છુરિતક,

(૨) અર્ધચંદ્ર, (૩) મંડળ, (૪) રેખા, (૫) વ્યાધ્રનખ, (૬) મયૂરપદ્મ, (૭) શશીપ્લુતક અને (૮) ઉત્પલ પત્રક. ॥ ૪ ॥

નખવિલેખન—નખક્ષતના રૂપવત્ અને અરૂપવત્ એવા બે પ્રકાર છે. જો કોઈ પણ આકૃતિનું અનુકરણ નખવિલેખનમાં હોય તો તેને રૂપવત્ કહે છે. તેના આચ્છુરિતક વગેરે આઠ ભેદ છે. તેનાં લક્ષણો આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. જો નખવિલેખનમાં આકૃતિનું અનુકરણ નથી તેને અરૂપવત્ નખવિલેખન કહે છે. તેના મૃદુ, મધ્ય અને અતિમાત્ર એવા ત્રણ પ્રકાર છે.

નખક્ષતનાં સ્થાન

કક્ષો સ્તનો ગલઃ પૃષ્ઠં જઘનમૂરુ ચ સ્થાનાનિ ॥ ૫ ॥

કાખ, સ્તન, ગરદન, પીઠ, જઘન અને ઊર. આ નખવિલેખનનાં સ્થાન છે. ॥ ૫ ॥

કાખ, સ્તન, કંઠ, પીઠ, જઘન અને ઊર. આ છ ઠેકાણાં નખક્ષતનાં છે, અને તે સ્થાને નખક્ષત કરવાથી એકમેકને અલંત સુખ થાય છે,— એમ આચાર્યનો મત છે. કંઠથી ગળું અને તેની પાસેનો પ્રદેશ સમજવો. જઘન શબ્દનો અર્થ કમર અને પેટનો ભાગ એમ સામુદાયિક અર્થ છે. આ પ્રમાણે અનેકાર્થસૂચક જઘન શબ્દમાં નિતંબનો પણ સમાવેશ થાય છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે: “ સ્ત્રીઓની ગ્રીવા, પીઠ, ઊર, કાખ, કમરનો ભાગ અને સ્તન આ સ્ત્રી અંગોમાં સંભોગ સમયે નખક્ષતનો પ્રયોગ કરવો.*

* કામશાસ્ત્રના આચાર્યો નખક્ષતના સ્થાનોમાં મતભેદ ધરાવે છે. કેટલાક વધારે સ્થાન બતાવે છે. ‘નાગર સર્વસ્વ’માં કપોલને પણ નખક્ષતનું સ્થાન માન્યું છે. બુલે ‘પંચસાચક’

કક્ષા, કુચોરઃ સ્થલ કુક્ષિનાભિ, શ્રોણી લલાટાઢધ્રિકરેષુસયઃ ।

સાંગુષ્ઠ સર્વાંગુલિકૈશ્વસર્વૈઃ, સુવ્યક્ત ણ્ણઃ સ્તનકન્ધરાદૈ ॥

કાખ, કુચ, વક્ષસ્થળ, પેટ, નાભિ, કમર, લલાટ, અને ચરણમાં પાંચે અંગુલિથી નખક્ષત કરવો. ‘રતિરહસ્ય’માં હાથ, અને હૃદય એ બે વધારે છે.

પ્રવૃત્તરતિવક્રાણાં ન સ્થાનમસ્થાનં વા વિચિત્રં ઇતિ સુવર્ણનામઃ ॥૬॥

રતિયુક્તનો આરંભ થયા પછી નખક્ષતનું યોગ્ય સ્થાન છે કે અયોગ્ય સ્થાન એનો નિયમ રહેતો નથી. એવો મુવર્ણનામ આચાર્યનો મત છે. ॥ ૬ ॥

રાગની વૃદ્ધિ થતાં રતિયુક્તમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી નખક્ષતને માટે આ યોગ્ય સ્થાન છે અને આ અયોગ્ય સ્થાન છે એવો નિયમ રહેતો નથી. જ્યાં નખ ખેસાડે તે સ્થાન. શરીરના સર્વભાગ નખક્ષતના સ્થાન જ છે. આ ઘટના એકંદરે ઠીક છે, તથાપિ આકારયુક્ત નખક્ષતને માટે તો નિશ્ચિત સ્થાન કહ્યાં છે, તે સ્થાને તે કરવાથી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ર સવ્યહસ્તાનિ પ્રત્યગ્રશિખરાણિ દ્વિત્રશિખરાણિ ચण्डवेगयोर्न-
સ્વાનિ સ્યુઃ ॥ ૭ ॥

ક્ષત કરવાનું કામ નખથી જ થઈ શકે છે માટે નખના પ્રકાર, આશ્રય, કદપના, ગુણ અને પ્રમાણ સૂત્રકાર સમજાવે છે.

અંડવેગ સ્ત્રી-પુરુષો, નખક્ષત કરવા માટે ડાબા હાથની આંગળીઓના નખ અણીદાર કરે છે અથવા બે ત્રણ અણીઓ કાઢી રાખે છે. ॥ ૭ ॥

જમણા હાથથી ઘણાં કામ કરવાં પડે છે, એથી જમણા હાથના નખ ભાગેલા પણ હોય છે. આ કારણથી ડાબા હાથનો પ્રયોગ કહ્યો છે. ડાબા હાથની આંગળીના નખ-કરવતની અણીની માફક. ક્રિકચ પક્ષીના મુળ જેવી બે કે ત્રણ અણીવાળી હોય છે. જો ત્રણ અણી હોય તો આકાર પહોળો ન હોવાથી જલદી ભાગી જાય છે. મંદ અને મધ્ય વેગ નાયક નાયિકાના નખ આથી ઊલટા પ્રકારના હોય છે. મધ્ય વેગ જો હોય તો તેના નખની શુક્રકૃતિ હોય છે અને અગ્રભાગ કિંચિત્ વસાયેલો હોય છે. મંદ વેગ સ્ત્રી-પુરુષોના નખનો અગ્રભાગ અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે. નખના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે.

નખના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે

અનુગતરાજિ સમમુજ્જ્વલમલિનમવિપાટિતં વિવર્ધિષ્ણુ મૃદુ
સ્નિગ્ધદર્શનમિતિ નરવગુણાઃ ॥ ૮ ॥

(૧) અનુગતરાજિ, (૨) સમ, (૩) ઉજ્જ્વલ, (૪) નિર્મળ, (૫) અવિપાટિત, (૬) વર્ધનશીલ, (૭) મૃદુ અને (૮) સ્નિગ્ધદર્શન. નખના આવા આઠ ગુણ છે. ॥ ૮ ॥

(૧) નખની મધ્ય રેખાઓ રંગવાળી ન હોય તેને અનુગતરાજિ કહે છે. (૨) નખનો ઉપરનો ભાગ ઉંચો કે નીચો ન હોય તે સમ. (૩) ઉજ્જ્વલ. (૪) જેના પર કે જેમાં મેલ ન ભરાયો હોય તેવો અમતિ તે નિર્મળ. (૫) તૂટેલો કે ચિરાયલો ન હોય તે અવિપાટિત. (૬) સરખો એક સરખો વધનાર તે વર્ધનશીલ. (૭) મૃદુ લાકડાની માફક કઠિન નહિ તે. (૮) જેનું રૂપ ચક્રચક્રિત હોય તે સ્નિગ્ધ દર્શન-દેખાય છે, જેવામાં આવે છે તે રૂપ. દર્શન રૂપને જ કહે છે. કૃત્યમ્યુટોર્વહુલમ્' આ પાણિની સૂત્રથી લ્યુદ પ્રત્યય થઈ દર્શન શબ્દ અને છે.

અન્ય દેશના નખક્ષતના પ્રયોગ

દીર્ઘાણિ હસ્તશોભીન્યાલોકે ચ યોષિતાં ચિત્તગ્રાહીણિ ગૌડાનાં
નરવાનિ સ્યુઃ ॥ ૯ ॥

ગૌડ દેશવાસીઓના નખ લાંબા, હાથને આભૂષણરૂપ શોભા આપનાર, હોઠ જેતાંની વાર સ્ત્રીઓના મનને હરણ કરી લે તેવા હોય છે. ॥ ૯ ॥

ગુણ પ્રમાણે નખના આઠ પ્રકાર ઉપરના સૂત્રમાં જણાવ્યા. અહીં નખના પ્રકારનું વર્ણન કહે છે. પ્રમાણથી નખના પ્રકાર કહે છે. તે ત્રણ છે. હ્રસ્વ, મધ્ય અને દીર્ઘ. ગૌડ દેશવાસીઓના નખ લાંબા હોય છે, તે હાથની શોભામાં વધારો કરે છે. લાંબા હોવાથી ક્ષત કરી શકાતું નથી, છતાં સુંદર હોવાને લીધે સ્ત્રીઓના ચિત્તને મોહ પમાડે છે—ચિત્તનું હરણ

કરી લે છે. બે ગુણવાળા ગૌડ દેશવાસીઓના નખ માત્ર સ્પર્શને માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

હસ્વાનિ કર્મસહિષ્ણુનિ વિકલ્પયોજનામુ ચ સ્વેચ્છાજ્વપાતીનિ દાક્ષિણાત્યાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

દક્ષિણ દેશવાસીઓના નખ હસ્ત-ટૂંકા હોવાથી, નખક્ષતના બે ભેદ જણાવ્યા તે સર્વ કરવાને ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગી થઈ પડે તેવા હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

દક્ષિણાત્યો. દક્ષિણ દેશવાસીઓના નખ હસ્ત હોય છે. તેથી ક્ષતાદિ કાર્ય સહજ થઈ શકે છે. લાંબા નખ ટૂટી જવાનો સંભવ છે. અર્ધચંદ્રાદિ વગેરે જે નખક્ષતના પ્રકાર કહ્યા તે ઇચ્છાનુસાર આવા નખથી કરી શકાય છે. દીર્ઘ નખથી તેમ થઈ શકતું નથી. દક્ષિણ દેશવાસીઓમાં રાગ પ્રખર હોવાથી એનો મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે છે.

મધ્યમાન્યુભયભાજિ મહારાષ્ટ્રે ત્યાગિણિ ॥ ૧૧ ॥

મહારાષ્ટ્રીઓના નખ મધ્ય એટલે નહિ હસ્ત કે નહિ દીર્ઘ-ઉભયગુણયુક્ત હોય છે. ॥૧૧॥

નહિ બહુ લાંબા કે નહિ બહુ ટૂંકા એવા મહારાષ્ટ્રીઓના હોવાથી હસ્ત અને દીર્ઘ બન્ને ગુણવાળા હોય છે.

તૈઃ સુનિયમિતૈર્હરેશ્વરે સ્તનયોરધરે વા લઘુકરણમનુદ્રતલેખં સ્પર્શમાત્રજનનાદ્રોમાશ્ચકરમન્તે સંનિપાતવર્ધમાનશબ્દમાચ્છુરિતક્રમ્ ॥ ૧૨ ॥

આચ્છુરિત નખક્ષતના લક્ષણો

આચ્છુરિત આદિક નખક્ષતના આઠ પ્રકાર પૂર્વે કહ્યા છે તેનાં લક્ષણો અને પ્રયોજનો સૂત્રકાર કહે છે:—

પાંચે આંગળીઓને એકત્ર કરી મધ્યમ નખથી હડપથી, સ્તન કિંવા અધરોષ્ટ પર હલકા હાથથી—નહોર પડે તેમ—માત્ર સ્પર્શ-

બીજા રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે નખક્ષત કરવા તેને 'આચ્છુરિતક' કહે છે. આમાં નખોના પરસ્પર આધાતથી એક જાતનો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

તૈ: એટલે તે, તે એટલે આગલા સૂત્રમાં જણાવેલ મધ્યમ નખ પાંચ આંગળીયો એકડી કરી મધ્યમ નખથી હડપચી પર, સ્તન પર કે અધર પર નહોત ન પડે તેમ, કેવળ સ્પર્શથી જ રોમાંચ થાય એવી રીતે ક્ષત કરવાને આચ્છુરિતક કહે છે. આ ક્ષત ક્રિયાના અંતે અંગૂઠાના નખનો બોળ નખો સાથે અધાત થઈ જે ચટચટ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આચ્છુરિતક કહે છે. આમાં નખોનું અસ્કાતન થાય છે. આ પરથી એ બીના સર્વના જોવામાં આવે છે કે નખક્ષતમાં તે સ્થાતોને એ મેરથી આચ્છુરણ એટલે સ્પર્શ જ કરવામાં આવે છે, તેથી આને આચ્છુરિતક પણ કહે છે. સ્ત્રીઓની હડપચી અને અધર પર આચ્છુરિતક નખક્ષત કરવું. બીજા પ્રકારનો નખક્ષત કરવો નહિ. આ વાતે વિશેષ રીતે જણાવવા માટે હડપચી અને અધર એ સ્થાનનો નિર્દેશ છે. સ્તન પર જરા વધારે જોરથી પ્રયોગ કરવો.

પ્રયોજ્યાયાં ચ તત્યાક્ષસંવાહને શિરસઃ કણ્ઠ્યને પિટકમેદને યાકુલોકરણે ધોષણે ચ પ્રયોગઃ ॥ ૧૩ ॥

હડપચી વગેરે ત્રણ સ્થાન આગલા સૂત્રમાં જણાવ્યાં. તે સિવાય બીજા સ્થાનો પર પણ આચ્છુરિતકનો પ્રયોગ પ્રસંગાનુસાર થઈ શકે છે. યથા:—

નાયિકા અંગમર્દન કે ખાલીશ કરતી હોય, માથાને ખજવાળતી હોય, (માં પર ચુવાનીમાં થતા) ખીસ ફેડતી હોય, કે ભય ખતાવવા હોય ત્યારે નાયિકાના શરીર પર આ આચ્છુરિતકનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૧૩ ॥*

* નામશાસ્ત્રના મીઠા પ્રયોગમાં આનો ઉલ્લેખ છે. 'પંચસાયક'માં આનો પ્રયોગ, સ્તન, ગુદપર્વ ગુહા-મદનમંદિર-અને અધર પર કરવા કહ્યો છે. 'નાગર સર્વસ્વ'માં

કુમારીનાયિકાને વિશ્વાસ મેળવવા માટે વા કેવળ સ્પર્શ માટે આચ્છુરિતને પ્રયોગ કરવો—ખીજ નખક્ષતને પ્રયોગ કરવો નહિ. તેમ કરવાથી નાયિકા ગભરાઈ જવાની સંભવ છે. નાયિકા જે અવ મર્દન કે માલીસ કરતી હોય, માથું ખજવાળતી હોય, કિંવા ફેલીંગે ખીજ—ફેડતી હોય, તે તે સ્થાને નાયકે આચ્છુરિતને પ્રયોગ નાયિકાને ગભરાવવા માટે કિંવા ભય દેખાડવા માટે પણ આનો પ્રયોગ સેવાહન આદિ-અંગદ આવવું. મસળાવવું આદિ ક્રિયા-વખતે આચ્છુરિ પ્રયોગ કરવાનો હોવાથી આ સર્વપ્રકારની નાયિકા પર અજમાવવામાં નથી. પ્રસંગોપાત્ત નાયિકાએ પણ આનો પ્રયોગ નાયક પર કરવો.

અર્ધચંદ્ર નખક્ષત

ગ્રીવાયાં સ્તનપૃષ્ઠે ચ વક્રો નસપદનિવેશોઽર્ધચન્દ્રકઃ ॥૧

ગ્રીવા અને સ્તન પ્રદેશ પર અર્ધચંદ્ર જેવો જે ન કરવામાં આવે છે તેને અર્ધચંદ્રક કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

ગ્રીવા પર અને ગ્રીવાની બહાર સ્તનના ઉપરના ભાગમાં મુખ એવો જે અર્ધચંદ્રાકાર નખક્ષત કરવામાં આવે છે તેને અર્ધચ કહે છે. આ પ્રકારનો નખક્ષત સોઈની અણી જેવા હાથની નાની આંગ નખથી કરવો કિંવા મધ્યમાના નખથી કરવો.

મંડળ નખક્ષત

તાવેવ દ્વૌ પરસ્પરાભિમુખૌ મણ્ડલમ્ ॥ ૧૫ ॥

જે બે અર્ધચંદ્રાકાર નખક્ષત સામસામા એકમેકને મં તેને મંડળ કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

હૃડપચી, સ્તન અને કપોલ એ સ્થાન જણાવ્યાં છે. ‘રતિરહસ્ય’માં જ સ્તન અને અધર, આચ્છુરિતને માટે સ્થાન જણાવ્યાં છે. ‘કંદર્પચૂડામ હનુપ્રદેશ-હૃડપચી-સ્તન અને અધર એ સ્થાન જણાવ્યાં છે:—

સુહનિયમિતૈરેતૈર્હનુદેશે વા કુચામ્બુજદ્વિતયે ।

અધરે વા સ્ફુટરેખં લઘુકરણં સંગમાત્રેણ ॥

બે અર્ધઅંકાકાર નખક્ષત એકમેકની પાસે પાસે ને સામસામા આવે ત્યારે વર્તુળનો આકાર થાય છે અને મંડળ કહે છે.

નાભિમૂલકાણુવક્ષણેષુ તસ્ય પ્રયોગઃ ॥ ૧૬ ॥

નાભિમૂળમાં, નિતંબકુપમાં, અને ઊરુસંધિ, આ સ્થાનો પર 'મંડળ' નામના નખક્ષતનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

નાભિમૂળ પર નખક્ષત કરવાથી રક્ષના રત્નજડિત કમરઅંધ કમર-પટોના મધ્યભાગ જેવી શોભા તે સ્થાનને આવે છે. નિતંબના ખાડામાં એને કરવાથી કુપના જેવો સુંદર તે દેખાય છે. અને ઊરુસંધિ સાથળની ફાટ—સાથળનો ભાગ ઉપલા શરીરને મળી સંધાય છે તે સ્થાન—પણુ કરવાથી કણ્ઠભૂષણુ જેવી શોભા દેખાય છે.

સર્વસ્થાનેષુ નાતિદીર્ઘાં લેખા ॥ ૧૭ ॥

નખક્ષતની આ રેખા સર્વ ઠેકાણે કરી શકાય છે પણ તે મોટી ન હોવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

આને માટે કંઈ સ્થાન વિશેષ તો છે નહિ. એથી એને ખીજે સ્થાને કરતાં તેમાં ફેર ન કરવો જોઈએ. કારણકે ગ્રીવા-ઠોક, કમરની ઉપરનો ભાગ, ઊરુ અને બાહુ મૂળમાં જગા વધારે જોઈ લાંબી ન કરતાં બે કિંવાં ત્રણ આંગળને સુમારે કોમળ રેખા નખાવથી કરવી.

વ્યાઘ્ર નખક

સૈવ વક્રા વ્યાઘ્રનચ્ચકમાસ્તનમુચ્ચમ ॥ ૧૮ ॥

તેજ રેખા જે વાંકી થઈને સ્તનના અગ્રભાગ પરથી ગઈ હોય તો તેને 'વ્યાઘ્રનખક' કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

નખક્ષતની રેખા સ્તનના અગ્રભાગથી નીકળી આગળ વક્રાકાર થતી ગઈ હોય તો તે વાઘનખ નામનું ભૂષણુ જેમ કંઠની શોભા વધારે છે તેમ આ સ્તનાગ્રની શોભા વધારે છે.

મયૂર પદક

पञ्चभिरपि नखैर्लेख कृत्वा भेदमुखी मयूरपदकम् ॥ १९ ॥

પાંચે નખથી કાઢેલી રેખા સ્તનામ્ર—ડીંટી—તરફ જતી હોય તો તેને 'મયૂરપદક' કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

સોયની જેવા અણીદાર પાંચ નખો એકઠા કરીને સ્તનના અમ્ર ભાગ ડીંટડીના કાળા ભાગ પર અંગૂઠાનો નખ રાખી બાકીની આંગળિયોને સ્તન તરફ ખેંચવાથી મોરના પગ જેવી આકૃતિ થાય છે તેને મયૂરપદક કહે છે.

શશપ્લુતક

तत्संमयोगश्चाघायाः स्तनचूचुके संनिकृष्टानि पञ्चनखपदानि शशप्लुतकम् ॥ २० ॥

જે નાયિકા નાયકના સંપ્રયોગને સ્તુતિનો વિષય સમજે છે તેવા નાયિકાના સ્તનની ડીંટડીની આગળ પાંચ નખથી પાસે પાસે કરેલી આકૃતિને 'શશપ્લુતક' કહે છે. ॥ ૨૦ ॥

નાયકના સહવાસની સ્તુતિ કરતી હોય તેવી નાયિકાના સ્તનની ડીંટડીના ભાગ પર શશપ્લુતક કરવું. કારણકે નાયક નખથી સ્તનને ઘેરી લે એ સર્વ સ્ત્રીઓને પસંદ છે—તેથી આનંદિત થાય છે. પાંચે નખાગ્રને એકત્ર કરી, જોરથી દબાવી, તેનું ચિન્હ બેડી નીકળતાં જે આકાર જણાય છે તેને શિશપ્લુતક કહે છે. કારણકે તે સસલાના પંજાને મળતી આવે છે.

ઉત્પલપત્રક

स्तनपृष्ठे मेखलापथे चोत्पलपत्राकृतांत्युत्पलपत्रकम् ॥ २१ ॥

સ્તનપર અમ્રે કમરપર જ્યાં મેખલા પાંચવામાં આવે છે ત્યાં કમળના પાંદડાંની આકૃતિ જે નખક્ષત કરવામાં આવે છે તેને 'ઉત્પલપત્રક' કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

કમળપત્રની આકૃતિના જેવું આ નખક્ષત હોય તે સ્તન પર એકજ

કરવું, પણ મેખલા જ્યાં બાંધવામાં કે પહેરવાના લાગમાં વાંકા રાખેલા કમળપત્રની માળાની શોભા આવે માટે ત્યાં વધારે કરવા. સૂત્રમાં ‘મેખલાપથ’ લખ્યું છે. સ્થળ નિર્દેશથી અનેક નખક્ષત હોવા જોઈએ એમ સૂત્રકાર સૂચિત કરે છે. નાલિસ્થાન આગળ પૂર્વે કહ્યું તે મંડળ નખક્ષત માળામાના મધ્યમણિની માફક શોભે છે જ્યારે ઉત્પલપત્રક કમળની વાંકી માળાની માફક શોભે છે. આટલો ફરક એ બન્ને નખક્ષત વચ્ચે છે.

સ્મરણીયક

ऊर्वोः स्तनपृष्ठे च प्रवासं गच्छतः स्मरणीयकं संहताश्चतस्र-
स्तिस्रो वा लेखा इति नखकर्मणि ॥ २२ ॥

પરદેશ જનાર પુરુષ સ્ત્રીના ઊર વા સ્તનપર સ્મારક—
યાદગારી માટે જે નખક્ષત કરે છે તેને ‘સ્મરણીયક’ કહે છે. આ
નખક્ષતમાં ત્રણ કે ચાર રેખાઓ પાસે પાસે હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

પરદેશ ગયેલાનું સ્મરણ કરાવે તેવા પ્રકારના નખક્ષતને ‘સ્મરણીયક’
કહે છે. ‘સ્મરણીયક’ શબ્દ “કૃત્યલ્યુટોબહુલમ્” ૧૩।૩।૧૧૩ ॥
પાણિની સૂત્ર પ્રમાણે થાય છે. પ્રચ્છન્ન નાયક (જરપુરુષ) વિદેશ જતી
વખતે, નાયિકાના જન્મ પર ચિહ્ન કરે છે. ખુલ્લાખુલ્લા જનાર પુરુષ
સ્તન પર નખક્ષત કરે છે. આ નખક્ષતમાં રેખાઓ વચ્ચે અંતર ન રહેતાં
બહુ પાસે પાસે હોવી જોઈએ. આ નખક્ષતનું મુખ્ય પ્રયોજન મંગળ
એ જ છે. આમ કરવાથી વિયોગ વિધારે દિવસ નહિ સહન કરવો પડે
એવી નાયકની માન્યતા હોય છે. જે પ્રવાસ લાંબો હોય તો ચાર રેખા
કરવી અને ટૂંકા હોય તો ત્રણ કરવી. અર્ધચંદ્રાદિ વગેરે નખક્ષત ઉપર
કહ્યું તેમ નાયકા કરે છે તે પ્રમાણે દેશકાલાનું સાર નાયિકા તરફથી પણ
અર્થ શકે છે.

નખચ્છેદના ભેદ સમાપ્ત.

અરૂપી નખક્ષતમાં કોઈ પણ જાતનો આકાર ન હોવાથી તેના સ્થાન માટે કંઈ ખાસ નિયમ નથી. અરૂપી નખક્ષતનો ઉપયોગ આગળ કહેલા કોઈ પણ સ્થાન પર કરી શકાય છે.

કામસૂત્રમાં નખક્ષતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે વર્ણન પ્રમાણે બીજા આકૃતિ નખક્ષત સંભવે છે તેથી સૂત્રકાર તે જણાવે છે:—

આકૃતિવિકારયુક્તાનિ ચાન્યાન્યપિ કુર્વીત ॥ ૨૨ ॥

આકૃતિ વિશેષયુક્ત બીજાં નખક્ષત કરવાં. ॥ ૨૩ ॥

ફૂલ, પાન, કળશ, પક્ષી વગેરે પદાર્થના આકારના ભિન્નભિન્ન નખક્ષત કરવા. આ પરથી આઠ કરતાં વધારે નખક્ષતના પ્રકાર થઈ શકે છે. તે સૂત્રકારે સૂચવ્યું.

વિકલ્પાનામનન્તત્વાદાનન્ત્વાચ્ચ કૌશલવિધેરભ્યાસસ્ય ચ સર્વગામિત્વાદ્રાગાત્મકત્વાચ્છેદ્યસ્ય પ્રકાશન્ કોઽભિસમીક્ષિતુમર્હતીત્યાચાર્યાઃ ॥ ૨૪ ॥

આચાર્ય કહે છે કે, નખક્ષતના ભેદ અનંત છે. તેમાં તેનું કૌશલ્ય—તે કરવાની ચતુરાઈ—અનંત પ્રકારનું છે. આ કુશળતા માટે અભ્યાસની જરૂર છે. ઘણીવાર નખક્ષત કામાંચતાને લઈને કરવામાં આવે છે. આ કારણથી એના ભેદનું નિરીક્ષણ કરવા કોણ સમર્થ છે ? ॥ ૨૪ ॥

ભેદોના સંબંધમાં આચાર્યોનો મત છે કે આઠભેદ ઠીક છે. વધારે ન માનવા પણ અગાડી સૂત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે તેના ભેદ અનંત છે અને તેનું પૂરેપૂરું નિરીક્ષણ કોઈ કરી શકે નહિ. આ પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરનારે પ્રથમ કુશળતા મેળવવી જોઈએ. તે કુશળતા પણ નખક્ષતના પ્રકાર પ્રમાણે

અનંત પ્રકારની હોવી જોઈએ. આ કુશળતા મેળવવા માટે અભ્યાસની જરૂર છે. આમાં એકાંગી અભ્યાસ ચાલે નહિ—તે સર્વાંગી જોઈએ. આ સર્વ કરવા માટે સમય અને શ્રમની પણ પુષ્કળ જરૂર છે. આ સર્વ કરવાને ઉત્સાહથી કોણ પ્રવૃત્ત થાય! કોઈનામાં એવી ઉત્સાહની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી, આથી કરીને નખક્ષતના પ્રકારનું સવિસ્તાર નિરીક્ષણ કરવું અને તે પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરવું શી રીતે શક્ય છે? બીજી એ વાત પણ છે કે કામમાં અંધ થઈ કેટલાક નખક્ષત કરે છે. કામાંધ પુરુષો નખક્ષતની જે આકૃતિ કરે છે તે લક્ષણ પ્રમાણે વિશિષ્ટ આકૃતિ શી રીતે હોઈ શકે, માટે “નખક્ષતના આઠ પ્રકાર હોવા જોઈએ. વધારે નહિ.” એમ કોણ કહી શકે?

भवति हि रागेऽपि चित्रापेक्षा वैचित्र्याच्च परस्परं रागो जनयितव्यो, वैचक्षण्ययुक्ताश्च गणिकास्तत्कामिनश्च परस्परं प्रार्थनीया भवन्ति, धनुर्दादिष्यपि हि शस्त्रकर्मशास्त्रेषु वैचित्र्यमेवापेक्ष्यते किं पुनरिहेति वात्स्यायनः ॥ २५ ॥

(પૂર્વે સૂત્રના ઉત્તરમાં) મહર્ષિ વાત્સ્યાયન કહે છે કે સામાન્ય વ્યવહારમાં વિચિત્રતાની ઇચ્છા રહે છે તો પ્રેમવિષયમાં પણ તેવી અપેક્ષા રહે. વિચિત્રતા લઇને સ્ત્રી-પુરુષમાં પરસ્પર રાગની ઉત્પત્તિ કરવી પડે છે. ક્રિયાલેહામાં વિચિત્રતાનું જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષની વેશ્યા પણ કામના કરે છે. ધનુર્વેદ જેવી શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ શસ્ત્ર ચલાવવાની વિચિત્રતાની આવશ્યકતા છે, તો કામશાસ્ત્રમાં વિચિત્રતાની આવશ્યકતા શા માટે ન હોય ? ॥ ૨૫ ॥

‘હી’ જે સૂત્રમાં છે તે નિશ્ચતા જણાવવા માટે છે, પ્રેમ વ્યક્ત કરવામાં તેજ પ્રમાણે નખક્ષત કરવામાં વિચિત્રતાની જરૂર છે. ‘રાગકાળમાં પણ’ એમ કહ્યું છે એનો અર્થ એ છે કે અરાગ કાળમાં પણ રાગ કૃત્રિમ

હો કે સ્વાભાવિક હો, તે રાગ પછી, સુરતક્રિયા શરૂ થયા પછી, જેમ જેમ તે વધે છે તેમ તેમ તે વધતા જતા રાગમાં નખક્ષતમાં વિચિત્રતાની જરૂર છે. નખક્ષતમાં વિચિત્રતા જણાવનાર જનો ચતુર હોય છે. વૈચિત્ર્ય નિપુણ દેવદત્તા સરખી વેશ્યા અને તેના પર પ્રેમ કરનાર વૈચિત્ર્યકુશળ મૂળદેવ જેવા કામી જનો વિશિષ્ટ પ્રકારના સંભોગ સુખની અભિલાષા રાખતા હોવાથી પરસ્પરને પ્રાર્થનીય હોય છે. ખરેખર રસિક સિવાય બીજા પાસેથી ઇષ્ટ સંભોગની પ્રાપ્તિ થનાર નથી, માટે એવો સંબંધ નહિ જોઈએ, એમ તેમને લાગે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને ચતુર હોય તો સુરતમાં વૈચિત્ર્ય હોય છે અને તેને લઈને પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે બીજાં શાસ્ત્રોની સમાનતા બતાવી સૂત્રકાર ઉદાહરણ પૂર્વક જણાવે છે? વિદ્યા બે પ્રકારની છે—એક કર્મવિદ્યા અને બીજી જ્ઞાનવિદ્યા. ધનુષ્ય ખડ્ગ વગેરે શસ્ત્રવિદ્યા એ કર્મવિદ્યા છે. માનસ વ્યાપારજન્ય કામશાસ્ત્ર એ જ્ઞાનવિદ્યા છે. શસ્ત્રકર્મના ધનુર્વેદ આદિમાં વિચિત્રતાની આવશ્યકતા હોય છે. ધનુર્વિદ્યામાં શત્રુએ ફેંકેલા બાણને મધ્યેજ તોડી પાડવું, કિંવ શત્રુ પર એક સામટાં અનેક બાણનો વર્ષાવ કરવો, વગેરે વૈચિત્ર્ય દાખવવું પડે છે. જો ધનુર્વિદ્યામાં વૈચિત્ર્યની આવશ્યકતા છે તો માનસ વ્યાપાર જન્ય કામશાસ્ત્રમાં વૈચિત્ર્યની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કથવાની જરૂર નથી કામશાસ્ત્રમાં—(કામકળામાં) બિન્નબિન્ન પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય ન હોય તે અનાગરિક વચ્ચે ભેદ જેવું કંઈ રહેશે નહિ.

પરસ્ત્રીને નખક્ષત ક્યાં કરવું?

न तु परपरिगृहीतास्वेवं कुर्यात्, प्रच्छन्नेषु प्रदेशेषु तासामनुस्मरणार्थं रागवर्धनाच्च विशेषान्दर्शयेत् ॥ २६ ॥

ચિહ્નોમાં સર્વત્ર વિચિત્રતા છે તેમ તેનો નિષેધ પણ છે તે સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે:—

પરસ્ત્રીમાં નખક્ષતનું ચિન્હ કરવું નહિ. પોતાના સ્મારણ

માટે—યાદગીરી માટે—કિંવા પ્રેમની વૃદ્ધિ માટે નખચ્છેદનું વૈચિત્ર્ય હાખવવું હોય તો ગુપ્ત ભાગ પર કરવું. ॥ ૨૬ ॥

કામકળામાં પ્રવીણ હોય છતાં પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ ચોરી છૂપીથી કરવાનો હોય છે, આથી તેના અંગપર નખક્ષત કરવા નહિ. જો કરવાજ હોય તો ઊરુ, નિતંબ સરખા ગુપ્ત ભાગ પર કરવા, એમ કરવાથી તે ચિહ્નના દર્શનથી સ્ત્રીને પોતાના પ્રિયકરનું સ્મરણ થતાં મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરપુરુષ સાથે સમાગમ રોજ ને રોજ શક્ય ન હોવાથી નખચ્છેદથી પુરુષનું સ્મરણ થાય છે. આ સ્મરણ પણ વિશેષ આનંદ આપનારું થઈ પડે છે. સંભોગ વખતે વીર્યપતનનો આનંદ મળતી વખતે પ્રિયકરે કરેલા નખક્ષતનું સ્મરણ પણ આનંદ આપે છે.

નખક્ષતાનિ પश्यन्त्या गूढस्थानेषु योषितः ।

हरेत्सृष्टाऽप्यभिनवा प्रीतिर्भवति पेशला ॥ २७ ॥

પ્રિયકરનું સ્મરણ આનંદદાયક હોવાને લીધે સૂત્રકાર તે સ્મરણની સ્તુતિ અવ્યવ્યતિરેકથી કહે છે:—

ગુપ્ત સ્થાનોમાં નખક્ષત જોઈને ઘણા દિવસની વિહૂટી ગયેલી પ્રીતિ પણ નવી—સતેજ—થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રથમ સમાગમ વખતે જેવી પ્રીતિ હોય છે તેવી પ્રીતિ નખક્ષતને જોઈ સ્ત્રીના મનમાં પુનઃ સતેજ થાય છે.

चिरोत्सृष्टेषु रागेषु प्रीतिर्गच्छेत्पराभवम् ।

रागायतन संस्मारि यदि न स्यान्नखक्षतम् ॥ २८ ॥

રાગ સ્થાન—પ્રીતિ સ્થાનનું સ્મરણ આપનાર નખક્ષત જો ન હોત, તો, લાંબા કાળથી છુટી ગયેલ પ્રીતિ નષ્ટ થઈ જત. ॥ ૨૮ ॥

સૌંદર્ય, તારુણ્ય, યુગ્મ એ સર્વનું આશ્રયસ્થાન એવું પ્રિયકરનું સ્મરણુ આપનાર નખક્ષત જો ન હોત તો સમાગમ થયા પછી છૂટી ગયેલી પ્રીતિ નષ્ટ થઈ જાય.

પश्यतो યુવતિં દૂરાન્નસ્વોચ્છિષ્ટપયોધરામ્ ।

બહુમાનઃ પરસ્યાપિ રાગયોગશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

આ પ્રમાણે અન્વયવ્યતીરેકથી કર્યા પછી સૂત્રકાર સામાન્યતઃ તેની સ્તુતિ કરે છે.

નખચ્છેદથી ભરેલાં સ્તનોવાળી યુવતિ દૂરથી દૃષ્ટિએ પડતાં પર પુરુષના મનમાં તેને માટે આદર અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૨૯॥

જે સ્ત્રીનાં સ્તનો પર નખક્ષતનાં ચિહ્ન જણાય છે, તે સ્ત્રીને ઉપભોગ પોતાને ન મળ્યા છતાં તેને વિષે જોનારને મનમાં આદર અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

પુરુષશ્ચ પ્રદેશેષુ નસ્વચિહ્નૈર્વિચિહ્નિતઃ ।

ચિત્તં સ્થિરમપિ પ્રાયઃ કલયત્યેવ યોષિતઃ ॥ ૩૦ ॥

પુરુષનાં સિન્ન સિન્ન અંગોમાં અંકિત થયેલાં નખચિહ્ન સ્ત્રીઓના મનને ચંચલ કરે છે—હુલાવી મૂકે છે. ॥ ૩૦ ॥

જે પ્રમાણે સ્ત્રીને જોઈ પુરુષના મનમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે નખચિહ્નથી અંકિત પુરુષનું શરીર દૃષ્ટિએ પડતાંની વાર તપશ્ચર્યાથી સ્થિર થયેલું સ્ત્રીનું અંતઃકરણ પણ ચંચળ થઈ જાય છે.

નાત્યત્સુખાં કિશ્ચિદસ્તિ રાગવિવર્ધનમ્ ।

નસ્વદન્તસમુત્થાનાં કર્મણાં ગતયો યથા ॥ ૩૧ ॥

નખક્ષત અને દંતક્ષત એના જોડું પ્રેમની વૃદ્ધિ કરનારું બીજું કુશળ સાધન નથી. ॥ ૩૧ ॥

પ્રેમવૃદ્ધિના જે અનેક ઉપાય છે, તેમાં પ્રેમવૃદ્ધિને અતિશય યોગ્ય તેા નખક્ષત અને દંતક્ષત છે. એના જેવો બીજો ઉપાય નથી. નખક્ષત પ્રમાણે રાગવૃદ્ધિનું કામ દંતક્ષત પણ કરે છે. એ સૂચવવા માટે દંતક્ષતનું અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. નખક્ષત કિંવા દંતક્ષત પરસ્પરના શરીર પર દષ્ટિએ પડતાં જે રીતે પ્રેમની વૃદ્ધિ કરે છે તે રીતે સંબોગ પ્રસંગે પ્રેમની વૃદ્ધિ કરનાર બીજું સાધન નથી.

इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके
द्वितीयमधिकरणं चतुर्थोऽध्यायः ।

શ્રી વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સાંપ્રયોગિક નામના દ્વિતીય અધિકરણનો નખચ્છેદ નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત.

પન્નમોઽધ્યાયઃ

દશનચ્છેદ્ય પ્રકરણમ્

દશનચ્છેદ્ય

દંતક્ષતનાં સ્થાન

ગયા પ્રકરણમાં નખચ્છેદની હકીકત આપી ગયા પછી તે નખક્ષત કરતાં પણ અધિક મહત્વના દંતક્ષતની માહિતી આપવાની છે. આ માહિતી આપતાં એટલું જરૂરનું છે કે દંતક્ષતથી માંડી આલિંગન આદિ જે પ્રકાર છે. તેનો પ્રયોગ-દેશ-આલ અને કયિ પ્રમાણે કરવાનો છે. તેમ થાય તો જ પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય, નહિ તો નહિ. આથી લિન્નલિન્ન દેશમાં રીતરિવાજ શા છે તેની પણ હકીકત જાણવાની જરૂર છે. આથી લિન્નલિન્ન દેશના આચારની માહિતી અને દંતક્ષતના લિન્નલિન્ન પ્રકાર એવાં જે પ્રકરણ આ અધ્યાયમાં છે.

દંતક્ષતનો વિષય શો, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, કયે સમયે દંતક્ષત કરવા, આ બાબતનો પૂર્વ ઉલ્લેખ ન થયેલો હોવાથી પ્રથમ દંતક્ષતનાં સ્થાન સૂત્રકાર જણાવે છે.

ઉત્તરોષ્ઠમન્તર્મુર્ધ્વં નયનમિતિ મુક્ત્વા ચુમ્બનવદશનરદનસ્થા-
નાનિ ॥ ૧ ॥

ઉપરનો ઓઠ, જીભ અને આંખોને છોડી દેતાં ચુંબનની આડંક બીજાં સર્વ દંતક્ષતનાં સ્થાનો છે. ॥ ૧ ॥

ઉપરના હોઠનું ચુંબન લેવામાં ત્રાસ પડે છે, તે જ પ્રમાણે તેના પર દંતક્ષત કરતાં પણ ત્રાસ થાય છે. આજ કારણથી ઉપરના હોઠનો સમાવેશ કર્યો નથી. આજ પ્રમાણે મુખની અંદરની જીભ અને અન્ય ભાગને પણ દાંતથી સ્પર્શ કરવો અશક્ય છે. આજ પ્રમાણે આંખોમાં દંતક્ષત કરવાનું અશક્ય જ છે. આબુબાબુના ભાગ પર કરવાથી મુખ કદરૂપું

થવાનો સંભવ છે, ઉપરાંત ત્રાસદાયક છે. ઉપરનો હોઠ, મુખની અંદરની જીભ વગેરે ભાગ તેમજ આંખો. આ ત્રણ સ્થાન છોડી, કપાળ, અધરોઠ, આલ, વક્ષઃસ્થળ, અને સ્તન એ દંતક્ષતનાં સ્થાન છે. લાટદેશના લોકો ઊરુસંધિ, બાહુસંધિ અને નાભિમૂળ એ જગ્યાએ દંતક્ષતનો પ્રયોગ કરે છે, પણ અન્ય દેશના લોકો આ સ્થળે દંતક્ષતનો પ્રયોગ કરતા નથી. યુવન અને દંતક્ષતનો વિષય એક હોવાથી યુવનની માફક તેના સર્વ પ્રયોગ કરવા. યુવન પ્રકરણ પછી તરત જ દંતક્ષતનો વિચાર કરવાની જરૂર હતી. પરંતુ, ઉત્તરોત્તર અધિક વૈચિત્ર્ય નિર્માણ થતું જાય છે, તે બતાવવા માટે યુવન પછી નખક્ષત અને નખક્ષત પછી દંતક્ષતનું વર્ણન કર્યું છે. મૂળ સૂત્રમાં ‘દશનરદન સ્થાનાનિ’ એમ શબ્દ છે એનો અર્થ દંતક્ષતના સ્થાનો એમ થાય છે.

સારા દાંત કેવા હોય ?

સમાઃ સ્નિગ્ધચ્છાયા રાગગ્રાહિણો યુક્તપ્રમાણા નિશ્ચિદ્રાસ્તી-
ક્ષ્ણાગ્રા ઇતિ દશનગુણાઃ ॥ ૨ ॥

સૂત્રકાર દાંતના ગુણ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

સરખા—બરાબર પરિમાણના—ચમકદાર, તાંબૂલ ભક્ષણથી મુંદર રંગવાળા, બહુ મોટા તેમ બહુ નાના નહિ, વચમાં ફાટ વગરના, અને અણીદાર એવા દાંત હોવા જોઈએ. * ॥ ૨ ॥

દાંતની જિંચાઈ જો સરખી ન હોય તો તેનાથી દંતક્ષત બરાબર નહિ થઈ શકે. દાંતની કાંતિ પણ ચમકદાર હોવી જોઈએ. પાન ખાધા પછી દાંત પર લાલ રંગ બેસવો જોઈએ—કાં ફૂલની કળીની માફક સફેદ ન રહેવા જોઈએ. આ બે ગુણ દાંતની શોભાને વધારનાર છે. યોગ્ય

* ‘કંદર્પ’ યૂકામણિ’માં પણ દાંતના ગુણ જણાવતાં કહ્યું છે કે,

સમતા સ્નિગ્ધાચ્છાયા રાગગ્રહણ ચ મૂરિસામર્થ્યમ્ ।

યુક્તપ્રમાણતા ચ હિદ્રાભાવોઽમૃતસ્તૈક્ષ્ણ્યમ્ ॥

પ્રમાણસર જોઈએ. અર્થાત્ કે બહુ મોટા નહિ, તેમ બહુ નાના નહિ કે ઊંચા નીચા નહિ હોવા જોઈએ. દાંતની વચ્ચે ફાટ ન હોવી જોઈએ. અર્થાત્ કે બંધબેસ્તા જોઈએ. તેનો અગ્ર ભાગ અણીદાર હોવો જોઈએ. ઉપવટના આ ત્રણ ગુણ દંતક્ષતને માટે તેમજ સૌંદર્ય માટે ઉપયોગી છે.

**કુળ્ઠા રાજ્યદગતાઃ પરુષા વિપસાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ પૃથ્વો વિરલા
ઈતિ ચ દોષાઃ ॥ ૩ ॥**

બુઢા, બીજા દાંત કરતાં બહાર નીકળેલા, ખડખડા, નાના-મોટા અને છૂટા છૂટા હોવા ન જોઈએ. ॥ ૩ ॥

બુઢા હોવા એ એક જાતનો દોષ છે. આવા દોષયુક્ત દાંત સારા નથી લેખાતા. કોઈ કોઈ દાંતમાં રેષા હોય છે તે દાંત પણ સારા નથી ગણાતા. આગળના સૂત્રમાં દાંતના ગુણ જણાવ્યા. ગુણથી જે વિરૂદ્ધ હોય તે દોષ સમજવા. છતાં અહીં દોષ શા માટે જણાવ્યા એમ જો કહેવામાં આવે, તો એનો ખુલાસો એ છે કે મહત્વના દોષ કયા વિશેષ રીતે જણાવવા માટે દોષોનો અહીં સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે. ‘રાગ આહિત્વ’—દાંતો પર પાનની લાલી ચઢવી જોઈએ—એ ગુણ છે. પરંતુ એનાથી ઊલટું રાગા-આહિ—લાલી ન ચઢવી—એ કંઈ દોષ નથી. કારણ કે દાંત સ્વચ્છ, શુદ્ધ હોવા એ ગુણ જ છે. દાંત જો રેષાયુક્ત હોય, ખડખડા હોય અને ઊંચા-નીચા હોય તો તેથી મોંની શોભા ઓછી થાય છે. આ દોષને લઈને દંતક્ષત પણ થઈ શકતા નથી.

દંતક્ષતના આઠ પ્રકાર

**ગૂઢકમુચ્છનકં વિન્દુવિન્દુમાલા પ્રવાલમર્ગિર્મણિમાલા સ્વળ્ઠાન્નકં
વરાહચર્વિતકમિતિ દશનચ્છેદન વિકલ્પાઃ ॥ ૪ ॥**

(૧) ગૂઢક, (૨) ઉચ્છ્રુનક, (૩) વિન્દુ, (૪) વિન્દુમાલા, (૫) પ્રવાલમણિ, (૬) મણિમાલા, (૭) ખંડાન્નક, (૮) વરાહચર્વિતક આ દંતક્ષતના આઠ પ્રકાર છે. ॥ ૪ ॥

આકાર પ્રમાણે દંતક્ષતના આઠ ભેદ થાય છે.

ગૂઢક દંતક્ષત

નાતિલોહિતેન રાગમાત્રેણ વિભાવનીયં ગૂઢકમ્ ॥ ૫ ॥

આ આઠ ભેદનાં લક્ષણો અને તેના પ્રયોગસ્થાન સૂત્રકાર ક્રમથી દર્શાવે છે:—

અધિક લાલ ન હોય પણ સાધારણ રક્તવર્ણીથી (દંતક્ષતનું) અનુમાન કરી શકાય તેને ‘ગૂઢક’ કહે છે. ॥ ૫ ॥

ક્ષત ન હોય, કેવળ રંગ માત્ર હોય, અને તે પણ અધિક લાલ ન હોય કે જેથી દાંત લાગ્યો છે એમ સહેજ કળી શકાય નહિ. આવા દંત-ક્ષતને ગૂઢક કહે છે. આ પ્રકારનો દંતક્ષત આગળના એક મોટા દાંતથી કરવામાં આવે છે. આનું ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાતું નથી તેથી અને ગૂઢક કહે છે.

ઉચ્છ્રુનક દંતક્ષત

તદેવ પીડનાદુચ્છ્રુનકઃ ॥ ૬ ॥

અધરોષ્ટને દાખીને દંતક્ષત કરવામાં આવે તો એજ ગૂઢકને ‘ઉચ્છ્રુનક’ કહે છે. ॥ ૬ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલો ગૂઢક નામનો દંતક્ષત અધરોષ્ટ દાખીને કરે તો હોઠ સુઝી જાય છે. આને ઉચ્છ્રુનક કહે છે.

ખિન્દુ દંતક્ષત

તદુભયં વિન્દુરધરમધ્યે ઇતિ ॥ ૭ ॥

(તે ઉભય એટલે) ગૂઢક, ઉચ્છ્રુનક અને ખિન્દુ એ અધરોષ્ટના મધ્ય ભાગમાં કરવામાં આવે છે. ॥ ૭ ॥

ખિન્દુનું લક્ષણ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. ગૂઢક, ઉચ્છ્રુનક અને ખિન્દુ એ ત્રણ દંતક્ષત નાનાં હોવાથી અધરના મધ્ય ભાગમાં કરવામાં આવે છે.

ઉચ્છ્રુનકં પ્રવાલમ ગેશ્વ કપોલે ॥ ૮ ॥

ઉચ્છ્રુનકનું ખાસ સ્થાન કહે છે.

ઉચ્છ્રુનક અને પ્રવાલમણિ ગાલ પર કરવા. ॥ ૮ ॥

પ્રવાલમણિનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૧૦ માં સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. ઉચ્છ્રુનક અને પ્રવાલમણિ એ બન્નેને કપોલ પર પાણી કરી શકાય છે.

કર્ણરચુમ્બનં નલદક્ષત્ત્વેદમિતિ સવ્યકપોલમણ્ડનાનિ ॥ ૯ ॥

કપોલ પર આ દંતક્ષત કરી શકાય છે, પરંતુ તે ડાબા કે જમણા કયા કપોલ પર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે:—

કર્ણુભૂષણ, ચુંબન, નખક્ષત અને દંતક્ષત એ ડાબા કપોલનાં ભૂષણ છે. ॥ ૯ ॥

ડાબા કાન પર ધારણ કરેલું કર્ણપૂર નામનું ધરણું જેમ ડાબા કપોલને શોભા આપે છે તે પ્રમાણે અને તાંબૂલબક્ષણ કરીને લીધેલું ચુંબન ડાબા ગાલની શોભા છે.

પ્રવાલમણિ દંતક્ષત

દન્તૌ સંયોગાભ્યાસાનેષ્પાદન્ત પ્રવાલમણિ સિદ્ધિઃ ॥ ૧૦ ॥

દાંત અને હોઠ એના સંયોગથી વારંવાર દાખ આપવાથી કપોલ પર જે ચિહ્ન થાય છે તે ‘પ્રવાલમણિ’ કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપરનાં દાંત અને નીચેના હોઠ કિંવા ઉપરના હોઠ અને નીચેના દાંત એના સંયોગથી વારંવાર દાખ આપવાથી ક્ષનના સ્થળે દાંત અને હોઠનું ચિહ્ન ગાલ પર બેસે છે, તેને પ્રવાલમણિ કહે છે.

મણિમાલા દંતક્ષત

સર્વસ્યેયં માણેમાલાગશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

સઘળા દાંત અને હોઠના દાખથી કપોલ પર જે અનેક ચિહ્ન થાય છે ત્યારે તે ‘મણિમાલા’ કહેવાય છે. ॥ ૧૧ ॥

બધા દાંત અને હોઠ એનો સંયોગ થઈ વારંવાર દાખ દેવાથી જ્યારે અનેક ચિદ્ર ગાલ પર પડી માળા જેવો આકાર ધારણ કરે છે, ત્યારે તેને ‘મલ્લિમાલા’ કહે છે.

अल्पदन्तायश्च त्वचो दशनद्वयसंदंशजा बिन्दुसिद्धिः ॥ ૧૨ ॥

શરીરના થોડા ભાગની આમડીને ખેંચી ઉપર અને નીચેના દાંતથી ક્ષત કરવામાં આવે તો તેને ‘ખિંદુ’ કહે છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉપરના ખે અને નીચેના ખે એમ બે દાંતના અગ્રભાગથી ગળા પર મગના આકાર જેવડો અને દાંત પર તલના આકાર જેવડો બે ક્ષત કરવામાં આવે છે તેને ખિંદુ કહે છે. આનું વિલેખન શરીરના થોડા ભાગમાં થતું હોવાથી એને ખિંદુ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ખિંદુમાં ઉપરના ખે અને નીચેના ખે એમ ચાર દાંતથી એકદમ ક્ષત થાય છે.

ખિંદુમાલા દંતક્ષત

सर्वैर्बिन्दुमालाश्च ॥ ૧૩ ॥

(એક જ જગાએ) સઘળા દાંતથી ક્ષત કરવાથી ‘ખિંદુમાળા’ કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

ઉપરના તથા નીચેના દાંતોથી બે એકદમ ક્ષત કરવામાં આવે તો ખિંદુઓની માળાનો આકાર થતો હોવાથી આ ક્ષતને ‘ખિંદુમાળા’ નામ પ્રાપ્ત થાય છે.

ખિંદુમાલા દંતક્ષતનો ઉપયોગ કયાં કરવો :

तस्मान्માલાद्वयमपि गलकक्षवङ्गगणप्रदेशेषु ॥ ૧૪ ॥

આ બંને માળા—મલ્લિમાલા અને ખિંદુમાલા—ગળું, કાંખ, અને જઘન પર કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

અદ્ય ત્વચા પર વિલેખન કરવા હોય તો મણિમાલા અને બિંદુમાલા એ બન્ને દંતક્ષત ગળું, કાંખ, અને જાંઘ આ ઠેકાણે કરવા કારણ કે આ સ્થાનની ચામડી ઢીલી હોય છે.

લલાટે ચોર્વોર્વિન્દુમાલા ॥ ૧૫ ॥

લલાટ અને ઊરભાગપર—જાંઘ પર બિંદુમાલાનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૧૫ ॥

આમાં લક્ષમાં લેવાની આવડત એ છે કે ઊર પર તલની પંક્તિ ઓળની માફક હોવી જોઈએ—તીરકસ કે વર્તુળ આકારની ન હોવી જોઈએ. હોદનું ચિહ્ન આ ક્ષતમાં બેઠું ન હોય છતાં આ બિંદુમાલાનો આકાર વર્તુળ જેવો દેખાય છે.

ખંડાભ્રક દંતક્ષત

મण्डलमिव विषमकूटकयुक्तं खण्डाभ्रकं स्तनपृष्ठ एव ॥ ૧૬ ॥

સ્તનના પૃષ્ઠ ભાગ પર, સૂક્ષ્મ, મધ્યમ અને મોટા દાંતથી વર્તુળના આકાર જેવો દંતક્ષત કરવામાં આવે છે તેને ‘ખંડાભ્રક’ કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

નાના, મધ્યમ, અને મોટા દાંતથી સ્તનના પૃષ્ઠ ભાગ પર ચોમેર મેઘના નાના નાના ટુકડાના આકારના જે દંતક્ષત કરવામાં આવે છે, તેને ખંડાભ્રક કહે છે. જો પુરુષે આ ક્ષત કરવો હોય તો સ્તન પર કરવો સુલભ છે, અને તે ત્યાં શોભા પણ પામે છે. જો સ્ત્રીએ કરવો હોય તો પુરુષને કંઠાલિંગન આપી તેના વક્ષસ્થળ પર કરવો.

વરાહચર્વિત દંતક્ષત

संहताः प्रदीर्घा बहुचो दशनपदराजयस्ताम्रान्तराला वराह-चर्वितकं स्तनपृष्ठ एव ॥ ૧૭ ॥

પાસે પાસે અને લાંબા લાંબા દાંતોના ચિન્હની પંક્તિઓ,

જેનો મધ્યભાગ દાંતથી ચાવવાને લીધે લાલ થયો હોય, તો તેને 'વરાહચર્વિત' કહે છે. આનો પ્રયોગ સ્તન પર જ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સ્તનભાગની ત્વચાને દાંતથી ચાવીને એવી ક્ષતવાળી કરવી જેના વડે તે સ્તનપર ક્રમવાર પાસે પાસે—અંતરરહિત લાંબી લાંબી દંતક્ષતની ઝોળ થાય. આ ઝોળના મધ્ય ભાગમાં લોહીની તસ ભરાઈ આવી અધિક-લાલ તાંબાના રંગ જેવી દેખાય. વરાહના ચર્વણુ જેવા આ દંતક્ષત જણાય છે તેથી તેને વરાહચર્વિતક કહે છે. સ્તનના ભાગ પર માંસ વધારે હોવાથી તેનો પ્રયોગ ત્યાં સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

તદુભયમપિ ચ ચંદ્રવેગયોઃ ॥ ૧૮ ॥

અંડાબ્જક અને વરાહચર્વિતક આ બે પ્રકારના દંતક્ષત ચંડ-વેગ સ્ત્રી-પુરુષો કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

દંતક્ષત વિધિ સમાપ્ત.

અંડાબ્જક અને વરાહચર્વિતક આ બે જાતના દંતક્ષત પ્રથમ કામ વાસનાવાળા સ્ત્રી-પુરુષોને અનુકૂળ થઈ પડે છે. દંતક્ષતનો પ્રયોગ નાયિકા પણ કરી શકે છે, કારણ કે આ શાસ્ત્રનો અધિકાર બન્નેને છે. દંતક્ષતના અનેક પ્રકાર કહ્યા તેનો પ્રયોગ દેશકાળાનુસાર કદી કદી વિશેષ પ્રકારે કરી શકાય છે. સંપ્રયોગમાં—સ્ત્રી-પુરુષના સમાગમમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ પ્રકારના દંતક્ષત વર્ણવી ગયા તેટલા જ છે. બળાત્કારથી કિંવા અત્યંત અભિનિવેશ થતા સ્ત્રીસંભોગમાં કે સંભોગનો યોગ મેળવવા માટે, સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવનાર પ્રયત્નોમાં દંતક્ષતનો ઉપયોગ નથી.

વિશેષકે કર્ણપૂરે પુષ્પાપીઢે તામ્બૂલપલાશે તમાલપત્રે ચેતિ પ્રયોજ્યાગામિષુ નચ્ચદશનચ્છેદ્યાદીન્યામિયોગિકાનિ ॥ ૧૯ ॥

પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે તે સૂચવવા માટે અને નાયિકાના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે માટે શા પ્રયત્ન નાયકે કરવા તે સૂત્રકાર જણાવે છે.

જેના પર પ્રેમાશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે નાયિકાને જતા (તેના ઉપયોગ માટે જતાં) ભોજપત્ર (જે માથા પર પહેરવામાં આવે છે.) કર્ણપુર; પુષ્પાપીડ; તામ્બૂલપત્ર અને તમાલપત્ર પર નખક્ષત ના દંતક્ષત કરવાથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી શકાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ભોજપત્ર—જેનાથી તિલકરચના કરવામાં આવે છે, તેના પર, કાન પર આભૂષણ તરીકે પહેરાતાં નીલકમલ સરખાં ફૂલ પર, કુડોના હાર કે શેખર માથે ધારણ કરવામાં આવે છે, તેના પર તાંબૂલપત્ર પર અને તમાલપત્રથી બનતી અનંત લેખા પર નખક્ષત કે દંતક્ષત કરવામાં આવે તો તે વસ્તુ જેના પર પ્રીતિ છે તેની પાસે પહોંચતાં પ્રેમસંક્રમણ અને સમાગમની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ નખક્ષત આગલા પ્રકરણમાં કહેવા બેઠતા હતા, પરંતુ, દંતક્ષતથી પ્રેમોત્પત્તિ કરવામાં એનું સામ્ય હોવાથી અહીં એકત્ર નિર્દેશ કર્યો છે. “ પ્રયોજ્યાગમિષુ ” આ સૂત્રમાંના શબ્દ પ્રયોજ્યા ગમિષ્યંતિ તે પ્રયોજ્યગમિનઃ તેષુઃ એવી રીતે વિગ્રહ કરી મળિયતિ ગમયાદયઃ ૩ । ૩ । ૩ આ પાણિની સૂત્રને આધારે બનેલ છે.

દંતક્ષતનું ૧૧ મું પ્રકરણ સમાપ્ત.

દેશસાત્મ્યાચ્ચ યોષિત ઉપચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

દેશ્યોપચાર

બિન્નબિન્ન દેશની બિન્નબિન્ન પ્રવૃત્તિને દેશ્ય કહે છે. દેશ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે પ્રીતિ મેળવવાના ઉપચાર કે વિધિને દેશ્યોપચાર કહે છે આ પ્રકરણમાં દેશ્યોપચાર જણાવે છે.

દેશ સાત્મ્યથી—ભિન્નભિન્ન દેશમાં જે આચાર તે દેશવાસીઓને ગમતા હોય, તે વડે સ્ત્રીઓને અનુકૂળ કરી લેવી. ॥ ૨૦ ॥

મૂળ સંસ્કૃત સૂત્રમાં ‘દેશસાત્મ્યાત્’ શબ્દ છે વ્યાકરણ પ્રમાણે લ્યવન્તં પંચમી છે. મતલબ એ છે કે અનુકૂળતા બે પ્રકારની છે. સ્ત્રીના કામનું ઉદ્દીપન કરવું કે તેની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવી, તેને માટે ચુબન, નખક્ષત,

દંતઁછેદનો એનો જે ઉપયોગ કરવાનો તે પ્રકૃતિ અનુસાર કે દેશભેદાનુ-
સાર—સ્વભાવ પ્રમાણે—કરવો. સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે
યુગ્મન વગેરેનો પ્રયોગ પુરુષે કરવો. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ પણ પુરુષની
પ્રીતિ મેળવવા યુગ્મન આદિનો પ્રયોગ સ્વભાવભેદ પ્રમાણે કરવો.

મધ્યદેશ્યા આર્યપ્રાયાઃ શુચ્યુપચારાશ્ચુમ્બનનલ્પદન્તપદ્દેશિણ્યઃ ॥૨૧॥

સર્વદેશમાં મધ્યદેશ પ્રધાન છે. તે દેશમાં શા ઉપચાર તેમને અનુકૂળ
છે તે સૂત્રકાર પહેલાં કહે છે.

મધ્યદેશમાં પ્રાયઃ આર્ય લોક જ રહે છે. તે પવિત્ર આચાર-
રના હોવાથી યુગ્મન, નાખફત, દંતઁછેદનો દ્વેષ કરે છે—તેમને
પસંદ નથી ॥ ૨૧ ॥*

ઉત્તરમાં હિમાલય અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ, પશ્ચિમમાં કુરુક્ષેત્ર અને
પૂર્વમાં પ્રયાગતીર્થ છે. એ પ્રદેશને મધ્યદેશ કહે છે એમ ભૃગુનો મત છે.
ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે મધ્ય દેશ, એમ વસિષ્ઠનો મત છે.
આ વાન પ્રવાન રૂપથી શાસ્ત્રકારોને પણ માન્ય છે. મધ્યદેશમાં રહેનારને
'મધ્યદેશ્ય' કહેવાય છે. તેમાં મોટે ભાગે આર્યો જ રહે છે. પવિત્ર આચારના
સાત્ત્વિક હોવાથી સમાગમ વખતે યુગ્મન વગેરેનો તેમને તિરસ્કાર છે.
કેવળ આગ્રિગન જ ચલાય છે. પ્રહણ્ય માટે પણ સાધારણ પ્રવૃત્તિ હોય છે.

બાહીકદેશ્યા આવન્તિક્યથ ॥ ૨૨ ॥

બાહીક અને ઉજ્જયિની સ્ત્રીઓ પણ યુગ્મનનો તિરસ્કાર
કરે છે ॥ ૨૨ ॥

* કંદર્પ ચૂડામણિમાં કહ્યું છે કે:—

ઉપચારો નારીણાં રુચિરો દેશાનુમારતો ભવતિ ।

શુચિરાય પ્રાયાણાં કથિતોઽસૌ મધ્યદેશ્યાનામ્ ॥ કં. ચૂ. પૃ. ૩૩

શુચિપ્રચારા નલ્પદન્ત ચુમ્બ દ્વિપઃ સ્ત્રિયો મધ્યમ દેશજાતાઃ ।

ર. ર.

સૂત્રને મળતો જ અર્થ છે.

ઉત્તરાપથમાં વિપાશા અને શતદ્રુ એ બે નદીના વચ્ચેના પ્રદેશને આદ્વીક કહે છે. આદ્વીકની તેમજ ઉજ્જયિનીની સ્ત્રીઓને પણ મધ્યદેશની સ્ત્રીઓની માફક ચુંબનનો તિરસ્કાર હોય છે.

મધ્યદેશની સ્ત્રીઓની વિશેષતા—

ચિત્રરતેષુ ત્વાસામભિનિવેશઃ ॥ ૨૩ ॥

પરંતુ ચિત્રરતમાં તો તેમની રુચિ હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

આ અધિકરણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ચિત્રરતનું વર્ણન આવે છે. ઉત્તરાખંડની અને—અવંતિ—માળવાની સ્ત્રીઓને ચિત્રરત બહુ જ ગમે છે. આ તેમને બહુ પ્રસન્ન છે.

પરિષ્વજ્જ્વમ્બનનચ્ચદન્તચૂષણપ્રધાનાઃ ક્ષતવર્જિતાઃ પ્રહ્ણનસાધ્યાઃ માલવ્ય આભીર્યશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વ માળવાની અને આભીરદેશની સ્ત્રીઓને આલિંગન, ચુંબન, નખક્ષત, દંતક્ષત અને સીતકારયુક્ત સ્પર્શ—ચૂષણ ગમે છે, પણ ક્ષતમાં ઘા સહન કરતી નથી. પ્રહ્ણનથી તે વશ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વ માળવાની અને આભીર દેશની સ્ત્રીઓને આલિંગન ચુંબનની ઇચ્છા હોય છે. નખક્ષત અને દંતક્ષત તેમને ગમતાં નથી. ચૂષણ અને કુચમર્દનમાં રુચિ હોય છે. અને તેનાથી તે વશ થાય છે. શ્રીકંઠ અને કુરુક્ષેત્રના પ્રદેશને આભીર કહે છે.

સિન્ધુષ્ઠાનાં ચ નદીનામન્તરાલીયા ઔપરિષ્ઠિકસાત્મ્યાઃ ॥ ૨૫ ॥

જેમાં સિન્ધુ નદી જડે છે—સિન્ધુ નદી અને પંજાબની પાંચ નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશમાંની સ્ત્રીઓને ઔપરિષ્ઠિક પ્રિય હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

વિપાટ, શતદ્રુ, ઇરાવતી, ચંદ્રભાગા અને વિતસ્તા પંજાબની આ પાંચ નદીઓ અને જટ્ટી સિન્ધુનદી, આની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેનારી

શ્રીઓ અરવેગ હોવાથી તેમને આલિંગન અને ચુંબન કરતાં મુખ-મૈથુન અધિક પ્રિય હોય છે.

ચંદ્રવેગા મન્દસીત્કૃતા આપરાન્તિક્યા લાટયશ્ચ* ॥૨૬॥

* વિદુદ્વર્ચ શ્રી તનસુખરામ. લાટદેશનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે: લાટદેશ:—મરુકચ્છ, દક્ષિણ ગુર્જરદેશ:, સાપ્રતં ‘મરુચ’ इति પ્રસિદ્ધ: ॥ અર્થાત્ કે લાટપ્રદેશ એટલે દક્ષિણ ગુર્જરદેશ. અપરાન્ત=એટલે પશ્ચિમ સમુદ્રનો પ્રદેશ. એમ ટીકાકારો કહે છે. આમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે વિદ્વાન શિરોમણિ શ્રી તનસુખભાઈ પશ્ચિમ દેશ:—અપરાન્ત: કુંકુણ इति સ્વાત:, સહ્યાદ્રિ સમુદ્રયોર્મધ્યે સ્થિત:, કોલાવા-કનારા-થાળા, રત્નાગિર્યાલ્ય પ્રદેશમય: એમ જણાવે છે. આ બંનેમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

કામશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં દેશદેશની નાચિકાના વર્ણન છે. તેમાં ગુર્જરીના વર્ણન નીચે આપીએ છીએ:

કુવલયદલવર્ણા ચારુનાટક કર્ણા
ચકિત હરિણમેત્રા ફુલરાજ ધ વક્ત્રા ।
લઘુનિધુવન રક્તાડકષ્ટ સંમોગ સક્તા
સુલલિત ગતિરેષા ગુર્જરી ચારુવેષા ॥

પ. સા.

ગુજરાતની સ્ત્રીનો વર્ણ કમળના દળના જેવો શ્યામ કે ગૌર હોય છે. સુંદર કર્ણ ફૂલોને પસંદ કરે છે. ચંચળ મૃગિના સમાન નેત્રોવાળી પ્રકુલ્લ કમળ સમાન પ્રસન્ન મુખવાળી, અલ્પ સમય મૈથુનથી સંતુષ્ટ થવાવાળી, સંભોગમાં સહજ આસક્ત થવાવાળી, સુંદર ગતિ—ચાલવાળી સુંદરવેશભૂષા કરનારી હોય છે.

ઉપભોગરતા સુલોચના લઘુસંભોગવિધિ પ્રતોષિણી ।

શુભવેષધરા વિચક્ષણા કથિતા સા ચ્છલુ ગુર્જરી વધૈ: ॥ બ. રં.

ઉપભોગને વાંછનારી, સુંદર લોચનવાળી, થોડા સંભોગમાં સંતોષ પામનારી સુંદરવેશભૂષા કરવાવાળી અને વિચક્ષણ એવી ગુજરાતની સ્ત્રીઓ છે એમ ડાહ્યા વિદ્વાન કહે છે.

અપરાંત—પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે રહેવાળી તથા લાટદેશની સ્ત્રીઓ અંડવેગ અને મંદ સીતકાર યુક્ત હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

પશ્ચિમ સમુદ્રના પ્રદેશને અપરાંત કહે છે. અપરાંત દેશવાસીઓ એ જ અર્જુન પાસેથી કૃષ્ણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ લૂંટી લીધી હતી. ઉત્તરપૂર્વના માળવાના પશ્ચિમ પ્રદેશને લાટ કહે છે. અપરાંત અને લાટદેશની સ્ત્રીઓ અંડવેગવાળી હોય છે, પરંતુ દંતક્ષત, નખક્ષત, કુચમર્દન વગેરે મંદમધુર તેમને ગમે છે, દંતક્ષતથી થતા સીતકાર પણ તેમના મંદ હોય છે.

દૃઢપ્રહણનયોગિન્યઃ સ્વરવેગા એવાપદ્રવ્યપ્રધાનાઃ સ્ત્રીરાજ્યે કોશલાયાં ચ ॥ ૨૭ ॥

કોશલદેશ અને સ્ત્રીયારાજ્યની સ્ત્રીઓ ખરવેગ હોવાથી દૃઢમર્દન—પ્રહારની ઇચ્છા રાખે છે અને કામની શાંતિ માટે અપદ્રવ્ય (ખનાવટી લાકડાના દંડ)નો ઉપયોગ કરે છે. ॥ ૨૭ ॥

કોશલદેશની સ્ત્રીઓ તથા સ્ત્રીયારાજ્યની—કામરૂ પ્રદેશની સ્ત્રીઓની કામવાસના અત્યંત પ્રબળ હોવાથી આલિંગન ઉપરાંત દૃઢમર્દન પ્રહારથી સંતુષ્ટ થઈ સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જે સ્ત્રીઓના ગુહ્યાંગમાં ખાજ વધારે

‘નાગરસર્વસ્વ’માં કહ્યું છે કે લાટ—ગુજરાતની સ્ત્રીઓ નખક્ષત કે દંતક્ષતને નથી ઇચ્છતી, મૂઠું રતને ઇચ્છે છે. જ્યારે રતિરહસ્યકાર ગુર્જરાના જુદા જ ગુણ જણાવે છે.

ફલ્લાતિ ધમિલુભરા કૃશાંગી પીનસ્તની ચારુ વિલોચનાચ ।

પ્રિયોક્તિરામ્યન્તરં બાહ્ય ભોગસક્તા વિરક્તાપિ ચ ગુર્જરીસ્યાત્ ॥

૨. ૨.

મોઠાં, મોઠાં કૂલની માફક કેશને સજીવે ઓળનારી કૃશાંગી, કઠણ સ્તનોવાળી, સુંદર નયનવાળી, મીઠું બોલનારી, બાહ્ય અને અભ્યન્તર રતમાં આસક્ત, પણ કોઈ કોઈ વિરક્ત એવી ગુર્જર સ્ત્રીઓ હોય છે. આ વર્ણન કોઈ અન્ય દેશની સ્ત્રીઓનું લાગે છે કારણ કે અંધકારોના મતથી વિપરીત છે.

આવે છે. તેને પરવેગ કહે છે. જેને ખાજ એટલી વધારે ન હોય ને રાગની અધિકતા હોય તેને ચંડવેગ કહે છે. સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણે ખરવેગ અને ચંડવેગ એ પ્રમાણે બે ભેદ છે. ખરવેગ સ્ત્રીઓની પ્રખળ કામવાસના કુચમર્દન વગેરે પ્રયોગ જોરથી કરે તો પણ શાંત થતી નથી માટે કંડુ-રિવારણ કરવા—ખાજ મટાડવા તેઓ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

મૃદુત્વા મૃદુચો રતિપ્રિયા અશુચિરુચયો નિરાચારાશ્ચાન્ધ્યઃ ॥૨૮॥

આંધ્રદેશની સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ—સ્વભાવથી જ કોમળ, સંભોગપ્રિય અપવિત્ર સ્ત્રિવાળી અને આચાર ભૂષ્ટ હોય છે. ॥ ૨૮ ॥

નર્મદાના દક્ષિણ તરફના દેશને દક્ષિણપથ કહે છે. તે દક્ષિણપથ કર્ણાટક દેશના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને આંધ્ર કહે છે. આંધ્ર દેશની સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ મૃદુ શરીરની હોય છે આથી પ્રહણન વગેરે સહન કરી શકતી નથી, પરંતુ પુરુષોના સમાગમને ચાહનારી હોય છે (તે ટીકામાં ‘પુરુષોપસૃત છે’ એનો અર્થ એ થાય છે કે નિત્ય નવા નવા પુરુષને વાંછનારી) આ ચાર વિચાર સારા નથી હોતા. લોકમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર હોય છે.

સકલચતુઃષષ્ઠિપ્રયોગરાગિણ્યોઽશ્લીલપરુષવાક્યપ્રિયાઃ શયને ચ સરભસોપક્રમા મહારાષ્ટ્રીકયઃ* ॥ ૨૯ ॥

મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ ૬૪ કળામાં આનંદ માનનારી હોય છે. અસ્મિલ અને કંઠાર વાક્યનો પ્રયોગ તેમને પ્રિય હોય છે, અને સંભોગક્રિયા પોતે જ જોરથી આરંભ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

નર્મદા અને કર્ણાટકની વચ્ચેના પ્રદેશને મહારાષ્ટ્ર કહે છે. મહારાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓ ચોસઠ પાંચાલી કળા અને ગીતવાદ્યમાં તેમને પ્રેમ હોય છે.

* નાગર સર્વસ્કાર કહે છે કે, મહારાષ્ટ્ર કુરંગ વયના “સદા ચતુઃષષ્ઠિ કલા પ્રસક્તા” ચોસઠ કળામાં, ગાવા વગાડવામાં પ્રવીણ પરંતુ સંભોગ પહેલાં હાથની આંખનીથી દ્રવિત થવા ઈચ્છે છે.

અશ્વિલ્લ અને કઠોર વચન બોલે છે, અને સહન કરે છે, તે તેમને પ્રિય પણ હોય છે. ઘૃષ્ટતાથી પોતે સંભોગ સમયે પુરુષ પ્રત્યે જવાને ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થાય છે.

તથાવિધા એવ રહસિ પ્રકાશન્તે નાગરિક્યઃ ॥૩૦॥

પાટલીપુત્રની સ્ત્રીઓ રુચિ અને સ્વભાવમાં મહારાષ્ટ્રના જેવી જ હોય છે, પણ તેમનો સર્વ વ્યવહાર એકાંતમાં હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

પાટલીપુત્રની સ્ત્રીઓ મહારાષ્ટ્રની માફક ચોસઠ કળા અને ગીત વાદ્યમાં આનંદ માને છે તે કઠોર અને અશ્વિલ્લ વચનો બોલે છે, અને તેમની માફક વર્તે છે, પરંતુ પાટલીપુત્રની સ્ત્રીઓ લજ્જાળુ હોવાથી તેમનો વ્યવહાર એકાંતમાં જ હોય છે. મહારાષ્ટ્રીય તો એકાંતની પરવા કરતી નથી. ઘૃષ્ટતા અને સાહસ તો અન્નેનું લક્ષણ છે.

મૃદ્યમાનાશ્ચાભિયોગાન્મન્દં મન્દં પ્રસિશ્ચન્તે દ્રાવિડ્યઃ ॥૩૧॥

દ્રવિડદેશની સ્ત્રીઓ આલિંગનથી શરૂઆત કરી ધીમે ધીમે સ્તનમર્દન કરતાં મંદ મંદ ઝરવા માંડે છે. ॥ ૩૧ ॥

કર્ણાટકની દક્ષિણ તરફ છે તે દ્રવિડ દેશની સ્ત્રીઓ સુરતક્રિાનો આરંભ કર્યા પહેલાં આલિંગન વગેરે પ્રયોગથી સ્તનમર્દન કરી અંતરબાહ્ય સર્વ અવયવો શિથિલ કરતાં ધીમે ધીમે ગાઢ સુખના અનુભવ વગર જ ડ્રવવા માંડે છે. અને અંતે કામવેગ ઓછો થતાં તેઓ સુરતસુખનો અનુભવ લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એક વારના સંભોગથી ઠંડી થઈ જાય છે. એક જ સંભોગક્રિયાથી તૃપ્તિ થાય છે.

**મધ્યવેગાઃ સર્વેસહાઃ સ્વાઙ્ગપ્રચ્છાદિન્યઃ પરાઙ્ગહાસિન્યઃ કુત્સિ-
પ્પ્રહ્લીલરુપપરિહારિણ્યો વાનવાસિક્યઃ ॥ ૩૨ ॥**

વનવાસદેશની સ્ત્રીઓ મધ્ય વેગવાળી, આલિંગનાદિ સર્વ

સહન કરવાવાળી, પોતાના શરીરના દોષને છુપાવનારી, બીજના શરીરના દોષની મજાક કરનારી હોય છે, અને કુત્સિત અને અસ્થિસહ પુરુષનો ત્યાગ કરનારી હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

કોંકણની પૂર્વ તરફના પ્રદેશને વનવાસ કહે છે. આ વનવાસ પ્રદેશની સ્ત્રીઓ ભાવ અને કાળથી મધ્યમ વેગની હોય છે. આથી નખક્ષત, દંતક્ષત, આલિંગન આદિ સર્વ સહન કરે છે. તે સ્ત્રીઓના શરીર પર કંઈ દોષ હોય તો તે છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બીજનો જે દોષ હોય તો તેની ચેષ્ટા કરે છે, તેજ પ્રમાણે કુરૂપ અને જેનો વ્યવહાર ગ્રામ્ય હોય એવા પુરુષનો તે ત્યાગ કરે છે, અને તેની સાથે સંબોગમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી.

મૃદુભાષિણ્યોઽનુરાગવત્યો મૃદુજ્જ્વલ્યશ્ચ ગૌડયઃ ॥ ૩૩ ॥

ગૌડદેશની સ્ત્રીઓ કોમસાંગી, મૃદુભાષણ કરનારી અને પ્રેમાળ હોય છે.* ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વ તરફના દેશને ગૌડદેશ કહે છે. તે ગૌડદેશની સ્ત્રીઓ મૃદુભાષણ કરનારી હોય છે, પ્રેમાળ હોય છે, મૃદુ અંગવાળી હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે આ ગુણોનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. આ ગુણો પરથી ઈતર ગુણોની કલ્પના કરી લેવી.

**દેશસાત્મ્યાત્પ્રકૃતિસાત્મ્યં બલીય ઇતિ દર્શનનામો, ન તત્ર-
દેશ્યા ઉપચારાઃ ॥ ૩૪ ॥**

દેશસાત્મ્ય (દેશને અનુકૂળ) ઉપચારો કરતાં પ્રકૃતિ સાત્મ્ય ઉપચારો વધારે બળવાન—મહત્ત્વના છે. કેવળ દેશસાત્મ્ય ઉપચાર કરવા એવો આચાર્ય મુવર્ણનાભનો મત છે. ॥ ૩૪ ॥

---

* કામશાસ્ત્રના આચાર્યોએ દેશ પરત્વે સ્ત્રીઓના જે ભેદ અને ગુણ કહ્યા છે તેમાં થોડો થોડો મતભેદ જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ અધિક ગુણ કહે છે તો કોઈ બીજા દોષ પણ જોએ છે. ગૌડદેશની સ્ત્રીઓને ચુંબનની લોભી સહુએ માની છે.

સાત્ય એટલે અનુકૂળ આવનાર દેશસાત્મ્ય ઉપચાર એટલે દેશમાં પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે થતા રિવાજો. પ્રકૃતિ સાત્મ્ય એટલે પ્રકૃતિને અનુસરી થતા ઉપચારો. સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા માટે જે ઉપચાર યોજવાના હોય, તે દેશની સ્ત્રીઓને સ્વભાવને અનુલક્ષી કરવા. દેશના રિવાજ અને પ્રકૃતિમાં ફરક હોય તો દેશના રિવાજ કરતાં પ્રકૃતિને વધારે બળવાન લેખવી, અને તે પ્રમાણે ઉપાય યોજવા. દેશાનુકૂળ કરતાં સ્વભાવાનુકૂળ ઉપચાર યોજવા. બીજા આચાર્યોના મત એવો છે કે “સ્વભાવાનુસાર ઉપચાર કરતાં દેશભેદ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા” છતાં સુવર્ણનાભ આચાર્યનો મતનો નિષેધ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન ઋષિએ કર્યો નથી, માટે તેમને સુવર્ણનાભનો મત માન્ય છે એમ જણાય છે.

**કાલયોગાચ્ચ દેશદેશાન્તરમુપચારવેષલીલાશ્ચાનુગચ્છન્તિ, તચ્ચ
વેષધાત્ ॥ ૩૫ ॥**

કાલવશાત્ એક દેશના ઉપચાર, વેષ અને લીલા બીજા દેશમાં જાય છે તેનું પણ જ્ઞાન મેળવી લેવું. ॥ ૩૫ ॥

સ્વદેશને છોડી પરદેશમાં જનાર સ્ત્રી-પુરુષો પોતાની સાથે પોતાની જન્મભૂમિના ઉપચાર, વેષ અને શૃંગારિક ચેષ્ટા પણ પોતાની પાછળ લેતા જાય છે. આ સર્વનું જ્ઞાન પુરુષે મેળવી લેવું જોઈએ કે સ્ત્રીના ચિત્રનું અનુરંજન કરી શકે. જો એમ ન કરે તો સ્ત્રીની જન્મભૂમિ કે સ્વભાવ વિરુદ્ધ ઉપચાર થઈ જતાં તે સ્ત્રીના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને બદલે વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન કરશે. તાત્પર્ય એ છે કે અસ્થિર ગુણો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી સ્થિર ગુણો પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવું અને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને વિરોધ ન આવે એવી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ઉપગૂહનાદિષુ ચ રાગબર્ધનં પૂર્વં પૂર્વં ત્રિચિત્રમુત્તરમુત્તરં ચ ॥ ૩૬ ॥

આલિંગનાદિ પૂર્વ-પૂર્વાક્રિયા-કામવાસના ને વૃદ્ધિ કરનાર છે અને ઉત્તર-ઉત્તરક્રિયા વિચિત્ર હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

આલિંગન, સુખન, નખક્ષત, દંતક્ષત, પ્રહણુન એ રાગને વધારનાર બાહ્યકર્મ છે. આમાં પૂર્વ-પૂર્વાક્રિયા ઉત્તરકર્મની દૃષ્ટિએ અધિક રાગવર્ધક છે એમ સમજવું. કર્ણમધુર સીત્કાર શ્રવણ કરતાં પ્રહણુન સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરનાર હોવાથી તેનાથી અધિક રાગની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રહણુન કરતાં દંતક્ષતમાં સ્પર્શ વધારે થાય છે. અને નખક્ષતમાં તો તેનાથી વધારે થાય છે અને નખક્ષત કરતાં સુખનમાં અધિક સ્પર્શ થાય છે. ઉપરાંત સુખન નખક્ષત જેટલું કઠોર નથી પણ મૃદુ છે. સુખનમાં જેટલો સ્ત્રી-પુરુષનો સ્પર્શ પરસ્પર થાય છે. તેના કરતાં આલિંગનમાં સર્વાંગ સ્પર્શ છે. આથી તે સીત્કાર વગેરે સર્વ ક્રિયા કરતાં કામવૃદ્ધિને માટે અધિક ઉપયોગી છે. આ છ કર્મ પૂર્વ-પૂર્વાકામવાસનાને પ્રદીપ્ત કરનારા છે. તેમ ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર છે. આલિંગન કરતાં સુખન જરા વિચિત્ર સુખન છે. એટલે કુટિલકર્મ સુખન કરતાં નખક્ષત વધારે કુટિલ છે. નખક્ષત કરતાં દંતક્ષત વધારે કુટિલ છે. અને દંતક્ષત કરતાં પ્રહણુન, તે એથી વધારે કુટિલ છે. પ્રહણુન કરનારે-પ્રહાર કરનારને હસ્ત લાઘવ-હાથની સફાઈ-ખતાવવું પડે છે. અને તે પ્રહારકર્મ માદેવનો પરિહાર કરી કામવાસનાને પ્રદીપ્ત કરે છે. આ પ્રહણુન કરતાં સીત્કારમાં કુટિલતા અધિક હોવાથી તેનો ઉપદેશ કરવાથી પણ તેનું જ્ઞાન થવું કઠિન છે.

વાર્યમાણશ્ચ પુરુષો યત્કુર્યાત્તદનુ ક્ષતમ્ ।

અમૃણ્યમાણા દ્વિગુણં તદેવ પ્રતિયોજયેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઉપચારોને માટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એનો ઉપયોગ દેશ અને પ્રકૃતિની અનુકૂળતા જોઈ કરવો. આમ કરતાં નખક્ષત કિંવા દંતક્ષતથી તેમની વચ્ચે કલહ થવાનો સંભવ છે. પણ આ પ્રણયકલહ હોવાથી કલહને લઈને પ્રેમ સ્થિર શી રીતે કરવો આ વિવેચન કરે છે. પ્રેમ કલહ કે પ્રણયકલહ બે પ્રકારનો હોય છે, એક એકાંત સેવનમાં થાય છે અને બીજો ખુલ્લો પ્રકટ રીતે થાય છે. આમાંથી પહેલો પ્રકાર સૂત્રકાર વર્ણવે છે.

સ્ત્રીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ—તેના રોકવા છતાં જો પુરુષ ક્ષતાદિ કંઈ કરે તો તે બદલ સ્ત્રીએ તેના જેવા બમણા ક્ષત કરવા. ॥ ૩૭ ॥

હાથની ચોષાથી કે વાણીથી સ્ત્રી નિષેધ કરે છતાં જો બળાત્કારથી નાયક નખક્ષતાદિ વ્યાપાર કરે તો સ્ત્રીએ તેની ક્ષમા ન કરતાં નાયકના શરીરપર બમણા નખક્ષતાદિ કરવા. પરંતુ સ્વભાવને—પ્રકૃતિને અનુકૂળ લાગવાથી જો ક્ષતાદિનો નિષેધ ન કરવામાં આવે તો ‘કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાત્’ એ સામાન્ય ન્યાયથી સ્ત્રીએ પુરુષના શરીર પર ક્ષત કરવા, પણ તે બમણા કરવા નહિ અથવા નાયક સાથે કલહ પણ કરવો નહિ.

ચિન્દોઃ પ્રતિક્રિયા માલા માલાયાશ્રાબ્રવણ્ડકમ્ ।

इति क्रोधादिवाविष्टा कलहान्प्रतियोजयेत् ॥ ૩૮ ॥

હંતક્ષતમાં બિંદુમાળા આદિ પ્રકાર જે પહેલાં કલ્પા છે તેમાંથી કયા કયા પ્રકાર બમણા થઈ શકે તે સૂત્રકાર કહે છે.

બિંદુના બદલામાં માળા, માળાના જવાબમાં અબ્રખંડક આ પ્રમાણે ક્રોધાવિષ્ટ થઈ હોય એમ દેખાડી નાયક સાથે પ્રેમ કલહ કરવો. ॥ ૩૮ ॥

નાયકે જો બિંદુ નામનો નખક્ષત કર્યો હોય તો તેના બદલામાં નાયિકાએ બિંદુમાળા નામનો નખક્ષત કરવો. જો તે બિંદુમાળા કરે તો તેના પ્રતિકારમાં અબ્રખંડક કરવો. જો તે અબ્રખંડક કરે તો તેના જવાબમાં વરાહચર્વિતક કરવો. આ પ્રમાણે ગૂઢના જવાબમાં ઉચ્છ્રનક, ઉચ્છ્રનકના બદલામાં પ્રવાળમણિ, પ્રવાળના પ્રતિકારમાં મણિમાળા, મણિમાળાને સાટે બિંદુ કરવો. આમાં પહેલા ચાર ક્ષત ત્વચા પર કરવા જેવા છે, બાકીના ત્વચા છોડીને બીજે કરવા યોગ્ય છે. ક્રોધાવિષ્ટ થઈ હોય અર્થાત્ કે ક્રોધનો ખોટો ડોળ કરી પ્રેમની વૃદ્ધિ માટે નાયિકાએ નાયક સાથે કલહ કરવો.

સકચ્છ્રદમુન્નમ્ય મુસ્તં તસ્ય તતઃ પિવેત્ ।

નિલીયેત દશેચ્ચૈવ તત્ર તત્ર મદેરિતા ॥ ૩૯ ॥

નાયકના કેશ પકડી, તેનું માં ઊંચું કરી નાયિકાએ તેના અધરનું પાન કરવું. નાયકને માઠ આલિંગન આપવું, અને મદથી છકીને નાયકના શરીર પર ઠેકાણે ઠેકાણે દંતક્ષત કરવા. ॥ ૩૯ ॥

નાયિકાએ નાયકના કેશ એક હાથથી ચતુરાઈથી પકડવા બીજા હાથથી હડપચી ઊંચું કરી અધરપાન નામના ચુંબનના પ્રકારથી નાયકના મૂખનું પાન કરવું. શરીર નાયકના શરીરમાં ચોટી જાય એવું ગાઠ આલિંગન કરવું, અને તેણે પોતાના શરીર પર ક્ષત કર્યા હોય તે સ્થાને મદથી છકીને દંતક્ષત કરવા. આવી ક્રિયાની સામે ક્રિયા—પ્રતિક્રિયા કરવાથી ઉભયને સુખ થાય છે.

ઉન્નમ્ય કળ્થે કાન્તસ્ય સંશ્રિતા વક્ષસઃ સ્થલીમ્ ।

મણિમાલાં પ્રયુજ્ઞીત ચ્ચાન્યદપિ લક્ષિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

હવે બીજી વિધિ બતાવે છે:—

નાયકના વક્ષઃસ્થળ પર સંશ્રિત થઇને, તેના મુખને ઊંચું કરી મણિમાળા નામનો દંતક્ષત કિંવા બીજો કોઈ ઇષ્ટ જણાય તે દંતક્ષત નાયકની ગરદન પર કરવો. ॥ ૪૦ ॥

નાયકના વક્ષઃસ્થળનો આશ્રય લઈ—ઉપર પડી. એક હાથથી કંઠમાં વેશિત કરી, બીજા હાથથી ચિબુક—હડપચીને ઊંચી કરી, પ્રિયકરના ગળામાં મણિમાળા નામનો દંતક્ષત કરવો અથવા બીજો કોઈ ઇષ્ટ જણાય તેવો દંતક્ષત કરવો. તાત્પર્ય એ છે કે આ ક્ષત કરવામાં કંઈ વિલક્ષણતા—વિચિત્રતા જણાવવી જરૂરની છે.

દિવાડપિ જનસંવાધે નાયકેન પ્રદર્શિતમ્ ।

ઉદ્દિશ્ય સ્વકૃતં ચિહ્નં હસેદન્યૈરલક્ષિતા ॥ ૪૧ ॥

એકાંત દંતક્ષતાદિ કહી બતાવ્યા. હવે પ્રકટપણે-છડેચોક જે જે કહી શકાય તેવો તેનો વિચાર સૂત્રકાર કરે છે:—

દિવસમાં જનસમૂહની વચ્ચમાં નાયક પોતાના શરીર પર થયેલા દંતક્ષત વગેરે ચિન્હો બતાવે તો તે મેં કરેલા જ ક્ષત છે એમ સમજી જઈ, બીજા કોઈ ન કળી જાય તેમ હસવું. ॥ ૪૧ ॥

રાત્રે નાયિકાએ નાયકના શરીર પર દંતક્ષત કર્યા હોય, તો તે ઇશા-રાથી સમજાવે કે તે ક્ષત કોઈની નજરે ન પડે, માટે સંતાડો. આવો ભાવ નાયિકાએ જણાવવો. કિંવા જે ક્ષત કર્યો હોય તેને ઉદ્દેશી “લ્યો, ભોમવો એનાં ફળ, આજ સંજને પાત્ર છે” એવો ભાવ દર્શાવી બીજા કોઈનાથી કળાય નહિ તેમ હાસ્ય કરવું. જે નાયકને જોઈ નાયિકા હસે છે. એમ કોઈના સમજવામાં આવે તો નાયિકા પોતે આમ્ય-ગામડિયણુ ઠરશે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની સાથે નાયકને પણ તેવો ગમાર ઠેરવશે.

निह्मण्यप्यङ्गीष्टं मुखं तत्सयन्तीव नायकम् ।

स्वगात्रस्थानि चिह्नानि સામૂયેવ પ્રદર્શયેત્ ॥ ૪૨ ॥

જે પ્રમાણે નાયક નાયિકાએ કરેલા ક્ષત બતાવે છે તે પ્રમાણે નાયિકાએ પણ એવાં ચિહ્ન બતાવવાં.

નાયકની જાણે નિંદા કરતી હોય તેવી રીતે મુખને સંકુચિત કરી, નાયિકાએ પોતાના શરીર પર કરેલા ક્ષત મત્સરથી બતાવવા. ૪૨

અર્થ યુગ્મનની માફક મુખ સંકુચિત કરી, ચાતુરાઈથી ભૂકુની મરડી, જાણે નિંદા કરતી હોય તેવો ભાવ કરી પોતાના શરીરપરનાં ચિહ્ન બતાવે કિંવા ‘તર્જયંતિ’ એમ પાઠાંતર લઈએ તો “મારા શરીર પર દંતક્ષત કર્યા છે તો તેનું ફળ ચખાડ્યા સિવાય રહેવાની નથી.” એમ નાયકને શેડથી કહેતી હોય એવો ભાવ નાયકને બતાવવો. નાયકે કરેલા દંતક્ષત સહન ન થવાથી નાયિકા આ સર્વે કહે છે એમ ભાવ છે.

પરસ્પરા કૂલ્યન તદેવં લજ્જમાનયોઃ ।

સંવત્સરશતેનાપિ પ્રીતિર્ન પરિહીયતે ॥ ૪૩ ॥

પરસ્પર અનુકૂળતાથી વર્તતાં, એકમેકના દર્શનથી લજ્જ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષોની પ્રીતિ સો વર્ષ થાય તો પણ ઓછી થતી નથી. ॥ ૪૩ ॥

પુરુષની આયુ સો વર્ષની કહી છે. સો વર્ષ થતાં પણ સ્ત્રી નહિ થાય એનું તાત્પર્ય એ છે કે જિંદગીભર નહિ ઓછી થાય. શરીરને પોષણ આપતું ભોજન રોજ એક જ પ્રકારનું હોય તો તેનો કંટાળો આવે છે તો પણ સ્ત્રી-પુરુષોએ, પ્રેમવૃદ્ધિ માટે નિત્ય નવા ઉપચાર યોજવા. પરસ્પર પ્રેમવર્ધક બિન્નબિન્ન ઉપચારોથી અને લજ્જમયુક્ત દર્શનથી સ્ત્રી-પુરુષની પ્રીતિ કદી કમી થતી નથી.

દેશ્યા ઉપચારાદ્વાદશં પ્રકરણમ્ ।

શ્રી વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધ્યાયની જયમંગલાની તાત્પર્યવ્યંજની ટીકા સમાપ્ત.

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

સંવેશન પ્રકરણમ્

સંવેશન પ્રકાર

આસન અને તેના પ્રકાર

ગયા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દેશભેદથી અને સ્વભાવભેદથી આર્લિંગન વગેરે રાગવર્ધક ઉપચારોનો પ્રયોગ કરવાથી કામવાસના પ્રદીપ્ત થાય છે. કામવાસના પ્રદીપ્ત થયા પછી જ સ્ત્રી-પુરુષો રતિસુખ લેવાને યોગ્ય થાય છે. રતિસુખ લેવા માટે ઉત્કંઠિત થયેલાં સ્ત્રી-પુરુષોના સંવેશન પ્રકાર (આસન) અને ચિત્રરત એમ બે પ્રકરણ આ અધ્યાયમાં કથવાના છે.

ત્રાગકાલે વિસાલયન્ત્યેવ જઘનં મૃગી સંવિશેદુચ્ચરતે ॥ ૧ ॥

સંલોગ સમયે ઉચ્ચરતમાં મૃગી પોતાના જઘન ભાગને પહોળો કરી સુરતમાં પ્રવૃત્ત થાય. ॥ ૧ ॥

સંવેશન એટલે આસન સ્ત્રી-પુરુષોના ગુહાંગનો સંયોગપ્રકાર એવા પ્રકારનો થાય કે જેથી પૂર્ણ રતિસુખ સાંપડે. સંવેશન બંધ અને કરણ પણ કહેવામાં આવે છે. આસનક્રિયા પાંચ પ્રકારથી થઈ શકે છે (૧) ચત્તાં સુધને (૨) પડખે સુધને, (૩) બેસીને, (૪) બેઠાં બેઠાં, અને (૫) પશુ-ઓનું અનુકરણ કરીને. પાંચમો પ્રકાર અહીં ચિત્રરતમાં કહેવામાં આવશે. કામશાસ્ત્રના જૂઠ્ઠાજૂઠ્ઠા આચાર્યોએ એના ભેદ અને નામ કહ્યાં છે.

મૃગી સ્ત્રી અને અર્ધ પુરુષનો સંયોગ

કામવાસના પ્રદીપ્ત થાય એટલે પુરુષનો મદનદંડ તાટ થાય તે સમયે. આ પ્રસંગે પુરુષના મદનદંડનો અને સ્ત્રીના મદનમંદિરનો સંયોગ બરાબર થાય તે માટે સંવેશન એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારના આસનની આવશ્યકતા છે. આસનની ઉપયોગિતા પણ આ વખતે જ સંભવે છે. આસનના અનેક પ્રકાર

થાય છે અને યોગ્ય આસનના ઉપયોગથી ઈન્દ્રિયના પ્રમાણમાં વૈષમ્ય હોય છતાં-સંભોગસ્થાનમાં અડચણ આવતી નથી. મૃગી જાતિની સ્ત્રી અને અશ્વ જાતિના પુરુષ જો સંભોગ કરવા ઇચ્છતાં હોય તો સ્ત્રીએ પોતાના જઘન ભાગને પહોળો કરવો. એથી મદનમંદિર પુરુષલિંગના પ્રવેશ માટે અનુકૂળ થશે. ઉચ્ચતરરતમાં એટલે અશ્વ જાતિના પુરુષ સાથે મૃગી જાતિની સ્ત્રીને સંભોગ કરવો હોય તો જઘન ભાગને વિસ્તૃત કરી સંભોગ કરવો. આ આસનનો પ્રકાર ઉપલક્ષણ સમજી ઉચ્ચ અથવા તો નીચ એ બેમાંથી જે પ્રકાર હોય તે પ્રમાણે જઘનને પહોળો કરવા અથવા સંકુચિત કરવા.

હસ્તિની સ્ત્રી અને વૃષ પુરુષનો સંભોગ

અવહાસયન્તીવ હસ્તિની નીચરતે ॥ ૨ ॥

નીચ રતમાં હસ્તિની પોતાની જઘને સંકુચિત કરી—પાસે પાસે લઇ—સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થાય. ॥ ૨ ॥

હસ્તિની—મોટા અંગવાળી નાયિકા—જો વૃષ જાતિના—નાના અંગવાળા—પુરુષની સાથે સંભોગક્રીડામાં પ્રવૃત્ત થાય, તો તેણે પોતાની જઘા પાસે પાસે લાવી તે ભાગનો સંકોચ કરવો. જો નીચતરરતમાં શશ જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગક્રીડા કરવી હોય તો તે તેથી પણ વધારે સંકોચ જઘન—ભાગનો કરી રતિક્રિયા કરે.

ન્યાય્યો યત્ર યોગસ્તત્ર સમપૃષ્ઠમ્ ॥ ૩ ॥

જ્યાં જોડી બરાબર હોય, સ્ત્રી અને પુરુષનું ગુહ્યાંગ સમ હોય ત્યાં જઘાનો સંકોચ કે વિકાસ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ॥ ૩ ॥

જો સુરતમાં સ્વાભાવતઃ સ્ત્રી-પુરુષનો યોગ પરસ્પર અનુકૂળ હોય એટલે સમસુરત હોય, તો જઘનનો સંકોચ કે વિકાસ ન કરતાં સમ-સ્થિતિમાં જ સુરતક્રીડા કરવી.

વડવા સ્ત્રી સાથે સમાગમ

આખ્યાં બડવા વ્યાખ્યાતા ॥ ૪ ॥

મૃગો અને હસ્તિની પ્રમાણે વડવા જાતિની સ્ત્રીની વ્યવસ્થા સમજવી. ॥ ૪ ॥

વડવા જો ઉચ્ચરતમાં અશ્વજાતિના પુરુષ સાથે સંભોગક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેણે જબન ભાગને પહોળો કરવો. નીચરતમાં શશ્વ જાતિના પુરુષ સાથે રતિક્રિયા કરવી હોય તો જબન ભાગને સંકુચિત કરવો. વૃષ-જાતિના પુરુષ સાથે થનાર સંભોગક્રિયામાં, એટલે સમરતમાં, વડવાએ પોતાની જાંઘોનો વિકાસ કે સંકોચ કર્ષી પણ કરવું નહિં. આ વિષયમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “જે સુરતક્રીડામાં જાંઘોને પહોળી કરવી પડે છે તે ઉચ્ચરત જેમાં પાસે પાસે લઈ સંકોચ કરવો પડે તે નીચરત અને જે સુરતમાં જાંઘો સમ—ખરાખર સરખી રાખવામાં આવે છે તેને સમપૃષ્ઠ કહે છે.”

પ્રતિગ્રહ કેમ કરવો ?

તત્ર યનન નાયકં પ્રતિગ્રહીયાત ॥ ૫ ॥

સ્ત્રીને સુરતક્રિયાનું પ્રતિગ્રહ કૃણ મળે છે. તો તે પ્રતિગ્રહ કેમ કરવો તે સૂત્રકાર કહે છે:—

સ્ત્રી ઉક્ત પ્રકારથી જબન ભાગ વડે નાયકને ગ્રહણ કરે. (પુરુષના ગુહ્ય ભાગને પોતાના ગુહ્ય ભાગમાં ગ્રહણ કરે) ॥ ૫ ॥

જબનનો સંકોચ, વિકાસ અને સમસ્થિતિ પ્રમાણે સુરતના ત્રણ પ્રકાર સંભવે છે. આ ત્રણ પ્રકારના સુરતમાં નાયિકાએ પોતાના જબન ભાગથી નાયકના સ્થિર જનનેદ્રિયનો સ્વીકાર કરવો.

અપદ્રવ્યમાણે ચ સર્વિશેષં નીચરતે ॥ ૬ ॥

નીચ રતમાં વિશેષ કરીને અપદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરીને નાયિકા નાયકના સ્થિર લિંગને પ્રહણ કરે. ॥ ૬ ॥

નાના ગુહ્યાંગને લીધે જો તૃપ્તિ થાય તેમ ન હોય, તો વડવા કિંવા હસ્તિની જાતિની સ્ત્રી વૃષ કિંવા શશ જાતિના પુરુષ સાથે સુરતક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે કૃત્રિમ સાધન (દંડ કે લાકડી) નો ઉપયોગ કરી સંભોગ કરવો. આ કૃત્રિમ સાધન જો સમરતમાં પરસ્પર અનુકૂળ સ્ત્રી-પુરુષની ઈન્દ્રિય સરખું સમાન સ્થિતિની માફક હોય, તો સ્ત્રીએ પોતાના જઘન ભાગનો સંકોચ કિંવા વિકાસ કરવાનું કારણ નથી, પરંતુ તે કૃત્રિમ સાધન જો મોટું હોય, તો સ્ત્રીએ પોતાના જઘન ભાગનો વિકાસ કરી સંભોગક્રિયા કરવી જોઈએ. ઉચ્ચરતમાં એવા અપદ્રવ્યનો પ્રયોગ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

થોાનિ વિકસિત અથવા સંકુચિત કેમ કરવી ?

उत्फुल्लकं विजृम्भिततकमिन्द्राणिकं चेति त्रितयं मृग्याःप्रायेण ॥७॥

સ્ત્રીના જે ઉપાયથી થોાનિ વિકસિત કિંવા સંકુચિત થાય તે ઉપાયો ક્રમવાર સૂત્રકાર અહીંથી આરંભે છે.

ઉત્ફુલ્લક, વિજૃમ્ભિતક અને ઇન્દ્રાણિક એ ત્રણ પ્રકાર મૃગીને ઉપયોગી પડે છે. ॥ ૭ ॥*

સમરતમાં શાસ્ત્રીય યુક્તિનો ઉપયોગ ન કરતાં લૌકિક યુક્તિનો

* ‘નાગરસર્વસ્વ’કાર લખે છે કે, “જો સ્ત્રીની જઘની વચ્ચે પોતાના બન્ને પાદવડે પોતાના જીરુને આરોપિત કરે, તો તે પ્રશસ્ત થાને ઉત્તમ નાગરિક છે. જો બન્ને જીરુઓથી મધ્યમાં પીડિત કરે તો ગ્રામ્ય છે.

आरोपितं पादयुगेन चोर्वीः नाय्या यदा नागरकं प्रशस्तम् ।

निपीडये दूरयुगेन मध्ये कान्तस्तदा ग्राम्य मुदरितं हि ॥

ના. સ.

થોડા ભેદ સાથે ‘નાગર-બંધ-નાં લક્ષણો’ અનંગરંગ, રતિરહસ્ય અને પંચ-સાયક’માં છે. રસિક પુરુષે ત્યાં તેનાં લક્ષણ જોઈ લેવાં.

ઉપયોગ કરવા કહ્યું છે. લોક વ્યવહારમાં સ્ત્રી ચત્તી સૂતેલી હોય તે સ્થિતિમાં આમ્ય અને નાગર એવી બે પ્રકારની સુરતક્રિયા થાય છે. સ્ત્રી બાબુએ એટલે પડખાલાર સૂતી હોય, તે સ્થિતિમાં જે સુરતક્રિયા થઈ શકે છે તેને સંપુટક સંસક કહે છે. આ ત્રણે પ્રકારમાં સ્ત્રીનો પૃષ્ઠ ભાગ સમસ્થિતિમાં જ રહે છે. આમ્ય અને નાગર એવા સુરતના જે બે પ્રકાર કહ્યા, તે વિષે એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “નાયક બેઠેલો હોય અને નાયિકા બે તેની જાંઘ પર પોતાના બે પગ જાંઘ—રાખી એસે તો તેને ‘નાગર’ કહે છે.” ઉત્કુલ્લક આદિ આ ત્રણ આસનના પ્રકાર છે.

ઉત્કુલ્લક આસન

શિરો વિનિપાત્યોર્ધ્વ જઘનમુત્ફુલ્લકમ્ ॥ ૮ ॥

માથું નીચું કરી જઘન ભાગને ઊંચો કરવાથી—જઘનની ઉપરના ભાગને નીચો કરી, નીચેના ભાગને ઊંચો કરવાથી જે આસન થાય છે તેને ઉત્કુલ્લક કહે છે. ॥ ૮ ॥

શિરો ભાગ નીચો કરી, શય્યા પર જઘન ભાગને ઊંચો કરવો એ આસનનો એક પ્રકાર છે. એ જ પ્રમાણે નિતંબ ભાગને ઉન્નત કરવાથી આ જ આસનનો બીજો પ્રકાર થાય છે. સ્ત્રી પોતાના જઘન ભાગને કિંવા નિતંબ ભાગને ઉન્નત કરી શકે છે. પરંતુ યોનિ વિસ્તૃત કરવા જઘનની નીચે કે નિતંબની નીચે ઉશીકું કે તકિયો રાખવો પડે છે. પાનીનો ભાગ અંદર ન રાખતાં બે કુલા પર બહાર રાખવા. આથી પેટની બાબુનો ભાગ ઊંચો થઈ યોનિહિત્ર ઉત્કુલ્લ એટલે વિકસિત થશે. આ આસનને ઉત્કુલ્લક કહેવાનું આજ કારણ છે.

તત્રાપસારં દદ્યાત્ ॥ ૯ ॥

આ ઉત્કુલ્લક આસનમાં સ્ત્રી કિંવા પુરુષે જરૂર પ્રમાણે પાછાં સરકવું. ॥ ૯ ॥

ઉત્કૃષ્ઠક નામની સંભોગક્રિયામાં નાયક આરંભ કરે, એટલે નાયિકાએ પોતાનો કટિભાગ કિંચિત્ પાછળ સરકાવવો. કિંવા નાયકે સ્ત્રીનું ગુહાંગ આર્દ્ર થાય ત્યાં, ત્યાં સુધી સંભોગક્રિયા ધીમે ધીમે કરવી. જો એકદમ જોરથી સંભોગક્રિયાની શરૂઆત કરે, તો તેના મદનદંડની ઉપરની ચામડી ઊલટી થતાં વૈદ્યો જોને “અવપાટિકા” નામનો રોગ કહે છે તે થવાનો સંભવ છે.

વિઞ્નુભિતક આસન

अनीचे सक्थिनी तिर्यगवसज्य प्रतीच्छेदिति विजृम्भितकम् ॥ १० ॥

જાંઘોને ઊંચી કરી, તીરકશ કરીને, નાયકની સાથે સંભોગ કરે તે આસનને ‘વિઞ્નુભિતક’ કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

શય્યા પર પગ વાકાં રાખી શકાય છે, પરંતુ શય્યા પર પગ ન રાખતાં તેને ઊંચા અને વાંકા કર્યા પછી નાયકની સાથે સંભોગ કરવો. આ આસનમાં યોનિછિદ્ર, બગાસું ખાતી વખતે મોં જેમ પહોળું થાય છે તેમ થાય છે, આથી કરીને આ આસનને વિઞ્નુભિતક કહે છે.

ઇંદ્રાણી આસન

**पार्श्वयोः सममूरु विन्यस्य पार्श्वयोजानुनी निदध्यादित्यभ्या-
सयोगादिन्द्राणी ॥ ११ ॥**

નાયિકા પોતાની જાંઘોને સરખી પહોળી કરી ઘૂંટણોને નાયકની કાંપમાં સ્થાપિત કરે, તો તે આસનને ‘ઇંદ્રાણી’ કહે છે. આ અભ્યાસ કર્યાથી સાધી શકાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પુરુષે પોતાના બન્ને હાથથી સ્ત્રીની એકત્ર કરેલી જાંઘોને પહોળી કરી, તેના ઠીંચણ બગલની બાજુમાં આણવા, અને પોતાના ઠીંચણ તેણીની કાંપની બહાર શય્યા પર રાખવા. આમ કરવાથી સ્ત્રીનું યોનિછિદ્ર પહેલાં કરતાં વધારે પહોળું થાય છે. ઇંદ્રાણીએ આ આસન પ્રથમ કહ્યું હોવાથી

એને 'ઈદ્રાણી' નામ પ્રાપ્ત થયું છે. આ આસનનો પ્રયોગ એકદમ કરવો અશક્ય હોવાથી ધીમે ધીમે પ્રયત્ન પૂર્વક તેને સાધ્ય કરવું. ઉત્કૃષ્ટકની માફક આ આસનમાં વચ્ચે વચ્ચે જરા પાછળ સરકવું પડે છે.

एतयोच्चतररतस्यापि परिग्रहः ॥ १२ ॥

(આ) ઈદ્રાણી આસનના ઉચ્ચરતનો પ્રકાર પણ થઈ શકે છે. ॥ ૧૨ ॥

ઈદ્રાણી આસન વડે મૃગી જાતિની સ્ત્રી કેવળ વૃષ જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગ સુખનો અનુભવ લઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ અશ્વ-જાતિના પુરુષ સાથે પણ સંભોગસુખ બરાબર લઈ શકે છે. ઈદ્રાણી આસનમાં સ્ત્રીનું કામોદીપન અત્યંત ઉત્કટ હોય છે. આમાં લક્ષમાં રાખવાની ખીના એ છે કે સ્ત્રીએ પોતાનું યોનિછિદ્ર વિરતૃત—પહોળું—કરવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટક અને જૃંભિતક આ બે આસન વડે મૃગી જાતિની સ્ત્રી વૃષ-જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગસુખ લઈ શકે છે, અને વડવા અશ્વ જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગસુખ અનુભવી શકે છે.

संपुटक आसन

संपुटेन प्रतिग्रहो निचरते ॥ १३ ॥

નીચરતમાં સંપુટક નામના આસનથી—પરિગ્રહ કરવો—સ્ત્રી પુરુષની સાથે સંભોગ કરી શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

હસ્તિની જાતિની સ્ત્રી, સંપુટક નામના આસનથી વૃષ જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગસુખ મેળવી શકે છે.

एतेन नीचतररतेऽपि संपुटकं पीडितकं वेष्टितकं वाडवकमिति ास्तन्याः ॥ १४ ॥

હસ્તિનીનો પતિ શશ હોય તો—(નીચરતની માફક નીચરત

રતમાં) ત્રણ પ્રકારથી—હસ્તિની—પુરુષના ગુહ્યને ગ્રહણ કરી શકે છે: (૧) સંપુટક, (૨) પિડીતક, અને (૩) વેષ્ટિતક. ॥ ૧૪ ॥

હસ્તિની જાતિની સ્ત્રી સંપુટક આદિ આસનના યોગથી શશ જાતિના પુરુષ સાથે સંભોગસુખ લૂંટી શકે છે. કારણકે સંપુટક વગેરે જે આસન છે તેનાથી સ્ત્રીના ગુહ્યાંગનો સંકોચ થઈ શકે છે અને તેથી સંભોગસુખને માટે સુલભતા મળે છે. હસ્તિની પ્રમાણે વડવા જાતિની સ્ત્રી પણ આ જ આસનના યોગથી શશ જાતિના પુરુષની સાથે સંભોગસુખ અનુભવી શકે છે.

સંપુટક આસન કેમ કરવું ?

ऋजुप्रसारितावु मावप्युभयोश्चरणाविति संपुट ॥ ૧૫ ॥

સંપુટક આસન શી રીતે થઈ શકે છે તે સૂત્રકાર કહે છે:—

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને પોતાના પગ સીધા ફેલાવી એકઠા કરે ત્યારે તેને ‘સંપુટ’ કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

બન્ને પોતાના પગ એવા સીધા ફેલાવે કે સુરતક્રિડા સહેલાઈથી, કોઈ પણ જાતની હરકત વગર થઈ શકે. આ સુરતક્રિયા ચાલુ હોય ત્યારે બન્ને એકમેકને સંપુટ (હાથની આંગળીઓ જોડી દઈને એક હાથની હથેળી પર બીજો હાથ મુકવો, કે બે કોડિયાં ઉપર નીચે મુકી જોડવાં તે સંપુટ) ની માફક જોડાઈ જાય છે તેથી આ આસનને સંપુટક કહે છે.

સંપુટક આસનના બે ભેદ

स द्विविधः पार्श्वसंपुट उत्तानसंपुटश्च तथा कर्मयोगात् ॥ ૧૬ ॥

(સુરત) ક્રિયા ભેદને લઈ આ સંપુટકના પાર્શ્વસંપુટક અને ઉત્તાનસંપુટક એવા બે ભેદ થાય છે. * ॥ ૧૬ ॥

x કામશાસ્ત્રકોવિદ સ્વ. સાક્ષરમણિ તનસુખરામભાઈ ‘નાગરસર્વસ્વ’માં મીનનાથ રચિત ‘સ્મરદીપિકા’માંથી શ્લોક ઉદ્દૃત કરી ઉત્તાન સંપુટનું લક્ષણ આપે છે:—

સુરતક્રિયાના અનુરોધ આ સંપુટક આસનના બે પ્રકાર થાય છે. (૧) પાર્શ્વસંપુટક અને (૨) ઉત્તાનસંપુટક. સ્ત્રી સીધી સૂતી હોય તેની સાથે પુરુષ સીધો બીડાઈ જાય તે સંપુટક, પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષ પડખે સૂઈ જ્યારે સંભોગક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને પાર્શ્વસંપુટક કહે છે. ઉત્તાનસંપુટકમાં સ્ત્રી કિંવા પુરુષ ચત્તો સૂઈ જવાથી જે આસન થાય છે તે જો સ્ત્રી ચત્તી સૂઈ જાય તો પુરુષ તેના પર ઊંધો સૂઈ જાય છે, અને જો પુરુષ ચત્તો સૂતો હોય તો સ્ત્રી તેના પર સંભોગક્રિયા માટે ઊંધી સૂઈ જાય છે. વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્તાનસંપુટકની જો કે આ પ્રમાણે છે, પરંતુ પાર્શ્વ—એક પડખાનો વિચાર કરી આને ઉત્તાનસંપુટક નામ આપ્યું હોય એમ જણાય છે. પાર્શ્વસંપુટકમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એક જ ઉશિકા કે તકિયા પર સૂતાં હોય તો સંભોગક્રિયા શી રીતે થઈ શકે, આવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એનું સમાધાન એ છે કે પુરુષના કટિ ભાગની નીચે

સ્ત્રી પાદૌ સરલી કૃત્ય ભૂમૌ નિશ્ચિત્તજાનુકઃ ।

સ્તનલઘ્નૌ રમેત્કામી બંધ સંપુટકો મતઃ ॥

પુરુષે-સ્ત્રીના બન્ને પગને સીધા કરી જાનું ને જમીન પર લગાડી, વક્ષઃસ્થળ સાથે વક્ષસ્થળ સંલગ્ન કરી જે રતિક્રિયા કરે તેને ઉત્તાનસંપુટક કહે છે.

પંચસાધકમાં સંપુટકનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

ऊर्ध्वो पतिमध्य गतो युवत्याः

पार्श्वस्थितायाः परिरभ्य देहम् ।

यूनोस्त्रि कालोलनतो रसज्ञै

रत्यादत्त सम्पुटनामधेयः ॥

“પાર્શ્વ અર્થાત્ બગલ એટલે પડખે સૂઈ રહેલી યુવતીની નંધા જો પતિની મધ્યગત રહે અને પરસ્પર પરિરંભણની સાથે યુવક-યુવતી તીરકશ ચલાવમાન થતાં હોય તો રસિકોનું પરમપ્રિય સંપુટ બંધ થાય છે.” શરીરનું તીરકશ—વાંકું થઈ એ લક્ષણ “નાગરસર્વસ્વ” અને “અનંગરંગ”ને માન્ય છે.

તક્રિયો કે ઉશ્ચિકું રાખવામાં આવે તો પથારી પર સૂતેલી સ્ત્રીના કરતાં તે ઉંચો થાય, અને એ પ્રમાણે કરવાથી સંભોગસુખ બન્નેને સરલ થઈ પડે. જો આમ ન કરવામાં આવે અને સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એક જ પથારી પર સૂઈ રહે, તો બન્નેનો કટિ ભાગ એકબેકથી અલગ થાય અને સુરતક્રિયા કરવી બંને નહિ. વાત્સ્યાયન આ સંપુટક માટે જુદાજ પ્રકારનું લક્ષણ આપે છે:—“સ્ત્રી ચત્તી સૂતી હોય, રતન પ્રદેશનો સંક્રાંચ કર્યા હોય અને પુરુષ ઊરુઓ પર બેસી જઘનમાં પ્રવેશ કરી સંભોગક્રિયા કરે તો તેને સંપુટ કહે છે.” આ આસનમાં સ્ત્રીનો જઘન એકત્ર મળતો ન હોવાથી યોની સંકુચિત થતી નથી, આથી કરીને હસ્તિનીને માટે નીચરતમાં આ આસનનો પ્રયોગ અશક્ય છે. સમરતમાં જ આનો ઉપયોગ ઉત્તમ થઈ શકે છે, કારણકે સમરતમાં જઘન ભાગ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આ આસન સુલભ છે.

સ્ત્રી સાથે કેમ સૂવું ?

પાર્શ્વેણ તુ શયાનો દક્ષિણેન નારી મધિગતીતેતિ સાર્વત્રિક-
મેતત્ ॥ ૧૭ ॥

શયન કરતી વખતે નાયકે સ્ત્રીની જમણી તરફ—પાતાના ડાબે પડખે સૂવું. આ પ્રકાર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

જો ઊંઘવાની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીની જમણી તરફ એટલે સ્ત્રી નાયકના ડાબે પડખે હોય એમ સૂવું. મૃગી આદિ નાયિકા સાથે સૂવાનો આજ પ્રકાર છે. અને તે સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. રતિકાળમાં માત્ર વિપરીત પ્રકાર છે, કારણકે એથી હસ્તિનીને એક પ્રકારનો સંક્રાંચ થવાનો સંભવ છે. ઉપરાંત રતિકીડા વખતે ભિન્ન પ્રકારના આસનનો ઉપયોગ કરવામાં ડાબા હાથથી ગુહાંગને સ્પર્શ કરવો એવું શિષ્ટ પુરુષોનું કહેવું છે. મૂળ સૂત્રમાં ‘નારી’ શબ્દ આવ્યો છે તે ‘પ્રનપા દ્વિતીયા’ એ

પાણિનીના સૂત્ર અનુસાર સિદ્ધ થઈ નારીના દક્ષિણ ભાગ—જમણી તરફ એવો એનો અર્થ થાય છે.

પીડિતક આસન

સંપુટક પ્રયુક્ત્યન્ત્રેવ દૃઢમૂરૂ પીડયેદિતિ પિડિતકમ્ ॥૧૮॥

સંપુટક આસનથી સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી નાયિકા જે પોતાના જઘનથી નાયકના ઊરને જોરથી દબાવી પકડે તો તે ‘પીડિતક’ આસન કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તાનસંપુટક કે પાર્શ્વસંપુટક આ જે આસનો પૈકી કોઈ પણ આસનથી સંભોગક્રિયા કરતી નાયિકા પોતાના જઘનથી પરસ્પર આ પીડન કરે તો—દબાવે તો—તેનું પીડિતક નામ સાથે છે. આ આસનમાં શુભદ્રિયતો ઢંકાઈ જાય છે.

વેષ્ટિતક આસન

ઉરૂ વ્યત્યસ્યેદિતિ વેષ્ટિતકમ્ ॥ ૧૯ ॥

સંપુટકમાં નાયિકા જે પોતાની જાંઘને એકમેકની ઉપર ચઢાવે તો તેને વેષ્ટિતક કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

ગયા સૂત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સંપુટક આસનથી સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી સ્ત્રી પોતાની ડાબી જાંઘ જમણી જાંઘ પર ચઢાવી જાંઘોને વેષ્ટન કરે તો તેને વેષ્ટિતક કહે છે. આને યોગે સ્ત્રીનું મદનમંદિર વધારે સંકુચિત થાય છે.

વાડવક આસન

વડવેવ નિષ્ઠુરમવગૃહ્ણીયાદિતિ વાડવકમાભ્યાસિકમ્ ॥૨૦॥

નાયિકા પુરુષના મદનદંડને ઘોડીની માફક પોતાની ચોનિમાં જોરથી જકડી રાખે તો તેને વાડવક કહે છે. આ અભ્યાસથી જ સાધ્ય થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

નાયિકા પોતાની યોનિના મૂળ ભાગથી પુરુષના મદનદંડને જોરથી
જકડી રાખે તો તેને વાડવક કહે છે. એકદમ આ સાધ્ય નથી. આને
માટે અભ્યાસની જરૂર છે.

તદ્રાન્ધ્રીષુ પ્રાયેणेતિ સંવેશન પ્રકારા વામ્રવીયા ॥૨૧॥

પ્રાયઃ આન્ધ્રદેશની સ્ત્રીઓમાં આ આસન જોવામાં આવે
છે. બાહ્ય મુનિએ કહેલા આસનના આઠલા જ પ્રકાર છે. ॥૨૧॥

આન્ધ્રદેશની સ્ત્રીઓ આ આસનને માટે પ્રયત્ન કરતી હોવાથી આ
આસનનો પ્રચાર તેમનામાં વધારે જોવામાં આવે છે. આ આસન અભ્યાસ-
સાધ્ય હોવાથી એનું જ્ઞાન પરંપરાએ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. બાહ્ય મુનિએ
કહેલા આસનના આ સાત પ્રકાર છે.

ભુમ્બક આસન

સૌવર્ણનાભાસ્તુભાવપ્પૂરુ ઝર્ધ્વાવિતિ તદ્ભુમ્બકમ્ ॥ ૨૨ ॥

સુવર્ણનાભ મુનિના મતને માનનાર કહે છે કે એ જાંઘ જો
ઉપરની તરફ રહે તો તે આસનને 'ભુમ્બક' કહે છે. ॥ ૨૨ ॥

આ આસન હસ્તિનીનું છે. નાયિકા જો ચતી સુધી પોતાની જાંઘોને
એકત્ર કરી ઉપર કરે તો તે આસનને ભુમ્બક કહે છે. એને બીજો પણ
પ્રકાર છે. આમાં નાયક નાયિકાના જઘન પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશી,
નાયિકાને બંને હાથથી આલિંગન આપી સંભોગક્રિયાનો આરંભ કરે છે.
આ આસનમાં જાંઘ ઉપર કરવામાં આવે છે એથી એને ભુમ્બક નામ
યથાર્થ આપવામાં આવ્યું છે.

જૃમ્ભિતક આસન

ચરણવૂર્ધ્વ નાયકોઽસ્યાધારયેદિતિ જૃમ્ભિતકમ્ ॥ ૨૩ ॥

નાયક નાયિકાના બંને પગને ઉપર કરી પકડી રાખે તો (કાંઠા
પર રાખે તો) 'જૃમ્ભિતક' આસન કહેવાય છે. ॥ ૨૩ ॥

નાયક નાયિકાના હીંચણને ખભા પર રાખી પગ ઉંચા પકડી રાખે તો જુલિતક નામનું આસન થાય છે.

ઉત્પીડિતક આસન

તત્કુચ્ચિતાવુત્પીડિતકમ્* ॥ ૨૪ ॥

નાયિકાના બન્ને પગને એકત્ર કરી, નાયક તેને ઉપર કરી પકડી રાખે તો તે આસનને ‘ઉત્પીડિતક’ કહે છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપરના આસનની માફક નાયિકા પોતાના બન્ને પગોને એકઠા કરી નાયકના વક્ષસ્થળ પર રાખે અને નાયક પણ પોતાના બાહુ તેની ડોકમાં આટાપી સંભોગક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેને ઉત્પીડિતક કહે છે. આ આસન પગ ઉપર જીંચકીને છાતીના આધારથી સંભાળી શકાય છે. આ છાતી પર દાબ બેસે છે તેથી તેને ઉત્પીડિતક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અશ્વપીડિતક આસન

અનંગરંગસર્વસ્વપીડિતકમ્* ॥ ૨૫ ॥

આ જ આસનમાં એક પગને પ્રસારવામાં આવે તો તેને ‘અશ્વપીડિતક’ કહે છે. ॥ ૨૫ ॥

એ નાયિકા પૂર્વના આસનમાં પોતાના એક પગને ફેલાવે તો આ બીજા પ્રકારનું આસન થાય છે, તેને અશ્વપીડિતક કહે છે. કારણ એક પગ સરકવાથી વક્ષસ્થળનું પૂરેપૂરું પીડન થતું નથી. અશ્વ ભાગથી જ પીડન થાય છે માટે આ આસનને અશ્વપીડિતક કહે છે.

* ‘નાગરસર્વસ્વ’માં આ આસનને ‘પિહિડત’ કહ્યું છે. ‘અનંગરંગ’માં એને જ ‘સ્કુટન’ કહેવામાં આવ્યું છે.

x આને ‘નાગરસર્વસ્વ’માં ‘અશ્વેપિહિડત’ કહ્યું છે.

વેણુદારિતક આસન

નાયકસ્યાંસ ઇકો દ્વિતીયકઃપ્રસારિત ઇતિ પુનઃ પુનર્વ્યત્યાસેન
વેણુદારિતકમ્ ॥ ૨૬ ॥

નાયકની ખાંધ પર એક પગ અને બીજો પગ પસારેલો હોય.
આ પ્રમાણે વારંવાર ઊલટાપાલટા કરવામાં આવે—એક વખત
ડાબો પ્રસારે તો બીજી વખત જમણો—તો તે આસનને ‘વેણુદારિ-
તક’ કહે છે. ॥ ૨૬ ॥

નાયકની ખાંધ પર નાયિકા ડાબો પગ રાખી ત્યાં તે થોડીવાર રહેવા
દઈ તેને પ્રસારે તે એક પ્રકાર. પછી જમણી ખાંધ પર ડાબો પગ રાખી
તેને ફેલાવે એ બીજો પ્રકાર. વાંસને ચીરવાની માફક આમાં ક્રિયા થતી
હોવાથી એને વેણુદારિતક કહે છે.

શૂલાચિતક આસન

ઇકઃ શિરસ ઉપરિ ગચ્છોદ્વિતીયઃ પ્રસારિત ઇતિ શૂલાચિતકમા-
ભ્યાસિકમ્ ॥ ૨૭ ॥

નાયિકાનો એક પગ નાયકના શિર પર હોય, અને બીજો
નીચે પ્રસારેલો હોય, તો તે આસનને ‘શૂલાચિતક’ કહે છે. આ
આસન અભ્યાસથી જ સાધ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

નાયિકાનો જમણો અથવા ડાબો પગ નાયકના મસ્તક અને તેમાંથી
એક નીચે પ્રસારેલો હોય, તે બે પ્રકારનું શૂલાચિતક નામનું આસન થાય
છે. શૂળા ઉપર ચઢાવેલા માણસની માફક આ આસનમાં શરીર છિન્નભિન્ન
દેખાતું હોવાથી આને શૂલાચિતક કહે છે. ઉત્તમ પ્રકારના અભ્યાસથી આ
સાધ્ય છે. નહિ તો નાયકના માથા પર મૂકેલો પગ ત્યાં સ્થિર રહેવો
શક્ય નથી.

કાર્કટક આસન

સંચિતો સ્વવાસ્તે રો નિદધ્યાદિતિ કાર્કટકમ્ ॥૨૮॥

નાયક જો નાયિકાના પગને સંકુચિત કરી પોતાની નાભિ આગળ રાખે તો તેને 'કાર્કટક' એમ કહે છે. ॥ ૨૮ ॥

જો રતિક્રીડા વખતે નાયિકાના પગને ઘૂંટણથી વાળી નાયક પોતાના નાભિ સ્થાન પર રાખે તો તે વખતે થનારી ક્રિયા કરચલાના જેવી થતી હોવાથી તેને કાર્કટક કહે છે. પોતાના આગલા પગને વાળી નાભિ પ્રદેશમાં લે છે તે પ્રમાણે, મતલબ કે આ આસન કરચલાને મળતું આવે છે.

પીડિતક આસન

ઊર્ધ્વાવૂરુ વ્યત્યસ્યેદિતિ પીડિતકમ્ ॥ ૨૯ ॥

નાયિકા જો પોતાની એક જાંઘને બીજી જાંઘ પર દબાવી રાખે તો તેને પીડિતક કહે છે. ॥ ૨૯ ॥

નાયિકા પોતાની જાંઘો જોડી કરીને જમણીને ડાબી સાથે એમ એક-એકની સાથે દબાવે તો દબાણ થાય તે આસનને પીડિતક કહે છે.

પદ્માસન

જહ્વાવ્યત્યાસેન પદ્માસનવત્ ॥ ૩૦ ॥

નાયિકા પોતાના ડાબા પગની જાંઘ જમણા પગની સાંધામાં અને જમણાની ડાબા પગની સાંધામાં રાખે, તો તે પદ્માસન થાય છે. ॥ ૩૦ ॥

નાયિકા ચતી સૂઈને જમણો પગ ડાબા પગના સાંધા ભાગ પર રાખે, અને ડાબો પગ જમણા પગના સાંધા ભાગ પર રાખે તો તેનાથી પદ્માસન થાય છે.

પરાવૃત્તક આસન

પૃષ્ઠં પરિષ્વજમાનાયાઃ પરાહ્મુલ્લેખપરાવૃત્તકમાભ્યાસિકમ્ ॥૩૧॥

નાયકના પૃષ્ઠભાગને આલિંગન આપતી નાયિકા સાથે નાયક પરાક્રમુખ થઈ સંભોગ કરે તો તે આસનને 'પરાવૃત્તક' કહે છે. ॥ ૩૧ ॥

સમાગમ કરતી વખતે યંત્રનો સંબંધ શિથિલ ન કરતાં શરીરના પૂર્વ ભાગથી પરાવૃદ્ધ થયેલી નાયકના પૃષ્ઠભાગને આલિંગન આપનાર નાયક સ્ત્રીની સાથે બદલાયેલી સ્થિતિમાં સંભોગ કરે તો તે આસનને પરાવૃત્તક કહે છે. આ આસનનું નામ પરાવૃત્તક એટલા માટે છે કે પરાક્રમુખ થયેલા નાયક સાથે સંપ્રયોગ થાય છે. વળી પરાંગમુખીના પૃષ્ઠમાં આલિંગયેત્રી નાયક પણ પરાવૃત્તક થાય છે. બન્ને તરેહના પરાવૃત્તો ઉપલક્ષણથી સમજાય છે. અભ્યાસ વગર આ આસનનો પ્રયોગ કરવો શક્ય નથી.

જળક્રીડા

જલે ચ સંવિષ્ટોષવિષ્ટ સ્થિતાત્મકાંશ્ચિમાન્યોગાનુપલક્ષયેત્ તથા સુકરત્વાદિતિ સુવર્ણનાભઃ ॥ ૩૨ ॥

અત્યાર સુધી જે સંવેશનના પ્રકાર કહ્યા, એમાં કંઈ ચમત્કાર નથી. બધે જ સંસારમાં ઉપરથી, પડખેથી કે પાછળથી સહવાસ થઈ શકે છે, એ સહુ કોઈ જાણે છે. સ્થળસંભોગ કરવો કંઈ જૂદો જ પ્રકાર હોય તો ચમત્કૃતિજનક થાય. ઉપરના આસનો પરથી ઉપલક્ષણથી જળમાંના આસનની કલ્પના કરી શકાય છે. એ આગળના સૂત્રથી સૂત્રકાર જણાવે છે.

જળમાં સુધને, બેસીને, કિંવા ઊભા રહીને લિન્નલિન્ન પ્રકારના આસનનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. એ ઉપલક્ષણથી સમજવું. સ્થળ પર (જમીન પર)નાં આસનો કરતાં જળમાંનાં આસનો સુત્તલ છે એમ સુવર્ણનાભનો મત છે. ॥ ૩૨ ॥

સુધને, બેસીને અથવા ઊભા રહીને જે આસનો સ્થળ પર કરી શકાય છે. તે સર્વ પાણીમાં પણ થઈ શકે છે. જળમાં જે ક્રીડા કરવી હોય તો નાયક નાયિકાએ પોતાનો મસ્તક ભાગ તીર પર રાખી શયન

કરતાં સ્થળના અભાવે થતી સુરતક્રિયા ચમત્કારિક છે. આ સુરતક્રીડામાં સંપુટ કિંવા પરાવૃતક આસનોનો ઉપયોગ ઉપલક્ષણાથી થાય છે. નાયક બેઠેલી સ્થિતિમાં હોય તો તે સ્થિતિમાં થનારાં સર્વ આસનોનો ઉપયોગ કરવો. નાયિકા બેઠેલી હોય તો તે સ્થિતિને અનુકૂળ સર્વ આસનોનો પ્રયોગ કરવો. જમીનની માફક પાણીમાં સૂઈ રહેવાનું નહિ હોવાથી તેમાં થઈ શકતાં આસનોથી એક પ્રકારનો ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા રહીને થતાં આસનોનાં શૂળાયિતક આસન સુલભ છે. તે જ પ્રમાણે નિરનિરાળાં આસનોથી જળમાં સુરતક્રીડા કરવી એ સુલભ છે.

જળક્રીડા અથોગ્ય છે ?

વાર્તે તુ તત્ શિષ્ટૈશ્ચાસ્તૃત્વાત્તેતિ વાત્સ્ય યનઃ ॥ ૩૩ ॥

જળમાં સુરતક્રીડા કરવી એ શિષ્ટ જનોએ અને સ્મૃતિઓએ નિષેધ માનેલું હોવાથી તેમ કરવું અથોગ્ય છે, એમ આચાર્ય વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥ ૩૩ ॥

સંભોગક્રિયા જળમાં કરવી સુલભ છે, પરંતુ તેમ કરવું કાઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી. શિષ્ટ જનોએ તેમજ સ્મૃતિકારોએ તેનો નિષેધ કર્યો છે. આ બાબતમાં ગૌતમનું વચન છે કે: “પાણીમાં મૈથુન કરવાથી મનુષ્ય નરકમાં પડે છે.” પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિમાં ભાર્ગવનું વચન છે કે, “પાણીમાં જો વીર્યક્ષેપ થાય તો ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું” તાત્પર્ય એવો કે જળમાં સુરતક્રીડા ન કરવી, પણ તે સ્થળ પર જ કરવી.

સંવેશન પ્રકાર નામનું ૧૩ મું પ્રકરણ સમાપ્ત.

ચિત્રરત આસનોના પ્રકાર

અથ ચિત્રરતાનિ ॥ ૩૪ ॥

હવે ચિત્રરત પ્રકરણનો આરંભ થાય છે.

હવે ચિત્રરતનો-અદ્ભુત સંભોગના પ્રકારનો-આરંભ થાય છે. ॥ ૩૪ ॥

આ પ્રકરણ આસનીનું હોવાથી વિશેષ વિશેષ સ્થળે થતાં આસનોનો પ્રકાર સૂત્રકાર કહે છે.

ઊભાં આસન

ऊर्ध्वस्थितयोर्यूनोः परस्परपाश्र्वयोः कुक्ष्यस्तम्भापा-
શ્રિતયોર્વાં સ્થિતરતમ્ ॥ ૩૬ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને ઊભેલાં હોય તો તે સ્થિતિમાં સંલવતાં આસનો કહે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને પરસ્પરના આશ્રયથી અથવા તો હાથો, થાંભલો વગેરેના આશ્રયથી ઊભા રહીને સુરતકેલી કરે તો તે સુરતને સ્થિતરત કહે છે ॥ ૩૬ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ બે એકબેકને બાહુપાશથી આલિંગન આપી ઊભાં રહ્યાં હોય અને શરૂ થનાર સૂરત ક્રિયા માટે બીંત, કિંવા થાંભલાનો આશ્રય લઇ નાચિકા ઊભી હોય, તો, તેવી સ્થિતિમાં થતી સૂરત ક્રીડાને ‘સ્થિતરત’ કહે છે. આ ક્રીડામાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને ઊભેલાં હોવાથી એને સ્થિતરત સંજ્ઞા અન્યર્થક છે. આ સ્થિતરત સુરતમાં ત્રણ આસનોનો સંતર્ભાવ છે. આ પરત્વે એક સ્થળે કોષ્ટ્રએ કહ્યું છે કે:—ભીંતની આશ્રયે ઊભેલી સ્ત્રીના એક પગને પુરુષ પોતાના એક હાથથી સામે વિશેષ પ્રસાર કરે તો તેને વ્યાયત* કહે છે. પુરુષના કંઠને સ્ત્રી સંલગ્ન થઈ બન્ને પગોને પુરુષના હાથ પર રાખે અને પોતાના ઘૂંટણને તો તેને દ્વિતલ આસન કહે છે. પુરુષ સ્ત્રીના કંઠને લપટાઈ પોતાના બન્ને પગ તેની હથેલીથી પર રાખી, તેની કાણી પર ઘૂંટણ વાળીને રાખે તો તેને ‘બનુકર્પર’^x કહે છે.

* ‘નાગર સર્વસ્વ’માં ‘હરિવિક્રમ’ અને ‘વાયત’ એમ પ્રકાશનારે બે ભેદ કહેલા છે.

x ‘નાગર સર્વસ્વ’માં આજ આસનને ‘કર્પુરબનુ’ કહ્યું છે. પ્રાસને ૨૦

કુઙ્ગાપાશ્રિતસ્ય કળ્પાવસકલા પાયાયાસ્તદ્વસ્તપજ્જરો-
પવિષ્ટાયા ઋરુપાશેન જઘનમભિવેષ્ટયન્ત્યા કુઙ્કે ચરણક્રમેણ
વલન્ત્યામ્બલસ્મિતકં રતમ્ ॥ ૩૬ ॥

ભીંતના આશ્રયે ઊભેલા નાયકના ગળામાં આહુપાશ બીડી
તેના જ હુજ્જિંજરમાં ખેંઠેલ હોય અને નાયકના કમરે લપટાઈ
પગથી જોરથી ભીંતને ધક્કો દઈ કટિપ્રદેશને હલાવતી નાયિકાના
વ્યાપારને અવલંબિત+ કહે છે. ॥ ૩૬ ॥

જો કે સૂત્રમાં ભીંતના આશ્રયે કહ્યું છે પણ તેથી કેવળ ભીંત
સમજવાની નથી. ભીંતના કે થાંભલાના આશ્રયે નાયક ઊભેલો હોય
કે ખેંઠેલો હોય એવા નાયકના કંઠમાં આહુપાશ બીડી તેના હાથમાં
હાથ ધાલી એ પ્રમાણે તૈયાર થએલા પિંજરમાં ખેંઠેલા નાયકના કમર
ભાગને પોતાની બાંધે લપટાવી, ભીંતને અથવા તો થાંભલાને ધક્કો
દેતી પોતાના જઘન ભાગને હલાવતી રહે તો તે પ્રકારથી જે સુરત
કીડા નિષ્પન્ન થાય તેને અવલંબિતક કહે છે. સ્થિરતા અને અવલં-
બિતક એ બે પ્રકારમાં નાયકના કંઠનું અવલંબન થતું હોવાથી ચિત્ર-
રતમાં તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

भूमौ वा चतुष्पद वदास्थिताया वृषलीलयाऽवस्कन्दनं
धैनुकम् ॥ ૩૭ ॥

નાયિકા જમીન પર બે હાથ અને બે પગ રાખી, ચોપગા
જનવરની માફક ઉભી રહે અને પુરુષ સાંઠની માફક સુરત કીડા
કરે તો તેને 'ધૈનુક' કહે છે. ॥ ૩૭ ॥

માટે હશે. બાકી લક્ષણ એજ છે. 'રતિરહસ્ય' અને 'અનંગરંગ' પણ
આજ નામ આપે છે.

+ 'અવલંબિતક'ને 'અનંગરંગ' 'ક્રીતિબંધ' સંજ્ઞાથી જણાવે છે.
પ્રકાશન્ટરથી પંચસાવક પણ 'રીતિબંધ' કહે છે.

સૂત્રમાં 'ગાય' ની માફક ન કહેતાં 'ચોપમાં' ની માફક કહ્યું છે તેના ઉપયોગ આગળનાં સૂત્રોમાં આવે છે તેને લક્ષ્ય કર્યો છે. ધૈનુક ચિત્રરતમાં ગાયની માફક બે હાથ અને બે પગથી મ્હોં નીચું રાખી ઊભી હોય અને પાછળથી નાથક સાંઠની માફક તેના પર ચઢી સૂરત ક્રિયા કરે છે. આથીજ આને ધૈનુક કહે છે. 'ધૈનુકાયાં દ્વં ધૈનુકમ' એ પ્રમાણે આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. આ સૂરતમાં પશુધર્મનું આચરણ થતું હોવાથી આનો 'ચિત્રરત'માં સમાવેશ કર્યો છે.

તત્ર પૃષ્ઠમુરઃકર્માણિ લભતે ॥ ૩૮ ॥

ધૈનુક ચિત્રરતમાં નાથિકાની પીઠ પર વક્ષસ્થળ પર થતો વ્યાપાર કરવો. ॥ ૩૮ ॥

પશુ આસન

एतेनैव योगेन शौनमेणयं छागलं गर्दभाक्रान्तं मार्जार-
ललितकं व्याघ्रावस्कन्दनं गजोपमर्दितं वराहधृष्टकं रङ्गाच्च-
रूढकमिति यत्र यत्र विशेषो योगोऽपूर्वस्तत्तदुपलक्षयेत् ॥ ૩૯ ॥

આ ધૈનુક ચિત્રરત પ્રમાણે કુતરો, હરણ, બકરો, ગર્દભ, બિલાડી, વાઘ, હાથી, વરાહ-સૂર, ઘોડો આદિ પશુઓનું અનુકરણ કરે અને અન્યત્ર ન જણાતા વિશેષ પ્રકાર લક્ષમાં લે. ॥ ૩૯ ॥

ધૈનુક ચિત્રરતનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે, તે ફવરા આદિ ખીખાં પ્રાણીઓ સૂત્રોમાં કહ્યાં છે તે સમજી લેવાં. શૌનાદિ (શ્વાન વગેરે) ચિત્રરતમાં ચતુષ્પાદ જનવરો પ્રમાણે સૂરત ક્રિયા કરવાની હોવાથી તે ધૈનુક પ્રમાણે થઈ શકે છે એમ તાત્પર્ય છે. આ પ્રમાણે શૌનાદિ ચિત્રરતની કલ્પના થઈ શકે છે પરંતુ આ સૂરત ક્રીડામાં તે પશુઓના અવાજ અને શરીર રચનાનો આસ ભાગ લક્ષમાં લેવો જોઈએ. નાથિકા કૂતરી, બકરી અને મેંઢીની માફક ઊભી હોય તો નાથક

કૂતરા, બકરા, કે મેંદાની માફક સંભોગ કરવો. આનાદિક સંભોગ પ્રકાર એક જાતનો વિકાર જ છે. ગર્દભ, બિલાડી, વાઘ, હાથી અને ઘોડા એ જનાવરોની માફક સૂરત ક્રિયા થાય તેને ગર્દભાકાંત ધત્યાદિ સંજ્ઞા મળે છે. આ ચિત્રરતમાં પશુઓના અવાજ અને શરીરની હિલચાલ પ્રયોગ કરનારે પ્રત્યક્ષ જોયેલી હોવી જોઈએ. સંઘાટક આસન એમ ન હોય તો સંભોગ ક્રિયા કરવી શક્ય નથી. x

દ્વિવિધ આસન

મિશ્રીકનસદ્ગાવામ્યાં દ્વામ્યાં સહ સંઘાટકં રતમ્ ॥ ૪૦ ॥

પરસ્પર સદ્ગાવા રાખતી બે સ્ત્રીઓ સાથે એક નાયક સંભોગ ક્રીડા કરે તેને સંઘાટક કહે છે. ॥ ૪૦ ॥

એકજ પુરુષ અને એકજ સ્ત્રીની સંભોગ ક્રીડાને ‘રત’ કહે છે. પરસ્પર વિશ્વાસવાળી બે સ્ત્રીઓની સાથે જ્યારે એકજ પુરુષ સંભોગ ક્રિયા કરે ત્યારે તેને સંઘાટક કહે છે. એકજ પક્ષંગ પર સૂતેલી બે સ્ત્રીઓની સાથે સંભોગ ક્રિયા થતી હોવાથી આની સંઘાટક એ સંજ્ઞા અન્વર્થક છે. આ સંઘાટક નામની સૂરત ક્રીડામાં પુરુષ સંભોગ ક્રિયાથી એક નાયિકાની વાસનાની તૃપ્તિ કરતાં બીજી નાયિકાની વાસના યુગ્મન આદિથી પ્રદીપ્ત કરે છે. કામવાસના પ્રદીપ્ત થાય એટલે તેને તૃપ્ત કરતાં પ્રથમ નાયિકાની કામવાસના ઉદીપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે બન્ને નાયિકાને નાયક સંતુષ્ટ રાખતો હોવાથી ગૌયૃથિક આસને ‘સંઘાટક’ એ નામ યથાર્થ છે એમ પ્રતીત થાય છે.

વહ્નોમિશ્ચ સહ ગૌયૃથિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

x અહીં ચિત્રરતમાં ‘ગર્દભાકાંત, માર્ગસ્વસિત, વ્યાધ્રાસ્કંદન, ગજેપતિ-દર્પિત, વરાહધૃષ્ટક, તુરંગાગ્નિરૂઢક શબ્દો છે. ગર્દભાની માફક આકાંત, વાઘની માફક સ્કંદન, બિલ્લીની માફક શબ્દોચ્ચાર, વરાહની માફક શરીરનું આસ્કાલન કે ટક્કર તથા હાથીની માફક ઉપમર્દન સમજી લેવું.

એકજ પુરુષ પુષ્કળ સ્ત્રીઓની સાથે સુરતક્રીડા કરે તો તેને રતને ગૌરુથિક કહે છે. ॥ ૪૧ ॥

પાછળના સૂત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે એકમેકની સાથે સદ્ભાવ રાખનારી અનેક સ્ત્રીઓ સાથે નાયક રમમાણ થાય, તો તેને ગૌરુથિક કહે છે. ગાયના ઝુંડમાં જેમ એકલો સાંઠ મહાલે છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના સમૂહમાં પુરુષ યથેચ્છ સંભોગ કરતો હોવાથી આને ગૌરુથિક સંજ્ઞા ઉચિત છે.

રત આસન

વારીક્રીડિતકં છાગલમૈણેયમિતિ તત્કર્માનુક્રતિયોગાત્ ॥ ૪૨ ॥

ભિન્નભિન્ન પશુઓની સુરતક્રિયાનુસાર વારીક્રીડિતક (હાથી) છાગલ (બકરી) અને એણેય (હરણ) એ નામના રતના પ્રકાર થાય છે. ॥ ૪૨ ॥

એક હાથી જે પ્રમાણે અનેક હાથીણીઓ સાથે ક્રીડા કરે છે તે પ્રમાણે એક નાયક અનેક સ્ત્રીઓ સાથે રમમાણ થાય તો તે સુરત ક્રિયાને 'વારી ક્રીડિતક' કહે છે. એક બકરી જેમ અનેક બકરીઓ સાથે રમમાણ થાય છે, તેમ નાયકની ક્રીડાને 'છાગલ' કહે છે. એ જ રીતે એક હરિણનર અનેક હરિણીઓ સાથે ક્રીડા કરે છે, તેવા પ્રકારની એક નાયકની અનેક નાયિકાની સાથેની સુરતક્રીડાને 'એણેય' કહે છે. ગૌરુથિકથી તે એણેય સુધાની સુરત ક્રીડાનાં તે તે જનાવરો પોતાની માદા સાથે સંભોગ ક્રિયા કરતાં શરીરનો સંબંધ અને સ્વરના અનુકરણને લઈને આ પ્રકાર થાય છે.

પુરુષ એક અને જે અથવા વધારે સ્ત્રીની માફક પુરુષ જે અથવા વધારેની સાથે પણ રમણ સંભવે છે. આમાં જે પુરુષની સાથે એકલી સ્ત્રીની રત હોય તો પહેલાંની માફક એને સંઘાટક કહે છે. આજ પ્રમાણે હસ્તિની સ્ત્રી જે વૃષ જાતિનાં પુરુષો સાથે સંભોગ કરે તો

જે કે પુરુષાયિત આસન પ્રયોગથી તે સંભોગ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય તો તે પણ ' સંઘાટક ' સંભોગહત કહેવાય છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે:-

“ હસ્તિની પુરુષાયિત આસનમાં પ્રવૃત્ત થઈ સુરત ક્રિયા કરે તો સ્ત્રી પુરુષોની બાંધ બિલટી સૂલટી થઈ શરીર પણ ઉલટું સૂલટું થાય છે. આના યોગે પુરુષની ઉપસ્થેન્દ્રિય ઉન્નત થાય છે-આજ રીતે જે મદનાંકુશને પ્રહણ કરી શકે છે. સંઘાટકની માફક નાયક પુષ્કળ હોય તો ગૌરુથિક સંભવે છે. એક ગાયત્રી પાછળ એક સાંઠ લાગે તે પ્રમાણે એક સ્ત્રીની પાછળ અનેક નાયક સંભોગ ક્રિયા માટે પ્રવૃત્ત થાય એ સંભવિત છે. આજ પ્રમાણે વારિકીડિતક પણ થઈ શકે એમ સમજી લેવું.

ગ્રામનારીબિષયે સ્ત્રીરાજ્યે ચ બાહ્યેકે બહવો યુવાનોન્તઃ
પુરસધર્માણ પૈકૈકસ્યાઃ પરિગ્રહમૂતાઃ, તેષામેકૈકયો યુગપચ્ચ
યથાસાત્મ્યં યથાયોગં ચ રજ્જયેયુઃ ॥ ૪૩ ॥

દેશ દેશના લિન્ન પ્રકાર

લિન્નલિન્ન દેશમાંની સુરત પ્રવૃત્તિના પ્રકાર સૂત્રકાર જણાવે છે.

ગ્રામનારી દેશમાં, સ્ત્રીયા રાજ્યમાં અને બાહ્યેક દેશમાં અનેક યુવક એક સ્ત્રીની સેવામાં અંતઃપુરમાં રક્ષિત રહે છે. તેઓ પૃથક પૃથક કિંવા સાથે મળીને સ્ત્રીને પસંદ આવે તેવા ઉપાયોથી તેને રંજન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ॥ ૪૩ ॥

સ્ત્રીયા રાજ્યની પાસે પેલી તરફ ગ્રામનારી દેશ છે. અહીં તરુણ એટલે સંભોગ ક્રિયા પાર પાડવામાં સમર્થ એવા પુરુષો જે પ્રમાણે સ્ત્રીઓનું અંતઃપુરમાં રક્ષણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ તરુણ પુરુષોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. આથી તેઓ હંમેશા પરતંત્ર હોય છે. સૂત્રમાં જણાવેલા બાહ્યેક-બૃહપત્ની પાસે-દેશમાંની સ્ત્રીઓ પ્રમળ કમલાસનાવાળી હોય છે. તેથી એક તરુણથી તૃપ્તિ તેમને થતી નથી.

આ કારણસર અનેક તરુણને તેમની સેવામાં તત્પર રહેવું પડે છે, આ તરુણો એકજ વ્યાપારથી કિંવા એકદમ અનેક વ્યાપારથી સ્ત્રીઓના મનને ગમે તેવા ઉપાયથી તેમને સંતુષ્ટ કરે છે.

एको धारयेदेनामन्यो निषेवेतान्यो जघनं मुखमन्यो मध्यमन्य इति वारं वारेण व्यतिकरेण चानुतिष्ठेयुः ॥ ૪૪ ॥

જે તરુણના ખોળામાં તે ખેડી હોય તે તેને ખોળામાં ખેસાડી રાખે. બીજો તેના મુખનું ચુંબન લે, દંતક્ષત કિંવા નળક્ષત કરી તે આનંદ આપે. બીજો તેના જઘનના ભાગમાં યંત્ર સંયોગ કરે : બીજો જઘન અને મૂળ વચ્ચેના ભાગને ચુંબન આદિથી સેવતો રહે, આ પ્રમાણે એક એક કામ એકી સાથે કરતાં સહવાસ કરે. આમાં પણ વિધાનનો બીજો પ્રકાર છે. યંત્ર સંયોગ ક્રમવાર પણ કરે. જેણે સેવન કર્યું હોય તેનો રાગ નિવૃત્ત થાય એટલે બીજા ક્રમમાં તે જોડાય. અર્થાત્ કે સંલોગ કરનાર નિવૃત્ત થાય એટલે ખોળામાં માથું લપ્ત ખેઠેલો પુરુષ મુળ પરના કામમાં લાગે. મુળવાળો વક્ષઃસ્થળ આગળ સરે, અને વક્ષઃસ્થળ જઘન પ્રદેશ પર પહોંચે અથવા તો એક એક જણ બબ્બે કામ કરે. જઘન સેવનાર સાથે સાથે સ્તનને પણ સેવે. મધ્યનું સેવન કરનાર સ્તન અને મુખનું સેવન કરે, કિંવા મુખનું સેવન કરનાર મુખ અને મધ્યનું સેવન કરે, જે તેને ખોળામાં લપ્તને ખેડો હોય, તે ખેડો રહે અને જોઈએ તો મુખને પણ ચુમતો રહે. આ પ્રમાણે શાંત થાય ત્યાં સુધી કરે.

एतया गोष्ठीपरिग्रहा वेश्या राजयोऽपपरिग्रहाश्च व्याख्याता॥૪૫॥

પૂર્વોક્ત પ્રકારથી વેશ્યાઓ અને રાજસ્ત્રીઓનું વર્ણન પણ આમાં જણાય છે—સમજી લેવું. ॥ ૪૫ ॥

સ્ત્રીઆરાગ્ય સરખા દેશમાં સ્ત્રીઓના પ્રીતિ સંપાદન કરનાર પુરુષો જેમ હોય છે, તેમ અન્ય દેશમાં પણ કવચિત્ સંભવ છે.

એ સ્પષ્ટ કરવા સૂત્રકાર આ સૂત્રનો આરંભ કરે છે. દુર્વૃત્તવિટ જેવા માણસો એકત્ર થઈ જેનો સ્વીકાર કરે, તે વેશ્યા. તેનું રંજન કરવા માટે અનેક પુરુષોની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે. સૂત્રમાં ‘રાજયોષા-પરિગ્રહ’ એવો જે શબ્દ છે તેમાં યોષા શબ્દ ‘યોષિત’ એટલે સ્ત્રીના અર્થમાં સમજવો. એનો અર્થ એ છે કે રાજના અંતઃપુરમાં ધણી સ્ત્રીઓ મળીને જે પરપુરુષને સેવવા માટે રાખે તો તેજ રાજ સ્ત્રીઓનો પરિગ્રહ. આગળ ઉપર સૂત્રમાં નવદશ સ્ત્રીઓ મળીને એક પુરુષને ઘેરી લે છે તે વાત જણાવી છે.

વિટ સરખા દુર્વૃત્ત લોક વેશ્યાનું રંજન કરે અને તરુણ લોક રંજન કરે. ‘વહ્નીમિશ્ચ ગો યૂથિક’ આ સૂત્રમાં વર્ણવેલો પ્રકાર પતિને માટે સ્વપત્નીને ઉદ્દેશી વર્ણવ્યો છે.

અધોરતાસન

અધોરતં પાયાવપિ વાક્ષિણાત્યાનામ ॥ ૪૬ ॥

દક્ષિણાત્યાનામાં ગુદાદ્વારથી સંભોગ કરવાનો પ્રધાત છે-આને અધોરત કહે છે. ॥ ૪૬ ॥

ગુદાદ્વાર જઘનની નીચે હોવાથી આ રતને અધોરત કહે છે. સ્ત્રી પુરુષ બેઠથી આના બે પ્રકાર સંભવે છે. જે કે અનુચિત માર્ગથી સંભોગ ક્રિયા થાય છે છતાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનો આમાં સંબંધ હોવાથી આ રતની ગણના ચિત્રરતમાં કરવાને હરકત નથી. ઔપરિષ્ઠક તો ક્વણ તૃતીયા પ્રવૃત્તિ એજ એકલો સુરત ક્રિયા કરનાર હોવાથી તેનો ચિત્રરતમાં અંતર્ભાવ થતો નથી. કયા દેશમાં આ વ્યવહાર થાય છે એ દક્ષિણાત્ય શબ્દથી દર્શાવ્યું છે.

પુરુષોપસૃત્તકાનિ પુરુષાયિતે વક્ષ્યામઃ ॥ ૪૭ ॥

પુરુષોપસૃત્તક-પુરુષ સ્ત્રીની સમીપ રીતે પહોંચે-એનો એમ રી રીસ આકર્ષણ કરે-એ પુરુષાયિત પ્રકરણમાં કહીશું. ॥ ૪૭ ॥

પુરુષોપસૃમ-પુરુષ સ્ત્રીની સમીપ શા રીતે પહોંચે-અર્થાત ક શી રીતે તેના પ્રેમનું આકર્ષણ કરે એ આસનોના વર્ણન પછી કહેવું આવશ્યક છે. પરંતુ તે સર્વ એમ પુરુષાયિત નામના પ્રકરણમાં કહેનાર છીએ.

ચિત્રરતને પરિપોષક એવા કેટલાક ઉપાય સૂત્રકાર જણાવે છે:- આ વિષયમાં એ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે.

ચિત્રરતને પોષક

પશુનાં મૃગજાતીનાં પતંગનાં ચ વિષ્ણુમૈઃ ।

તૈસ્તૈરુપાયૈશ્ચિત્તજ્ઞો રતિયોગાન્નિવર્ધયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પશુ, મૃગ અને પક્ષીઓનો વિકાસ જોઈ તે તે ઉપાયથી સ્ત્રીઓના ચિત્તને ઓળખનાર પુરુષે સ્ત્રીના પ્રેમને વૃદ્ધિગત કરવા માટે સાધનોનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૪૮ ॥

નીચેના દાંતવાળાઓ પશુ અને ઉપર તથા નીચે દાંત હોય તે મૃગ કહેવાય છે. પતંગ એટલે પક્ષી...સુરતક્રિયા વખતે એ સર્વના શરીર વ્યાપાર અને સ્વર વ્યાપારને ઉત્તમ પ્રકારે ધ્યાનમાં રાખી સમજી લઈ સ્ત્રીનો અભિપ્રાય સમજી લઈ રાગવૃદ્ધિ માટે નવીન નવીન સાધનોનો ઉપયોગ કરવો.

પ્રીતિ, તૃપ્તિ ને આહર

તત્સાત્મ્યાદેશસાત્મ્યાચ્ચ તૈસ્તૈર્ભવિઃ પ્રયોજિતૈઃ ।

સ્ત્રીणां स्नेहश्च रागश्च बहुमानश्च जायते ॥ ૪૯ ॥

સ્ત્રીની મનોકામનાને અનુકૂળ, દેશના રીતરિવાજને અનુકૂળ બિન્નબિન્ન વ્યાપારથી સ્ત્રીઓને પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને આહર ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

નાયિકાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પડે તથા દેશના રીત રિવાજને પણ અનુકૂળ હોય, તે પ્રમાણે પશુ આદિના કાયિક અને વાયિક આપારને લક્ષમાં લઈ, ઉપયોગમાં આવેલા ઉપાય સ્ત્રીઓની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને પુરુષને માટે આદર ઉત્પન્ન કરે છે.

**इति श्रीवाल्मीकीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे
संवेशनप्रकाराश्चित्ररतानि च षष्ठोऽध्यायः ।**

ઇતિ શ્રી વાલ્મીકીય કામસૂત્રના સામપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણતા છઠ્ઠા અધ્યાયનો સંવેશન પ્રકાર અને ચિત્રરત નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

છઠ્ઠા અધ્યાયની તાત્પર્ય વ્યંજકા નામની ગુર્જર ટીકા સમાપ્ત.

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रहणनसीत्कार प्रकरण

પ્રહણન અને સીત્કાર પ્રકાર

**कलह रूपं सुरतमाचक्षते विवादात्मकत्वाद्दामशीलत्वाच्च
कामस्य ॥ १ ॥**

આ પ્રકારે આસનોમાં સહવાસને માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીમાં વંત્રયોગ પ્રધાનરૂપથી પ્રહણન થાય છે—મુષ્ટિ આદિ સાધનોથી મુખ્ય પ્રહાર શરૂ થાય છે. આ પ્રહાર કર્યા પછી સીત્કાર થાય છે. આથી આ અધ્યાયમાં પ્રહણન અને તે પ્રહારથી યુક્ત સીત્કારના ક્રમ, એનું

એ પ્રમાણે વર્ણન છે. જે પ્રકારનું પ્રદર્શન તે પ્રકારનો સીત્કાર એ સ્વયંવા માટે ક્રમ શબ્દનો ઉપયોગ છે.

સુરતક્રિયાનું પ્રયોજન

સુરતક્રિયા સુખને માટે છે. અને પ્રહારથી દેષ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં સુરતમાં એનું શું પ્રયોજન છે ? આ શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર કહે છે:—

કામ સ્વભાવતઃ વિવાદાત્મક અને વક હોવાથી સુરત કલહરૂપ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને સુરતક્રિયાથી ચોતપોતાની કામવાસના કરવા તત્પર થયેલાં હોઈ તેમાં એક બીજાનો પરાભવ કરવાની પ્રવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે વિવાદાત્મકતા પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. કામવાસનાની ઉત્પત્તિ બે કે સૂકુમારતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે છતાં સુરતક્રિયા શરૂ થયા પછી સર્વ વ્યવહાર કઠોરતાથી કરવાના હોય છે. આ સંબંધી ‘કિરાતાબુનીય’ કાવ્યના નવમા સર્ગના ૪૯ માં શ્લોકમાં વર્ણન છે કે “મદને સુકૌમાર્ય વગેરે ગુણોને માટે પુષ્કળ કીર્તિ મેળવેલી હોય, છતાં મદનબાધા પીડિત સ્ત્રી પુરુષોની સુરતક્રિયા શરૂ થયા પછી સ્ત્રી પુરુષોએ પરસ્પરને આપેલા આભિંગનથી પુષ્કળ આદર ઉત્પન્ન થયો અને દંતક્ષાતને લક્ષને ચુંબન પ્રિય લાગવા માંડ્યું. તાત્પર્ય મદન પ્રવૃત્તિ સ્વભાવતઃ વક છે.” હેતુ એટલે કારણ અને ફળ એટલે કાર્ય; આને યોગે કામના પણ બે ભેદ થાય છે. આમાંથી પહેલો કારણરૂપ કામ તે સંગોભેદછા સ્વરૂપનો હોય છે, અને બીજો કાર્યરૂપ તે શુદ્ધ સ્ખલિત થતી વખતે સ્પર્શસુખના સ્વરૂપનો હોય છે.

तस्य रागवशात्प्रणममङ्गं स्कन्धौ शिरः तनान्तरं
हृन्मग्नं पार्श्वं इति स्थानानि ॥ २ ॥

પ્રેમને કારણે થતું પ્રહણન એ સુરતનું પરિણામક અંગ છે. એ ખાંધ, અસ્તક, સ્તનોના વચ્ચે ભાગ, પીઠ, જઘન અને શરીરનાં એ પડખાં એ પ્રહણનનાં સ્થાન છે. ॥ ૨ ॥

સુરત સમયે ત્રિશિષ્ટ સ્થળે પ્રહાર કરવાથી કામવાસના પ્રવળ થાય છે અને તેણે કરીને સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ વધુ જામે છે. પ્રહાર કરવાનાં સ્થાન સૂત્રમાં જણાવ્યાં છે.

પ્રહણનના ચાર પ્રકાર

તદ્વતુર્વિધમપહસ્તકં પ્રસૂતકં મુષ્ટિઃ સમતલકમિતિ ॥ ૩ ॥

પ્રહણનના ચાર પ્રકાર છે: (૧) અપહસ્તક, (૨) પ્રસૂતક, (૩) મુષ્ટિ અને (૪) સમતલક. ॥ ૩ ॥

પ્રહણન એટલે પ્રહાર, અપહસ્તાદિ ચાર પ્રકારના હોય છે. હાથની પીઠને અપહસ્તક કહે છે. એમાં આંગળીઓ ફેલાયેલી હોય છે. મુષ્ટિ એટલે મુકો પ્રસિદ્ધ જ છે. સમતલક એટલે હાથની તળેલી. જોને મુસ્તક કહે છે તે.

તદુદ્ગ્રહં ચ સીત્કતં તસ્યાતિરુપત્વાત્ તદનેકવિધમ ॥ ૪ ॥

આ અધ્યાયનું બીજું પ્રકરણ સીત્કારનું છે. તે પ્રહણન પ્રકરણને અંતર્ગત છે એ સૂત્રકાર આ સૂત્રથી જણાવે છે;—

પ્રહારથી સ્વાભાવિક પીડા થાય છે અને તેને ભંધને સીત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે એના પુષ્કળ પ્રકાર છે. ॥ ૪ ॥

પ્રહણનથી સીત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. શી રીતે પ્રહારથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો જવાબ આપે છે. પ્રહારથી પીડા થાય છે અને પીડાથી સીત્કાર—અવાજ થાય છે. સીત્કારમાં માત્ર સીત્કરણ હોય છે એમ નથી. પણ હિકારાદિ પ્રકાર આમાં સંભવે છે. સીત્કાર પ્રહણન પ્રકારની પીડાથી જિત્પન્ન થતું હોવાથી તે પણ પીડારૂપ છે.

વિરુત્તા આઠ પ્રકાર

વિરુતાનિ ચાષ્ઠો ॥ ૫ ॥

વિરુત્તા આઠ પ્રકાર છે. ॥ ૫ ॥

આ આઠ પ્રકારના વિરુતો ધ્વનિ સ્વરૂપના હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ સીત્કાર પ્રકરણમાં કર્યો છે. વિરુતો પ્રેમને લઇને ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રહણન વખતે એનો પ્રયોગ સૌંદર્યવર્ધન માટે કરવામાં આવે છે. સીત્કાર કેવળ પ્રહારને લઇને થાય છે.

હિંકારસ્તનિતકૂજિતરુદિતસૂત્કૃતદૂત્કૃતફૂત્કૃતાનિ ॥ ૬ ॥

હિંકાર, સ્તનિત, કૂજિત, રુદિત, સૂત્કૃત, દૂત્કૃત, ફૂત્કૃત એ સાત (વિરુતના) અવ્યક્ત અક્ષરો છે. ॥ ૬ ॥

‘હિં’ એવો જે સાનુનાસિક ઉચ્ચાર થાય છે તેને હિંકાર કહે છે. કંઠ અને નાસિકા એ બે સ્થાનોની બહાર ધ્વનિ બંધા લાગે એટલે તેનો મધુર ઉચ્ચાર નિષ્પન્ન થાય છે. મેઘ ગર્જના જેવા ધ્વનિને સ્તનિત કહે છે. ગળામાંથી ‘હુ’ એવો અવાજ થતાં સ્તનિત બહાર નીકળે છે. રુદિ તો સર્વના અનુભવનો અવાજ છે. તે પણ વિશિષ્ટ પ્રસંગે મનોહર હોય છે. સૂ-સૂ અવાજ કરવો તે સૂત્કાર કહેવાય છે. આ સૂત્કારને માટે શ્વસિત એવો બીજો શબ્દ છે. દૂજિત, દૂત્કૃત, અને ફૂત્કૃતનાં લક્ષણો આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. અસ્પષ્ટ અક્ષરયુક્ત હિંકારાદિ સાત વિરુતો આવાં છે. ‘અંબા’-‘ઓ મા’ જેવો સાથ અને સ્પષ્ટ અક્ષર જેવો વિરુતનો આઠનો એવો સ્વતંત્ર પ્રકાર છે. તે આગત્રા સૂત્રમાં સૂત્રકાર જણાવે છે.

અમ્વાડ્યર્થઃ શબ્દાઃ, વારણાર્થા મોક્ષણાર્થાઽઞ્ચાલમર્થાસ્તે તે ચાર્યયોગાત્ ॥ ૭ ॥

અંબાર્થ, વારણાર્થ, મોક્ષણાર્થ અને અલમર્થ એ પ્રકારના અર્થને લઇને વિરુતના આઠમા પ્રકારના શબ્દો છે. ॥ ૭ ॥

‘ઓ, મા, - માડી રે’ એ શબ્દ અર્થાત્ છે. ‘યોભો રહેવા દે’ વગેરે શબ્દો વારણ્યર્થ છે, ‘છોડો, બાધા રહો’ આ શબ્દો મોક્ષણ્યર્થ છે. ‘રહેવા દો’ છત્યાદિ શબ્દો અસમર્થ છે. આવા પ્રકારના અનુરોધથી ‘મરી ગઈ રે-મને છોડાવો, મને કાઈ બચાવો’ વગેરે શબ્દો પીડાર્થક છે.

સિત્કારની સમજ

પારાવતપરમૃતહારાતયુક્તમ કરવાત્યૂહર્ત્સકારણ વલ્લભક-
રિત્તાને સીત્કતમૃચિષ્ઠાનિ વિકલ્પયઃ પ્રયુજીત ॥ ૮ ॥

પારેવુ, ઠોકિસ, હારિત-હરિયસ, શુક, મધુકર, દાત્યુહ-આતક, હંસ, કારંડવ અને ભાવક આ પક્ષીઓના શબ્દ જેવા સીત્કાર શબ્દો બહુ ઉપયોગમાં લેવા. ॥ ૮ ॥

પારેવાં આદિ જે આઠ પક્ષીઓનો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં કર્યો છે, તેના બોલને મળતા બોલોનો યોગ્ય લાગે ત્યાં સીત્કારમાં ઉપયોગ કરવો. આ શબ્દોમાં સીત્કારનું પ્રમાણ અધિક જોઈએ. સીત્કાર મિશ્રિત પક્ષીઓના શબ્દ કરવાથી, તે મિશ્ર રાગની માફક સુંદર જણાય છે.

ઉત્સન્નોપવિષ્ઠાયાઃ પૃષ્ઠે મુષ્ટિના પ્રહારઃ ॥ ૯ ॥

બોળામાં બેઠેલી નાયિકાની પીઠમાં મુક્કો-મુષ્ટિ પ્રહાર કરવો ॥ ૯ ॥

પ્રહણન અને સીત્કાર એનો પ્રયોગ ક્યાં અને કઈ સ્થિતિમાં કરવો તે સૂત્રકાર જણાવે છે.

પોતાના બોળે બેઠેલી નાયિકાની પીઠમાં મૂઠીથી પ્રહાર કરવો-ખીજથી કરવો નહિ. કારણ કે તે ત્યાં શોભતું નથી.

તત્ર સાસૂસાયા દવ સ્તનિતરુદિતકૂજિતાનિ પ્રતીઘાતઞ્ચ
સ્થાત્ ॥ ૧૦ ॥

નાયકે કરેલો મુષ્ટિપ્રહાર સહન થયો નથી એમ દેખાડવા

નાયિકાએ સ્તનિત, કુન્જિત, કિંવા રુદિતનો ઉપયોગ અને બદલામાં મુકો મારવો. ॥ ૧૦ ॥

નાયકે કરેલો મુષ્ટિ પ્રહાર સહન થયો નથી એમ દેખાડવા નાયિકાએ સ્તનિત, કુન્જિત અને રુદિત એમાંથી એકાદનો પ્રયોગ કરવો, એટલું જ નહિ પણ મુકી મારવાથી ત્રાસ થયો છે તેનો બદલો નાયકની પીઠ પર મુકો મારી લેવો.

યુક્તયન્ત્રાયાઃ સ્તનાન્તરેડપહસ્તકેન પ્રહરેત્ ॥ ૧૧ ॥

સુરત ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલી નાયિકાના સ્તનના મધ્ય ભાગમાં નાયકે અપહસ્ત પ્રહણન કરવું. ॥ ૧૧ ॥

સુરતકીડા કરવા માટે ચત્તી સૂતેલી નાયિકાના બન્ને સ્તનના ત્રયલા ભાગમાં અપહસ્તક નામના પ્રહણનપ્રયોગથી પ્રહાર કરવો. બીજી કાઈ રીતે કે બીજો પ્રહાર ન કરવો; કારણ કે બીજો પ્રહાર અનુરૂપ નહિ લેખાય.

મન્દોપક્રમં વર્ધમાનરાગમાપરિસમાપ્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

મંદ પ્રહારથી પ્રારંભ કરી જેમ જેમ રાગની વૃદ્ધિ થાય, તેમ તેમ અધિક કરતાં રહેવું, આ પ્રહાર ક્રિયા નાયિકાની તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ચાલુ રાખવી ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રહણનનો જે પ્રયોગ કરવાનો છે, તે પ્રારંભમાં ધીમે ધીમે શરૂ થવો જોઈએ. અને આગળ જતાં પ્રેમ વધતો જાય તેમ તેમ જોરથી કરવો જોઈએ. અને આ ક્રમ નાયિકાની કામવાસના તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવો જોઈએ. પ્રેમનું સ્થાન જે હૃદય તે સ્તનના મધ્યભાગમાં હોવાથી ત્યાંજ પ્રહાર કરવાનું કથવામાં આવ્યું છે. મસ્તક, જઘન અને હૃદય એ ત્રણ સ્થાન સ્ત્રીઓમાં પ્રેમનાં સ્થાન કહેવાય. આ ઠેકાણે પ્રહાર કરવાથી ચંડવેગ નાયિકા પણ સંતુષ્ટ થાય છે.

તત્ર હિકારાદીનામનિયમેનાભ્યાસેન વિકલ્પેન ચ તત્કાલ-મેવ પ્રયોગઃ ॥ ૧૩ ॥

અપહસ્ત પ્રહણન વખતે હિંકારાદિ સાત વિકૃતનો અનિયમથી અને વારંવાર ઇચ્છાનુસાર સૂરતકાળ પર્યંત પ્રયોગ કરવો ॥ ૧૩ ॥

અપહસ્ત પ્રહણન સમયે આગળ જણાવેલા સાત વિકૃતનો નિયમશૂન્ય પ્રયોગ કરવો. આ અપહસ્ત પ્રહણનનો પ્રયોગ આરંભમાં હૃદય પર મૃદુ હાથથી થાય છે. તેથી પ્રહારની પીડા ઝાઝી થતી નથી તે ધીમે ધીમે થતી હોવાથી તત્સૂચક સર્વ વિકૃતોના પ્રયોગનો સંભવ આ વખતે છે. ઉપરાંત આ હિંકારાદિ વિકૃતોનો પ્રયોગ મૃદુ મધ્ય ક્રિંવા અત્યંત તીવ્ર એ ત્રણ ભેદ પ્રમાણે ઇચ્છાથી ત્યાં ફરી ફરી કરવાનો હોવાથી તેની સમાપ્તિ પણ પ્રહણકાળને અનુલક્ષીને કરવાની હોય છે.

શિરસિ કિંચિદાકુચ્ચિતાર્જુલિના કરેણ વિવદન્ત્યાઃ ફૂત્કૃત્ય પ્રહણમં તત્પ્રસૂતકમ્ ॥ ૧૪ ॥

વિવાદ કરતી નાયિકા (અપહસ્ત પ્રહારથી સંતુષ્ટ ન થતાં)ના મસ્તક પર હાથની આંગળીઓને સંકોચી તેનાથી ફૂત્કારપૂર્વક જે પ્રહાર કરવામાં આવે છે તેને ‘પ્રસૂતક’ કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

હાથની આંગળીઓ સંકુચિત કરી એકત્ર કરવાથી સાપના ફણાના જેવો આકાર થાય છે. નાયિકાને અપહસ્ત પ્રહારથી જો સંતોષ ન થયો હોય અને બીજા પ્રહારની અપેક્ષા હોય તો પ્રેમનું પ્રથમ સ્થાન જે મસ્તક તેના પર પ્રસૂતક નામનો પ્રહાર શરૂ કરવો. આ પ્રહાર મંદ વેગથી આરંભી ક્રમે ક્રમે પ્રેમની વૃદ્ધિ થતાં જોરથી કરવો—ધીમે ધીમે વધારવો. આ પ્રહાર વખતે જે ફૂત્કાર કરવામાં આવે છે તે પ્રેમવૃદ્ધિમાં ઉપયોગી છે.

તત્રાન્તર્મુખેણ કૂજિતે ફૂત્કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રસૂતક પ્રહાર વખતે અંતર્મુખથી મૂળના અંદરના ભાગથી કૂજિત અને ફૂત્કૃત થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

નાયક જ્યારે પ્રસૂતક નામનો પ્રહાર કરે છે, ત્યારે નાયિકાના મુખના અંતર ભાગથી કૂજિત અને ફૂત્કૃત એ નામના બે વિકૃતો

ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે મુખનો ભાગ ઢાંકલો-સંવૃત હોય છે ત્યારે જે શબ્દ નિર્માણ થાય છે તેને કૃત્કૃત કહે છે. આ અરપ્પટ હોય છે. જ્યારે મુખનો ભાગ ઉઘાડો હોય, ત્યારે જીભના મૂળ ભાગની સહાયથી કૃત્કૃત નામક વિરત નિર્માણ થાય છે. આ કૃત્કૃત વિરતને ઉપમાનભૂત પદાર્થનું વર્ણન, ‘વદરસ્યેવેતિ’ આ અધ્યાયના અરાઢમાં સૂત્રમાં દર્શાવવામાં આવશે.

રતાન્તે ચ શ્વસિતરુદિતે વેળોરિથ સ્ફુટતઃ શબ્દાનુકરણ-
દુત્કૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

સુરત ક્રિયાના અંતમાં શ્વસિત અને રુદિત એ એ વિરત સંભવે છે જ્યારે વાંસ ફૂટે છે ત્યારે જે અવાજ થાય છે તેના અનુકરણને કૃત્કૃત કહે છે. ॥૧૬॥

સુરતક્રીડાના અંતમાં ધાતુ ક્ષય થવાથી શ્રમ લાગે છે, અને તેના યોગે શ્વસિત અને રુદિત નામના વિરતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનો પ્રયોગ મધુર ભાષણ વડે કરવો. જ્યારે વાંસ ફાટે છે, ત્યારે તે વખતે જે શબ્દ થાય છે તેને કૃત્કૃત કહે છે.

અપ્પુ વદરસ્યેવ નિપતતઃ ફૂત્કૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

પાણીમાં ખેર પડવાથી જે અવાજ થાય તેને કૃત્કૃત્ય કહે છે. ॥૧૭॥

તાલુસ્થાનના ઉપરના ભાગમાં જીભનો સ્પર્શ થતાં જે અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કૃત્કૃત કહે છે. કિંવા ખેર જેવો ગોળ પદાર્થ પાણીમાં પડતાં જે અવાજ થાય છે તે પણ કૃત્કૃત જેવો જ છે. આનું અનુકરણ તે કૃત્કૃત. આને માટે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે “પાણીમાં સાકર નાંખવાથી નિઃસ્તમિત જે અવાજ નીકળે છે તેના જેવો જ અવાજ” થાય છે એ અવાજને કૃત્કાર કહે છે.

સર્વત્ર સુમ્બનાદિષૂપક્રાન્તાયાઃ સસાંસ્કૃતં તેનૈવ
પ્રત્યુત્તરમ્ ॥ ૧૮ ॥

ચુંબનાદિ ક્રિયામાં નાયક જે જે કરે, તેનો જવાબ નાયિકાએ સીત્કાર આદિથી વાળવો. ॥ ૧૮ ॥

ચુંબન, નખક્ષત, અને દંતક્ષતથી જે નાયક પ્રારંભ કર્યો હોય તો, તેજ સીત્કારયુક્ત ક્રિયાથી નાયિકાએ નાયકને પ્રત્યુત્તર આપવો. જે ચુંબનાદિથી નાયિકાને નાયકે આક્રમણ કર્યું હોય તેજ ક્રિયામાં સિત્કારાદિની ભર નાંખી નાયિકાએ નાયક ઉપર ઊઘટ આક્રમણ કરવું. આમ કરવાથી 'કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાત્'—જેવાની સાથે તેવું—એ ઉક્તિનું રમરણ કરી આપવા જેવું થાય છે.

રાગવશાત્પ્રવૃત્તિનામ્યાસે વારણમોક્ષણાલમર્યાનાં શબ્દા-
નામમ્યાઽર્યાનાં ચ સનાન્તશ્વસિતરુદિતસ્તનિતમિશ્રીકૃતઃ પ્રયોગા
વિરુતાનાં ચ રાગાવસાનકાલે જઘનપાર્શ્વયોસ્તાડનમિત્યતિત્વરયા
ચાપરિસમાપ્તે ॥ ૧૯ ॥

રાગવૃદ્ધિને લઈને નાયક જે કરી કરીને પ્રહાર કરે, તે વારણ, મોક્ષણ, અલ્પમર્થ અંતાર્થક શબ્દના પ્રયોગ સાથે ખિન્નશ્વસિત, રુદિત, સ્તનિતનું મિશ્રણ કરવું. રાગની સમાપ્તિ વખતે નાયકે નાયિકાના જઘનભાગમાં, પાર્શ્વભાગમાં અત્યંત ત્વરાથી તાડન કરવું. આ તાડનક્રિયા સુરતકીડા સમાપ્ત થાય ત્યાંસુધી કરવી. ॥ ૧૯ ॥

રાગવૃદ્ધિ થતાં—કામવાસના પ્રદીપ્ત થતાં નાયક પુનઃપુનઃ પ્રહાર કરવા પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે નાયિકાએ 'નહિ બળ્યું ! છોડો ! છોડો ! બરસ ! થયું : ઓ માહીરે, વગેરે વારણાદિક શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. આ શબ્દોના પ્રયોગમાં અત્યંત કલાંત એવાં શ્વસિત, રુદિત, અને સ્તનિત વિરૂતનું મિશ્રણ કરવું. જે આગળ ઉપર પ્રેમ ઓછો થાય છે એમ જણાય તો સ્ત્રીના કિંવા પુરૂષના ગુહ્યાંગના પાસેના ભાગમાં પ્રીતિ હોય છે; એ સરતમાં રાખી પ્રેમનું ત્રીજું સ્થાન જે જઘન ત્યાં અને કાખની નીચેની બાજુએ સમતલક પ્રહણન—પ્રહાર કરવો.

આ અતિ ત્વરાથી કરવું. આ પ્રહાર-તાકન ઉતાવળથી કરવાનું કારણ એ છે કે જે તે ધીમેથી કરવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થતો પ્રેમ કદાચિત્ત પરાવૃત્ત થઈ જવાનો સંભવ છે. મૂળ સૂત્રમાં ‘સમતલક’ શબ્દ નથી પરંતુ અર્થના અનુરોધથી તેજ અહીં લેવો ઘટે છે. કેટલાક કહે છે કે સૂત્રમાં ‘સમતલક’ શબ્દ છે.

તત્ર લાવકહંસચિક્રુજિતં ત્વરયૈવૈતે સ્તનનપ્રહણનયોગાઃ ॥ ૨૦ ॥

આમાં-સમતલક પ્રહણનમાં-લાવક કિંવા હંસ પક્ષીના અવાજની નકલ જલદી જલદીથી કરવી-આ પ્રમાણે સ્તનન અને પ્રહણનના પ્રયોગ સમાપ્ત થયા. ॥ ૨૦ ॥

સમતલક પ્રહારમાં લાવક અથવા હંસ જે શબ્દો અવાજ કરે છે તેવાજ શબ્દો નાયિકાના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નીકળવા જોઈએ. નાયક સમતલક પ્રહાર જલદી જલદીથી કરતો હોય તો પ્રહારથી ઉત્પન્ન થતાં વિરત પણ જલદી જલદી થવાં જોઈએ, ઉપરાંત આ નાણુક અને મીઠી શ્વનિયુક્ત પણ હોવાં જોઈએ.

આ પ્રમાણે સીતકાર અને વિરતના સ્વરૂપનું શ્વનિ અને પ્રહારના પ્રયોગ પુરા થયા.

પારુષ્યં રમસત્ત્વં ચ પૌરુષં તેજ उच्यते ।

अशक्तिरार्तिव्यावृत्तिरबलत्वं च योषितः ॥ ૨૧ ॥

रागात्प्रयोगसात्म्याच्च व्यत्ययोऽपि क चिद्भवेत् ।

न चिरं तस्य चैवान्ते प्रकृतेरेव योजनम् ॥ ૨૨ ॥

પ્રહણન અને સીતકાર એમાંથી સ્ત્રી પુરુષોના કયા કયા સ્વાભાવિક ધર્મ છે તે સૂત્રકાર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-આ પરત્વે બે શ્લોક છે.

કઠોરતા, અને ધાટ્ય એ પુરુષના સ્વાભાવિક ધર્મ છે. અશક્તતા, પીડા, પરાવર્તન અને નિર્બળતા એ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક ધર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

કામવાસનાના પ્રખ્યાત્યથી (કે) આસનનો પ્રયોગ વિકલ્પ કર્યો હોય છતાં તે ખમતો હોય તો સ્ત્રી પુરુષના પોતપોતાના સ્વભાવ ધર્મમાં કંઈ ફેર થવાનો સંભવ હોય છે; પણ, તે લાંબા વખત સુધી રહેતો નથી. અંતમાં તો પાછાં પ્રકૃતિસ્થ પોતપોતાના સ્વભાવ વાળાં થઈ જાય છે. ॥ ૨૨ ॥

ચિત્ત અને શરીરમાં કંટોરતા હોવી એ પુરુષનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. તે વગર વિચારે કંઈ કરી બેસે છે. તેનામાં ઘૂંટતા હોય છે. આ ધર્મને લઈને જ પુરુષ સ્ત્રી પર પ્રહાર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. સ્ત્રીઓમાં પ્રહાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. તેમનામાં અશક્તતા હોય છે. સ્ત્રીઓના હાથ નાળુક હોય છે. પ્રહાર કરતાં હાથને પીડા થાય છે. પીડા થાય તો પ્રહાર કરતાં અટકી જાય છે. પુરુષ પ્રહાર કરવાને માટે પ્રેરણા કરે છે છતાં તેમ કરવાની શક્તિ ન હોવી એ સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. તેમના સ્વાભાવિક ધર્મને લઈ તે પ્રહાર કરી શકતી નથી. જો કે સ્ત્રીઓ પ્રહાર કરી શકતી નથી, છતાં પ્રહારથી ઉત્પન્ન થતા સીત્કાર તો તેમનામાં સંભવે છે. આથી સીત્કાર સ્ત્રીઓ માટે અને પ્રહારનું પુરુષો માટે નિયત છે—નક્કી કરેલા છે. કોઈ કોઈ વખત કામવાસના પ્રબળ થવાથી સ્ત્રી પોતાના માર્દવ આદિ ધર્મ ત્યાગીને પુરુષ ધર્મનો સ્વીકાર કરી પુરુષાયિત સમાન વિપરીત રત વખતે તેમ કરવું (પ્રહાર) તેને ગમે છે. આથી આવા પ્રસંગે સ્ત્રીને પ્રોત્સાહન આપવાના ઉદ્દેશથી પુરુષે પોતાના સ્વાભાવિક ધાર્મ્ય આદિ ધર્મોનો ત્યાગ કરી સીત્કાર વિરુદ્ધ સ્ત્રી ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો. આવા પ્રસંગે સ્ત્રી પુરુષના સ્વાભાવિક ધર્મોની અદલાબદલી થાય છે છતાં અંતે તો સ્ત્રી પુરુષ પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મો તરફ જ વળે છે. કામવાસના તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક ધર્મોની અદલાબદલી થઈ તે પ્રમાણે વર્તવું રહે છે; પરંતુ, કામવાસના પ્રબળ ન હોય કિંવા પુરુષાયિત સરખો વિપરીત રતનો પ્રસંગ ન હોય, તેવે વખતે સ્વાભાવિક ધર્મનો વિપર્યાસ ન કરતાં પોતપોતાના નિર્સર્ગસિદ્ધિ ધર્મોથી વર્તવું—તેજ વિધિ પાળવા.

કીલામુરસિ કર્તરીં શિરસિ વિદ્વાં કપોલયોઃ સંદંશિકા
સ્તનયોઃ પાશ્વર્યોશ્ચેતિ પૂર્વેઃ સહ પ્રહણનમષ્ટવિધમિતિ દાક્ષિણા-
ત્યાનાં, તદુવતીનામુરસિ કીલાનિ ચ તત્કૃતાનિ દશ્યન્તે,
દેશસાત્મ્યમેતત્ ॥ ૨૩ ॥

અપહસ્તક આદિ ચાર પ્રહણનના પ્રકાર કહ્યા. બીજા ચારના
મિશ્રણથી આઠ શી રીતે થાય છે તે સૂત્રકાર જણાવે છે—

વક્ષઃસ્થળ-છાતી-પર કીલા, માથા પર કર્તરી, કપોલો પર
વિદ્વા અને સ્તન તથા બે બાજુમાં-બગલોમાં સંદંશિકા આ પ્રમાણે
પ્રહણનના ચાર નવા પ્રકાર અને પૂર્વના અપહસ્તકાદિ ચાર મળીને
પ્રહણનના આઠ પ્રકાર થાય છે. દાક્ષિણાત્ય લોકોના આ પ્રહણન
તેમની તરુણીઓના વક્ષઃસ્થલ પર જોવામાં આવે છે. આ દેશાચાર
છે અને વિશિષ્ટ દેશમાં જ તે અનુકૂળ છે. ॥ ૨૩ ॥

તર્જની અને મધ્યમા એ બે આંગળીઓના પાછલા ભાગને
ખુલ્લો રાખી ઉપર અંગૂઠો લગાડવાથી કીલા થાય છે. તેને અધોમુખ
કરીને-નીચેની તરફ કરી તેનાથી પ્રહાર થાય છે. કર્તરી બે પ્રકારના
છે. પહેલા પ્રકારમાં આંગળીઓ ફેલાયેલી હોય છે, જ્યારે બીજામાં
આંગળીઓ સકેલેલી હોય છે. ફેલાયેલી આંગળીઓના પણુ બે પ્રકાર
છે. પ્રથમ પ્રકારને ભદ્રકર્તરી કહે છે. આમાં એકજ હાથથી પ્રહાર
થાય છે. બીજાને યમલકર્તરી કહે છે. એમાં બન્ને હાથને એકમેકની
સાથે ચિટકાવી પ્રહાર થાય છે. જેમાં આંગળીઓને સંકોચ થાય છે
તે પણુ કર્તરીને એક બીજાને પ્રહાર છે. એમાં અંગૂઠાના અગ્રભાગ
પર તર્જનીને સકેલી મૂકવામાં આવે છે. આને શબ્દ કર્તરી કહે છે.
શબ્દ કર્તરીથી પ્રહાર કરતાં અવાજ થાય છે. કારણ કે આમાં
આંગળીઓ ઢીલી રહે છે. અવાજ થાય છે. તેથી આનું નામ શબ્દ-
કર્તરી અન્વર્થક છે. આ શબ્દકર્તરીને કેટલાક ઉત્પલ પત્રિકા કહે છે.
કર્તરીના બંને પ્રકારમાં કનિષ્ઠિકાના અગ્રગાગથી મસ્તક પર તાકના
મર્ધ હાકે છે. તર્જની અને મધ્યમા અથવા મધ્યમા અને અનાનિકા

આ બંને આંગળીઓના મધ્ય લાગમાંથી અંગૂઠા જે મૂઠ વાળી શકાય છે તેને વિદ્વા કહે છે. આ વિદ્વાનામના પ્રહણનથી અંગૂઠા માફક બંને કપોલ પર પ્રહાર થાય છે. મુષ્ટિ પ્રહણનમાં તર્જની અને મધ્યમાંથી ચીમટો લેવો તેને સંદશિકા કહે છે. સંદશિકાથી સ્તન અને બગલની બાજુમાં સ્પર્શ અને માંસને મળીને આકર્ષણ કરાય છે.

અપહસ્તકાદિ ચાર અને કીલાદિ ચાર મળીને આઠ પ્રહણન થાય છે. આ બીજા ચાર પ્રકાર દક્ષિણાત્ય આચાર્યોએ કહેલા છે. આ કીલાદિ પ્રહણન દક્ષિણાત્ય તરુણીઓના વક્ષઃસ્થળ પર પ્રત્યક્ષ નજરે પડે છે. વક્ષઃસ્થલ એ એકજ સ્થળ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે. તથાપિ ઉપલક્ષ્યથી કીલા પ્રહણનનો ઉપયોગજ પણ વક્ષઃસ્થળ પર કરવો. કેશપાશના મધ્ય લાગમાં-સેંથીમાં કર્તરી, ગાલ પર વિદ્વાં એમ અર્થ અહીં પ્રહણ કરવો. અહીં દક્ષિણાત્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, માટે દક્ષિણાત્યોને પ્રહણનનો આ પ્રકાર દક્ષિણ દેશમાં સચિત્ર છે એમ માનવું પડે, પ્રમાતિશયને લઈને આ પ્રહારથી વિરુદ્ધ કરનાર પ્રકાર થઈ પડે છે છતાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા દેશમાં એની પ્રશંસા છે.

કદમનાર્યવૃત્તમનાદત્યમિતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૨૪ ॥

દક્ષિણાત્યોના પ્રહાર દક્ષિણમાં જ પ્રિય હોય છે. તેનો પ્રયોગ ત્યાં પ્રચલિત છે. બીજા દેશમાં તેનો પ્રયોગ છુટ નથી તે આચાર્ય જણાવે છે—

આ પ્રહાર આદિ અનાર્યોનો અર્થાત્ દુષ્ટોનો વ્યવહાર છે. મુજબનને તે અનાદરણીય છે એમ શ્રી વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥૨૪॥

પ્રહાર કરવામાં નિર્દયતા વ્યક્ત થતી હોવાથી આ કાર્ય દુઃખ-જનક છે. આ ઉપરાંત અનાર્ય-દુષ્ટ લોકોએ તેને પ્રચારમાં આણ્યો છે. માટે આ પ્રહારનો આદર કાઢ્યો કરવો નહિ.

તથાજન્યત્પે નૈયસાત્સ્યાત્પ્રયુક્તમજ ન પ્રયુક્તોત ॥ ૨૫ ॥

એકાદ દેશમાં તે પ્રયોગ અનુકૂળ છે માટે અન્યત્ર તેનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૨૫ ॥

પોતાના દેશને અનુકૂળ છે તેથી દક્ષિણાત્યેએ પ્રસ્તર આદિ પ્રહણુન પ્રચારમાં આણ્યા છે. જે દેશમાં તેનો પ્રચાર છે ત્યાં તે અનુકૂળ છે. તે ત્યાંજ રહેવા જોઈએ. અન્યત્ર ઉપયોગમાં લેવા નહિ.

આત્યયિકે તુ તત્રાપિ પરિહરેત્ ॥ ૨૬ ॥

જે દેશમાં અને જે અંગોમાં આ પ્રહણુનનો પ્રયોગ અનુકૂળ છે ત્યાં પણ તેને વર્જ્ય કરવો. કારણ કે પ્રાણને તથા અંગને વિધાતક છે. ॥ ૨૬ ॥

આ પ્રહણુનથી શરીરનું અંગ ખરાબ થાય કે કોઈના પ્રાણ નીકળી જાય એમ છે તો જે દેશમાં તેનો પ્રચાર હોય ત્યાં પણ તેને વર્જ્ય કરવો. આમ છે તો અન્યત્ર તેનો પ્રયોગ શા માટે હોઈ શકે ?

રતિયોગે હિ કીલયા ગણિકાં ચિત્રસેનાં ચોલરાજો જઘાન ॥ ૨૭ ॥

આ પ્રહણુનને લઈને કેટલાક આપઘાત થયાનાં ઉદાહરણ સૂત્રકાર હવે જણાવે છે—

સુરતકીડા વખતે ચોલ રાજાએ કીલા પ્રહારથી ચિત્રસેના નામની ગણિકાનો પ્રાણ લીધો ॥ ૨૭ ॥

ચોલ દેશનો રાજા ચિત્રસેના નામની ગણિકા સાથે રતિકીડા કરી રહ્યો હતો. રતારંભમાં તેણે ગણિકાને ગાઢ અક્ષિમન આપ્યું. તે ગણિકા ઘણી સુકુમાર અંગવાળી હતી તેથી તેના શરીરમાં તેને પીડા થવા લાગી. તેણે આ પીડા ‘ઉહ :’ થી વ્યક્ત કરી બતારી, છતાં પ્રેમાંધતાને લઈને રાજાએ તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ : તેની પીડાનો વિચાર ન કરતાં રાજાએ કીલા નામના પ્રહણુનનો તેની છાતી પર પ્રયોગ કર્યો. તેને લીધે ગણિકા તત્કાળ મરણ પામી.

કર્તર્યા કુન્તલઃ શાતકર્ણિઃ શાતવાહનો મહાદેવી
મલયવતીમ ॥ ૨૮ ॥

કુન્તલદેશના શતકર્ણિપુત્ર શાતવાહને કર્તરી પ્રહારથી
મલયાવતિને મારી નાંખી. ॥ ૨૮ ॥

કુન્તલ દેશમાં જન્મેલા રાજાને કુન્તલ કહે છે. શતકર્ણીના પુત્ર
તે શતકર્ણી. તે શાતવાહને પોતાની મહારાણી મલયવતી જેણે
આવધાપચારથી શરીરમાંથી આછું કર્યું હતું અને જેનામાં બિલકુલ
શક્તિ ન હતી. તેને મદનોત્સવ સમયે સુંદર વસ્ત્રોથી સજ્જત થયેલી
જેઠ, કામાંધતાને લઈ સંભોગેચ્છા થઈ આવતાં તેણે તેણીના મસ્તક
પર કર્તરી નામનો મુષ્ટિ પ્રહાર અતિ જોરથી કર્યો જેથી મલયવતી
તત્કાળ મરણ પામી.

નરદેવઃ કુપાણિર્વિદ્યયા દુષ્પ્રયુક્તયા નટોં કાણાં ચકાર ॥૨૯॥

કુપાણી નરદેવે વિદ્યા નામના પ્રહણુન-મુષ્ટિ પ્રહારના ખોટા
પ્રયોગથી એક નટીને કાણી કરી. ॥ ૨૯ ॥

પાંડવ રાજાનો સેનાપતિ નરદેવનો હાથ શસ્ત્ર પ્રહારથી કુઠેા
(વાંકા) થઈ ગયો હતો. એક દિવસે રજવાડામાં નાચ કરતી નટી
ચિત્રલેખા તેની નજરે પડી. સેનાપતિએ કામાંધ થઈ વિદ્યા નામક
મુષ્ટિ પ્રહાર તેના ગાલ પર કર્યો. સેનાપતિનો હાથ કપોલ પર
લાગવાને બદલે આંખ પર લાગ્યો. આથી તે નટીની આંખ કૂટીને
તે કાણી થઈ. સંદેશિકા નામના મુષ્ટિ પ્રહારનું ઉદાહરણ અહીં ન
આપવાનું કારણ એ છે કે તેના પ્રહારથી વિશેષ વિનાશ થવાનો
શંકા નથી.

નાસ્ત્યત્ર ગણના કા ચિન્ન ચ શાસ્ત્રપરિગ્રહઃ ।

પ્રવૃત્તે રતિસંયોગે રાગ एत्रાત્ર કારણમ ॥ ૩૦ ॥

જે કારણને લઈ અનુચિત આત્મનો પરિહાર કરતા નથી તે
પ્રકાર સ્વપ્રકાર બંધાવે છે.

આ પરત્વે શ્લોક છે કે—

પ્રહણન પ્રસંગે કોઈની ગણતરી રહેતી નથી અને શાસ્ત્ર વચનનો કોઈ વિચાર પણ કરતું નથી, પ્રેમથી સંભોગક્રિયા શરૂ થતાં પ્રહણનનું પ્રધાન કારણ રાગજ છે. ॥ ૩૦ ॥

કામી પુરુષોના બે પ્રકાર છે. એક તો કામશાસ્ત્રનું તત્ત્વ જાણનાર અને બીજા ન જાણનાર. શાસ્ત્રતત્ત્વ ન જાણનાર કામી પુરુષ પ્રહાર કરતી વખતે આ પ્રકાર હિતકારક છે ને આ હિતકારક નથી વગેરે બાબતનો વિચાર કરતો નથી કે પરવા પણ કરતો નથી. ઉપરાંત શાસ્ત્રવિહિત અનુષ્ઠાન તેને હાથે બરાબર ન થવાથી તે શાસ્ત્રનું અવલંબન પણ કરતો નથી. શાસ્ત્ર ન જાણનાર કામી પ્રહણનનો જે પ્રયોગ કરે છે, તે સંભોગક્રિયા શરૂ થયા પછી કામવાસનાજ હોય છે. આ પ્રહણનનું નિમિત્ત બીજું કંઈ હોતું નથી. શાસ્ત્રતત્ત્વને જાણનાર જે કામી હોય છે, તેનો પણ પ્રહણન પ્રયોગ પ્રદીપ્ત કામવાસનાને લક્ષને જ થાય છે. પરંતુ તેમાં બીજાં કારણો પણ સાથે હોય છે. શાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞનો સર્વ વ્યવહાર વિચારપૂર્વક હોય છે. અને તે સારાં માઠાં પરિણામની કાળજી રાખે છે. તથા શાસ્ત્રાનુમોદિત બિના પર આધાર રાખે છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બન્નેના પ્રહાર કરવાની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત કામવાસનાજ હોય છે. છતાં એકની પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્ર-શુદ્ધ હોય છે, બીજાં બીજાની પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રશૂન્ય હોય છે. એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

સ્વપ્નેષ્વપિ ન દૃશ્યતે તે ભાવાસ્તે ચ વિમ્બમાઃ ।

સુરતવ્યવહારેષુ યે સ્યુસ્તત્ક્ષણકલ્પિતાઃ ॥ ૩૧ ॥

બીજાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની કામવૃદ્ધિ અત્યંત થાય છે, ત્યારે પૂર્વે કદી નહિ જોયેલા અને નહિ સાંભળેલા નવીન પ્રકાર થાય છે તેનું વર્ણન સૂત્રકાર નીચે કરે છે—

સુરત વ્યાપાર વખતે જે ભાવ અને વિભ્રમ તે ક્ષણે થઈ આવે છે, તે સ્વપ્ને પણ નજરે પડતા નથી. ॥ ૩૨ ॥

સ્વપ્નમાં અસંભવિત અને સકલ્પિત બીના જોવામાં આવે છે; પણ સુરત વ્યાપાર સમયે જે ભાવ અને વિભ્રમ-શરીર-ચેષ્ટા અને માનસ ચેષ્ટા થાય છે તે કાષ્ઠએ સ્વપ્નમાં સાંભળેલી કે જોયેલી હોતી નથી. સુરત વખતે તે નવીન નિર્માણ થાય છે, શાસ્ત્રમાં તે આનું વર્ણન જણાવ્યું નથી.

જ્ઞાની-કામકળાકાવિદનો રાગ જ્ઞાનથી પરિષ્કૃત-સંસ્કૃત હોય છે અને તે પ્રેમેત્પત્તિ વખતે થાય છે. અજ્ઞાની કામી પુરુષની કામચેષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે તે વખતે તેનામાં જ્ઞાનનો અંશ ન હોવાથી તેની સઘળી ક્રિયા વિનાશનું કારણ બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે અજ્ઞાની-કામખરની કામવાસના અત્યંત પ્રદીપ્ત થયા પછી પ્રહણનનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી તેનાથી શું નુકશાન થશે તેનો તેને વિચાર હોતો નથી.

यथा हि पञ्चमीं धारामास्थाय तुरगः पथि ।

स्थाणुं श्वश्रं दरीं वाऽपि वेगान्धो न समीक्षते ॥ ૩૨ ॥

एवं सुरतसंसर्दे रागान्धौ कामिनावपि ।

चण्डवेगौ प्रवर्तते समीक्षते न चात्ययम् ॥ ૩૩ ॥

જેમ જવ નામની પાંચમી ગતિથી દોડતો ધોડો રસ્તામાં ખોડ, ખાઈ, કે સ્થંભને વેગાંધતાને લઈને જોતો નથી, ત્યેમ સુરત યુદ્ધ પ્રસંગે પ્રેમાંધ થયેલો પુરૂષ-ચંડ વેગવાળો પુરૂષ-કામની ઉત્કટ વાસનાને લઈને પરિણામે થનાર વિનાશ પ્રત્યે લક્ષ આપતો નથી ॥ ૩૩ ॥

અશ્વશાસ્ત્રમાં, વિક્રમ, વલ્ગિત, ઉપકંઠ, ઉપજવ અને જવ એ પાંચ ધોડાઓની ધારાગતિઓ કહેલી છે. પાંચમી ગતિથી દોડતો ધોડો વાયુ વેગથી દોડતો જણાય છે. તે જ્યારે દોડતો હોય છે ત્યારે રસ્તામાં ખોડ, ખાઈ કે કાંચો સ્થંભ વગેરેને લક્ષમાં લેતો નથી તે

પ્રમાણે સુરત સંગ્રામ થયા પછી કામી સ્ત્રી પુરુષો અંધ બની આગળ થનાર પરિણામ પર લક્ષ આપતા નથી.

તસ્માન્મૃદુત્વં ચણ્ડત્વં યુવત્યા બલમેવ ચ ।

આત્મનશ્ચ બલં જ્ઞાત્વા તથા યુક્તીત શાસ્ત્રવિત્ ॥ ૩૪ ॥

કામીજન અજ્ઞાન હોય તો તેના હાથે અયોગ્ય પ્રકાર બનવાના, એવા અયોગ્ય વ્યાપાર આપણે હાથે ન થાય માટે કામસૂત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની-કામકલાકોવિદ બનવાની આવશ્યકતા જણાવે છે—

આથી સ્ત્રીની સુકુમારતા, ચંડતા, સામર્થ્ય અને પોતાના સામર્થ્યને લક્ષમાં લઈ કામશાસ્ત્રનું પુરુષે સંભોગ વ્યાપાર કરવો. ॥ ૩૪ ॥

સ્ત્રી મંદવેગવાળી કે ચંડવેગવાળી છે તથા તેની શક્તિ કેવી છે એ સર્વ લક્ષમાં લઈ ઉપરાંત પોતાના બળનો વિચાર કરવો. બાદમાં શાસ્ત્રનું પુરુષે ભિન્નભિન્ન પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત થવું. જ્ઞાની-કામકલાભિજ્ઞ પુરુષ જો એમ ન કરે તો તેનામાં અને અજ્ઞાનીમાં ફેર શો તે લોકો શી રીતે લક્ષમાં લે? આજ ગ્રંથમાં આગળ જતાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે—

“ કામશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારો-કામકલાકોવિદ-કામોત્કટતાને લઇને સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી.”

ન સર્વદા ન સર્વાસુ પ્રયોગાઃ સાંપ્રયોગિકાઃ ।

સ્થાને દેશે ચ કાલે ચ યોગ ણ્ણાં વિધીયતે ॥ ૩૫ ॥

મંદવેગ કે ચંડવેગ છે એવા રાગભેદને લઈ પ્રયોગની યોજના કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રયોગ સ્ત્રીઓમાં જ કરવા પડશે એવી શંકાનો ઉત્તર સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આપે છે—

સાંપ્રયોગિક પ્રયોગ-સુરત સંગ્રામી પ્રયોગે સર્વ કાળે અને સર્વ સ્ત્રીઓમાં કરવાના હોતા નથી. સ્થળ, કાળ, સ્થાનના અનુસાર પ્રયોગ કરવાના હોય છે ॥ ૩૫ ॥

જે સ્થાનમાં જે પ્રયોગ કરવાનો હોય, તે કરવો. યોગ્ય સ્થાને કરવો. અપહસ્તકનો પ્રયોગ સ્ત્રીના સ્તન ભાગમાં જ કરવો. પ્રસૂત પ્રહણુન મસ્તક પરજ કરવું. યોગ્ય સ્થળ એટલે યોગ્ય દેશ સમજવો. માળવા દેશની સ્ત્રીઓમાં પ્રહણુનનો પ્રયોગ કરવો અને આબીર દેશની સ્ત્રીઓમાં ઔપરિષ્ઠકનો પ્રયોગ કરવો. યોગ્ય સમયે પણ કેટલાક પ્રયોગ કરવાના હોય છે. દાખલા તરીકે-સુરતક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલી નાયિકામાં અપહસ્તકનો પ્રયોગ કરવો. ઝોળામાં બેઠેલી સ્ત્રીમાં મુષ્ટિ નામે પ્રહણુનનો પ્રયોગ કરવો. તાત્પર્ય કે સ્થળ, કાળ અને સ્થાન એ સર્વ લક્ષમાં લઈ કયો પ્રયોગ કરવો હિતાવહ એનો વિચાર કરવો.

इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे
प्रह्वजनप्रयोगास्तद्युक्ताश्च सीत्कृतक्रमाः सप्तमोऽध्यायः ।

ઈતિ શ્રીવાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સાપ્રયોગિક નામના બીજા
અધિકરણના પ્રહણુન પ્રયોગ, સીતકાર નામક સાતમા
અધ્યાયની ભાવાર્થ વ્યંજકા ટીકા સમાપ્ત.

अष्टमोऽध्यायः ।

પુરુષાયિત પ્રકરણ

પુરુષાયિત એટલે શું ?

नायकस्य संततोभ्यासात्परिश्रममुपलभ्य रागस्य चानु-
पशमम्, अनुमता तेन तमघोऽवपात्य पुरुषायितेन साहाय्यं
दद्यात् स्वामिप्रायाद्वा विकल्पयोजनार्थिनी नायककुत-
हकाद्वा ॥ १ ॥

ગયા અધ્યાયમાં પ્રહસ્યુન આદિ પ્રયોગ કરીને થાકી ગયેલા નાયક પર નાયિકા પુરુષની માફક જે પ્રયોગ કરે છે તેને પુરુષાયિત કહે છે, આ પુરુષાયિતને ઉપયોગી થઈ પડે એવા પ્રકાર છે જે પુરુષોપસૃત કહેવાય છે તે પણ આ અધ્યાયમાં જ વર્ણવામાં આવશે. આ અધ્યાયમાં પુરુષાયિત અને પુરુષોપસૃત આ બે વિષયનો વિચાર કરવામાં આવશે. અર્થાત્ કે આ અધ્યાયમાં એ બે પ્રકરણ છે.

પુરુષાયિત પ્રયોગનું કારણ

ઘણા સમય સંભોગ કરવાથી નાયક ઘણાજ થાકી ગયેલો જણાય પરંતુ કામવાસના શાંત ન થઈ હોય તો નાયકની આજ્ઞા લઈ નાયિકા નાયકને નીચે સુવરાવી પુરુષાયિત પ્રયોગ-ઉપર સૂઈ પુરુષની માફક થી ને ને સહાય્ય કરે છે. કવચિત્ નાયકે સંમતિ આપી ન હોય છતાં નાયિકા કુતૂહલની ખાતર પુરુષાયિત પ્રયોગની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી શકે છે. યદિ નાયક થાકેલો ન હોય છતાં કેવળ હોંશની ખાતર તેની સંમતિ ન લેતાં નાયકની ઉપર સૂઈ પ્રયોગ કરી શકે છે. ॥ ૧ ॥

સંભોગક્રિયા ઘણા સમય સુધી કરવાથી નાયકનું શરીર થાકીને લોથ થઈ ગયું હોય અને કામવાસનાની માત્ર તૃપ્તિ ન થઈ હોય તો નાયકની આજ્ઞા લઈ નાયકને નીચે કરી પોતે ઉપર સૂઈ પુરુષની માફક સંભોગ કરી શકે છે. આ પ્રકારે નાયકને તેની કામવાસના તૃપ્ત કરવા સહાય કરે છે. આ પુરુષાયિતનો પ્રયોગ જો નાયકની સંમતિ લીધા વગર કરવામાં આવે તો નાયિકા પોતાને નિર્લજ્જ કહેવરાવવાનો પ્રસંગ વહેરી લે. કાંઈ વખતે નાયક પુરુષાયિત પ્રયોગ કરવાની સંમતિ ન આપે, છતાં જો નાયિકા નાયકના દૃઢ પરિચયમાં હોય અને તેણે જો નાયકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોય તો તેમ કરી શકે છે. કાંઈ વખત નાયકને પુરુષાયિત પ્રયોગ કરાવવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે એમ જાણીને તેની સંમતિ ન હોય છતાં કે તે શ્રમિત ન

હોય છતાં પુરુષાયિત પ્રયોગથી નાયકની કામવાસના શાંત કરવામાં મદદ કરી શકે છે.

તત્ર રુક્યન્મેજૈવેતરેણોસ્થાપ્યમાના તમવપાતયેદેવં ચ
રતમવિચ્છિન્નરસં તથા પ્રવૃત્તમેવ સ્યાદિત્યેવ્નેડ્યં માર્ગઃ,
નરારમ્મેણાદિત્ત एवोपक्रमेदिति द्वितीयः ॥ ૨ ॥

પુરુષાયિતના બે પ્રકાર સંભવે છે. નાયક નાયિકા સાથે રતિ-કીડામાં પ્રવૃત્ત થયા પછી યંત્ર યોગ સ્થિતિમાં-નીચે સૂતેલી નાયિકાને ઊંચકે અને તે નાયિકા નાયકને નીચે નાંખી સંભોગ ક્રિયા કરે. આ રતિકીડામાં નિરવચ્છિન્ન રસ આવે છે-સહવાસનો જે આનંદ ચાલતો આવે છે તેવાને તેવો આનંદ આ રતિકીડામાં આવે છે. આ એક પ્રકાર. બીજા પ્રકારમાં પુરુષની સાથે યંત્રસ્થ થયેલી નાયિકા છુટી પડીને આરંભ કરતી હોય તેમ પુરુષાયિત પ્રયોગ શરૂ કરે છે. ॥ ૨ ॥

પુરુષાયિતના બે પ્રકાર છે. પહેલો પ્રકાર એવો છે કે નાયિકાની સાથે સંભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો નાયક સ્ત્રીના મદનમંદિરમાં પ્રવેશ કરેલો પોતાનો મદનદંડ તેમનો તેમ રહેવા દઈ કુલા પર બેઠો થઈ નાયિકાને પોતાના બાહુપાસમાં બીડી દે છે; આ પ્રમાણે ઉપર આવેલી નાયિકા નાયકને નીચે નાંખે છે અને પુરુષાયિત પ્રયોગથી સંભોગ ક્રિયાનો આરંભ કરે છે. આમ કરવાથી સુરત ક્રિયા પૂર્વવત ચાલુ રહે છે. અને નાયિકા તેમજ નાયકને અખંડ રતિ સુખનો આનંદ મળે છે. પહેલાં શરૂ કરેલી સુરત કીડા બંધ કરી નાયિકા પુરુષાયિત પ્રયોગથી નવી સુરત ક્રિયાનો આરંભ કરે તો કામવાસના વચ્ચેથી તૂટી જઈ તેથી વાસનાનું સમાધાન થતું નથી. સમાધાન કે પ્રસન્નતા શાથી પ્રાપ્ત થાય છે એનો નિર્ણય કામીજન પોતેજ પોતાના અનુભવથી કરી શકે છે. નાયક શ્રમિત થઈને થાકી ગયો છે અને કામવાસનાની તૃપ્તિ થઈ નથી, એવી પરિસ્થિતિમાં આ પહેલો પ્રકાર

ધારણ કરવો. જ્યારે સુરત ક્રિયાનું પુનઃમંડાણ થાય છે ત્યારે પ્રથમથીજ નાયિકા નાયક પર ચઢી પુરુષાયિત પ્રયોગ કરે છે. આ બીજો પ્રકાર છે. આ બે પ્રકાર સિવાય પુરુષાયિતમાં ત્રીજો પ્રકાર કે બેઠે નથી; કે જે પ્રયોગથી આરંભ કરેલી રતિકેલી પૂરી કરી પછી તે પ્રયોગ કરી શકાય.*

* વિપરીત રતિનાં દષ્ટાંત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. અમે એકાદ બે દષ્ટાંત નીચે આપીએ છીએ.

આલોલમલલાવલીમ કુસમાં વિમ્નચ્છલત્કુણ્ડલં
કિચિન્મૃષ્ટવિશેષકં તનુતરૈઃ સ્વેદામ્સ સીકરૈઃ ।
તન્વ્યાયત્સુરતાન્તતાન્તનયનં વક્ત્રં રતિવ્યત્યયે
તત્ત્વાં પાતુ ચિરાય કિં હરિહર બ્રહ્માદિમિર્દેવતૈઃ ॥

ઝુલે ઢીલી લટો શિરે, કુલ ગરે, કાને ઝુમે કુડળે,
ભાલે શ્વેદનાણા ઝીણા જળકણે લૂછાય છે પિયળે;
ને જીલીલાં નયનો ય ને બની રહે એવું રતિ વ્યત્યયે,
તન્વીનું મુખડું સદા સુખદ હો ! શુ દીન દેવે વળે,

અમરકાંતક, સાક્ષરમણિ કે. હ. ધ્રુવનો અનુવાદ

પ્રારબ્ધે રતિકેલિ સંકુલરણારમ્ભે તથાસાહસ
પ્રાયંકાન્તજયાયકિ ચિદુપરિ પ્રારમ્ભિ તત્સંભ્રમાત ।
સ્વિન્ના યેન કહીતટી શિથિલતા દોર્બક્લિરુત્કમ્પિત
વક્ષો મોલિતમક્ષિ પૌરુષરસઃ સ્ત્રીણાંકુતઃ સિધ્યતિ ॥

ઝુઝંતા રતિરંગના રણ વિષે તન્વંગીએ તે સમે,
પ્રોટું સાહસ કીધે દક્ષ પિયૂને પાડી નીચે સંભ્રમે;
ત્યાં તો થર્થરી ભંધ, બાવડી પડી ઢીલી ઢળી આંખ, ને
છાતી રૂંડડી, સંભવે, ક્યમ કરી પૌરુષ તે સ્ત્રીજને.

કવિશ્રી જયદેવકૃત ગીતગોવિંદનો અનુવાદ
સાક્ષરમણિ શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ

સા પ્રકીર્યમાણકરાકુમારશ્વાસવિષ્ણુમ્ ॥ સેત્રી વચન-
સંસર્ગાર્થે સ્તનાભ્યામુત્ત પીડયન્તી પુનઃ પુનઃ ચિરો નમયન્તી
યાચ્છેષ્ટાઃ પૂર્વમસૌ દર્શિતવાંસ્તા યથા પ્રતિકુર્વાત પાતિતા પ્રતિ-
પાતયામીતિ હસન્તી તર્જયન્તી પ્રતિઘ્રતી ચ બ્રૂયાત પુનઃ
ત્રીઢાં દર્શયેચ્છ્રમંચિરામાભીપ્સાં ચ, પુરુષોપ સંરેષાપસર્પેત ॥૩॥

બાહ્ય અને આશ્વતર એ બે ભેદથી પુરુષાયિતના બે પ્રકાર છે.
બાહ્ય પુરુષાયિતનો પ્રકાર જણાવે છે—

‘પહેલાં તમે મહેને નાચે નાંખી હતી, હવે હું નાચે નાંખું છું.’
એમ હસતાં હસતાં નાયકને દમદાદી આપે છે. અપહસ્તકાદિ
પ્રહણનનો પ્રતિઘાત કરીશ, એમ કહે છે. ફરી પાછી શરમાય
છે. થાકી જાય છે. ‘અસ્સ પૂરૂં થયું.’ એના ઇચ્છા જણાવે છે અને
પુરુષોપસૃતકથી નાયક પાસે જાય છે—પુરુષો સ્ત્રીઓની પર જે કરે
છે તે કહે છે. ॥ ૩ ॥

ન્યારે સ્ત્રી પુરુષાયિત પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે કેશકલાપ-
માંના કુસુમો વિખરાઈ જાય છે. શ્વાસ ભરાઈ જવાથી હાસ્ય કમી
થાય છે. નાયકના મુખ પર મુખ પહોંચાડવાને માટે પોતાના સ્તનથી
નાયકના વક્ષઃસ્થળને નાયિકા દાખે છે. ડોક નમાવે છે. પ્રથમ નાયકે
સુરતકેલિ વખતે જે જે ચેષ્ટાઓ કરી હતી તે કરી બતાવે છે. પૂર્વે

સારગધર પદ્ધતિમાં નીચેનો શ્લોક છે.

પ્રશાન્તે નૂપુરારવે શ્રૂયતે મેઘલા ધ્વનિઃ ।

કાન્તે નૂનં રતઞ્ચાન્તે કામિની પુરુષાયતે ॥

સા. પ. પૃ. ૫૫૨

પુરુષાયિત પ્રયોગનો એમાંનો આશય કવિવર શ્રી. બિહારીના નીચેના
દોહામાં વ્યક્ત થાય છે.

પર્યો જોર વિપરીત રતિ રૂપી સુરત રણધીર,
કરતી કુલાહલ કિંકિણી અહો મૌન મંદીર.

નાયકે તેને નીચે નાંખી સુરત ક્રિયા કરેલી, તેનીજ પ્રતિક્રિયા કરી નાયિકા પણ પુરુષાયિત પ્રયોગ કરવા નાયિકા પ્રવૃત્ત થાય તો તેના શરીરનું હલન ચલન ધણું થાય છે. આથી તેના વાળમાંનાં કૂદા વિખરાઈ જાય છે. સ્ત્રી સુલભ કાર્યને છોડી પુરુષના જેવું કાર્ય કરવા જવાથી તેને ધણો શ્રમ પડે છે ને તે થાકી જાય છે. તેનું હાસ્ય મોળું પડી જાય છે. પુરુષોચિત કાર્ય કરવા તૈયાર થયેલી હોવાથી આ કાર્યની શરમ લાગે છે, અને પોતાનું મુખ લપાવવા નાયકના વક્ષઃસ્થળને ગાઠ આલિંગન આપે છે. આ એક પ્રકારનું સ્તનાલિંગન જ છે. તેમ કરતાં તેનું મુખ નાયકના મુખ સમીપ જાય છે પરંતુ સુંબન કે દંતક્ષતની ઇચ્છાથી નહીં; શરમથી તે પોતાનું માથું નીચે ઢોળે છે. નાયિકા પુરુષ પ્રમાણે વ્યાપાર કરવા પ્રવૃત્ત થઈ છે, છતાં વ્યાપાર તો સ્ત્રી સ્વભાવાનુસાર થાય છે. કેટલાક પુરુષના જેવા પણ થાય છે. સુંબનાદિ વ્યાપાર નાયકે જે પહેલાં કર્યા હોય છે તે સર્વ કંઠોરપણાથી અને ઘૃષ્ટતાથી કરી બતાવે છે. તે કહે છે કે “તમે મને નીચે નાંખી હતી હું તમને હવે નીચે નાંખી મજા ચખાડું છું.” આનો પ્રતિકાર જે નાયક કરે તો ધીટતાથી તેને દમ આપે છે. અપહસ્તકાદિ પ્રહણનથી પ્રહાર કરે છે. તાત્પર્ય એ છે શારીરિક તેમજ માનસિક ક્રિયાથી કંઠોરતા દર્શાવે છે. પછી પાછી પોતાના સ્ત્રી સ્વભાવ જણાવવા શરમ ન આવી હોય છતાં શરમ બતાવે છે. થાકેલી ન હોય છતાં થાકેલી જણાવે છે. મનમાં સંભોગની ઇચ્છા હોવા છતાં ‘બસ થયું’ કહી ક્રિયા બંધ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે. આ સર્વ વ્યાપારનું નાયિકાનું વર્તન પુરુષના જેવું હોવાથી એને પુરુષાયિત કહે છે. તેજ પ્રમાણે સંભોગની ઇચ્છાથી પુરુષ સ્ત્રી પાસે જાય છે તેને ઉપસૃત કહે છે. આનું પણ અનુકરણ જે સ્ત્રી કરે તો તેને પણ પુરુષાયિત કહે છે. પુરુષોપસૃત અને પુરુષાયિત એ બેમાં ઝાઝો ફરક નથી. એ બીના સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર અત્રે પુરુષોપસૃતથી

એટલે પુરુષ જેમ સંભોગની ઇચ્છાથી નાયિકા પાસે જાય છે તેમ નાયિકા નાયક પાસે જાય છે એમ કહે છે.

તાનિ ચ વક્ષ્યામઃ ॥ ૪ ॥

હવે પુરુષોપસૃત નામનું પ્રકરણ સૂત્રકાર આરંભે છે.

પુરુષોપસૃત-પુરુષ કેવા પ્રકારથી સ્ત્રીની સમીપ જાય, તે કહીએ છીએ. ॥ ૪ ॥

પુરુષઃ શયનસ્થાયા યાંષિતસ્તદ્વચનવ્યાક્ષિપ્તચિત્તાયા इव નીર્થી વિશ્લેષયેત્, તત્ર વિવદમાનાં કપોલચુમ્બનેન પર્યાકુલયેત્, સ્થિરલિङ्ગશ્ચ તત્ર તત્રૈનાં પરિસ્પૃશ્યેત્, પ્રથમસંગતા ચેત્સંહ-તોર્વોરન્તરે ઘટ્ટનં, કન્યાયાશ્ચ તથા સ્તનયોઃ સંહતયોર્હસ્તયો-કક્ષયોરંસયોર્ગ્રીવાયામિતિ ચ, સ્વૈરિણ્યાં યથાસાત્મ્યં યથાયોગં ચ, અલકે ચુમ્બનાર્થમેનાં નિર્દયમવલમ્બેત હનુદેશે ચાङ्गुलि-સંપુટેન, તત્તેતરસ્યા વ્રીડા નિમીલનં ચ પ્રથમસમાગમે કન્યાયાશ્ચ ॥ ૫ ॥

પુરુષોપસૃતના જે પ્રકાર છે. એક બાહ્ય અને બીજો આંતર. બાહ્ય પુરુષોપસૃત દર્શાવે છે—

સ્ત્રી શય્યા પર આવેલી હોય અને વાતોમાં તેનું મન મગ્ન થયું હોય, ત્યારે નાયકે તેના નીચીખંધ ઢીંકા કરવો. સ્ત્રીના ચાણુયાનું નાકું ઢોડવું, નાયિકા જે તકરાર કરે તો નાયકે તેના ગાંઠાનું ચુંખન લઇ તેને અકળાવવી. કામવાસના પ્રબળ થઈ મદનાંકુશ તાટ થાય તો નાયિકાના અંગમાં સ્પર્શ સ્થાનોમાં સ્પર્શ કરવો. નાયિકાનો જે પ્રથમ સમાગમ હશે તો તે પોતાની જાંઘ ઘટ્ટ કરી રાખશે. તેની એકઠી કરેલી જાંઘ છુટી કરવા જાંઘના વચલા ભાગમાં હાથ નાંખવો. નાયિકા જે કન્યા હશે તો પોતાના સ્તન, હાથ, કાંખ અને કાંધ તથા ગરદન વસ્ત્રથી ઢાંકવા યત્ન કરશે. આ સર્વ સ્થાનોમાં સ્પર્શ કરી મુક્ત કરવા નાયકે પ્રયત્ન

કરવો. નાયિકા જો સ્વૈચ્છી હોય તો તેને અનુકૂળ ભાગે તેમ અને પ્રસંગને યોગ્ય સ્પર્શાદિ કરવા. ચુંબન ભેવા માટે નાયિકાનો અંખોડો કે કેશપાશ પકડી એ આંગળીઓથી હડપચી ઘટ પકડવી. આવા પ્રસંગે નાયિકાનો પ્રથમ પ્રસંગ હશે વા નાયિકા કન્યા હશે તો પોતાની આંખો મીચી દેશે. ॥ ૫ ॥

જો પ્રયોગ કરનાર પુરૂષ હોય તો તે પ્રયોગને પુરૂષોપસૃતક કહે છે. જો સ્ત્રી પ્રયોગ શરૂ કરે તો તેને પુરૂષાયિત કહે છે. પુરૂષોપસૃતક અને પુરૂષાયિત એ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવા માટે અહીં સૂત્રમાં આરંભ-માંજ પુરૂષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. શયન પહેલાં સુરતનો આરંભ કેમ કરવો એ આગળ ઉપર આરંભમાં કહેવામાં આવશે. પલંગ પર આવેલી નાયિકાના મનને મીઠી વાતોમાં નાંખી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરી, તેના ચણિયાનું નાકુ ઊડવા પ્રયત્ન કરવો. નાકાની ગાંઠ ઊડવા ન દે તો તેના ગાલો પર એકસરખાં ચુંબનથી એવી અકળાવી નાંખવી કે સહજમાં તે છૂટી જાય. ગાંઠ છૂટતાં નાયકની કામવાસના અધિક પ્રમળ થતાં તેના મદનદંડ તાટ થશે. આ જોઈ નાયિકાની કામવાસના પણ સતેજ થશે. ન થાય તો તે સતેજ કરવા નાયકે કાખ, જાંઘ અને સ્તનને સ્પર્શ કરવો. આ સર્વ બીના નાયકના સમાગમમાં આવેલી પરિચિત નાયિકા માટે છે. પણ જો નાયિકાનો નાયક સાથે પ્રથમ સમાગમ હોય તો નીચી ઊડવાનું તો દૂર રહ્યું પણ તેનો સ્પર્શ કરવો પણ નાયકને માટે કઠિન કાર્ય થઈ પડશે. પ્રથમ પ્રસંગ હોવાથી નાયિકા શરમની મારી પોતાની બન્ને જાંઘો ભચડી રાખશે. માટે તેની જાંઘો છૂટી કરવા નાયકે જાંઘના મધ્યભાગમાં હાથ એવો ચલાવવો કે પોતાની જાંઘો પહોળી કરે કે થાય. જેનામાં વિશ્વાસ પેદા થયો છે, એવી કન્યા સુદ્ધાં શરમથી પોતાની જાંઘો જોડી રાખે છે. જાંઘના મધ્ય ભાગમાં જોરથી હાથથી સ્પર્શ કરવો, પછી નીચી ઢીલી કરવી. આ પ્રકારની નાયિકા સાથે વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. કારણ કે તે પોતાના સ્તન બાહુથી ઘટ પકડી રાખે છે. હાથમાં હાથ

જેરવી કે મુઠી વાળી બાજુએ રાખે છે. કાખ સંકેલી લે છે. કાખવખત હાથ એવા ગોઠવે છે કે ખાંધ કે ગરદન ઢાંકી દે છે. અથવા ગળામાં હાથ નાખી ગરદન પણ ન દેખાય તેમ કરે છે. આ સર્વ ખુલા કરવા નાયકે હાથ નાંખી પ્રયત્ન કરવો. જે નાયિકા નાયકની સાથે અતિ પરિચયને લીધે લજ્જા છોડી નાયકની સાથે યથેષ્ટ વિહાર કરે છે તે સ્વૈરિણી કિંવા સહવાસને યોગે વિશ્વાસને લીધે નિર્લજ્જતાથી પોતાની તમિયત આવે-મરજ આવે ત્યાં ચાલો જાય તે સ્વૈરિણી. સ્વૈરિણી નાયિકા સંભોગ ક્રિયાના આરંભમાં આધુનું પાછું જોતી નથી. આવી નાયિકાની સાથે તેને રૂચે તે અને પ્રસંગે યોગ્ય લાગે તેમ વર્તવું. તેને ખોળામાં બેસાડી દૃઢ આલિંગન આપવું. તેનું મુખ પાસે આણી તેની હડપચી તર્જની અને અંગૂઠાથી એવી દાખીને પકડવી કે તેના મુખનું ચુંબન લાઇ શકાય. પ્રથમ સોખત કન્યા નાયિકા જેમ શરમથી આંખો મીચી દે છે તેમ પરિચિત અથવા સ્વૈરિણી આંખો બંધ કરતી નથી કે શરમાતી નથી. નીચી ઢીલી કરવી,* હસ્તસ્પર્શ કરવો, જેરથી હસ્તવ્યાપાર કરવો કે જેરથી પકડવું. આ ચાર બાહ્ય ઉપ-સૂત્રકથી શયનસ્થ નાયિકાને વિશ્વાસમાં લાઈ સુરત વ્યાપારને ઉપયોગી ચુંબનાદિ વ્યાપાર કરવા.

* સ્ત્રીઓના ચણિયાની કે પહેરેલાં વસ્ત્રની નાલીપરની ગાંઠ, આપોઆપ ગાંઠનું છટવું કે વસ્ત્રનું સરવું, પુરુષને આમંત્રણ સૂચવતી સ્ત્રીની કામપરવશતાનું ચિહ્ન છે. કવિ ચૂડામણિ શ્રી કાલિદાસ તેની રસિકકૃતિ મેઘદૂતમાં કહે છે કે:—

નીવીબન્ધોચ્છૈસિત શિથિલં યત્ર વિમ્બાધરાણાં
ક્ષૌમં રાગાદ નિમૃત કરેત્વા ક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ ।
અર્ચિસ્તુઙ્ગા નમિમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપા
ન્હૌં મૂઢાનાં ભવતિ વિફલ પ્રેરણા ચૂર્ણ મુષ્ટિ ॥

નીચી ગ્રંથી ઢિલી થઈ જતાં રાગથી કામીઓ ન્યાં,
ખેંચી લેતા, ચપલ કરથી, ચિર બિંબાધરાના;

રતિસંયોગે ચૈષા કથમનુરજ્યત इति प्रवृत्त्या परीक्षेत ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્ય ઉપસૃપ્તકો કહ્યા બાદ આખ્યંતર ઉપસૃપ્તકોને સૂત્રકાર હવેના સૂત્રોમાં જણાવે છે.

નાયિકા કેટલી અનૂરક્ત છે તે સુરતક્રિયા શરૂ થયા પછી તેના હિલચાલથી સમજી લેવું. ॥ ૬ ॥

બાહ્ય ઉપસૃપ્તકથી વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થયેલી નાયિકાની હિલચાલની પરીક્ષા કે અંદાજ કર્યા પછી સુરત ક્રિયા શરૂ થતાં જરૂરી લાગે તે આખ્યંતર ઉપસૃપ્તકોનો ઉપયોગ કરવો.

युक्तयन्त्रेणोपसृत्यमाणा यतो दृष्टिमावर्तयेत्तत एवैनं पीडये देतद्रहस्यं युवतीनामिति सुवर्णनामः ॥ ૭ ॥

સંભોગ શરૂ કર્યા પછી શરીરના અવયવને દબાવાથી કે રગડવાથી નાયિકા સુખમય દષ્ટિ તે પર ફેરવે છે તેને અધિક દબાવવો. સ્ત્રીઓનું આજ રહસ્ય છે. એમ સુવર્ણનાભ આચાર્ય કહે છે. ॥૭॥

સંભોગક્રિયા શરૂ થયા પછી નાયક પોતાના મદનદંડથી નાયિકાના ગુહાંગમાંના જે ભાગ પર વધારે દાખ મૂકે કે રગડે અને એમ કરવાથી નાયિકા સ્પર્શ સુખનો અનુભવ કરતાં પોતાની દષ્ટિ તે તરફ ફેરવે

ફેકે મુદિ કુમકુમ ભરી લાગળી મારી તોય
રત્ના કેરા જળહળી રહ્યા, દીપ ના ઓલવાય.

સ્વ. કિલાભાષ ધ. ભટ્ટનો અનુવાદ

નીચી શિથિલ કરવી એ આરંભના સમયનું લક્ષણ છે. જુઓ 'રતિરહસ્ય'.

अलिक चिबुक गण्डं नासिकाग्रं च चुंबन्

पुनरुपसीत्कं नालु जिह्वां च भूयः ।

હુરિતલલિનામી મૂલવક્ષોરુહોરુઃ

સ્પર્શયતિ દદ ધૈર્યઃ ક્ષોભયિત્વાઽથ નીચીમ ॥

તે વખતે નાયકે તે ભાગને મદન દંડથી વધારે દાખવેા, આનું કારણ એ છે કે એ ભાગને દાખવાથી સ્ત્રીના કામની શાંતિ થાય છે. ક્યાં જગવાથી તેને સુખ થાય છે એ સ્ત્રી જણાવતી નથી આ એનું રહસ્ય છે. આ સુવર્ણનાલ આચાર્યનો મત છે અને તે આ અંથકાર મહર્ષિવાત્સાયનને પણ માન્ય છે. બીજા અંથકારો સ્ત્રીઓની કામશાંતિ માટે બીજા પ્રકાર જણાવે છે. નાયક પોતાનો મદન અંકુશ સ્ત્રીના મદનમંદિરમાં નાખી દેવાવે છે અને જેથી સ્ત્રીને કામશાંતિ થાય છે. તે સ્થળ એક છે કે અનેક તે સંબંધી પુષ્કળ વિવાદ છે. સંભોગ ક્યાંનો આરંભ થયા પછી એક નિયત એટલે નિશ્ચિત સ્થળે નાયક પર્શ કરી દાખે કે રગડે અને નાયિકા પ્રસન્ન થઈ દષ્ટિ તે તરફ માળે તે જગાએ નાયક ખાસ જોરથી દેખાવેા આ એક પ્રકાર; બીજો પ્રકાર એ કે નાયક જે જે સ્થળે મદનદંડથી સ્પર્શ કરી દેખાવે તે તે સ્થળે નાયિકા સુખદ દષ્ટિ ફેરવે તે સ્થળો. આ બન્ને પ્રકારમાં આનમાં રાખવાની બાબત એ છે કે જે જે સ્થળે નાયિકાની દષ્ટિ જો તે સ્થળ અધિક દાખવા. આ વિવેચન પરથી એમ પ્રતીત થાય કે કામશાસ્ત્રના અન્ય અંથોમાં જે નાડી પ્રદેશ* વર્ણવ્યા છે, તેનું ગણગ આ વર્ણન છે તેથી તેનું ભિન્ન વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

* પંચસાયકમાં ‘નાડી સમુદેશ’ નામના પાંચમા સાયકમાં કહ્યું છે કે:—

મનોમવાગાર મુખે તુ નાઙ્ય
સ્તિસ્તો ભવસ્તિ પ્રમદાજનાનામ ।
સમીરણા, ચન્દ્રમસો ચ ગૌરી
વિશેષમાસામુ પર્ણયામિ ॥

સ્ત્રીઓના મદન મંદિરમાં (૧) સમીરણા, (૨) ચાંદ્રમસી અને (૩) ગૌરી એની વિશેષતાઓ કહ્યું છે. એ નામની ત્રણ નાડીઓ છે. એની વિશેષતાઓ એ છે કે સમીરણા નાડીમાં જે વિરંપાત થાય તે તે નિષ્ફળ છે. એથી ગર્ભ ધારણ થતો નથી. ચાંદ્રમસી નાડીમાં

ગાત્રાણાં સ્ત્રસનં નેત્રનિમીલનં વ્રીડાનાશઃ સમધિકા ચ
રતિયોજનેતિ સ્ત્રીણાં ભાવલક્ષણમ ॥ ૮ ॥

સંભોગની ઇચ્છાથી નાયક નાયિકા પાસે જાય છે તેની-નાયિકાની
માનસ સ્થિતિ ત્રણ હોય છે. (૧) પ્રાપ્ત, (૨) પ્રત્યાક્ષ, (૩)
સંધૂક્ષ્ણાણુ એ ત્રણના લક્ષણ જણાવે છે:—

શરીરનું ઢીલું પડવું, આંખો મિચી દેવી, લજ્જાનો નાશ,
અધિક રતિની યોજના. આ સ્ત્રીઓના ભાવના મનોગતના લક્ષણ
છે. ॥ ૮ ॥

અંગનું ગળવું, આંખો મીચાઈ જવી આ એ લક્ષણો એમ જણાવે
છે કે સ્ત્રીને કામશાંતિ થઈ છે. જો સંભોગમાં સંકોચ જતો રહે,
લજ્જાનો નાશ થાય અને નાયિકા પોતાનો જઘન ભાગ નાયકના
જઘન ભાગની સાથે ચીમટાવી રાખે તો, આ લક્ષણો તેના અતકર-
ણમાં કામવાસના ઉત્કટ રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે એમ જણાવે છે.

હસ્તૌ વિધુનોતિ સ્વિચ્છતિ દશત્યુત્થાતું ન દદાતિ પાદે-
નાહન્તિ રતાવસાને ચ પુરુષાતિવર્તિની ॥ ૯ ॥

કામવાસનાની અધિક વૃદ્ધિના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

નાયિકા હાથોને ઝીંકારી નાંખે છે. વંદાવી નાંખે છે. શરીરે
પસીનો થઈ જાય છે, નાયકના શરીરને ખચકાં ભરે છે, સંભોગ
વ્યાપારમાંથી હાલવા દેતી નથી. હાંતો મારે છે અને નાયકની
કામવાસના શાંત થઈ હોય—(નાયકે સંભોગ ક્રિયા બંધ કરી હોય)
તો તે પોતે ચાલુ રાખે છે. ॥ ૯ ॥

વિર્યપાત થાય તો સ્ત્રીને કન્યા પ્રસવે છે અને અલ્પ રતોત્સવથી
સાધ્ય છે. ઉપર્ય પ્રદેશમાં ગૌરી નામની નાડી છે. એમાં વિર્યપાત
થવાથી સ્ત્રી પુત્રને જન્મ આપે છે. આ નાડીમાં સુરતમાં કષ્ટથી
ઉપભોગને યોગ્ય છે.

નાયિકા હાથને હયમથાવી નાંખે છે. નાયિકની કામવાસના શાંત થતાં તે જો સંભોગક્રિયા બંધ કરે છે, તો તેને તેમ ન કરવા દેતાં પોતાના જઘનભાગથી તે સંભોગક્રિયા ચાલુ રાખે છે.

तस्याः प्राग्यन्त्रयोगात्करेण संवाचं गज इव क्षोभयेदा-
मृदुभावात् ततो यन्त्रयोजनम् ॥ ૧૦ ॥

સંભોગ ક્રિયાની શરૂઆત કર્યા પહેલાં નાયિકાના મદનમંદિરને મૃદુ થાય ત્યાં સુધી હાથની માફક હાથથી દેખાડત કરવો (ઘોળવો) અને પછી સંભોગ કીડા કરવી ॥ ૧૦ ॥

જો નાયિકાની હિલચાલ પરથી એમ જણાય કે, તેની કામવાસના શાંત થઈ નથી તો સુરત ક્રિયાનો આરંભ કરતાં પહેલાં નાયિકે નાયિકાની યોનિમાં મૃદુ થાય ત્યાં સુધી હાથની માફક હાથ ઘોળવો. નાયિકે આ ક્રિયા પોતાની કામવાસના તૃપ્ત થવા પહેલાં-સ્ખલિત થતાં પહેલાં કરવી, નહિ તો નાયિકાના પ્રેમમાં ભંગ-રસભંગ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીઓનાં ચાર પ્રકારનાં હોય છે. એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે:-

“કેટલીક સ્ત્રીઓની યોનિ કમળ પત્રની માફક અંદરની બાજુએ અતિ કોમળ હોય છે, કેટલીકનો ગુટિકા જેવો માંસગ્રંથીવાળો હોય છે. કેટલીકની વલીઓથી વ્યાપેલો હોય છે. વલિ-એટલે ગોળ માંસની ગ્રંથી. કેટલીકની ગાયની જીભની માફક કરકરો હોય છે” આ ચારમાં પહેલો પ્રકાર જે અત્યંત કોમળ કે નાજુક હોય છે તેને છોડી દેતાં બાકીના ત્રણ પ્રકાર રહ્યા તેમાં કુંડુ-બાજુ પુષ્કળ પેદા થાય છે, આથી આવે સ્થળે તેમાં મૃદુતા આવે ત્યાં સુધી હાથથી તે ભાગને ઘોળવો. રગડવો. મૃદુતા આવ્યા પછી સંભોગ શરૂ કરવો. આમ કરવાથી નાયિકાને જલદી કામશાંતિ થાય છે. જલદી સ્ખલિત થાય છે. સૂત્રમાં હાથને હાથની માફક કહ્યો છે. આ ગજહસ્તનું લક્ષણ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘અનામિકા અને તર્જની એ બન્ને આંગળીઓને વચલી આંગળીના અગ્રભાગમાં એકત્ર કરવા હાથની સુંઠના જેવો

આકાર થાય છે. આને ગજહસ્ત કહે છે. સ્ત્રીની કામવાસનાની શાંતિ માટે આ કૃત્રિમ ઉપાય છે.

અહીં સૂત્રમાં યોનિનો ક્ષોભ કરવા માટે હાથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરથી ઉપલક્ષણા ઇતર કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ પણ સમજી લેવો. આ કૃત્રિમ સાધનના ઉલ્લેખથી આભ્યંતર ઉપસૃક્તનો પ્રયોગ આવશ્યકતા પ્રમાણે કરવો. એનું પણ સૂચન છે.

उपसृप्तकं मन्थनं हुलोऽवमर्दनं पीडितकं निर्धातौ वराह-
घातोवृषाघातश्चटकविलसितं संपुट इति पुरुषोपसृप्तानि ॥ ૧૧ ॥

આભ્યંતરિક ઉપસૃક્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉપસૃત્તક, મંથન, હુલ, અવમર્દન, પીડિતક, નિર્ધાત, વરાહઘાત, વૃષાઘાત, ચટકવિલસિત અને સંપુટ આ પુરુષોપસૃત્તકો છે. ॥ ૧૧ ॥

પુરૂષના મદનદંડનો સ્ત્રીના મદનમંદિર સાથે નિકટ સંબંધ હોવાથી સૂત્રમાં ઉપર કહેલા સર્વ પ્રકારોનો ઉપસૃક્તોમાં સમાવેશ થાય છે.

न्याय्यमृजु संमिश्रणमुपसृप्तकम् ॥ ૧૨ ॥

ન્યાયયુક્ત અને સરળ એવી જે સુરત ક્રિયા તેને ઉપસૃત્તક કહે છે ॥ ૧૨ ॥

જે સુરત ક્રમ સરળ, વિશેષ ગુણયુક્ત, સર્વજન સાધારણ અને ન્યાય છે. તેને ઉપસૃત્તક કહે છે. ઉપસૃત્ત શબ્દને 'કન્' પ્રત્યય લગાડવાથી ખાસ સંજ્ઞાવાળો શબ્દ થાય છે. આ ઉપસૃત્તક એ આગળ આવી ગયેલા ઉપસૃત્તથી ભિન્ન અને વિશિષ્ટ અર્થનો હોતક છે.

हस्तेन लिङ्गं सर्वतो भ्रमयेदिति मन्थनम् ॥ ૧૩ ॥

નાયક પોતાના મદનદંડને હાથમાં લઈ નાયિકાની યોનિમાં એએર ફેરવે તેને મંથન કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

નાયક જ્યારે પોતાના મદનાકુંશને હાથમાં લઈ નાયિકાની યોનિમાં ચોમેર ફેરવે-રગડે, ત્યારે તે ક્રિયા મંથન કહેવાય છે.

નીતોક્ત્ય જઘનમુપરિષ્ઠાદ્દૃષ્ટ્યેદિતિ હુલઃ ॥ ૧૪ ॥

જઘનને નીચો કરીને સ્ત્રીના જઘનના ઉપરના ભાગને ઘર્ષણ કરવાની ક્રિયાને હુલ કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

નાયક પોતાનો જઘન ભાગ નીચો કરી નાયિકાના ઉપરની બાજુના ગુહાંગને પોતાના મદનાકુંશથી ઘર્ષણ કરે છે તેને હુલ કહે છે.

તદેવ વિપરીતં સરમસમવમર્દનમ્ ॥ ૧૫ ॥

જઘન ભાગને પ્રથમથી વિપરીત કરીને એજ ઘર્ષણ જોરથી કરે તો તેને અવમર્દન કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

નાયક પૂર્વ પ્રકારથી ઉલટો જ્યારે પોતાના જઘન ભાગને ઉપર અને નાયિકાના જઘન ભાગને નીચો રાખીને સંભોગક્રીડા શરૂ કરે અને પોતાના મદનકુંડથી જોરથી ઘર્ષણ કરે તેને અવમર્દન કહે છે. આ સ્થિતિમાં નાયિકાનો જઘન ભાગ નીચે હોવાથી તે ઠંકાણે ખાંજ વધારે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. તે દૂર કરવા માટે જોરથી ઘર્ષણ કરવું જરૂરનું છે.

લિङ્ગેન સમાહૃત્ય પીઙ્ગચ્ચિરમવતિષ્ઠેતેતિ પીઙ્ગિતકમ્ ॥ ૧૬ ॥

નાયક પોતાના મદનાકુંશને સ્ત્રીના મદનમંદિરમાં જોરથી પ્રવિષ્ટ કરી ઘણા વખત સુધી ત્યાં દાખીને રાખે તો તેને પીઙ્ગિતક કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

નાયક પોતાના લિંગને વેગથી સ્ત્રીની યોનિમાં નાંખી તે જીવંત જાય ત્યાં સુધી જવા દઈ ઘણા વખત સુધી એટલે લિંગને ઉંચુનીચું કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી યોનિને ઢાંચી રાખે તો તેને પીઙ્ગિતક કહે છે.

સુદૂરમુત્કૃષ્ય વેગેન સ્વજઘનમવપાતયેદિતિ નિર્ધાતઃ ॥ ૧૭ ॥

નાયિકાની યોનિમાં ઊંડા ગયેલા મદનદંડને પાછો ખેંચી પોતાના જઘનના જોરથી આઘાત કરે તો તેને નિર્ધાત કહે છે. ॥૧૭॥

નાયિકાની યોનિમાં ઊંડા ગયેલા મદનદંડને લિંગના મણિ પર્થત પાછો ખેંચી પોતાના જઘન જોરથી ફરીથી આઘાત કરે તો તેને નિર્ધાત કહે છે.

एकत एव भूयिष्ठमवल्लिखेदिति वराहघातः ॥ ૧૮ ॥

નાયિકાના ગુહ્યાંગની એકજ બાજુને પુષ્કળ વખત સુધી રગડે તો તેને વરાહઘાત કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

સ્ત્રીની યોનિના એક તરફના ભાગને પોતાના લિંગથી રગડે-વરાહ જેમ પોતાના દંતુળથી જમીનને ખોદે છે તેમ રગડ્યા જ કરે તો તેને વરાહઘાત કહે છે.

स एवोभयतः पर्यायेण वृषाघातः ॥ ૧૯ ॥

ઉપર પ્રમાણે ધર્ષણ ક્રમથી જો બે બાજુએ કરવામાં આવે તો તેને વૃષાઘાત કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

વરાહઘાત જે પ્રમાણે યોનિની અંદરના એક ભાગને ધર્ષણને કહે છે, તે પ્રમાણે એજ ધર્ષણ વારાફરતી સ્ત્રીના ગુહ્યાંગની અંદર બે બાજુએ કરવામાં આવે તો તેને વૃષાઘાત કહે છે. બળદ જે પ્રમાણે શિંગડાનું ધર્ષણ કરે છે તેના જેવોજ પ્રકાર હોવાથી આ સંજ્ઞા અન્વર્થક છે.

सकृन्मिश्रितमनिष्क्रमय्य द्वित्रिश्चतुरिति घट्टयेदिति चटकविलसितं रागावसानिकम् ॥ ૨૦ ॥

યોનિમાં ષવિષ્ટ કરેલા મદનદંડ બહાર ન કાઢતાં અંદરની

અંદર કામશાંતિ થાય ત્યાંસુધી, બે, ત્રણ કે ચાર વાર, બેંચી ઘર્ષણ કરે તો તેને ચટકવિલાસ કહે છે. ॥ ૨૦ ॥

નાયકે નાયિકાની યોનિમાં પ્રવિષ્ટ કરેલો મદનદંડ બહાર ન કાઢતાં અંદરની અંદર બે ત્રણ કે ચાર વખત ચક્રાની માફક કામ-શાંતિ થાય ત્યાં સુધી ઘર્ષણ કરતો રહે તો તેને ચટકવિતસિત કહે છે. સ્પલિત થતી વખતે આ પ્રકાર બેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાતં કરણં સંપુટમિતિ ॥ ૨૧ ॥

સંપુટની વ્યાખ્યા આગળ જણાવવામાં આવી છે.
(૨-૬-૧૫) ॥ ૨૧ ॥

સંપુટ નામનું આસન કેવી રીતે થઈ શકે છે તે આગળ ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેજ વ્યાખ્યા અહીં પણ સમજાવેલી. ફક્ત નાયક આમાં પોતાનો મદનદંડ યોનિમાંથી બહાર ન કાઢતાં પોતાના જઘનથી નાયિકાના જઘનને ગાઢ આલિંગન આપી સંભોગ કીડા કરવી એટલે આભ્યંતર સંપુટ નામનું ઉપસૂત સિદ્ધ થશે.

તેષાં સ્ત્રીસાત્મ્યાદિકલ્પેન પ્રયોગઃ ॥ ૨૨ ॥

નાયિકાની ઇચ્છા અને પ્રસન્નતાને અનુકૂળ ઉપર કહ્યાં તેમાંથી એકનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૨૨ ॥

ઉપર જે ઉપસૂતકા કહ્યાં તેમાંથી સ્ત્રીને પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ પડે તે પ્રમાણે મૃદુ, મધ્ય, કિંવા તિવ્ર પ્રયોગ કરવો. આગળ ઉપર પુરુષો-પસૂતમાં સ્ત્રીની નીની વગેરે છોડવાનું કહ્યું છે, તે વગેરે પ્રકાર જે કહ્યા છે તે પુરુષાયિતના બીજા માર્ગમાં એટલે આભ્યંતરમાં અતર્ગત હોવાથી તે બાહ્ય પુરુષાયિતમાંના છે એમ માનવાનું કારણ નથી. જે આભ્યંતર ઉપસૂત છે તે બન્ને માર્ગે એટલે આભ્યંતર પુરુષાયિતમાં પણ તેનો સમાવેશ થાય છે.

પુરુષાયિતે તુ સંદંશાં ભ્રમરકઃ પ્રેક્ષોલિતમિત્યધિકાનિ ॥ ૨૩ ॥

પુરુષોપસૃષ્ઠ નામનું પ્રકરણ કહ્યા બાદ કંઈ વિશેષ બાબત કહેવાની હજીથી પુનઃ પુરુષાયિતનું વર્ણન સૂત્રકાર અહીંથી શરૂ કરે છે:—

પુરુષાયિતમાં (૧) સંદંશ, (૨) ભ્રમરક, (૩) પ્રેક્ષોલિત એ ત્રણ અધિક પ્રકાર છે. ॥ ૨૩ ॥

આબ્યંતર પુરુષાયિતનો પ્રયોગ કરવા હજીથી નાયિકા સંદંશાદિ ત્રણ અધિક પ્રકાર કરે છે.

વાહવેન લિઙ્ગમવગૃહ્ય નિષ્કર્ષન્ટ્યા પીડયન્ત્યાં વા ચિરાથ સ્થાનં સંદંશઃ ॥ ૨૪ ॥

ઘોડીના માફક—એટલે યોનિના હોઠથી—કાઠાંથી નાયકના લિંગને પકડી રહેજી બહાર કાઢે અને અંદર ખેંચે—એમ વખત સુધી કરે તો તેને સંદંશ કહે છે. ॥ ૨૪ ॥

ઘોડી જે રીતે પોતાની યોનિમાં ઘોડાના લિંગને જોરથી પકડી રાખે છે તે પ્રમાણે નાયકના મદનદંડને પકડી રાખી યોનિના બે હોઠથી ચિમટા દર્ઠ પકડી રાખે અને દાખ દબને ખેંચે અને કાઢે એ પ્રમાણે ઘણા વખત સુધી કરે તો તેને સંદંશ કહે છે.

યુક્તયન્ત્રા ચક્રવદ્ ભ્રમેદિતિ ભ્રમરક આખ્યાસિકઃ ॥ ૨૫ ॥

નાયકની સાથે સુરત કીડામાં સંયુક્ત થઈ ચક્રની માફક ધૂમતી રહે તો તેને ભ્રમરક કહે છે. આ પ્રયોગ અભ્યાસથી જ સાધ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

નાયિકા પોતાના મદનમંદિરમાં નાયકના લિંગને લઈ, બંને હાથથી નાયકના શરીરને ઘટ્ટ પકડી, પગ સંકેલી કુંભારના ચક્રની માફક ફરફર કરે તો આ રીતિને ભ્રમરક કહે છે. આ સાધ્ય કરવા માટે નાયિકાએ પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

તન્નેતરઃ સ્વજઘનમુત્તિષ્ણપેત ॥ ૨૬ ॥

આ ભ્રમરકમાં નાયકે પોતાના જઘન ભાગને ઉંચો શીખવો. ॥ ૨૬ ॥

પુરુષાયિતના આ ભ્રમરક નામના પ્રયોગમાં નાયક સુરતકીડા બગડે નહિ-જોડાયલાં છુટાં પડે નહિ માટે પોતાના જઘન ભાગને ઉંચો કરે છે. આની મતલબ એ છે કે નાયિકાની ક્રિયા સહેલી થઈ પડે.

જઘનમેવ દોલાયમાન સર્વતો ભ્રમયેદિતિ પ્રેક્ષ્ણોલિતમ ॥૨૭॥

જૂલા-હોંચકાની માફક આગળ પાછળ હાલતા જઘનને ચોમેર ફેરવે તો તેને પ્રંખોલિત કહે છે. ॥ ૨૭ ॥

આમાં નાયિકા પોતાના જઘનને આગળ યા પાછળ હલાવે યા એક બાજુ પર લઈ બીજી બાજુ તરફ ઝુકાવે તો તેને પ્રંખોલિત કહે છે. પ્રંખોલિતમાં જઘનનું ભ્રમણ વર્તુળાકાર હોવાથી એની ગણના મંથનમાં થઈ શકે છે. પુરુષને જે અનુકૂળ હોય તેનો જ પ્રયોગ નાયિકાએ કરવો.

વિશ્રાન્તાયાં ચ પુરુષસ્ય પુનરાવર્તનમિતિ પુરુષાયિતાનિ ॥૨૮॥

સ્ત્રી જે વિશ્રાંતિ લઈ ચુકે (થાકી જાય તો) તો પુરુષે ઉપર આવવું. ॥ ૨૮ ॥

અહીં પુરુષાયિત પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

નાયિકા વિશ્રાંતિ લે પરંતુ તેની કામેચ્છા પૂરી ન થઈ હોય તો નાયકે તેના ઉપર સ્પર્શ સુરતક્રિયાનો આરંભ કરવો. નાયક જે રીતે નાયિકાને કામશ્રાંતિ માટે પુરુષાયિત પ્રયોગ કરવાની રજા આપે છે તે પ્રમાણે નાયિકા પણ કામેચ્છા પૂર્ણ કરવા નાયકને પુનઃસંભોગ કરવા માટે સંમતિ આપે છે એ આનું નામ તાત્પર્ય છે.

પ્રહ્લાદિતસ્વભાવાઽપિ ગૂઢાકારાઽપિ કામિની ।
વિવૃણોત્યેવ ભાવં સ્વં રાગાદુપરિવર્તિની ॥ ૩૦ ॥

પુરુષાયિત પ્રયોગમાં કઈ નાયિકાને યોજવી તે સૂત્રકાર જણાવે છે. આ પરત્વે શ્લોક છે કે—

ગૂઢાકાર-કામિની લજ્જાને લઈને પોતાના સ્વભાવ અને ભાવોને છુપાવવાને પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ જ્યારે તે પુરુષાયિત માટે નાયિકાના અંગ પર ચઢે છે, ત્યારે તેના મનના ભાવ પ્રકટ થયા વગર રહેતા નથી. ॥ ૩૦ ॥

લજ્જાને લઈને નાયિકા પોતાના મનના ભાવ બંધે છુપાવે. બાહ્ય શરીર ચેષ્ટાથી તે વ્યક્ત કરે નહિ; પરંતુ પુરુષાયિત પ્રયોગ માટે નાયિકાના શરીર પર ચઢે, ત્યારે તેના મનના ભાવ આપોઆપ વ્યક્ત થાય છે. ત્યારે તે તેના મનના ભાવને છુપાવી શકતી નથી. મનના ભાવને છુપાવી શકતી નથી માટે જ તે પુરુષાયિતનો પ્રારંભ કરે છે.

યથાશીલા ભવેન્નારી યથા ચ રતિલાલસા ।

તસ્યા એવ વિચેષ્ટામિસ્તત્સર્વમુપલક્ષયેત્ ॥ ૩૧ ॥

પુરુષાયિત વખતે નાયિકાનો સ્વભાવ કેવો છે, તેની સુરત લાલસા કેવી છે તે તેની ચેષ્ટા પરથી નાયકે સર્વ લક્ષમાં લેવું. ॥ ૩૧ ॥

નાયિકાના જેવો સ્વભાવ હોય, જે પ્રકારની તેની રતિલાલસા હોય, આ સર્વ પુરુષાયિત વખતે તેની હાલચાલ પરથી નાયકે ધ્યાનમાં રાખવું અને પોતે તેની સાથે સંભોગમાં લાગે ત્યારે-જ્યારે ફરી રતિક્રીડા કરે ત્યારે તેના તેણે ઉપયોગ કરવો.

ન ત્વેવર્તૌ ન પ્રસૂતા ન મૃગોં ન ચ ગર્ભિણીમ્ ।

ન ચાતિવ્યાયતાં નારીં યોજયેત્પુરુષાયિતે ॥ ૩૨ ॥

પુરુષાયિતમાં અપવાદ જણાવે છે. અર્થાત્ કે કુર્ષ સ્ત્રીને પુરુષાયિતનો પ્રયોગ ન કરવા દેવો એ કહે છે—

રજસ્વલા સ્ત્રી, પ્રસૂતા સ્ત્રી, મૃગી જાતિની સ્ત્રી, ગર્ભવતી સ્ત્રી અને અતિ સ્થૂળ શરીરવાળી સ્ત્રીની પુરુષાયિત પ્રયોગમાં યોજના કરવી નહિ. ॥ ૩૨ ॥

રજસ્વલા સ્ત્રીની પુરુષાયિતમાં યોજના કરવી નહિ. આનું કારણ એ છે કે આને લઇને સ્ત્રી ગર્ભધારણ કરી શકતી નથી. ઉપરાંત જો કદાચ સ્ત્રી ગર્ભધારણ કરે છે તો છોકરો વા છોકરી એવા સ્વાભાવનાં—વિરુદ્ધ સ્વભાવનાં થાય છે. પ્રસૂતાને જો પુરુષાયિત પ્રયોગમાં યોજવામાં આવે તો તેને પ્રદર થવાનો સંભવ રહે છે અથવા તો કણર લૂલી થવાનો સંભવ રહે છે. મૃગી જાતિની સ્ત્રીને પણ પુરુષાયિતમાં યોજવી નહિ. કારણ કે વૃષ અને અશ્વ જાતિના નાયક સાથે વિરોધ છે અને અવપાટિકા રોગનો સંભવ રહે છે. ગર્ભપાતના ભયને લઇને ગર્ભિણીને પણ પુરુષાયિતમાં યોજવી નહિ. અતિસ્થૂળ શરીરવાળી ને પુરુષાયિત પ્રયોગ કરવો શક્ય નથી. માટે તેને પણ તેમાં યોજવી નહિ.

इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे
पुरुषोगस्तृप्तानि पुरुषायितं चाष्टमोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીવાત્સાયન કામસૂત્રના દ્વિતીય અધિકરણનો પુરુષોગસ્તૃપ્ત અને પુરુષાયિત નામના આઠમા અધ્યાયની તાત્પર્ય વ્યંજિકા ટીકા સમાપ્ત.

નવમાઽધ્યાયઃ ।

ઔપરિષ્ઠક પ્રકરણમ

ઔપરિષ્ઠક

દ્વિવિધા તૃતીયાપ્રકૃતિઃ સ્ત્રીરૂપિણી પુરુષરૂપિણી ચ ॥ ૧ ॥

આલિંગનથી માંડી પુરુષાયિત સુધીના સર્વ પ્રકાર ચારે જાતની નાયિકામાં શી રીતે થઈ શકે છે, તે અત્યાર સુધીમાં કહેવામાં આવ્યું. હવે તૃતીયા પ્રકૃતિ જેને પાંચમા પ્રકારની નાયિકા કહી છે, તેની સાથે થતો વ્યવહાર-ઔપરિષ્ઠક તે કહેવામાં આવે છે.

તૃતીયા પ્રકૃતિ નાયિકા* જે પ્રકારની હોય છે-સ્ત્રીરૂપિણી અને પુરુષ રૂપિણી ॥ ૧ ॥

નપુંસક સ્ત્રીના જે પ્રકાર

તૃતીયા પ્રકૃતિ એટલે નપુંસક* આના જે પ્રકાર હોય છે. સ્તન વગેરે સ્ત્રીના જેવાં અવયવ હોવાથી એક સ્ત્રીના જેવો પ્રકાર, અને

• દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન રીતરિવાજો પર દષ્ટિપાત કરતાં આ પ્રકાર અસ્તિત્વમાં હોવાનાં પૂરતાં પ્રમાણો મળી આવે છે.

“ In Tahiti there were special divinities for homo sexual worship. It was god Chin himself who unotituted homo saxualism in yucatan and sanctified at His priests therefore wore femininedress. ”

“ In old Japan occording to Xavier priests were to have sexual relations not with women but with men. ”

બીજો મૂકો વગેરે પુરુષ ચિહ્ન હોવાથી બીજો પ્રકાર, આ બન્ને પ્રકારની તૃતીયા પ્રકૃતિને લક્ષને ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કહેવાનો છે.

તત્ર સ્ત્રીરૂપિણી સ્ત્રિયા વેષમાલાપં લીલાં ભાવં મૃદુત્વં
મીરુત્વં મુગ્ધતામસહિષ્ણુતાં મ્રીડાં ચાનુકુર્વીત ॥ ૨ ॥

એ તૃતીયા પ્રકૃતિમાંથી પ્રથમ સ્ત્રી ૩૫ તૃતીયા પ્રકૃતિનું વર્ણન સૂત્રકાર કહે છે.

સ્ત્રી ૩૫૧ તૃતીયા પ્રકૃતિ સ્ત્રીઓના વેષનું, આલ્સાપનું, મૃદુ-
પણાનું, લીલાનું, ભીરુતાનું, મુગ્ધત્વનું, અસહનશીલતાનું અને
લગ્નજનું અનુકરણ કરે છે. ॥ ૨ ॥

નપુંસકના જે એ પ્રકાર કહ્યા, તેમાં જે સ્ત્રી સ્વભાવ યુક્ત
હોય છે તે જણવવા માટે, સ્ત્રીઓના અનેક ગુણોનું અનુકરણ કરે છે.
કેશરચના અને વસ્ત્રપરિધાનથી સ્ત્રીઓના જેવો દેખાવ કરે છે. તેજ
પ્રમાણે અવાજ, ભાષણ, ઝીણું બોલવું સ્ત્રીઓની માફક ધીમું ધીમું
ચાતવું, નાણુકપણું, બ્હીકણપણું, તડોટા ટાટ સહન ન થાય તેમ
જણાવવું વગેરે સ્ત્રીઓના ગુણનું અનુકરણ આ કરે છે.

તસ્યા ઘદને જઘનકર્મ તદૌપરિષ્ટકમાચક્ષતે ॥ ૩ ॥

તેના મ્હોમાં જે જઘનક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને ઔપરિષ્ટક
કહે છે. ॥ ૩ ॥

સ્ત્રી ધર્મનું અનુકરણ કરનાર તૃતીયા પ્રકૃતિ પુરુષના મુખમાં
યોનિમાં લિંગ નાંખીને જે ક્રિયા કરે છે, તેવી ક્રિયા તેના મુખમાં—જે
કરે તો તેને ઔપરિષ્ટક કહે છે. ઔપરિષ્ટક એટલે મ્હોમાં જે
સંભોગક્રિયા તે. પૂર્વ આચાર્યોએ આને ઔપરિષ્ટક એવી સંજ્ઞા
આપી છે. ‘ઉપરિષ્ટાત્’ આ અવ્યયને ‘કન્’ પ્રત્યય લાગી
ઔપરિષ્ટક શબ્દ થયો છે.

સા તતો રતિમાભિમાનિકીં વૃત્તિં ચ લિપ્સેદ્ વેશ્યા-
વચ્ચાત્તદ્દત્તાયોદિતિ સ્ત્રીરૂપિણી ॥ ૪ ॥

આ કામથી-ઔપરિષ્ઠકથી તૃતીયા પ્રકૃતિને શું ફળ મળે છે તે
સૂત્રકાર જણાવે છે —

આ કમથી-ઔપરિષ્ઠકથી તૃતીયા પ્રકૃતિ નાયિકાને આભિમાનિકી
એટલે કાદ્ધનિક-મનને માની લીધેલું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી
તેનો નિર્વાહ પણ થાય છે તેથી તે સ્ત્રીના સમાન પોતાનું વર્તન
લોકને બતાવે છે. સ્ત્રી પ્રકૃતિ નાયિકાનો આવો પ્રકાર હોય છે. ॥૪॥

અભિમાનિક એટલે કાદ્ધનિક સુખ કેવા પ્રકારનું હોય છે તે
આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. નપુંસકને-તૃતીયા પ્રકૃતિને ઔપરિષ્ઠક
એવું કાદ્ધનિક સુખ મળે છે. આના થોડે તેને ચૈસા પણ મળે છે-
ઔપરિષ્ઠક કમ કરનાર તરફથી આથી તેનો નિર્વાહ પણ ચાલે છે.
આનેજ લઈને આ તૃતીયા પ્રકૃતિ પોતાનાં આચરણુ વેશ્યાના જેવાં
દેખાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આવા વર્તન શાખીન વેશ્યાગામી તેને ત્યાં
આવે છે. આથી તેનો વ્યવહાર નબે છે. વેશ્યાનું વર્તન કેવા પ્રકારનું
હોય છે તે આગળ ઉપર વૈશિક પ્રકરણમાં વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે.

પુરુષરૂપિણી તુ પ્રચ્ચન્નકામા પુરુષં લિપ્સમાના સંવાહ-
કમાવસુપજીવેત્ ॥ ૫ ॥

પુરુષરૂપિણી નપુંસક પોતાની કામવાસના વ્યક્ત ન કરતાં
પુરુષ સમાગમના ઇચ્છાથી સંવાહકનું કામ કરવાની પેરવી કરે
છે. ॥ ૫ ॥

સૂત્રમાં આરંભમાં ‘તુ’-પરંતુ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.
એ એ બતાવવા માટે છે કે પહેલાંના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર ભિન્ન
છે. સુખપ્રાપ્તિ પહેલા પ્રકારના જેવી જ છે. પરંતુ ખીજાં આચરણુ
બુદ્ધા પ્રકારનાં હોય છે. આ બંધનો નપુંસક ધર્મથી વર્તનારો હોય
છે પરંતુ તેના મનમાં કાદ્ધનિક સુખની ઇચ્છા હોય છે, આ

કામવાસના એકદમ તેનાથી વ્યક્ત કરી શકાતી નથી. આને લઇને એકદમ તે પુરુષ સાથે સમાગમ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી. પરંતુ સમાગમની ઇચ્છા સેવે છે. આવી ઇચ્છાને લઇને તેણે પુરુષ અવાહન-અંગમર્દન વગેરે કામ કરે છે.

સંવાહને પરિવ્રજમાનેષ ગાત્રૈરુ નાયકસ્ય મૃ નાંયાત્,
પ્રચૂતપરિચયા ચોરુમૂલં સજયનમતિસંસ્પૃશેત્ ॥ ૬ ॥

અંગમર્દનનું કામ કરે છતાં તેના પર વિશ્વાસ ખેસે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ સમાગમ કરે નહિ, માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાના ઉપાય કહે છે—

સંવાહન કરતી વખતે તેણે-તૃતીયા પ્રકૃતિએ-નાયકને આલિંગન આપતી હોય તેમ કરવું. તેની સાથળ મસળવી. આમ પરિચય વધે એટલે સાથળના મૂળ સુધી નાયકના જઘન ભાગને સ્પર્શ કરવો. ॥ ૬ ॥

સૂતેલા નાયકનું અંગમર્દન-ચંપી કરતાં પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરતી હોય તેમ, આ આલિંગન આપતી હોય તેની માફક ચંપી કરવી. આ પ્રમાણે પરિચય વધે એટલે સાથળથી સાથળના મૂળ સુધી પહોંચી ત્યાં સ્પર્શ કરતાં તે ભાગને દાખવો. આ ચંપી કરતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે નાયકના મદનદંડને સ્પર્શ કરવો નહિ.

તત્ર સ્થિરલિઙ્ગતામુપલભ્ય ચાસ્ય પાર્ણમન્યેન પરિઘટ્ટયેત્
ચાપલમસ્ય કુત્સયન્તીવ હસેત્ ॥ ૭ ॥

આ પ્રમાણે સ્પર્શ કરતાં જો નાયકનો મદનદંડ ઉત્થિત થાય તો નાયકની આ અંગળ વૃત્તિની મજાક કરતી હોય એમ તેણે હસવું અને પોતાના હાથથી નાયકના લિંગનું ઘર્ષણ કરવું. ॥ ૭ ॥

નાયકની સાથળના મૂળ ભાગને સ્પર્શ કરતાં જો નાયકનો મદનદંડ તાટ થાય તો મદનદંડને હાથમાં લઇ, નાનાં છોકરાંને પણ

માલમ છે તે પ્રમાણે મુષ્ટિ મૈથુન પ્રમાણે ધર્ષણ કરે એમ કરતાં તેણે નાયકની મીઠી કઠ્ઠા કરવી કે આપ કેવા ચંચલ પ્રતિભા છે કે આપની સાથળને સ્પર્શ કરતાં તમારું જગી ગયું! આ પ્રમાણે હસવું, પણ ગુસ્સો કરવો નહિ.

કૃતલક્ષણેનાપ્યુપલબ્ધવૈકૃતેનાપિ ન ચોચત इति चेत् ?
स्वयमुपक्रमेत पुरुषेण च चोद्यमाना विवदेत कृच्छ्रेण
चान्તपગच्छेत् ॥ ૮ ॥

આ પ્રમાણે રાત્રોત્પાદન કર્યા પછી, સિંગ તાટ થવાથી જેની કામવાસના સ્પષ્ટ થયા પછી નાયક ઔપરિષ્ટક માટે પ્રેરણા ન કરે, તો નાયિકાએ (નપુંસકે) પોતેજ ઔપરિષ્ટકનો ઉપક્રમ કરવો. જો નાયક પ્રેરણા કરે તો ‘એ મારાથી નહિ થાય’ કહી પછીથી પરાણે સ્વીકાર કરે. ॥ ૮ ॥

લિંગ તાટ થાય એ કામવાસના ઉદ્દીપ્ત થવાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. આ તો તેણે કયું જ છે. જો નાયકને એમ માલમ હોય કે આ મુખ મૈથુન કરાવે છે. છતાં જો નાયક પોતાના મ્હોંએ તેને ઔપરિષ્ટક કરવા કહે નહિ તો આવા પ્રસંગે નાયિકાએ પોતે તે કામમાં પ્રવૃત્ત થવું. નાયકના મહનદંડને મુખમાં લઈ લેવો. આ મુખમાં મૈથુન કરાવે છે એવી નાયકને ખબર હોય ન હોય; પણ જો નાયક પોતે તેને એ કામમાં પ્રવૃત્ત કરે તો “હું એવું નહિ કરું-એવું કાણુ કરે” વાદવિવાદ કરી ઇન્કાર કરવો. આદમાં ઔપરિષ્ટકમાં પ્રવૃત્ત થવું. પુરુષ સ્વભાવની તૃતીયા પ્રકૃતિનું આ વર્ણન થયું. પરંતુ જો નાયિકા સ્ત્રી સ્વભાવની હશે તો તેની મનોવૃત્તિ પ્રથમથીજ ઉત્કટ હોવાથી પ્રેરણા ન કરતાં જ તે કામનો તે પ્રારંભ કરી દેશે.

तत्र कर्मावधिं समुच्चयप्रयोज्यं निमित्तं पार्श्वतो दष्टं
बहिःसन्दर्शोऽन्तःसन्दर्शश्चुम्बितकं परिमृष्टकमाञ्चूषितकं
मङ्गुर इति ॥ ૯ ॥

ક્રિયા ભેદથી ઔપરિષ્ટક કેટલાક પ્રકાર નીચે જણાવે છે:—

નિમિત્ત, પાશ્વર્વતોદષ્ટ, ખલિસંદંશ, અંતસંદંશ, ચુખિતક, પરિમૃષ્ટક, આશ્રયુષિતક અને સંકર, આ આઠ પ્રકાર ઔપરિષ્ટકના છે અને એનો પ્રયોગ સમુચ્ચયથી-મેળવીને કરવાનો છે. ॥ ૯ ॥

ઔપરિષ્ટકના આ આઠ પ્રકાર ક્રમવાર સાથે કરવાના છે. એટલે એકપછી એક એકીજ વખતે.

તેષ્વેકૈકમમ્ન્યુપગમ્ય વિરામાભીષાદર્શયેત્ ॥ ૧૦ ॥

આગળ જણાવેલા નિમિત્તાદિ આઠ પ્રકારમાંથી એકેક ક્રિયાનો સ્વીકાર પછીનીના ત્યાગની ઇચ્છા જણાવવી. ॥ ૧૦ ॥

નિમિત્ત આદિમાંથી પ્રથમ એકાદનો પ્રયોગ કરી પછીના કામને છોડી દેવાની ઇચ્છા જણાવવી. આમ કરવાનું કારણ પછીના પ્રયોગોની ઉત્કંઠા નાયકમાં જાગ્રત કરવાની છે કે નાયક ચકિત થાય.

इतरश्च पूर्वस्मिन्नभ्युपगते तदुत्तरमेवापरं निर्दिशेत्
तस्मिन्नपि सिद्धे तदुत्तरमिति ॥ ૧૧ ॥

એક ઔપરિષ્ટક કર્યા પૂરું કર્યું છે તે જાણ્ય: પછી નાયકે ક્રમથી બીજાં ઔપરિષ્ટકનો ઉલ્લેખ કરવો ॥ ૧૧ ॥

નિમિત્ત પૂરું થયા પછી નાયકે પાશ્વર્વતોદષ્ટનો પ્રયોગ કરવા સૂચના કરવી અને તે પણ પૂરું થાય એટલે ખલિસંદંશનો પ્રયોગ કરવા કહેવું. આ પ્રમાણે ક્રમવાર સર્વ ઔપરિષ્ટક કરવા કહેવું. આ ઔપરિષ્ટકના બધા પ્રકાર પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવા માટે કે અભિમાનિકા-કાદ્વનિક સુખની ઉત્પત્તિ કરવાના હોય છે-નાયિકાએ આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવા. નાયકની પ્રેરણા વગર જો નાયિકાએ કામ આરંભ્યું હોય તો તેણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ ઔપરિષ્ટક પ્રયોગ કરવા માટે હરકાં નથી.

કરાવલમ્બિતમોષ્ટયોરુપરિ વિન્યસ્તમપવિધ્ય મુલં વિધુ-
નુયાત્ સન્નિમિત્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઔપરિષ્ઠક કર્મના બાહ્ય અને આબ્યંતર એવા બે પ્રકાર છે.
એમાંથી પહેલો બહ્ય જણાવે છે—

નાયિકાએ પોતાના હાથમાં હીથેન્ના પુરુષના મદનદંડને પોતાના
હોઠ પર મુકી વર્તુલાકાર હોઠ કરી, હોઠથી પકડી મુખ હલાવવું
તેને ‘નિમિત્ત’ કહે છે. ॥ ૧૨ ॥

નાયકનું લિંગ નીચે ન નમે તે માટે હાથમાં પકડેલું જ હોઠ
પર મૂકવું. બાહ્યમાં હોડના અગ્ર ભાગને ગોળ કરી તેનાથી દાખીને
પકડવું. પછી મ્હોં હલાવવું. આ ક્રિયામાં હોઠ પર લિંગ મુકવામાં
આવે છે માટે તેને નિમિત્ત સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

હસ્તેનાગ્રમવચ્છાદ્ય પાર્શ્વતો નિર્દેશનમોષ્ટાભ્યામવપીડ્ય
ભવત્વેતાવદિતિ સાન્તવયેત્ તત્પાર્શ્વતો દષ્ટમ્ ॥ ૧૩ ॥

નાયકના લિંગના આગળના ભાગને હાથથી ઢાંકી પાછળના ભાગને
દંત સ્પર્શ ન કરતાં હોઠથીજ અવપીડન કરતી રહે, દબાવતી જાય
તો અને જો નાયક “અસ-એટલુજ” એમ કહે તો તેને પાર્શ્વતાંદૃષ્ટ
કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

નાયિકા પોતાની મૂઠીથી લિંગના અગ્રભાગને ઢાંકી દર્શ પાછળના
ભાગને દંત ન લગાડતાં માત્ર હોઠથી દબાવતી જાય અને તેમ કરતાં
જો નાયક “અસ પૂરં કર. દંશ ન કર.” એમ કહે, તો તેને
પાર્શ્વતાંદૃષ્ટ કહે છે. સૂત્રમાં ‘દંત લગાડવા વગર’ કહ્યું છે એનો
સંબંધ ‘અવપીડ્ય’ ની સાથે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જલે દંતોથી
પકડે પણ દબાવે તો માત્ર હોઠથી જ.

મૂયશ્ચોદિતા સંમીલિતોષ્ટી તસ્યાગ્રં નિષ્પોડ્ય કર્ણયન્સીવ
મુચ્છેદિતિ શ્લિઃસન્દંશઃ ॥ ૧૪ ॥

જો નાયક ફરી કરવાની પ્રેરણા કરે તો તે નાયકના લિંગના અગ્રભાગને હોઠોથી પકડી, જોરથી દબાવી અંદર ખેંચતી જતી ચુંબન કરે તો તેને બહિઃ સંદંશ કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

પાશ્વેતોદષ્ટ કરી રહ્યા પછી જો નાયક ફરી કરવાને આગ્રહ કરે તો અથવા નાયિકા પોતાની ઇચ્છાથી કરવા પ્રવૃત્ત થઈ હોય, તો તેણે નાયકના મદનદંડના અગ્રભાગને મુખમાં લઈ હોઠથી ઢાંકી, તે ધટ્ટ પકડી અંદર ખેંચતી જોરથી ચુમી છોડી દે. આમ કરવાથી નાયકના દંડના બહારના ચામડીવાળા ભાગને દંશ કર્યા જેવું થશે. આથી કરીને આ ક્રિયાને બહિઃસંદંશ કહે છે.

તસ્મિન્નેવામ્યર્થનયા કિञ્ચિદધિકં પ્રવેશयेत् साऽपि चाग्रमोष्ठाभ्यां निष्पीड्य निष्ठोवेदित्यन्तःसन्दंशः ॥ ૧૫ ॥

આબ્યન્તર ઔપરિષ્ઠક કહે છે—

બહિઃ સંદંશનો પ્રયોગ કરતાં નાયક પ્રાર્થના કરે કે વધારે ભાગ અંદર લે અને નાયિકા તે પ્રમાણે નાયક લિંગના અગ્રભાગને મુખમાં વધારે લઈ, હોઠથી ઘટ્ટ પકડી બહાર કાઢે તેને અંતઃસંદંશ કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

નાયિકા બહિઃસંદંશનો પ્રયોગ કરતી હોય અને નાયક પ્રયોગ કરવાની પુનઃપ્રાર્થના કરે તો નાયિકાએ લિંગના અગ્રભાગને અધિક પ્રવેશ કરાવવો. નાયકની પ્રેરણાથી આ કાર્ય થયું છે એ એક પ્રકાર; પણ જો નાયિકા પોતે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત થઈ હોય તો, લિંગનો આગલો ભાગ મોકળો કરી વિશેષ ભાગ મ્હોંમાં લઈ હોઠથી ધટ્ટ દાબી બહાર કાઢવો. આ ક્રિયામાં લિંગના અગ્રભાગની ત્વચા ખુલ્લી કરી દંશ કરવામાં આવે છે આથી આને અંતઃસંદંશ કહે છે.

करालम्बितस्योष्ठवद्ग्रहणं सुम्बितकम् ॥ ૧૬ ॥

નાયકના મદનકુશને હાથમાં લઈ હોઠથી ચુંબન થાય છે તેમ હોઠ પર લઈ ચુંબન કરવાની ક્રિયાને સુમ્બિતક કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

જે પ્રમાણે અધરોષ્ટથી ઉપરના હોઠનું ચુંચન લેવાય છે તે પ્રમાણે નાયકના લિંગના અગ્રભાગની ત્વચા આબુએ કરી નાયિકા તેનું ચુંચન લે તો તેને 'ચુંચિતક' કહે છે.

તત્કૃત્વા જિહ્વાઽગ્રેણ સર્વતો ઘટ્નમગ્રે ચ વ્યધનમિતિ પરિમૃષ્ટકમ ॥ ૧૭ ॥

ચુંચિતકનો પ્રયોગ કરી નાયિકા જે પોતાના મુખમાં પ્રવિષ્ટ કરેલા નાયકના લિંગના અગ્રભાગને પોતાની જિહ્વાના અગ્રભાગથી ચોમેર સ્પર્શ અને જોરથી સ્પર્શ કરે, રગડે અને છેદને જોરથી તાડન કરે તો તેને પરિમૃષ્ટ કહે છે. ॥ ૧૭ ॥

ચુંચિતકનો પ્રયોગ ચાલુ હોય ત્યારે જ આ પ્રયોગ શક્ય છે. નહિ તો નહિ. નાયકના મહનદંડના અગ્રભાગને નાયિકા મ્હોંમાં લઈ જીભના ટેરવાથી ચોમેર સ્પર્શ કરી-રગડી અને સ્ખલન થવાના ઠેકાણે-છંદ પર જીભથી તાડન કરે, તેને પરિમૃષ્ટ કહે છે.

તથાભૂતમેવ રાગવશાદર્ધપ્રવિષ્ટં નિર્દયમવપીઙ્યાવપીઙ્ય મુઞ્ચેદિત્યામ્નચૂષિતકમ ॥ ૧૮ ॥

એમ ને એમ એ પ્રમાણે નાયકનો મહનાંકુશ પ્રેમની અધિક-તાને લીધે અડધો મોંમાં ગયો હોય અને નાયિકા પોતાના બે હોઠથી જોરથી વારંવાર દાખી છોડી દે, તો તેને 'આમ્નચૂષિક' કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

આ પ્રમાણે કાપ રહિત-ચામડીને અળગો કરેલો નાયકનો મહનાંકુશ પ્રેમના અધિક ભરમાં અડધો મ્હોંમાં લઈ નાયિકા પોતાની જીભથી અને બે હોઠોથી ઘટ્ટ દાખીને અંદરને અંદર આબુએ છોડી દે તો તેથી કરી ચૂસવા જેવી ક્રિયા થાય છે. આથી આને આમ્નચૂષિતક કહે છે.

પુરુષામિપ્રાચાદેવ ગિરેત્વીઙ્યેષ્ઠાપરિસમાત્તોરિતિ સંગદઃ ॥ ૧૯ ॥

કુરુપનો અભિપ્રાય લક્ષમાં લઈ નાયકના લિંગને મોંની અંદર લઈ, સ્ખલિત ન થાય ત્યાંસુધી ઘટ્ટ દાખી રાખે-રગડે તો તેને સંગર કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

નાયકને સમાગમની ઇચ્છા છે એમ સમજ્યા પછી નાયિકા તેના લિંગને મ્હોંમાં લઈ જોરથી દબાવી જીસથી ગળી જાય. આ ક્રિયા નાયક સ્ખલિત થાય ત્યાં સુધી કરવી. આને સંગર કહે છે કારણ કે આખું લિંગ લેવામાં આવે છે.

યથાર્થં ચાત્ર સ્તનનપ્રહણનયોઃ પ્રયોગ इत्यौपरिष्टકम् ॥ ૨૦ ॥

કામવાસના પ્રમાણે આમાં સ્તનન અને પ્રહણનનો પ્રયોગ કરવો. અહીં ઔપરિષ્ટક પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ॥ ૨૦ ॥

નિમિત્ત આદિ પ્રયોગોમાં મૃદુ, મધ્ય અને આત્પતિક એ પ્રમાણે વ્યાપારની સિન્નતાને લઈ પણ તે પ્રમાણે સ્તનન અને પ્રહણન આદિ થઈ શકે છે-સીતકાર અને પ્રહાર રાગના પ્રમાણમાં થઈ શકે છે. આલિંગન વગેરેનો તો અહીં સંભવ નથી. આ પ્રમાણે ઔપરિષ્ટક વિષય, તેનું સ્વરૂપ, ફળ અને તેની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.

**કુલટા સ્વૈરિણ્યઃ પરિચારિકા સંવાહિકાશ્ચાપ્યેત્પ્રયો-
જયન્તિ ॥ ૨૧ ॥**

દેશાચારને લઈને કિંવા અનુકૂળતાને લઈને તૃતીયા પ્રકૃતિ સિવાય અન્ય પણ ઔપરિષ્ટકનો વિષય અને છે એ વાત સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં જણાવે છે—

કુલટા, સ્વૈરિણી, પરિચારિકા અને સંવાહિકા એ આ ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

જે સ્ત્રી પોતાના કુળમાં કે પોતાની બરાબરના કુલને આશ્રય બિલિયાર સારુ લે છે, તેવો બ્રહ્મશીલાને ‘કુલટા’ કહે છે. સમાન કે અસમાન કુલનો વિચાર કર્યા વગર-તે કુળ યોગ્યતાવાળું છે કે

નહિ તેનો વિચાર ન કરતાં જે સ્વચ્છંદ વિચરે છે તે ‘સ્થૈરિણી’.
જે પ્રથમ કોઈની હોય છે અને ત્વગ્નહને, કોઈના બંધનનો ત્યાગ
કરીને નાયકની સેવા કરે છે તેને ‘પરિચારિકા’ કહે છે. જે સ્ત્રીઓ
પરપુરુષનું સંવાહન-અંગમર્દન આદિ કાર્ય કરે છે તેને ‘સંવાહિકા’
કહે છે. આ જાતની સ્ત્રીઓ ઔપરિષ્ઠકનો પ્રયોગ કરાવે છે. કેવળ
તૃતીયા પ્રકૃતિજ કરાવે છે એમ નથી.

તદેતત્તુ ન કાર્યં સમયવિરોધાદસમ્યત્વાच्च पुनरपि
ह्यासांवदनसंसर्गे स्वयमेवार्ति प्रपद्येतेत्याचार्याः ॥ ૨૨ ॥

આ પ્રમાણે ઔપરિષ્ઠક કર્મ કરવું એ ધર્મશાસ્ત્રોર્થો નિષિદ્ધ
છે અને અસહ્ય છે. તેથી કોઈએ કરવું નહિ. ઉપરાંત તે ન
આચરવાનું એક કારણ એ પણ છે કે કદાચિત્ એ સ્ત્રીઓ સાથે
ચુંબનનો પ્રસંગ જો નાયકને પડે તેથી કંટાળો આવે. એવો
આચાર્યનો મત છે. ॥ ૨૨ ॥

ઔપરિષ્ઠક કર્મો આદી જાણાવવામાં આવ્યાં છે. જતાં ધર્મ-
શાસ્ત્રમાં એનો નિષેધ છે. ‘નમુખે મેહેન’ મુખમાં શુક્રપાત કરવો નહિ
એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આથી નાચ કર્મવાળા પ્રેરણા કરે તો પણ
સુત પુરુષોએ તેમ કરવું નહિ. ઉપરાંત સહ્યતાની વિરુદ્ધ આ કાર્ય
છે. જો આ કાર્ય અસહ્ય છે તો એનો કરનાર પણ અસહ્ય જ
હરવાનો. આ ઉપરાંત કુલટાદિ સ્ત્રીઓ સાથે ઔપરિષ્ઠક કર્મમાં
જોડાવાથી બીજો પણ અનિષ્ટ પ્રકાર બનવા જોગ છે. આ કુલટાની
સાથે આ નિંદ્રા કર્મ કરે અને ફરી તેમ કરતી વખતે પ્રેમના આવેગમાં
જો તે નાયકના મુખને ચુમ્બન કરે તેથી તેને તે જહલ ધૂણા ઉત્પન્ન
થશે કે હું ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છું. કેવળ નાયિકા દુઃખી થશે એમ નથી.
પરંતુ નાયકને ખિન્નતા થશે એવો આચાર્યનો મત છે.

वेश्याकामिनोऽयमद्योषोऽन्यतोऽपि परिहार्यः स्यादिति
वात्स्यायनः ॥ ૨૩ ॥

વેશ્યાની કામના કરનારને શાસ્ત્રનો દોષ લાગતો નથી. કિંવા અન્ય રીતથી તે દોષનો તે પરિહાર પણ કરી શકે છે, એવો વાત્સાયન ઋષિનો મત છે. ॥ ૨૩ ॥

કુલટા આદિ આખર તો વેશ્યા જ છે. તેમની સાથે સમાગમ કરનારને શાસ્ત્ર નિષેધનો દોષ કે અસહ્યતાનો દોષ લાગતો નથી એમ વાત્સાયનનું કહેવું છે. ધર્મપત્ની સાથે ઔપરિષ્ટક કર્મ કરવું નહિ. તેમ કરવામાં શાસ્ત્રની મના છે. ને જ 'મુલે મેહેત' વસિષ્ઠનો મત છે કે "જે પુરુષ પોતાની ધર્મપત્નીના મુખમાં મૈથુન કર્મ કરે છે તેના પિતરીઓ દસ વર્ષ સુધી તેના હાથનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નથી." ઉપરાંત આગળ કહ્યું ત્યેમ અસહ્ય છે અને સુમન વખતે કંટાળો આવવાનો સંભવ છે. આ દોષ ઉત્પન્ન થાય પણ સુમન વખતે ટાળવાથી અને સુખ રીતે કરવાથી ટાળી શકાય. ઉપરાંત ભિન્નભિન્ન દેશના રિવાજથી પણ દૂર કરી શકાય છે. 'ઓપ' શબ્દ સૂત્રમાં છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દોષ ટાળી શકાય છે. બીજા દેશમાં પ્રવૃત્તિ છે તેથી ઘૃણા પણ નહિ આવે. અર્થાત્ કે તેનો પરિહાર પણ થઈ શકતો નથી.

तस्माद्यास्त्वौपरिष्टकमाचरन्ति न तामिः सह संसृज्यन्ते
प्राज्याः ॥ २४ ॥

જુદા જુદા દેશમાં ઔપરિષ્ટકની કેવી રીતની પ્રવૃત્તિ છે તે સૂત્રકાર અહીંથી જણાવવાની શરૂ કરે છે.

આથી પ્રાચ્ય દેશના ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરનારી સ્ત્રીઓ સાથે વ્યવહાર રાખતા નથી. ॥ ૨૪ ॥

મુખમાં જે નિંદ્રા કામ કરાવે છે; તેની સાથે સંસર્ગ રાખવાથી મુખ સુમન વખતે કલેશ થાય છે. તેથી પ્રાચ્ય દેશના લોકો આવાં કર્મ કરાવનારી વેશ્યા, કુલટા વગેરેની સાથે સંસર્ગ રાખતા નથી. પરંતુ જેની એમના ખૂરાં કામની ખબર નથી કે જેના સંબંધી કંઈ

તેઓ જાણતા નથી તેની સાથે અવશ્ય સહવાસ કરે છે. આટલું જાનું તાત્પર્ય છે. અંગ દેશની પૂર્વના મુઠ્ઠને પ્રાપ્ય કહે છે.

વેશ્યામિરેષ ન સંસૃજ્યન્ત આદિચ્છત્વિકાઃ સંસૃષ્ટા અપિ મુલ્લકર્મ તાસાં પરિહન્તિ ॥ ૨૬ ॥

અદિચ્છત્ર દેશમાં રહેનાર લોકો વેશ્યા સંસર્ગ રાખતા નથી. અને કોઈ વખત કરે તો તેનું ચુંગન તેઓ લેતા નથી. ॥ ૨૫ ॥

વેશ્યાઓ ઔપરિષ્ઠક કર્મ કર્યું છે એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં ન આવ્યું હોય કે તે એવું કર્મ કરાવે છે એમ સાંભળ્યું પણ ન હોય છતાં એવું કર્મ વેશ્યાને માટે સંભવિત છે તેને ક્ષીધે અદિચ્છત્ર એટલે ઉત્તર પાંચાલના લોકો વેશ્યા સાથે સંસર્ગ રાખતા નથી કદાચિત્ત્ર પ્રેમને ક્ષીધે પ્રસંગ પડે તો તેનું ચુંગન તેઓ લેતા નથી.

નિરપેક્ષાઃ સાકેતાઃ સંસૃજ્યન્તે ॥ ૨૬ ॥

સાકેત વાસીઓ—અયોધ્યાવાસીઓ નિરપેક્ષ વૃત્તિથી વેશ્યા સાથે સંસર્ગ રાખે છે. ॥ ૨૬ ॥

અયોધ્યાનું નામ છે સાકેત. ત્યાંના લોકોને પવિત્ર અપવિત્રનો વિચાર ન હોવાથી કોઈપણ જાતની અપેક્ષા વગર સંબંધ રાખે છે—મુખ ચુંગન કરે છે.

ન તુ સ્વયમૌપરિષ્ઠકમાચરન્તિ નાગરકાઃ ॥ ૨૭ ॥

પાટલીપુત્રના રહેનારા પોતે ઔપરિષ્ઠકનો પ્રયોગ કરતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

નાગરક એટલે પાટલીપુત્ર—હમણાં જેને પટણા કહે છે—ત્યાં રહેનારા વેશ્યાનો સહવાસ તો કરે છે, પરંતુ તેઓ પોતાની મરજીથી તેના મુખમાં જીવન કામ કરતા નથી. તે કહે તો કરે છે. પરંતુ ચુંગન કરતા નથી—તે ટાળે છે.

સર્વમવિશદ્ધ્યા પ્રયોજયન્તિ સૌરસેનાઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂરસેન દેશના રહેનારા નિઃશંકપણે સર્વ પ્રયોગ કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

આ દેશના રહેવાસીઓ અધુન પવિત્ર માની સ્ત્રી સમાગમ અને મુખમૈથુન વગરે નિઃશંકપણે કરે છે કારણ કે તેમને અધુન પવિત્ર છે. કાશ્યાપીના દક્ષિણ તીર પરના પ્રદેશને સૂરસેન કહે છે.

एवं ह्याहुः को हि योषितां शीलं शौचमाचारं चरित्रं
प्रत्ययं वचनं वा श्रद्धातुमर्हति, निसर्गादेव हि मलिनदृष्टयो
भवन्त्येतान् परित्याज्या, तस्मादासां स्मृतित एव शौच-
मन्वेष्टव्यम् ॥ २९ ॥

આ પ્રમાણે અપવિત્રતાની શંકા લખ્યે તો પોતાની પત્નીને માટે પણ અણુવિશ્વાસનો પ્રસંગ ઊભો થાય.

એટલા માટે કહ્યું છે કે એવો કોણ હશે કે, સ્ત્રીઓના શીલ, શૌચ, આચાર, ચરિત્ર, નિશ્ચય અને ભાષણ પર વિશ્વાસ રાખે? કોઈ નહિ. કારણ કે સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ મલિન દષ્ટિવાળી હોય છે પરંતુ તેથી તેમનો કોઈએ ત્યાગ કરવો નહિ. ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર એમની પવિત્રતાની કલ્પના કરી લેવી. આપરત્વે કહ્યું છે કે:—
“દૂધ કાઢતી વખતે-ગાય દોહતી વખતે-વાછડાતું મુખ પવિત્ર છે. મૃગયા પ્રસંગે શ્વાન પવિત્ર છે, ઝાડ પરથી પડેલા ફળોમાં પક્ષીએ ચાંચ મારેલું પણ પવિત્ર છે, આ પ્રમાણે સુરત સમયે સ્ત્રીનું મુખ પણ પવિત્ર છે. એમ સમજવું. ॥ ૨૯ ॥

શીલ સ્વભાવને કહે છે. અપવિત્ર વસ્તુના સંસર્ગનો અભાવ-તેને ન અડતું તે શૌચ-સુચિતા. પેદમાં કહેલા કર્મોનું અનુષ્ઠાન તેનું નામ આચાર, કુલ પરંપરાથી ચાલી આવેલી મર્યાદાને ચરિત્ર કહે છે. પ્રત્યય એટલે વિશ્વાસ, વચન એટલે તેમની બડબડ. આ સર્વ માનવાને કોણ સમર્થ છે? કોઈ જ નહિ. કારણ કે સ્ત્રીઓ સ્વભાવતઃ પાપદષ્ટિવાળી હોય છે. આથી તેઓ શાસ્ત્ર અને લોકન્યવહારની વિરૂદ્ધ વર્તે

છે. છતાં તેમનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે તેઓ પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિ (ત્રીજો પુરુષાર્થ કામ) નું સાધન છે. સુરત ક્રીડા વખતે સ્ત્રીઓની પવિત્રતાનો વિચાર સ્મૃતિ શાસ્ત્રને અનુસરી કરવો જોઈએ. લોક વ્યવહારમાં શુદ્ધશુદ્ધતા માટે સ્મૃતિ જ પ્રધાન પ્રમાણ છે. “ ગાયના મુખ સિવાય બાકીના તેના અવયવ પવિત્ર છે.” આમ સ્મૃતિકારનું કથન છે. છતાં તેજ ગાયના વત્સનું મુખ ગાયને દોહતી વખતે-દૂધ કાઢતી વખતે પવિત્ર માનવું. અને તે વત્સનાથી ઉચ્છિષ્ટ થયા પછી કાઢેલું દૂધ પવિત્ર ગણવું. શ્વાન અને પક્ષીએ ઉચ્છિષ્ટ કરેલું દ્રવ્ય-પદાર્થ-ઉચ્છિષ્ટ હોવાથી અપવિત્ર છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો, પરંતુ મૃગયા વખતે ફૂતરા બચકું ભરેલા મૃગનું માંસ પવિત્ર છે. તે જ પ્રમાણે પક્ષીએ ચાંચ મારેલું ફળ પણ ઉપરથી પડતાં પવિત્ર છે એમ માનવું. આજ ન્યાયથી સુરત ક્રીડા સમયે સ્ત્રીનું મુખ ઔપરિષ્ઠકથી દૂષિત કે ગમે તેવું હો, પણ તે વખતે તો પવિત્રજ માનવું જોઈએ. સુરત પ્રસંગ સિવાય બીજી વખતે સ્ત્રીનું મુખ અપવિત્રતાનું નિધાન છે એમ સમજવું. તાત્પર્ય એ છે કે, “વત્સઃ પ્રસવણે મેઘ્ય...” આ સ્મૃતિ વચન લક્ષમાં લઈ સુરત સમયે કાંઈ પણ દેશમાં અને કાંઈપણ સ્થિતિમાં સ્ત્રીના મુખને ચુંબન લેવામાં વાંધો નથી.

શિષ્ટવિપ્રતિપક્ષે: સ્મૃતિવાક્યસ્ય ચ સાવકાશત્વાદેશસ્થિ-
તેરાત્મનશ્ચ વૃત્તિપ્રત્યયાનુરૂપં પ્રવર્તેતિ વાત્સ્યાયનઃ ॥ ૩૦ ॥

શિષ્ટ લોકો ચુમ્બનની વિરુદ્ધ છે. રતિકાળમાં સ્ત્રીનું મુખ પવિત્ર છે, એમ સ્મૃતિવાક્યોને સાવકાશત્વ પ્રાપ્ત થાય છે આથી જેવો દેશાચાર હોય અને જે પ્રકારની અંતઃકરણની વૃત્તિ હો, અને વિશ્વાસ હોય તે પ્રમાણે ઔપરિષ્ઠકમાં પ્રવૃત્ત થવું એમ મહર્ષિ વાત્સ્યાયનનો મત છે. ॥ ૩૦ ॥

પ્રાચ્ય, અહિચ્છત્ર અને પાટલીપુત્ર એ નગરના શિષ્ટ લોકો

ઔપરિષ્ટકની વિરુદ્ધ હોવાથી સુરત પ્રસંગે સ્ત્રી મુખને પવિત્ર માનતા નથી. એ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી રતિકાળમાં સ્ત્રીના મુખને પવિત્ર જણાવનાર સ્મૃતિ વચન સાથે શિષ્ટાચારનો વિરોધ આવે છે. તો અહીં પ્રામાણ્ય શું ? આ વિષે એક રચણે કહ્યું છે કે ‘વિરુદ્ધ, વિગત, દષ્ટિક્ષક અને કારણાનુસારી એવી ઠાઠપણ સ્મૃતિ વેદમૂલક નથી” તાત્પર્ય એ છે એકાદું વિરુદ્ધ સ્મૃતિ વચન શિષ્ટાચારથી અપ્રમાણ ઠરે તો તેથી કંઈ ખગડતું નથી. ‘સ્ત્રીમુખં રતિસંગમે’ આવું એક સ્મૃતિ વચન છે. આ સર્વ સ્ત્રીઓને માટે નહિ પણ ધર્મપત્નીને ઉદ્દેશી લખ્યું હોવાથી નિરર્થક ઠરતું નથી. આ સ્મૃતિ વચનથી વેશ્યા ચુંબનના ભેદોનું વિધાન કયું છે તે વ્યર્થ કરે એમ સમજવું નહિ. કારણ કે જે દેશમાં જે આચાર રહ્યો છે પ્રચલિત હોય છે, તે પ્રમાણે ત્યાં વર્તવું એ શિષ્ટસંમત છે તે જ પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રસન્ન થાય અને પોતાનો વિશ્વાસ એસે તે ઔપરિષ્ટક પ્રયોગ કરવામાં હરકત નથી. કેવળ શાસ્ત્રના આધાર પર પ્રયોગ કરવો, તેના પર જ એસી રહેવું, એમ નથી.

પ્રમુષ્ટકુણ્ડલાશ્વાપિ યુવાનઃ પરિચારકાઃ ।

કેષાશ્ચિદેવ કુર્વન્તિ નરાણામૌપરિષ્ટકમ ॥ ૩૧ ॥

અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓ વિષે સાધારણ ઔપરિષ્ટક કહેવામાં આવ્યા. એની કરનાર નાયિકા હતી. હવે પુરુષ કૃતક ઔપરિષ્ટ સૂત્રકાર અહીંથી જણાવે છે—

આ વિષયમાં શ્લોકઃ—ઉચ્ચલ કુંડળ ધારણ કરનાર તરુણ સેવક જનો પર પણ કેટલાક ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરે છે. ॥ ૩૧ ॥

‘કુંડળ ધારણ કરનારા’ આ વિશેષણ ઉપલક્ષણાર્થે સમજી તેનો અર્થ અલંકાર ધારણ કરનારા એમ સમજવું. માથે વાળ વધારનારા, પોશાક ધારણ કરનારા તરુણ પ્રત્યે ઇશારો છે. તરુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાથી તેઓમાં

કામઆસક્તિ હોય છે અને ઔપરિષ્ટકના પ્રયોગમાં ધણા કુશળ હોય છે. ઈતર લોકોમાં આ ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરવાનું કામ હરકતભયુ હોય છે. આ વિષયમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે—

“જેને મૂઝો આવી નથી એવા વિશ્વાસલાયક સુંદર પોષાક કરનાર તરણ નોકર ઔપરિષ્ટકના કામને યોગ્ય છે. મૂઝો આવેલાને ઔપરિષ્ટકમાં યોજવા નહી.”

જેમની કામવાસના મંદ છે, જે વૃદ્ધ થયા છે, પૂર્વાવસ્થામાં અતિશય કામાસક્તિને લાંબે શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઈ છે કિંવા જેમને સાક્ષાત્ સ્ત્રી સંભોગનું સુખ લાઘ્યું નથી એવાજ પુરૂષો ઔપરિષ્ટકના પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

तथा नागरकाः के चिदन्योन्यस्य हितैषिणः ।

कुर्वन्ति रूढविश्वासाः परस्परपरिग्रहम् ॥ ૩૨ ॥

આ ઔપરિષ્ટક પુરુષ કૃતૃક છે પરંતુ એનો કરનાર એકમ હોય છે એથી એ અસાધારણ માનવાને હરકત નથી. ઉભયકૃતૃક પણ એનો પ્રયોગ સંભવે છે તે સૂત્રકાર જણાવે છે—

આ પ્રમાણે પરસ્પર હિતેષુ, એકમેકના ખૂણું વિશ્વાસ વાળા કોઈ નાગરિકો આ ઔપરિષ્ટકનો પરસ્પર પ્રયોગ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

હેલખટાકિપણવાળા પરંતુ સ્ત્રીપ્રાય કેટલાક નાગરિક પરસ્પર વિશ્વાસવાળા ચતુર, શુક્રપાતજન્ય સુખને માટે આવું ઔપરિષ્ટક કર્મ એકમેકની સાથે ક્રમથી—વારાફરતી કરે છે. કિંવા કામવાસના થઈ હોય તો વારાફરતી કરવાની વાટ ન જોતાં શરીરને ઉલટાં પાલટાં કરી એકદમ કરી લે છે. આ પ્રમાણે સાધારણ ઔપરિષ્ટકના એ પ્રકાર સંભવે છે. પુરૂષોજ એકલા કરે છે એમ નહિ, સ્ત્રીઓ પણ ત્યેમ કરી શકે છે. આ પરત્વે કહ્યું છે કે “અંતઃપુરમાંની કેટલીક

સ્ત્રીઓ વેતનના અભાવે કે કોઈ કરનાર ન મળવાથી એકમેકમાં વિશ્વાસવાળી એકમેકના મદનમંદિરમાં મુખથી સંભોગ ક્રિયા કરે છે.

પુરુષાશ્ચ તથા સ્ત્રીષુ કર્મૈતત્કિલ કુર્વતે ।

વ્યાસસ્તથ ચ વિજ્ઞેયો મુખચુમ્બનવદ્વિધિઃ ॥ ૩૩ ॥

કોઈ કોઈ પુરુષો પણ સ્ત્રીઓમાં ઔપરિષ્ઠક પ્રયોગ કરે છે. આ ઔપરિષ્ઠક વિધિ મુખ ચુમ્બનની માફક ઉપયોગમાં આણવામાં આવે છે. ॥ ૩૩ ॥

સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણે પુરુષનું શુદ્ધાંગ મુખમાં લઈ ઔપરિષ્ઠકનો પ્રયોગ કરે છે તે પ્રમાણે પુરુષ પણ સ્ત્રીઓના મદનમંદિરમાં ઔપરિષ્ઠક કર્મ કરે છે. કન્યા યુગ્મનમાં નિમિત્તક આદિ પ્રકાર જેમ સંભવે છે, કિંવા અન્ય સ્થળે સમાદિક યુગ્મનના ભેદ છે, તે પ્રમાણે આ પુરુષ કૃત્તૈક ઔપરિષ્ઠકમાં અનેક ભેદ સંભવે છે એ જાણી લેવું.

પરિવર્તિતદેહો તુ સ્ત્રીપુંસૌ યત્પરસ્પરમ્ ।

યુગપત્સમ્પ્રયુજ્યેતે સ કામઃ કાકિલઃ રમૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

કરનાર-ઔપરિષ્ઠકની કર્મ કરનાર જે સેવક-નોકર હોય, તેા તે અસાધારણ કહેવાય છે. નાયકની પાસે કરાવતી હોય તેા સાધારણ સંનૃક હોય છે. આ ભેદ લક્ષમાં લેવાં જોવાં છે. કારણ કે સાધારણ સંનૃક પ્રયોગમાં કમથી કિંવા એકદમ જનને સાથે એમ જે પ્રકારથી થાય છે. એક સાથે કરવામાં ક્રિયા દર્શાવે છે—

સ્ત્રીના પગ તરફ પુરુષનું મુખ અને પુરુષના પગ તરફ સ્ત્રીનું મુખ આ પ્રમાણે સુઈ રહી સ્ત્રી અને પુરુષ પરસ્પર એકદમ ઔપરિષ્ઠક કર્મ કરે તેા તેને કાકિલ કહે છે. ॥ ૩૪ ॥

એક શય્યા પર સ્થિત પુરુષ સ્ત્રીની જાંઘ પર પોતાનું મસ્તક રાખે અને સ્ત્રી પુરુષની જાંઘ પર પોતાનું મસ્તક રાખે; આ પ્રમાણે

પુરુષને સ્ત્રીનું ગુહ્યાંગ અને સ્ત્રીને પુરુષનું ગુહ્યાંગ મુખમાં લઇ જીભથી ઔપરિષ્ટક કરવું—સુગમ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે બન્ને એકી સાથે ઔપરિષ્ટક કરે તો તેને કાકિલ કહે છે, આ ક્રિયામાં સ્ત્રી પુરુષ બન્ને કાગડાની પેઠે મુખથી અપવિત્ર વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે, માટે આ ક્રિયાનું નામ કાકિલ અન્વર્થક છે. કાક એટલે કાગડો. જે ક્રિયામાં સ્ત્રી અને પુરુષ કાગડાની માફક વર્તન કરે તેને કાકજ્ઞ સમજવા. કાગડાની માફક સ્ત્રી પુરુષનો બ્યવહાર થાય છે તે કાકિલ. પિચ્છાદિગણ મધ્યે કાક શબ્દનો સમાવેશ કરતાં ‘ફલચ’ પ્રત્યય લાગી કાકિલ શબ્દ બને છે કિંવા ક્ક ‘ક્ક’ ધાતુ પરથી ભાવાર્થી પ્રત્યય કરીએ તો ‘ઉતાવળાપણું’ આ અર્થવાળો કાક શબ્દ તૈયાર થાય છે. જેનામાં ઉતાવળાપણું છે તે સ્ત્રી પુરુષો ‘કાકી’ છે. તેમને એટલે કાકિ સંસ્રક સ્ત્રી પુરુષોને લાતિ એટલે જે ગ્રહણ કરે છે તે કાકિલ, આ પ્રમાણે આ શબ્દની ખીજ વ્યુત્પત્તિ થાય છે.

तस्माद् गुणवतस्त्यक्त्वा चतुरांस्त्यागिनो वरान् ।

वेश्याः खलेषु रज्यन्ते दासहस्तिपक्षादिषु ॥ ૩૬ ॥

આ કાકિલ સંસ્રક સ્ત્રી પુરુષ કૃત્વક ક્રિયાના વર્ણન પરથી કેવળ પુરુષ કિંવા કેવળ સ્ત્રીનાં ઔપરિષ્ટક વર્ણન પુનઃ સ્વતંત્રપણે કરવાની જરૂર નથી.

સાધારણ અને અસાધારણ એ પ્રમાણે ઔપરિષ્ટકના જે જે ભેદ કથ્યા તેમાં અસાધારણ સંસ્રક વિશેષ ઠીક છે. એમાં પણ જે તે સેવક કૃતક હોય તો તેથી સાફ. આ ઔપરિષ્ટક કર્મ જે વેશ્યા કૃત્વક હોય તો તેમાં હલકા લોકાનો વિશેષ સંબંધ—ખત્ર સંબંધ આવતો હોવાથી તેમાં પરિશુદ્ધતા નથી આવતી. સૂત્રકાર આ પરત્વે લખે છે કે—

આ કારણથી—શિષ્ટસંમત ન હોવાને લીધે—વેશ્યા, ગુણવાન,

શત્રુ, દાનશૂર અને શ્રેષ્ઠ એવા પુરુષોને ઘોડી મહાવત, દાસ આદિ ખસ લોકોમાં અનુરક્ત હોય છે. ॥ ૩૫ ॥

નાયક શોભે તેવા ગુણોથી મંડિત હોય, લોકચાત્રમાં નિપુણ, દાનધર્મ કરવામાં તત્પર અને કુલ તથા શીલથી શ્રેષ્ઠ હોય એવા પુરુષોને ત્યાગી વેશ્યા મહાવત, નોકર વગેરે હલકા દરજ્જાના લોકોમાં અનુરક્ત હોય છે. વેશ્યાઓની નીચ પ્રકૃતિ અહીં જણાવવામાં આવી છે અથવા તો મુખ્યમૈથુન જેવો નીચ પ્રયોગ કરવાનો હોવાથી વેશ્યાઓ એવા હલકા માણસનો સંસર્ગ સેવે છે. વેશ્યા જેની સાથે સંસર્ગ રાખે છે તેમને બીજાની વાતો કહી દે છે.

न त्वेतद्वाङ्मणौ विद्वान्मन्त्री वा राजधूर्धरः ।

गृहीतप्रत्स्यो वाऽपि कारयेदौपरिष्टकम् ॥ ૩૬ ॥

એને-ઔપરિષ્ટક પ્રયોગને કોઈપણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, રાજકાર્ય ધુરંધર, મંત્રી કિંવા લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર કોઈપણ મનુષ્ય વેશ્યા પાસે કરાવે નહીં. ॥ ૩૬ ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિના તત્વને જાણનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણે, રાજકારભાર ચલાવનાર રાજ્ય ધુરંધર અમાત્યે-મંત્રીએ વેશ્યા પાસે ઔપરિષ્ટક કર્મ કરાવવું નહિ. તેજ પ્રમાણે લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર થયેલ ગૃહસ્થે પણ તેવું કર્મ વેશ્યા પાસે ન કરાવવું. જો ઔપરિષ્ટક કર્મ કરાવે તો સમાજમાં મેળવેલી સર્વ પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થશે. વેશ્યા સાથે ઔપરિષ્ટક કર્મ કરાવનારને કદાપિ મુખ્ય સંસ્પર્શ દોષ ન થવા દે, છતાં અસહ્યપણાના દોષમાંથી તે મુક્ત નહિ થઈ શકે. અહીં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને અમાત્યનો જ વિચાર કરવાનો છે. એથી તેમને તો અસહ્યપણાનો દોષ જરૂર લાગવાનો. ધૃતરત્ની અહીં વિવક્ષા છે નહિ તેથી આ દોષ તેમને લાગે છે કે નહિ તેનો વિચાર અમે અહીં કરતા નથી.

ન શાસ્ત્રમસ્તીત્યેતાવત્પ્રયોગે કારણં ભવેદ્ ।

શાસ્ત્રાર્થાન્વ્યાપિનો વિદ્યાત્પર્યોગાંસ્ત્વેકદેશિકાન્ ॥૩૭॥

સાધારણ ઔપરિષ્ટકમાં તેનું આચરણ મુખ્ય ચુંબન પ્રમાણે કરવું એમ આ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કિંવા મંત્રીએ તે કરવામાં કંઈ વાંધા જોવું નથી એમ કહે તો સૂત્રકાર તે વિષે કહે છે કે—

ઔપરિષ્ટક માટે શાસ્ત્રમાં વિધાન છે. તેથી તેનું અનુષ્ઠાન કરવું એમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રનો અર્થ વ્યાપક હોય છે, પરંતુ તેનો પ્રયોગ એકદેશી હોય છે. ॥ ૩૭ ॥

શાસ્ત્રમાં એનું વિધાન છે—શાસ્ત્રમાં એ વાત કહી છે તેટલા પરથી તે આચરવી જોઈએ કે કરવી જોઈએ એમ નથી. આલિંગન વગેરે પ્રકાર સુરત ક્રિડાને ઉપયોગી છે અને તે સર્વ કામીજનોને ઉદ્દેશી કથવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમાંના કેટલાકનો જ પ્રચાર શિષ્ટાએ કર્યો છે. મતલબ કે શિષ્ટજનો આવશ્યક અને નિર્દોષ હોય તેજ ગ્રહણ કરે છે.

રસવીર્યવિપાકા હિ શ્વમાંસસ્યાપિ વૈદ્યકે ।

કીર્તિતા इति तर्तिक स्याद्भक्षणोयं विचक्षणैः ॥ ૩૮ ॥

આજ અર્થ નીચેના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે—

વૈદકશાસ્ત્રમાં કુતરાના માંસનો રસ, વીર્ય અને વિપાક વગેરેનું વર્ણન છે. એને: અર્થ એ નથી થતો કે બુદ્ધિમાન લોકોએ કુતરાના માંસનું ભક્ષણ કરવું. ॥ ૩૮ ॥

રસ એટલે માધુર્યાદિ, વીર્ય એટલે સામર્થ્ય—બળ, વિપાક એટલે ઉપયોગી વસ્તુનું પરિણામ. કુતરાના માંસના માધુર્યાદિરસ, સામર્થ્ય અને તે ભક્ષણ કરવાથી શરીરમાં થતું મધુરાર્દિ પરિણામ એ સર્વનું

વર્ણન શાસ્ત્રમાં છે. આ શાસ્ત્રનું વ્યાપકપણું બતાવે છે. આથી બુદ્ધિમાને શું તે ખાવું ? આ વાક્ય વડે શાસ્ત્રના આ વિધાનનું અનુષ્ઠાન એકદેશીય છે એમ બતાવે છે. તાત્પર્ય કે ગુરુનિરૂપણમાં શાસ્ત્ર વ્યાપક છે પરંતુ તેનો પ્રયોગ એકદેશીય છે. એનું ભક્ષણ શિષ્ટ પુરૂષો માટે શક્યજ નથી.

સન્ત્યેવ પુરુષાઃ કે ચિત્સાન્તિ દેશાસ્તથાવિધાઃ ।

સન્તિ કાલાશ્ચ તેષ્વેતે યોગા ન સ્યુર્નિરર્થકાઃ ॥ ૩૯ ॥

જેનો શિષ્ટજનોએ ત્યાગ કર્યો છે તેનો ઉપદેશ પણ શાસ્ત્રમાં વ્યર્થ નકામો છે એમ કોઈ કહે તો, એ શંકાનો જવાબ આપે છે કે—

એવા પ્રકારના કોઈ પુરુષ હોય છે, એવા પ્રકારના દેશ હોય છે, એવા પ્રકારનો કાળ હોય છે કે જ્યાં ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ નિરર્થક હોતો નથી. ॥ ૩૯ ॥

કેટલાક એવા મનુષ્યો છે કે જેમને પવિત્ર અને અપવિત્ર એનું આણુમાત્ર પણ ભાન નથી. લાટ, સિંધુ આદિ દેશ એવા છે. તેમ પ્રમાણે કોઈ કાળ પણ એવો હોય છે કે જે વખતે ઔપરિષ્ટક કર્મ અનુકૂળ થઈ પડે છે. તે કાલવિશેષમાં પુરૂષનું જીવન સ્ત્રીને અધીન હોય છે. આવા સ્થળે કે પ્રસંગે મુખ્યચુંબન પ્રમાણે ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ નિરર્થક નથી.

તસ્માદ્દેશં ચ કાલં ચ પ્રયોગં શાસ્ત્રમેવ ચ ।

આત્માનં ચાપિ સંપ્રેક્ષ્ય યોગાન્યુજીત વા ન વા ॥૪૦॥

એટલા માટે દેશ, કાળ પ્રયોગ, શાસ્ત્ર એનો અને પ્રયોગ કરનારે પોતાનો વિચાર કરી પછી ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરવો એ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે તે ઠેરવવું. ॥ ૪૦ ॥

આથી કરીને સાધારણ ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરતી વખતે તે કરનારે દેશકાળનો વિચાર કરવો, ઔપરિષ્ટકનું કથન કરનાર શાસ્ત્ર

અને ઉપાયનો પણ વિચાર કરવો, અને પક્ષી એમાંથી પોતાને ક્યો ઉપયુક્ત છે કે નથી તે નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો.

अर्थास्य रहस्यत्वाच्चलत्वान्मनसस्तथा ।

કાઃ કદા કિં કુત કુર્યાદિતિ કો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૪૧ ॥

પુરુષાદિને માટે એ નિયમ નથી એ નીચેના શ્લોકથી જાણાવે છે—

આ ઔપરિષ્ટક કર્મ ગૌરવ્ય છે—ચોરીથી કરવામાં આવે છે, મન ચંચળ છે. આથી કોઈ પુરુષ, કોઈ વખતે શું કરી એસે તે જાણવા કોણ સમર્થ છે ? ॥ ૪૧ ॥

ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ બહુ શુભ રીતે થાય છે—એકાંતજો થાય છે. ચિત્ત સ્વભાવતઃ ચંચળ છે. તેમાં પણ કામાસક્તનું તો ચંચળ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન, કામશક્તિથી ઉન્મત્ત થયેલો હોય या ન હોય, તે સાધારણ કે અસાધારણ ઔપરિષ્ટકનો પ્રયોગ કરશે કે સંભોગક્રિયા કરશે અને કામાસક્તિને લઈને કરશે કે દેશાચારને લઈને કરશે એ કોણ કહી શકશે ? એ જાણવાને કોઈ સમર્થ નથી.

ઔપરિષ્ટક નામનું નવમું પ્રકરણ સમાપ્ત.

इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे
औपरिष्टकं नवमोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીવાત્સાયન કામસૂત્રના દ્વિતીય અધિકરણના નવમા અધ્યાયની રમણીક અ. મહેતા પ્રણીત તાત્પર્ય વ્યાખ્યાના ટીકા સમાપ્ત.

દસમાંઽધ્યાયઃ ।

રતારમ્ભાવસાનિક પ્રકરણમ

નાગરકઃ સહ મિત્રજનેન પરિચારકંચ કૃતપુષ્પોપહારઃ
 સજ્જારિતસુરમિધૂપે રત્યાવાસે પ્રસાધિતે વાસગૃહે કૃતજ્ઞાન-
 પ્રસાધનાં યુક્ત્યા પીતાં સ્ત્રિયં સાન્ત્વનૈઃ પુનઃ પાનેન ચોપ-
 ક્રમેત ॥ ૧ ॥ દક્ષિણતઞ્ચાસ્યા ઉપવેશનમ ॥ ૨ ॥ કેશહસ્તે
 વસ્ત્રાગ્રા નીચ્યામિત્યવલમ્બનમ ॥ ૩ ॥ રત્યર્થે સવ્યેન બાહુ-
 નાઽનુદ્યતઃ પરિષ્વજ્ઞ ॥ ૪ ॥ પૂર્વપ્રકરણસંબદ્ધૈઃ પરિહાસાઽનુ-
 રાગૈર્લોભૈરનુવૃત્તિઃ ॥ ૫ ॥ ગૂઢાશ્લીલાનાં ચ વસ્તૂનાં સમ-
 સ્યથા પરિભાષણમ ॥ ૬ ॥ સનૃત્તમનૃત્તં વા ગીતં વાદિત્રમ
 ॥ ૭ ॥ કલાસુ સંકથાઃ ॥ ૮ ॥ પુનઃ પાનેનોપચ્છન્દનમ ॥ ૯ ॥
 જાતાનુરાગાયાં કુસુમાનુલેપનતામ્બૂલદાનેન ચ શેષજનવિસૃષ્ટિઃ
 ॥ ૧૦ ॥ વિજને ચ યથોક્તેરાલિઙ્ગનાદિભિરેનામુદ્ગર્ષયેત ॥ ૧૧ ॥
 તતો નીવીવિશ્લેષણાદિ યથોક્તમુપક્રમેતેત્યયં રતારમ્ભઃ ॥ ૧૨ ॥

રતારંભાવસાનિક

રતની વ્યવસ્થાથી માંડીને ઔપરિષ્ઠક પ્રકરણ પર્યંત સૂરત-
 ક્રીડાનું વિવેચન કર્યું. સૂરતના આરંભમાં અને અંતમાં શું કરવું
 જોઈએ એનો વિચાર કરવાનો છે અને તે સંબંધી રતારંભાવસાન
 પ્રકરણ અહીંથી શરૂ કરીએ છીએ. ખરી રીતે જોતાં પ્રેમના બિન્ન-
 બિન્ન પ્રકાર જે આગળ વર્ણવામાં આવ્યા છે, તે સાથે સૂરતના
 આરંભમાં શું શું કરવું તે કહેવું જોઈતું હતું. પણ સૂરતનું વર્ણન
 થઈ ગયા પછી તેના અંતમાં શું શું કરવું યોગ્ય છે એજ કહેવું, એ
 વિષયક્રમેન અનુસરી થાત. આમ છે છતાં અર્થાત્ કે એ ખરૂં છે, છતાં
 પ્રેમનું વિવેચન કર્યા પછી, પ્રેમને અંગે તરત ઉત્પન્ન થતાં આશ્ચર્યન

આદિનો ત્યાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રતિકન્યાને અનુસરી સર્વના અંગભૂત સૂરતના આરંભની બાબતનું વર્ણન કરી પછી સૂરત સમાપ્તિની બાબતો કહીશું.

સહ્ય નાગરિકે પોતાના મિત્ર અને પરિવાર સાથે સૂરત સુખનો ઉપભોગ લેવા માટે ખાસ સુસજ્જિત કરેલા વાસગૃહમાં સુગંધી ધૂપ આપી તેને ફૂલથી સર્વત્ર સુશોભિત કરવું. તે વાસગૃહમાં રમેદર્શન પછી સ્નાન કરી, સુભુષિત થઈ, સુંદર વસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ તૈયાર થયેલી, તથા પરિચિત મધપાન કર્યું છે-જેણે એવી નાયિકાની પાસે જઈ તેને મધપાન માટે પ્રવૃત્ત કરવી. ॥ ૧ ॥ તેની જમણી પડખે બેસવું ॥ ૨ ॥ પછી તેના કેશને, પછી વસ્ત્રને, અને પછી વસ્ત્રની ગાંઠને પકડવી. ॥ ૩ ॥ પ્રેમના વૃદ્ધિ કરવા હાથા હાથની પીઠ પર સ્પર્શ કરવો. ॥ ૪ ॥ ગઈ ગુજરીના પ્રેમપ્રસંગોથી, પ્રેમના મધુર ભાવણથી તેને અનુકૂળ કરવી. ॥ ૫ ॥ ગૂઢ અને વસ્તુ વિષે સંક્ષેપથી બોલવું. ॥ ૬ ॥ નાચ સાથે અથવા તે નાચ વગર બાંધવાદન થવા દેવું. ॥ ૭ ॥ કક્ષા વિષે ચાતુર્યથી ભાષણ કરવું-વાર્તાશ્રાવ કરવો. ॥ ૮ ॥ પુનઃ એકાદ પ્યાલી માટે-મધપાન માટે તેને આજ્ઞા કરી ઉત્સાહિત કરવી. ॥ ૯ ॥ આ પ્રમાણે નાયિકાના અંતઃકરણમાં કામવાસના પ્રતીત થયા પછી સુગંધી ફૂલાં, પુષ્પમાળા, ચંદન, તાંબૂલ આદિથી સત્કાર કરી મિત્ર અને નોકરાને વિદાય કરવા. ॥ ૧૦ ॥ પછી વસ્ત્રની ગાંઠ છોડી આગળ કરવામાં આવ્યા પ્રમાણે સૂરત ક્રિયાનો આરંભ કરવો. ॥ ૧૧ ॥ આ પ્રમાણે રતારંભનું કામ સમાપ્ત થયું. સૂરતક્રિયા માટે તૈયાર કરેલું શયનગૃહ

આગળ નાગરિક વૃત્ત પ્રકરણમાં જે વિશેષ આચાર કહેવામાં આવ્યા છે, તે પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા રાખનાર નાગરિક, પીઠમદાદિ વિગેરે મિત્રો અને તાંબૂલ આપનાર સેવક એમને લઈને સૂરતક્રિયાને અનુકૂળ બાબતોનો આરંભ કરવો. રત્યાવાસ એટલે સૂરતક્રિયા માટે તૈયાર કરેલું શયનગૃહ, જેને બાહ્યવાસન ગૃહ કહે છે, તેમાં સૂરતક્રિયા

માટે શયન વગેરે તૈયાર કરી રખાવવું એટલે વાસગૃહના સંસ્કાર કર્યા બરાબર છે. સ્ત્રીઓને બે રીતે સુસંસ્કૃત થવાનું છે. પહેલી રીત તો એ કે સ્નાન કરી શુદ્ધ થવું, અને બાદમાં સ્નાનથી શુદ્ધ થયા પછી અલંકાર અને સારાં વસ્ત્રોથી સુસંસ્કૃત થવું તે છે. પહેલા પ્રકારની શુદ્ધતા ન હોય તો સ્ત્રીનું દર્શન સુધ્ધાં નિષિધ છે. સ્નાન અને અલંકારથી જોમ શરીરસંસ્કાર કરવાના છે તેમ મર્યાદિત મઘપાનથી* મનના સંસ્કાર કરવા આવશ્યક છે. મઘપાનથી એક પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે અને બુદ્ધિમાં એક પ્રકારની કાર્યક્ષમતા આવે છે. આ મઘપાન મર્યાદાથી જરાપણ વધારે ન થવું જોઈએ. કારણ કે અધિક થાય તો તેનાથી ચિત્તમાં ઉન્માદ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. આટલી મૂળ સૂત્રમાં

* [૧] પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં 'મદિરાપાન'નો ઉદ્દેશ્ય રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, હરિવંશ અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં મળે છે. અહીં એકાદ બે શ્લોક આપ્યા છે. આને માટે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઉગ્રાણુ' નામનો મારો લખેલો લેખ 'મોજમગ્ગદ'ના દિવાળી અંકમાં જોવો. રતિકોકા વખતે મધુપાન કરતા હતા એ નિઃશંક વાત છે. મારો 'દીવાનો' તો કહે છે કે—

હાથમાં પ્યાલો ખગલમાં જગતમાં હો બહાર
એવો મળવાનો વખત જો હોય તો શું જોઈએ ?

એક ઉદું કવિ કહે છે કે—

તન ભૂદેજિન્દગી હૈ જગ અધ્ધ હો ચમન હો
પેશી નજર હો સાકી, પહલુ મેં શુભચંદન હો.

બુઓ રધુવંશ—

લલિત વિભ્રમવન્ધવિચક્ષણં, સુરભિગંધ પરાજિત કસરમ્ ।

પતિશુ નિર્વિવિશુર્મધુણમઙ્ગના, સ્મર સર્વ રસ ચ્છણ્ડન

વર્જિતમ્ ॥ ૨૧-૩૬

‘યુક્ત્યા પીનાં’ એવું જે નાયકને વિશેષણ આપ્યું છે તેનો અર્થ કરવામાં ‘પીતા’ એ રૂપ મન્વર્થીય અથવા પ્રત્યયમાંજ સમજવું. અર્થાત્ કે ‘પીતમસ્તિ અસ્યાં સા’ એ પ્રમાણે તેનો વિગ્રહ થાય છે ‘પીત’ પાનક્રિયા જેનામાં છે તે, પીતા—અર્થાત્ કે જેણે મધપાનની ક્રિયા કરી છે એવી સ્ત્રી ‘પીતાગાવ’ એટલે પાણી જેણે પીધું છે એવી ગાય. આ પ્રમાણે મત્વર્થીય ‘અથ’ પ્રત્યયમાં ઘણા શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં રૂઢ છે. ‘યુક્ત્યા પીતા’ એમાં પીતા શબ્દ પણ એ પ્રમાણે સમજવો. નાયિકા સાથે સુરતક્રિયાનો આનંદ કર્યા પહેલાં પ્રથમ તેને કુશળ પ્રશ્ન પુછી મીઠી વાત કરવી. ત્યારપાદ મધ પીવા માટે વીનવવી. આ પ્રમાણે તેને વીનવતાં તેની જમણી બાજુ ખેંચી તેને ડાબી બાજુએ રાખવી. આથી કરીને જમણા હાથથી તેને મધની પ્યાલી આપી શકાશે અને ડાબા હાથથી તેની પીડના ભાગનો સ્પર્શ થઈ શકશે કે અલિંગન દઈ શકાશે. આમ કરતાં નાયિકાના કેશ પર હાથ ફેરવવો. તેના હાથમાં હાથ નાંખવો. અને કામોદીપન થાય તેથી ગઈ ગુજરીનું સ્મરણ થાય તેવી વાતો કરવી. “હે પ્રિયે! આપણે ત્યાં કેવો મીઠો વિનોદ કર્યો હતો. આપણે કેના પ્રેમથી રહેતાં હતાં. એની તને યાદ આવે છે કે?” આ પ્રમાણે તેને અનુકૂળ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો. દુર્બોધ્ય અને ગ્રામ્યગાથા, સ્કંધ વગેરે વૃત્તમાં ગૂંથેલી વાત જો નાયિકા સમજવા કે સાંભળવા માંગતી હોય તો તે સંક્ષેપમાં

---

[૨] ખજારામ પુષ્કળ પીતા હતા. માધ, શિશુપાલ વધમાં વર્ણન છે કે—

કાકુદ્ધિકમ્યાવકાન્તર્વાસલબ્ધાધિવાસયા ।

સુલામોદં મદિરયાકૃતાનુ વ્યાધ સુહૃમન્ ॥

માઘસ્ય ૨ સર્ગ ૨૦ શ્લોકઃ ।

હરિવંશમાં પણ ખજારામનું અડંગ પીનાર તરીકે વર્ણન છે.

જણાવવી. નાયિકા જો વૃત્ત જાણતી હોય તો તેની આગળ પદ્ધતા અર્થ શરીરાદિના અભિનયથી સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. જો નાયિકાને વૃત્ત ન આવડતું હોય તો તો એકાદ ગીત સંજોગાવતું. કિંવા ખૂંટી પરથી વીણા લઈ તેને વગાડવી. ચિત્ર વગેરે કળાની નિપુણતા બતાવવા માટે તેની સાથે કળા સંજોગી લખણ કરવું. ટૂંકમાં મનસૂચ એ છે કે આવી વિવિધ રીતથી નાયિકાને વશ કરી લેવી, અને તેને મધપાનમાં પ્રવૃત્ત કરવી. મધપાન કર્યા પછી નાયિકામાં ઉત્કટ કામવાસના પ્રકટ થયેલી જણાય તો જે સુગંધી ફૂલો, તાંબૂલ વગેરે ત્યાં હાજર હોય તે આપી મિત્રોને તથા પરિચારકાને વિદાય આપવી. પછી એકાંતમાં પ્રત્યક્ષ સંભોગ ક્રિયા શરૂ કર્યા પહેલાં, પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા આલિંગનાદિ ઉપાયથી નાયિકાની કામવાસના એટલી ઉદ્દીપ્ત કરવી કે તે સંભોગ સુખ માટે શયનમાં પોતાની મેળે આલી જાય. નાયિકા શયનમાં આવ્યા પછી તેની નીવી છોડવાનો પ્રકાર સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે નાયકે આદરવો. આલિંગનાદિ બાહ્ય અને પછી આશ્વસન.

રતાવસાનિકં રાગમતિવાહ્યાસંસ્તુતયોરિવ સગ્રીહ્યોઃ
 પરસ્પરપમશ્યતોઃ પૃથક્પૃથગાચારભૂમિગમનમ ॥ ૧૩ ॥ પ્રતિ-
 નિવૃત્ત્ય ચ ગ્રીહાયમાનયોરુચિતદેશોપવિષ્ટયોસ્તામ્બૂલપ્રહ્ણમચ્છી-
 કૃતં ચન્દનમન્યદ્વાડનુલંપને તસ્યા ગાત્રે સ્વયમેવ વિવેશયેત્
 ॥ ૧૪ ॥ સલ્યેન બાહુના ચૈનાં પરિરમ્ય ચચકહસ્તઃ સાન્ત્વ-
 યન્પાયયેત્ ॥ ૧૫ ॥ જલાનુપાનં વા खण्डखाद्यकमन्यद्વા
 પ્રકૃતિસાત્મ્યયુક્તમુભાવપ્યુપયુજીયાતામ્ ॥ ૧૬ ॥ અચ્છરસ-
 કયૂષમલ્લયવાર્ગૂ ભૂષ્ણમાંસોપદંશાનિ પાનકાનિ ચૂતપલાનિ
 શુષ્કમાંસં માતુલુકચક્રકાણિ સશર્કરાણિ ચ યથાદશસાત્મ્યં
 ચ ॥ ૧૭ ॥ તલ્લ મધુરમિદં મૃદુ વિશદમિતિ ચ વિદશ્ય
 તત્તદુપાહરેત્ ॥ ૧૮ ॥ હર્મ્યતલસ્થિતયોર્વા ચન્દિકાસેવનાર્થ-
 માલ્લનમ્ ॥ ૧૯ ॥ તન્નાનુકૂલામિઃ કથામિરનુવર્તેત્ ॥ ૨૦ ॥

તદ્દુસ્સંલીનાયાઞ્ચન્દ્રમસં પશ્યન્નથા નક્ષત્રપક્ષિવ્યત્તીકરણમ
॥૨૧॥ અરુન્ધતીધ્રુવસપ્તર્ષિમાલાદર્શનં ચેતિ રતાવસાનિકમ્ ॥૨૨॥

અહીંથી રતાવસાતિક પ્રકરણુ શરૂ કરીએ છીએ. રતિકીડા થઇ રહ્યા પછીનાં કાર્ય જણાવીએ છીએ. સુરતક્રિયા પૂરી કર્યા પછી નાયક નાયિકાએ અપરિચિત સરખાં એકમેકથી શરમાતાં હોય તેમ એકમેકને ન જોતાં જુદાજુદા ઓરડામાં સ્નાન આદિ માટે ચાલી જવું. ॥ ૧૩ ॥ શુદ્ધ થઇ પાછા ફરી સ્નેહ ભગ્ન કરતા નાયક નાયિકાએ કોઇ ખીજ સુંદર સ્થાન પર બેસવું. અને તાંબૂલ ચણી કરવું-પાન ખાવું. નાયકે ઘસેલું ચદન અથવા અન્ય સુગંધી દ્રવ્ય નાયિકાના શરીરે લગાડવું, અને પછી પોતાના અંગે લગાડવું ॥ ૧૪ ॥ કાળા હાથથી તેને આભિંગન આપી જમણા હાથથી મધનો પ્યાલો લઇ મધુર ભાષણથી પીવાને વીનવવું. ॥ ૧૫ ॥ પછી ખન્નેએ ખાંડ અથવા ગોળથી તૈયાર કરેલો, ખન્નેની પ્રકૃતિને કચે તેવો અદ્દપ ઉપહાર કરી થોડું પાણી પીવું. ॥ ૧૬ ॥ કિંવા સુગંધી, મધુર રસયુક્ત માંસયૂષ અમ્લયવાળુ, ભુજેલુ માંસ, અને પીવાની વસ્તુ, પાકેલી કેરીઓ, સૂકું માંસ, જેની ખટાશ ઓછી કરવામાં આવી છે, એવા મહાળુંગા, ખિજેરા સાકર સાથે મેળવેલા કડકા, કિંવા દેશાનુસાર અને પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે એવા પદાર્થો ઉપયોગમાં લેવા. ॥ ૧૭ ॥ આ પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેતાં નાયકે કહેવું કે 'આ પદાર્થ કેવો મીઠો છે, આ કેવો સુંદર છે' એમ વર્ણન કરવું અને તે પદાર્થ પોતે ખાઇને-ચાખીને પછી નાયિકાને આપવો. ॥ ૧૮ ॥ નાયક અને નાયિકા ઘરમાં બેઠાં હોય તો ચાંદનીની મળહ લૂંટવા અગાસીમાં બેસવા માટે આસન તૈયાર કરાવવું. ॥ ૧૯ ॥ આસન પર બેસી નાયક નાયિકાએ પરસ્પરને પ્રિય એવી વાતોથી એકમેકનું રંજન કરવું ॥ ૨૦ ॥ નાયકના બોળામાં બેઠેલી નાયિકા જ્યારે ચંદ્રને નીરબે, ત્યારે તેને જુદાંજુદાં નક્ષત્રોની માહિતી આપવી. ॥ ૨૧ ॥ અરુન્ધતી અને સપ્તર્ષિનું દર્શન કરાવવું. ॥ ૨૨ ॥

રતિક્રિડા પછીનાં કર્તવ્ય જણાવે છે:-સુરત સુખનો અનુભવ લીધા પછી નાયક નાયિકાએ શયનમંદિર છોડી અપરિચિતની માફક

શુદ્ધિને સ્થળે જવું. સંભોગ કાર્ય પૂરું થયા પછી સ્ત્રી અને પુરુષ એકમેકને જુએ તો તેથી લજ્જા લાગે એટલું જ નહીં પણ તેમ કરવાથી આપણે કંઈ વિલક્ષણ કામ કર્યું છે એમ થતાં સુરત માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે. સંભોગ બાદ પાદ પ્રક્ષાલન, સ્નાન વગેરેથી શુચિભૂત થવા માટે જુદાજુદા સ્થળે જવું. એકજ સ્થળે સ્નાન વગેરે કરવું નહિ. શુદ્ધ થઈ પાછા આવતાં વિના લજ્જા, કારણ કે એકાંતમાં લજ્જા હોતી નથી, બીજા સ્થળે ખેસી એકમેકને પાનની બીડી આપવી અને ખાવી. પાન ખાવાથી સુરત ક્રિયાને લીધે મુખ પર આવેલી મ્હાનતા અને અરુચિ જતી રહે છે. સુરતક્રીડાથી શરીરમાંની પ્રધાન ધાતુ જે શુક્ર તે ક્ષીણ થયેલી હોય છે. તેનું વર્ધન થાય તેવા ઉપચાર યોજવાની જરૂર છે. આ વૃદ્ધિ બાલ અને આબ્યંતર એવા બે પ્રકારથી થાય છે. બાલવર્ધનમાં થએલું ચંદુગાર ચંદન ઉન્હાળામાં ઇષ્ટ છે. કિંવા આજ પ્રકારથી ઋતુને અનુલક્ષી તૈયાર કરેલું સુગંધિત દ્રવ્ય નાયકે પ્રથમ નાયિકાના શરીર પર લગાડવું. આથી નાયિકાની પ્રીતિ વ્યક્ત થાય છે. બાદ પોતાના શરીરે લગાડવું. આ પ્રમાણે બાલ ઉપચાર કર્યા પછી આબ્યંતર ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો. આ ઉપાય કરવો અને તેમ કરતાં મલ્લનો પ્યાલો હાથમાં લઈ નાયિકાને મીઠી વાતચીત કરતાં આપવો, પાવો. આજ પ્રમાણે ધાતુવર્ધન કરનાર ખાંડખાદ્ય-ખાંડના બનેલા પદાર્થ આપવા, વા તલનો લાડુ કે એવા અનુકૂળ પદાર્થ આપવા. અથવા બન્ને પ્રકાર ઉપયોગમાં લેવા. યુષ-કાઢો કે રસ-બે પ્રકારના થાય છે. એક તો માંસનો અને બીજો ધાન્યનો. શુક્રની વૃદ્ધિ કરનાર માંસનો યુષ મધુર રસયુક્ત અને સુગંધીદાર કરી ઉપયોગમાં લેવો. માંસથી સિદ્ધ કરેલી અમ્લયવાગુ, કડાકેદાર જીંજેલું માંસ આપી પીવાને માટે પન્હો આપવો. પાકી કેરીઓ ખાવા માટે આપવી અથવા તો સૂકું માંસ જે બળવર્ધક છે તે આપવું. જેની છાલ કાઢી નાખવામાં આવી છે એવા બિજોરાના કડકા સાકરમાં ભેળવી આપવા. અથવા જે દેશમાં

જે વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવાતી હોય અને પ્રકૃતિને માફક આવતી હોય તેનો તે દેશમાં ઉપયોગ કરવો. ખાવા પીવાની વસ્તુનો ઉપયોગ કરતાં પ્રેમ વ્યક્ત કરવા માટે ખાવાની જાણુસ કે પીવાની વસ્તુ આપીને 'આ બહુજ મિષ્ટ છે. આ ખરે જ પૌષ્ટિક' છે, એમ કહી તે પદાર્થ તેને આપવો. શયન ભવનમાં જે તાપ લાગતો હોય તો નાયક નાયિકાએ અગાશીમાં જઈ ચાંદરણામાં કે ચાંદનીમાં જઈ બેસવું. તાપને લીધે તાંબૂલ વગેરે જે ન ખવાયું હોય તો ત્યાંજ ખાઈ લેવું. ભોગથી કામમાં વિરસતા આવે છે. માટે જુદાજ વસ્તુઓના સેવન પછી કામને પ્રદીપ્ત કરવા માટે મનોરંજક વાતો કરવી. નાયિકા જે નાયકના ખોળામાં બેસી ચંદ્રને જોતી હોય તો તેને આકાશનાં નક્ષત્રો બતાવી તેની માહિતી આપવી. કારણ કે ધણી-ખરી સ્ત્રીઓને નક્ષત્રની માહિતી હોતી નથી. આ માહિતી આપતાં કહેવું કે 'જો આ પવિત્ર ચરુધતીનો સૂક્ષ્મતાણ, જે એને ન જોઈ શકે તે છ માસમાં મરણ પામે છે. જેની પાસે પંદર તારા છે એવો આ ધ્રુવનો તારો જે. એનાં દર્શનથી દિવસે કરેલાં પાપ નાશ પામે છે. જે આ સપ્તર્ષિ જેઓ પંકિતસર બેઠા છે.' આ પ્રમાણે જાત-જાતની માહિતી આપવી.

તત્રૈનન્દ્રવતિ—

અવસાનેऽપિ ચ પ્રીતિરુપચારૈરુપસ્કૃતા । સવિક્લમ્મકથા-
યોગૈ રતિ જનયતે પરમ્ ॥ ૨૩ ॥ પરસ્પરપ્રીતિકરૈરાત્મમાનુ-
વર્તનૈઃ । ક્ષણાઃક્રોધપરાવૃત્તૈઃ ક્ષણાત્પ્રીતિવિલોકિતૈઃ ॥ ૨૪ ॥
હૃદ્દોસક્રોડનકૈર્ગાયનૈર્નાટ્યરાસકૈઃ । રાગલોહાર્દ્રનયનૈશ્ચન્દ્ર-
મણ્ડલવીક્ષ્ણૈઃ ॥ ૨૫ ॥ આદ્યે સંદર્શને જાતે પૂર્વે યે સ્યુર્મ-
નોરથાઃ । પુનર્વિયોગે દુઃખં ચ તસ્ય સર્વસ્ય કીર્તનૈઃ ॥ ૨૬ ॥
કીર્તનાન્તે ચ રાગેણ પરિશ્વઙ્ગૈઃ સચુમ્બનૈઃ । તૈસ્તૈશ્ચ ભાવૈઃ
સંયુક્તો યૂનો રાગો વિવર્ધતે ॥ ૨૭ ॥

રમણના આરંભમાં અને છેવટમાં જે જે કરવું આવશ્યક છે તે સૂત્રકાર કહે છે—

રતના આરંભમાં અને અંતમાં પણ સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ બિન્નબિન્ન ઉપચારથી, વિશ્વાસ બેસે તેવી વાતોથી અને ઉપાયથી વૃદ્ધિ થાય છે. તે પ્રીતિ ત્રીવ કામેચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રીતિની વૃદ્ધિ માટે જે ઉપાય યોજવાના છે તે સ્ત્રી અને પુરુષને સુખકર થાય અને એકમેકના મનોગતને અનુસંધી યોજવા બેઠાં. તેમાં જો પ્રેમકલહને ભઈ ક્ષણભર એકમેકનો તિરસ્કાર હોય તો ક્ષણભર એકમેકને જોતાં રહે. કવચિત્ રાસકીડાસહ ગાયન હોય, ભુદાભુદા દેશના ખાસ પ્રકારના ખેલ હોય, પ્રેમથી આંખો અંચલ થાય, આંખમાં ઝળઝળિયાં આવે, ચંદ્રમંડળ તરફ જોતાં રહેવાય એવા ઉપાય યોજવા. અને બાદમાં બનેલી વાતો કે વિશ્વાસનીય બનાવોની યાદ એકમેકને આપવી. સ્ત્રી પુરુષનાં પ્રથમ દર્શન થતાં એકમેકના મનમાં મેળાપ કે પ્રાપ્તિને માટે જે જે વિચારો કર્યા હોય કિંવા મેળાપ ન થવાથી એકમેકને જે દુઃખ થયું હોય તેનું વર્ણન કરવું. વર્ણન કર્યા પછી એકમેકને સુખનયુક્ત આત્મિગન આપવું. આથી જાતજાતના મનોભાવ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રી પુરુષની કામવાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે. ॥ ૨૩-૨૭ ॥

સૂરતના આરંભમાં અને અંતમાં નીચે કહેલી યીનાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સ્ત્રી પુરુષનો પરસ્પર પ્રેમ સ્થિર રહે છે અને તેમની કામવાસના પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્લોકમાં ‘અપિ’ શબ્દ અવસાન-અંતની સાથે આગ્યો છે એની સાથે આરંભનો અર્થ પણ આવી જાય છે. આથી લાષાંતરમાં ‘આરંભમાં અને અંતમાં’ એમ અર્થ કર્યો છે. પ્રીતિ શબ્દ રતિનાં પર્યાયમાં છે. પણ અહીં પ્રીતિને રતિની જનયિત્રી કહી છે. પ્રીતિનો અર્થ સ્ત્રી પુરુષનો સ્નેહ એમ અહીં છે. માળા, ચંદન આદિ ઉપચાર છે. સંલોગ પુરો થયા પછી સ્ત્રી અને પુરુષને બંનેને એકમેકને માટે વિરાગ ઉત્પન્ન થએલો હોય છે. તે દૂર થાય અને રાગની વૃદ્ધિ થાય તે માટે સુગંધી માળા,

મધુર ઉત્તેજક પેશ આદિનો ઉપયોગ છે. એકાંતમાં પૂર્વે બનેલી વાતોનું સ્મરણ આપવું. પરસ્પરની પ્રાપ્તિ માટે કરેલા પ્રયત્નોની ફરી યાદ આપવી. આમ કરવાથી પરસ્પરનો પ્રેમ વૃદ્ધિ થતાં કામવાસના પ્રબળ બને. સ્ત્રી પુરુષે જે પ્રયત્ન કરવાના છે, તેમાં આલિંગન, પ્રેમકલહ વા કટાક્ષેપ વગેરે અંતમાં સુખકર હોવા જોઈએ. સ્ત્રી મંડળમાં અને પુરુષ સાથે નૃત્ય ગાયન કરવાં. જે પ્રમાણે ગોપ સ્ત્રીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ નાચ કરતા હતા તેમ સ્ત્રીઓના વર્તુળાકાર ટોળામાં નૃત્ય કરવું. આને હલ્લીસક કહે છે. ગાયનમાં ભિન્નભિન્ન નાટ્યોનો ભિન્નભિન્ન દેશાનુસાર ઉપયોગ કરવો. આને યોગે ગાયન શ્રવણીય પ્રેક્ષણીય થાય. તેજ પ્રમાણે ગાનાર નેત્ર જો ગાયન સમયે ચંચલ અને અશ્રુપૂર્ણ હોય તો તેથી શ્રોતા પર ગાયનની સારી અસર થાય છે અને બન્ને એકમેકને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ગાયન જે પ્રમાણે પ્રેમવૃદ્ધિ કરી શકે છે તે પ્રમાણે આકાશમાં ઊગી નીકળેલા તેજસ્વી તારા, સપ્તર્ષિ, ચંદ્રમંડળ વગેરે સુંદર દશ્યો એકમેકને બતાવવામાં પરસ્પર પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્ત્રી પુરુષને એકમેકને અનુકૂળ કરી લેવામાં ઉપર જણાવેલા ઉપચારો છે. આજ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષની પહેલી વખત નજરોનજર મળે છે કે પહેલી મુલાકાત વખતે સૌંદર્યદર્શનથી એકમેક પર મોહી પડે છે અને ફરી મળવાનો પ્રસંગ શોધે છે કે મનોરથ કરે છે તે તથા તે મનોરથ કંઈ કારણને લઈ વિફળ થતાં પરસ્પરનો ત્રિયોગ થતાં વિરહ દુઃખ થાય છે તે વિરહ દુઃખનું વર્ણન કરી જો સ્ત્રી પુરુષ એકમેકને આલિંગન, સુખન આપે તો તેથી પણ રાગની વૃદ્ધિ થાય. ૨૪-૨૭

સૂરતના આરંભ અને અવસાનમાં કરવાના ઉપચાર વિષયક
વીસમું પ્રકરણ સમાપ્ત.

રાગવદાહાર્યરાગં કૃત્રિમરાગં વ્યવહિતરાગં પોટારતં
ક્ષલરતમયન્નિતરતમિતિ રતવિશેષાઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂરતનો આરંભ અને તેની સમાપ્તિ એ બન્ને સૂરતના
અવયવ હોવાથી અવયવના વર્ણન પ્રમાણે જેમ સૂરતના ત્રણ પ્રકાર
થાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમના સ્વાભાવિક આદિ ભેદ લક્ષમાં લેતાં તે
પ્રમાણે રતના જે વિશેષ ભેદ હોઈ શકે તે સૂત્રકાર અહીંથી
વર્ણવે છે—

પ્રેમના સ્વાભાવિક ઇત્યાદિ ભેદ જેમ છે ત્યેમ રાગવત્,
આહાર્યરાગ, કૃત્રિમરાગ, વ્યવહિત રાગ, પોટારત, ખલરત અને
અચન્નિતરત એમ સૂરતના ભેદ છે. ॥ ૨૮ ॥

જે રત વિશેષ ઉપર જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં ‘રાગ’
શબ્દ વપરાયો છે. આ પરથી એમ જણાય છે ‘રાગવત્’ આદિ
ભેદ રાગને લઈને છે. રાગના ‘સ્વાભાવિક, આહાર્ય’, કૃત્રિમ, દર્પજ
અને વિસ્ત્રંભજ’ ભેદ છે. આ ભેદને લઈને રતમાં પણ ભેદ થાય છે.
સહજ આપોઆપ ઉત્પન્ન થતા રાગને સ્વાભાવિક કહે છે. હૃદયની
ભાવનાથી આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય તે. ઉપાય વડે જે રાગ ઉત્પન્ન
કરી શકાય છે તેને આહાર્ય કહે છે. ઉપર ઉપરનો—દેખાવ માત્રનો
જે પ્રેમ તે ‘કૃત્રિમ’, યુવાવસ્થાના મદને લઈ ઉત્પન્ન થતો દર્પજ
અને પરસ્પર વિશ્વાસને લીધે થતા રાગને ‘વિસ્ત્રંભજ’ કહે છે.

સંદર્શનાત્પમૃત્યુમયોરપિ પ્રવૃદ્ધરાગયોઃ પ્રયત્નકૃતે સમા-
ગમે પ્રવાસપ્રત્યાગમને વા કલહવિયોગયોને તદ્વાગવત્ ॥ ૨૯ ॥

આ સૂરત પ્રકારનાં લક્ષણો અને તેના ઉપચાર જણાવે છે—

પ્રથમ દર્શને નજરે નજર લિડાયા પછી નાયક નાયિકાનો
અધિકાધિક જડાતો, પ્રયત્નથી નાયક નાયિકાના મેળાપ પછી ઉત્પન્ન

થનારો, પ્રવાસ પછી બન્નેના મેળાપ પછી થનારો, પ્રેમકસહ થઈ ગયા પછી નાયક અને નાયિકા પ્રસન્ન થયા પછી થનારા રતને 'રાગવત્' કહે છે. ॥ ૨૬ ॥

નાયક અને નાયિકાની એકમેકની દૃષ્ટિ મળતાં પ્રથમ દર્શને જે પ્રીતિ એકમેક પર થાય છે અને આ નજર લડવાથી પ્રેમની અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ બન્નેનું સંભોગ કર્મ થાય તે 'રાગવત્' કહે છે. આજ પ્રમાણે દૂત મોકલીને પ્રયત્નથી જ એકમેકની ભેટ થયા પછી જે સૂરતકાર્ય થાય છે તેને પણ 'રાગવત્' કહે છે. નાયક વા નાયિકા પ્રવાસમાંથી આવ્યા પછી મેળાપને માટે અત્યંત ઉત્કંઠિત હોય છે. આવા પ્રસંગે જે સૂરત ક્રિયા થાય છે તેને પણ 'રાગવત્' કહેવાય છે. આ સિવાય નાયક નાયિકા વચ્ચે પ્રણયકન્નહ થાય. રિસામણાં થયા પછી મનામણાં થયા આદિ ફરીથી જે સૂરત ક્રિયા આરંભે તેને પણ 'રાગવત્' કહે છે. આ સર્વ પ્રકારની રતમાં રાગ એટલે કામવાસના તીવ્ર કે અધિક હોય છે તેથી તેને 'રાગવત્' સંજ્ઞા આપી છે.

તત્રાત્માભિપ્રાયાદ્યાવદર્થે ચ પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

આ રાગવત્ રતમાં સ્વર્ધ્વજાથી શુક્રપાત થતાં સુધીજ નાયક નાયિકાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

આ વિશિષ્ટ પ્રકારની રતમાં નાયક નાયિકાની કામવાસના અત્યંત પ્રદીપ્ત હોય છે. કાલક્ષેપ સહન કરી શક્તાં નથી. બન્ને સંભોગ વ્યાપારમાં મનસોકત પ્રવૃત્ત થાય છે પણ તેમની પ્રવૃત્તિ શુક્રપાત થઈ તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધીની જ હોય છે.

મધ્યસ્થરાગયોરાશ્વં યદનુરુજ્યતે તદ્વાહાર્યરાગમ્ ॥ ૩૧ ॥

જેમની કામવાસના મધ્યમ છે, એવા નાયક નાયિકાએ આરંભ

કયાં પછી, જે ઉપાયથી રાગ ઉત્પન્ન થયો અને મેળાપ થ તેને આહાર્ય રાગ કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

કેવળ એકમેકના દર્શનથી એકમેકના અંતઃકરણમાં પરસ્પર વિષે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હોય; પરંતુ તે આંખમાં જ સમાઈ હે અને મનઃ અંપ્રયોગ વગેરે દશા ઉત્પન્ન ન થઈ હોય, આવી સ્થિતિ રાગને મધ્યસ્થ રાગ કહે છે. આમાં રતના આરંભની વિધિથી ના અને નાયિકા વિશેષ અનુરક્ત થાય છે. બાદમાં સંભોગ ક્રિ સુખ્યવસ્તિ થાય છે. આ પ્રકારમાં કામવાસના પછીથી ઉત્પન્ન થ છે. માટે આ સુરતને આહાર્ય રાગ કહે છે.

તत्र चतुःषष्टिकैर्योगैः सात्म्यानुविद्धैः संशुद्ध्य संशुद्ध
रागप्रवर्तत तत्कार्यहतोरेन्यत्र सक्तयोर्वा कृत्रिमरागम् ॥ ૩૨

ચુંબનાદિ આઠ પ્રકાર કે પાંચાલિકી ચોસઠ કળા એમાં પરસ્પર અનુકૂળ લાગે તેવા ઉપાયથી કામવાસના પ્રદીપ્ત કે કંઈ કામને લીધે અન્ય કામમાં આસક્ત થયેલા નાયક નાયિકા સંભોગ કાર્યમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે સુરતને કૃતિ રાગ કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

એકમેકને અનુકૂળ થઈ પડે તેવા આલિંગનાદિ ઉપાયો ઇચ્છા માત્ર હોય તેવા નાયક નાયિકાની સંભોગ ક્રિયાને કૃતિ રાગ કહે છે. આવા સમાગમના બે કારણો હોઈ શકે છે. કાં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય છે, અથવા કંઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ ટાળવા હેતુ હોય છે. કારણસર સ્ત્રી પુરુષને ચાહે છે અથવા તે પુરુષ સ્ત્રી ચાહે છે. આમાં આસક્તિ કામવાસના મૂળક હોતી નથી, તેથી : સુરતને કૃત્રિમ રાગ એવી અન્વયિક સંજ્ઞા મળી છે.

तत्र समुच्चयेन योगाश्रयतः पश्येत् ॥ ૩૩ ॥

ઉપાયો શાસ્ત્રાનુસાર ઉપયોગમાં લેવા લક્ષ્ય રાખવું. ॥ ૩૩ ॥

આલિંગનાદિ જે ઉપાય યોજવાના હોય તે સર્વે કરવા. એક બેનો છોટો છવાયો પ્રયોગ કરવો નહિ. કારણ કે એમ કરવાથી સ્વાભાવિક કામવાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉપરાંત જે ઉપાયો યોજવામાં આવે તે શાસ્ત્રાનુસાર હોવા ઉપરાંત સ્થાન, કાળ, સ્વભાવ એને અનુલક્ષી કરવા જોઈએ.

પુરુષસ્તુ હૃદયપ્રિયામન્યાં મનસિ નિધાય વ્યયહરેત્
સંપ્રયોગાત્પ્રભૃતિ રતિં યાવદતસ્તવ્યવહિતરાગમ્ ॥ ૩૪ ॥

નાયક જ્યારે પોતાને મનગમતી અન્ય સ્ત્રીનું ધ્યાન મનમાં ધરીને પોતાની સ્ત્રી સાથે રતિનો આરંભ કરી સંપ્રલિપ્ત થાય ત્યાંસુધી તેમાં રમખાણ રહે તો આને વ્યવહિતરાગ કહે છે. ॥૩૪॥

પોતાની સ્ત્રીને સંતતિ થતી નથી એવી ખાતરી થવાથી એકાદ નાયક અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ તેની સાથે સૂરત વ્યવહાર કરે તો ત્યાં ઉત્પન્ન થનારી કામવાસના પોતાની સ્ત્રી સાથે ઉત્પન્ન થનારી કામવાસના જેવી સ્વાભાવિક હોતી નથી. તેથી આવા પ્રકારની સૂરતને કૃત્રિમ રત કહે છે. પરંતુ પોતાની સ્ત્રીને સંતતિ થાય છે છતાં નાયક અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ તેનું અખંડ ચિંતન કરતો પોતાની સ્ત્રી સાથે સૂરતક્રિડા કરે તેને વ્યવહિત રત કહે છે—સૂરતક્રિડા કરતી વખતે ધ્યાનમાં પેલી હોય છે. અંતરકરણમાં ધ્યાન તેનું હોય છે પણ પ્રાપ્તિ ન થવાથી પોતાની સ્ત્રી સાથે સંલોગ ક્રિયા આરંભ કરી સંપ્રલિપ્ત થતાં તૃપ્તિ અનુભવે છે. તેને વ્યવહિત રત કહે છે. નાયકના ચિત્તમાં જે પ્રમાણે અન્ય નાયિકા રમી રહેતી હોય છે તે પ્રમાણે નાયિકાના મનમાં જે તેને પ્રિય એવો નાયક વસી ગયો હોય અને પોતાના પતિ સાથે સંલોગ ક્રિયા કરે તો તે પણ વ્યવહિતરત કહેવાય છે. આ પ્રકારના રતમાં ઉપાયોની યોજના સામુદાયિક કે મિશ્ર કરવી

સ્વાભાવિક, આહાર્ય અને કૃત્રિમ આ પ્રમાણે નાયક અને નાયિકાના ત્રણ ભેદ થાય છે. હવે પરસ્પર સદૃશ એટલે નાયિકા અને નાયકમાં એકજ સરખો પ્રેમ હોય—પરાયરનો પ્રેમ—એને જે સૂરતક્રિડા સંભવે તો તેને શુદ્ધ રત કહે છે અને તે પણ ત્રણ પ્રકારની હોઈ શકે છે. પરંતુ જે નાયક નાયિકામાં વિક્ષેપાણું હોય તો સંકીર્ણ એવા છ પ્રકાર સૂરતના થઈ શકે છે. સંકીર્ણ સૂરતમાં સંકીર્ણ ઉપચારોનો પ્રયોગ કરવો, આ સૂરત પ્રકાર સમાન અધિકારની નાયક નાયિકામાં સંભવે છે. નાયક અને નાયિકાનો દરજ્જો નહોતો મ્હોટો હોય તો તેમની સૂરતક્રિડામાં દર્પ કરતાં કંઈ ઓર પ્રકાર હોય છે. તે આ પ્રમાણે.

ન્યૂનાયાં કુમ્મદાસ્યાં પરિચારિકાયાં વા યાવદર્થે
સમ્પ્રયોગસ્તત્પોટારતમ્ ॥ ૩૫ ॥

હલકા દરજ્જાની કુંભદાસી કિંવા પરિચારિકા સાથે સ્ખલન થતાં સુધી જે સંભોગ ક્રિડા થાય તેને ‘પોટારત’ કહે છે. ॥૩૫॥

હલકા દરજ્જાની કુંભદાસી—પૈસાની ખાતર સહવાસ કરનારી—કિંવા હીન દરજ્જાની પરિચારિકા. જેવી રીતે કાદંબરીના નાયક ચંદ્રાપીડને પત્રલેખા હતી તેવી સ્ત્રી સાથે તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધીના સૂરતકાર્યને પોટારતા કહે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેનાં ચિહ્ન જે વ્યક્તિમાં જણાય તેને ‘પોટા’ કહે છે. જેને આગળ ઉપર તૃતીયા પ્રકૃતિ કહી છે તેવી.

તત્રોપચારાદ્રિયેત ॥ ૩૬ ॥

આ સૂરતમાં ઉપચારની જરૂર નથી. ॥ ૩૬ ॥

પોટારતમાં કામવાસના ઉદ્દીપન કરનાર આલિંગનાદિ ઉપચારની જરૂર નથી. કારણ કે આ ઉપચારથી પોટા એટલે તૃતીયા પ્રકૃતિને

કોઈ પણ પ્રકારનો સંતોષ થવાની સંભાવના નથી. આવી વ્યક્તિ સાથે સૂરતકર્મ કરવામાં ઉત્સાહ અતિરેક ઉત્પન્ન થયેલી કામવાસના તૃપ્ત કરવાનો જ ઉદ્દેશ માત્ર હોય છે.

તથા વેશ્યાયા ગ્રામીણેન સહ યાવદર્થં સ્વલરતમ્ ॥ ૩૭ ॥

આ પ્રમાણે વેશ્યાની એક ગામડિયા સાથે મતલબ સરે ત્યાંસુધીની-તૃપ્તિ પર્થતની સુરત કોડાને ખલરત કહે છે. ॥ ૩૭ ॥

જે પ્રમાણે નાયકનો અસમાન દરજ્જાની નાયિકા સાથેનો સહવાસ કે સૂરત હોય છે તે પ્રમાણે એકાદ વેશ્યા અર્થ પ્રાપ્તિ ન થવાથી-નાગરિક ન મળવાથી-કામના મદમાં કોઈ ગામડિયા સાથે સ્ખલિત થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર કરે તો તેને ખલરત કહે છે. કારણ કે કલાનિપુણ ગણિકા માટે આ લજ્જાકર છે. માટે આને ખલરત નામ આપ્યું છે.

ગ્રામવ્રજપ્રત્યન્તયોષિદ્વિશ્ચ નાગરકસ્ય ॥ ૩૮ ॥

એકાદ ગામડિયાણુ-ગ્વાલણુ કે લિલ્લડી સાથે નાગરકની સુરત ક્રિયાને પણ ખલરત કહે છે. ॥ ૩૮ ॥

શહેરમાં રહેનાર કામકળા નિપુણ રસિક પુરુષ પ્રથમ કામવાસનાને લઈને, ગામડિયાણુ, ગોવાળણુ કે લિલ્લડી જેવી હલકા દરજ્જાની સ્ત્રી સાથે સૂરત કર્મ કરે તો તેને ખલરત કહે છે. આને ‘પોટારત’ નહીં કહી શકાય; કારણ કે આ લજ્જાસ્પદ હોવાથી ખુલ્લું કરવામાં નથી આવતું. ન્યારે પોટારતમાં ત્યેમ નથી.

ઉત્પન્નવિસ્મયમયાંશ્ચ પરસ્પરાનુકૂલ્યાદયન્નિતરતમિતિ રતામિ ॥ ૩૯ ॥

એકમેકમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પરની અનુકૂળતાને લઈ જે સુરત કર્મ કરે તેને અનિયંત્રિત કહે છે. ॥૭૬॥

ધણા સમયના મળવાને લીધે પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હોય, એવાં સ્ત્રી પુરુષ પોતાની અનુકૂળતાએ જે સુરત કર્મ કરે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યાવાય-અટકાવ નહીં હોવાથી તેને અનિયંત્રિત સુરત કહે છે. પુરુષાયિત વગેરે બેઠથી આ સુરતના અનેક પ્રકાર થઈ શકે છે. 'રતાનિ' એ બહુવચનમાં વપરાયલા શબ્દથી સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે.

રતવિશેષ નામનું એકવીસમું પ્રકરણ સમાપ્ત.

સાંપ્રયોગિક પ્રકરણ

વર્ધમાનપ્રણયા તુ નાયિકા સપત્નીનામગ્રહણં તદાશ્રયમાલા-
પંથા ગોત્રસ્થલિતં વા ન મર્ષયેદ્ નાયકવ્યલીકં ચ ॥ ૪૦ ॥

અહીંથી હવે પ્રણયકલહ નામના પ્રકરણનો આરંભ કરીએ છીએ. જે સ્ત્રી પુરુષોમાં એકમેકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે, એવાં સ્ત્રી પુરુષોની સુરત ક્રિડા હરકત વગર થાય છે, તેમ તેમની વચ્ચે પ્રણયકલહ પણ થાય છે. આ કલહનાં કારણ સૂત્રકાર જણાવે છે—

અતિશય પ્રેમને લીધે નાયિકા જો તેના આગળ નાયક શોકહું નામ લે, અથવા તેના વિષે બાપણુ કરે, તેના નામથી હાક મારે અથવા એણું કંઈ અપ્રિય કૃત્ય કરે તો તે તેની બિલકુલ ફામા કરતી નથી. ॥ ૪૦ ॥

ધણાખરા નાયક કંઈ ને કંઈ અટકાણું નાયિકાને કરે છે. આથી ફરીને બંને વચ્ચે કલહ આવે છે, આ કલહ તે જે પ્રમાણમાં

એકમેક પર વિશ્વાસ બેઠો હોય તે પ્રમાણે મંદ, મધ્ય અને તીવ્ર હોય છે. પ્રાયઃ નાયકને જ સાથે નાયિકાને કંઈ અપ્રિય અર્થ પડે તેવું કૃત્ય થાય છે. શી રીતે? તો કહે છે કે નાયક કદી શોકનું નામ દે છે અથવા તો શોકનું નામ લીધા વગર તેણીના ગુણની પ્રશંસા કરે છે. કાંઈ વખત તેના રૂપનાં વખાણુ કરે છે. તો કાંઈ વાર શોકના નામથી જ નાયિકાને બોલાવે. આ રીતે આ ઉપરાંત નાયક શોકને ધેર જાય, તેને તાંબૂલ વગેરે પદાર્થ આપે કે મોકલાવે અથવા તો તેની સાથે સંભોગ ક્રિયા કરે. આ સર્વ અપ્રિય બાબતો નાયિકા સહન કરી શકતી નથી.

तत्र सुभृशः कलहो रुदितमायासः शिरोरुहाणामवक्षोद-
नं ग्रहणनमासनाच्छयनाद्वा मह्यां पतनं माल्यभूषणावमोक्षो
भूमौ शय्या च ॥ ४१ ॥

કોધમાં નાયિકાએ શું શું કરવું તે કહે છે:—

બાઢેથી કળિયો કરે છે, રૂએ છે. સ્વશરીર પર માર મારે છે. વાળ વિખેરી નાંખે છે. શયનપરથી કે આસનપરથી જમીન પર પડતાં મૂકે છે. માળા, વેણી, અણકાર કાઢી ફેંકી દઇ જમીન પર ચૂએ છે. ॥ ૪૧ ॥

પતિ જો શોકનું નામ લે તો તેની સાથે ટંટો કરે છે. ફરીથી એમ ન કરતા, એમ બળવીને કહે છે. ‘હવેથી એવું કરતા ના’ આ વાણીનો કણહ કહેવાય છે. રડવું વગેરે ક્રિયા કણહ છે. પોતાના શરીરને કંપ, દર્દ વગેરેને આયાસ કહે છે ને કરે છે. મસ્તક પરના કેશ વિખેરી નાંખે છે, અને તેથી પોતે પોતાને મારે છે. કાંઈ નાયકના કેશ પકડી મારે છે એમ પણ અર્થ કરે છે. આસન કે પલંગ પરથી જમીન પર પડવું મૂકે છે. પણ આથી તેને કંઈ ત્રાસ થાય નહીં તેની અપરહારી રાખે છે. વેણીમાંનાં ફૂલ અંગ પરના

અલંકાર કાઢી ફેંકી દે છે અને નાયકની સાથે ન સૂતાં જમીન પર સુઈ જાય છે.

तत्र युक्तरूपेण साक्षा पादपतनेन वा प्रसन्नमनास्तामनु-
मयन्नुपक्रम्य शयनमारोहयेत् ॥ ४२ ॥

આવા સમયે અપરાધી નાયકે શું કરવું તે કહે છે—

આવે પ્રસંગે મનમાં પ્રસન્નતા રાખી પ્રસંગને અનુરૂપ એવા મીઠા ભાષણથી કિંવા જરૂર પડે તો તેને પગે પડીને નાયકે તેને મનાવી પલંગ પર બેસાડવી. ॥ ૪૨ ॥

નાયિકા આ પ્રમાણે રહે અને કળિઓ કરે તો તે પ્રસંગે થોડાં લાગે તેવા મીઠા ભાષણથી તેને શાંત કરવી અથવા જરૂર જણાય તો પગે પડીને તેને મનાવવી. ખમરદારી એટલી રાખવી કે નાયકે પોતાનું મન પ્રસન્ન ઠેકાણે રાખવું, નહિ તો ‘ક્ષતં ક્ષારં’ હા પર મીઠું નાખવાની માફક તેની ચિત્તવૃત્તિ ખળભળી ઉકરે. તેને મનાવતાં નાયકે જમીનપરથી ઉઠાડી પલંગ પર બેસાડવી. ‘અસ થયું, હવે માની જા, રાજી થા. ચાલ હવે સુઈ રહે’ એમ કહેવું.

तस्य च वचनमुत्तरेण योजयन्ती विबृद्धक्रोधा सकच-
ग्रहमस्यास्यमुन्नमय्य पादेन बाह्वौ शिरसि वक्षसि पृष्ठे वा
सकृद्विस्मिरवहन्यात् ॥ ४३ ॥

દ્વારદેશં ગચ્છેત્તત્રચોપવિશ્યાશ્ચુકરણમિતિ ॥ ૪૪ ॥

अतिक्रुद्धाऽपि तु न द्वारदेशाद् भूयो गच्छेद् दोषवत्त्वा-
दिति दत्तकः ॥ ४५ ॥

નાયિકાએ આધિક સંતપ્ત થઈ નાયકના વચનોનો જવાબ આપવો. તેની એટલી પકડી મોં ઊંચું કરવું અને પગથી લાથ પર,

માથા પર અને છાતી પર એકવાર, બેવાર કે ત્રણવાર માર મારવો-
તાડન કરવું. ॥ ૪૩ ॥ અને દરવાજા આગળ જઈ ત્યાં બેસી આંસુ
સારવાં. ॥ ૪૪ ॥ ક્રોધ અતિશય વ્યાપ્યો હોય છતાં દરવાજાની
બહાર માત્ર જવું નહિ. કારણ કે દરવાજાની બહાર જવાથી બેચાખર
થવાનો સંભવ છે એમ દત્તકાર્યાર્થનો મત છે. ॥ ૪૫ ॥

નાયિકાએ પણ પતિનાં મનામણાં, લાપણો સાંભળી તેને અનુરૂપ
જવાબ આપવો. પતિના અપરાધનું સ્મરણ કરી ખૂબજ ગુસ્સો કરવો.
તેના માથાના વાળ પકડી મોં ઝાંચું કરવું અને પોતે શા માટે રિસાઈ
છે તેની નાયકને ખેંચર પડે માટે તેને તાડન કરવું. તેથી નાયક
સમજે તો ઠીક, નહિ તો અધિક રીસાવું. અને પગથી માથા પર
પ્રહાર કરવો, નાયિકા આમ કરે તેથી નાયકને ગુસ્સો આવશે નહિ.
કારણ કે તે માથા પર લાત મારવાને સૌઆગ્યનું ચિહ્ન સમજશે.
નાયકને પ્રહાર કરવાથી નાયિકાના ક્રોધની શાંતિ ન થાય, તો તેણે
બારણા આગળ જઈ અશ્રુપાત કરવો. હૃદયપારનો સંતાપ વ્યાપ્યો
હોય છતાં અવિચારથી બારણાની બહાર જવું નહિ. કારણ કે તેથી
કુલીનતાને ડાઘ લાગવાનો સંભવ છે. એની સમજણ થાય કે તે
અન્યત્ર ચાલી જાય છે. સૂત્રમાં દત્તકાર્યાર્થનું નામ આપે છે તે તેમને
માટે આદરભાવ જણાવવા માટે જ છે. તેમ ન હોત તો તેમના
મતનો ઉલ્લેખ કરી તેનું ખાંડન કર્યું હોત.

तत्र युक्तितोऽनुनीयमाना प्रसादमाकाङ्क्षेत प्रसन्नाऽपि तु
सकषायैरेव वाक्यैरेनं तुदतीव प्रसन्ना रतिकाङ्क्षिणी नायकेन
परिरभ्यते ॥ ४६ ॥

દરવાજા આગળ અશ્રુપાત કરે છે અને પ્રાદપ્રહાર કરે છે. એ
નાયિકાના ક્રોધની હદ આવી ગઈ, એમ સમજી નાયક જો તેનું
સાંત્વન કરે તો તેણે ક્રોધને ત્યાગવો એમ તેને થાય છે. પછી

પ્રસન્ન થઈ કઠોર વાક્યો કોચી નાંખે એવાં કહેતી, સંભોગની અપેક્ષા કરતી નાયકના આલિંગન માટે તૈયાર થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

નાયિકા બારણાં આગળ ખેસી અનુપાત કરે છે, અને પગ પછાડે છે. એ જોતાં નાયક સમજશે કે તેના ક્રોધની હદ થઈ ગઈ. આથી તે તેનું સાંત્વન કરવા પ્રયત્ન કરશે. અને જો તે તેના ચરણમાં માથું મૂકે તો નાયિકાએ પણ સમજી લેવું કે મનાવવાની પણ અવધિ થઈ ગઈ, એમ સમજી તેણે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો અને પ્રસન્ન થવું. આવી પ્રસન્નચેતાને નાયક આલિંગન આપે તો પણ તે મત્સરયુક્ત વાતોથી નાયકને સતાવશે. પરંતુ યુક્તિથી સંભોગવાસના વ્યક્ત કરશે. નાયકે આ વખતે તેને આલિંગન આપવું. આ સમયે જો નાયક તેને આલિંગન નહિ આપે તો તે એમ સમજશે કે તે અત્યંત ક્રોધાયમાન અને નારાજ છે. કુલયુવતિ અને પુનર્જી નાયિકાના માનની આ વિધિ છે.

સ્વમઘનસ્થા તુ નિમિત્તાત્કલહિતા તથાવિધચેષ્ટૈવ નાયકમર્ષિપાલ્યે ॥ ૪૭ ॥

વેશ્યા અને પર પરિવૃહીત એવી નાયિકાઓ માટે જુદો જ વિધિ આ પ્રમાણે છે—

પોતાના ઘરમાં જ રહેતા નાયક સાથે ઉપર કહેલાં તે કારણસર કલહ થાય તો તેના પ્રકારની ચેષ્ટા કરતી નાયક પાસે જશે. ॥ ૪૭ ॥

આગલા સૂત્રમાં વર્ણવેલી નાયિકા ક્રોધાવેશમાં ઘરનાં બારણાં આગળ જઈ રડવા ખેસે છે. પણ વેશ્યા નાયિકા પોતાના ઘરમાં જ રહી ઉપર કહેલા નિમિત્તથી નાયક સાથે કલહ કરે છે, મર્મભેદી વાક્યો કહે છે, બવાં ચલાવે છે, વક્રદષ્ટિથી જુએ છે. આ પ્રમાણે નાયકને ત્રાસ આપતી તેની પાસે જાય છે.

તત્ર પીઠમર્દવિટ્વિ-પકર્નાયકમ્-કૈવલ્યમિતરોવા તૈરે-
કાનુવીતા તૈઃ સહૈવ તદુમવનમાધગિ- તત્ર ચ વસેદિતિ
પ્રણયકલ્પઃ ॥ ૪૮ ॥

આ પ્રમાણે નાયિકાને કોપાયમાન જોઈ નાયક તેનો કોપ દૂર
કરવા માટે પીઠમર્દ, વિટ અને વિદ્રુપકને તેની પાસે મોકલે છે.
તે નાયિકાને ત્યાં જઈ તેનું સાંત્વન કરે છે અને તેને લઈ નાયકને
ઘેર આવે છે પછી તે રાત્રે તે ત્યાંજ વાસ કરે છે. ॥ ૪૮ ॥

નાયિકા ગુસ્સે થઈ છે એમ જાણી તેને સમજાવવા અને તેને
લઈ આવવા માટે નાયક ચતુર હૂતને રવાના કરે છે. હૂત નાયિકાને
ઘેર જઈ તેને મનાવે છે અને તેને લઈ નાયકને ઘેર આવે છે. નાયક
તેની આજીવનમિત્રતા કરે છે પણ તે કુલવતી સ્ત્રી ન હોવાથી નાયક
તેને પગે પકતો નથી. કારણ કે હલકી સ્ત્રીના પગે પકતું એ ધર્મ-
શાસ્ત્રે નિષિધ ઠેરવ્યું છે. વેશ્યા નાયિકા મનાઈ એટલે પ્રેમની વૃદ્ધિ
કરવાને અને તે નાયકને ત્યાં જ રહે છે.

भवन्ति चात्र श्लोका—

एवमेतां चतुःषष्टिं बाम्नव्येण प्रकीर्तिताम् ।

प्रयुञ्जानો वरस्त्रीषु सिद्धिं गच्छति नायकः ॥ ૪૯ ॥

અહીં સૂત્રકાર આ અધિકરણનો ઉપસંહાર કરે છે. આ વિષય
પરતે શ્લોક છે કે—

આ પ્રમાણે વાઙ્મય્ય મુનિએ કહેલી પાંચાસિકી ચોસઠ અંગનો
ચતુર સ્ત્રીઓમાં પ્રયોગ કરનાર નાયક પોતાના ઈષ્ટને સાધ્ય કરી
લે છે. ॥ ૪૯ ॥

અહીં ચતુઃષષ્ટિ—ચોસઠ શબ્દથી ચોસઠ કળા ન સમજતાં
આલિંગન આદિ વાઙ્મય્યે કહેલાં ચોસઠ અંગ સમજવાં. આ ચોસઠ

અંગનું જ્ઞાન ન હોય તો ખીજા શાસ્ત્રોમાં કેટલુંયે પાંડિત્ય મેળવ્યું હોય તો પણ ચતુર અને રસિક સ્ત્રીઓને કામશાસ્ત્ર ન જાણનારો મનુષ્ય પ્રિય થઈ શકતો નથી. તેથી તેના છાટની પણ સિદ્ધિ થતી નથી.

મૃવશ્વપ્યન્યશાસ્ત્રાણિ ચતુઃષ્ઠિવિવર્જિતઃ ।

વિદ્વત્સંસદિ નાત્યર્થ કથાસુ પરિપૂજ્યતે ॥ ૫૦ ॥

ભલેને ખીજા શાસ્ત્રો ન જાણતો હોય પણ કામશાસ્ત્રની ચતુઃષ્ઠિઓસહનું જ્ઞાન હોય તો તે પુરુષ અન્યત્ર પણ સિદ્ધ પૂજ્ય અને અગ્રણી થાય છે તે દર્શાવવા કહે છે કે—

ચોસઠ કથાનું જ્ઞાન ન હોય અને અન્ય શાસ્ત્રોનું પાંડિત્ય પુષ્કળ હોય તો એવો પુરુષ વિદ્વાનોની સભામાં કથા પ્રસંગે સન્માન મેળવતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

ભલેને કોઈ માણસ ખીજાં શાસ્ત્રોનું પ્રયોગ અને તાત્પર્ય જાણતો હોય છતાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનું જ્ઞાન ધરાવનાર વિદ્વાનોની સભામાં ત્રિવર્ગની ધર્મ, અર્થ, કામની ચર્ચા ચાલતી હોય તે વખતે તે માણસ સન્માન મેળવી શકતો નથી.

વર્જિતાઽપ્યન્યવિજ્ઞાનૈરેતયા યસ્ત્વલંકૃતઃ ।

સ ગૌષ્ઠયાં નરનારીણાં કથાસ્વગ્રં વિગાહતે ॥ ૫૧ ॥

ભલે ઇતર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન હોય પરંતુ ચતુઃષ્ઠિનું જ્ઞાન હોય તો તે મનુષ્ય સ્ત્રી પુરુષોની સભામાં કથા પ્રસંગે અગ્રમાન મેળવે છે. ॥ ૫૧ ॥

ભલેને વ્યાકરણ, ન્યાય આદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન હોય પણ આલિંગનાદિ ચોસઠ કામકથાના અંગને જાણનાર પુરુષ સ્ત્રી પુરુષોની સભામાં સ્થાન મેળવી, કામશાસ્ત્ર વિષયક કથા પ્રસંગે તે અગ્રણી મનાય છે.

વિદ્વદ્भिः पूजितामेनां खलैरपि सुपूजिताम् ।

पूजितां गणिकासङ्घैर्नन्दिनीं को न पूजयेत् ॥ ५२ ॥

કામશાસ્ત્રની ચોસઠ કળાએ એટલી પૂજ્ય નથી તો તેનું જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષ વિદ્વાનોની સભામાં શી રીતે સન્માનનીય લેખાય એવી ઠાઠ શંકા કરે તો તે શંકાતું નિરસન સૂત્રકાર કરે છે:—

વિદ્વાન, ગણિકાસંઘ, અને ખસજનોએ જે આસિંગનદિ ચતુઃપષ્ઠિનું સન્માન કર્યું છે તે આનંદદાયિની ચતુઃપષ્ઠિનું સન્માન કાણ નહીં કરે ? ॥ ૫૨ ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામને જાણનાર વિદ્વાનો આ ચતુષ્ઠિને સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય સમજી તેની પ્રશંસા કરે છે. પરસ્ત્રીઓનું ચિત્ત ચોરી લેવામાં આ કળાનો ઉપયોગ થાય છે તેથી તેની રત્નિતિ કરે છે, ઉપજીવિકાનું સાધન સમજી ગણિકાગણ આ ચોસઠ કળાને પૂજે છે. તો એને કાણ નહિ પૂજે ? આ અભિપ્રાય ધ્યાનમાં સૂત્રકારે સર્વને આનંદ આપનારી વા પૂજ્ય જણાતી લેખી ' નંદિની ' એવું નામ આપ્યું છે.

नन्दिनी सुभगा सिद्धा सुभगङ्करणीति च ।

नारीप्रियेति चाचार्यैः शास्त्रेष्वेवा निरुच्यते ॥ ५३ ॥

નંદિની એ નામ ચતુઃપષ્ઠિને અન્વર્થક છે ત્યેમ બીજાં કેટલાંક નામ પણ છે:—

નંદિની, સુભગા, સિદ્ધા, સુભગકરિણી અને નારી પ્રિયા એવાં નામ આચાર્યોએ તે શાસ્ત્રમાં તેને આપ્યાં છે. ॥ ૫૩ ॥

નંદિની અર્થ ઉપર કહેવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્યો એનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી એને સુભગા કહે છે. અપરિચિત મનુષ્યોને વશીકરણની માફક વશ કરી લે છે માટે એને સિદ્ધા કહે

જે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના સૌંદર્યને વધારનારી હોવાથી તેને સુખગ-
કરણી પણ કહે છે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીએને વધારે સુખદાયક હોવાથી
એને નારીપ્રિયા એવું નામ પ્રાપ્ત થયું છે. તાત્પર્ય કે અનેક અર્થને
સાધનભૂત કરી આપનાર આ ચતુષ્વર્ણિનું પૂજન ફાળુ નહીં કરે ?

કન્યામિઃ પરયોષિદ્ધિર્નણિકામિશ્ચ માચતઃ ।

વીક્ષ્યતે હ્રદુમાનેન ચતુષ્વર્ણિવિચક્ષણઃ ॥ ૫૬ ॥

આ પ્રમાણે ચોસઠ કામ કળા સર્વને પૂજનીય હોવાથી, તેનું
જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષ પણ સર્વને પૂજનીય હોય છે. નાયિકામાં તો
તે વિશેષ પૂજનીય હોય છે.

કન્યા, પરસ્ત્રીઓ, અને ગણિકા એ આ ચોસઠ કામકળાને
અભ્યુનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરથી જુએ છે. ॥ ૫૬ ॥

કન્યા, પુનર્જુનાયિકા એની ગણુના પણ પરસ્ત્રીમાં થઇ શકે છે
કદાચિત તે વિધવા પણ હોય. અને ફરી પરણી શકે છે. અહીં વેશ્યા
જન્મનો પ્રયોગ ન કરતાં ‘ગણિકા’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. એટલે
ગણિકા નાયિકા આ ચોસઠ કળામાં પ્રવિણ હોવી જોઇએ એમ સૂચવ્યું છે.

**इति श्रीवात्स्यायनीये कामसूत्रे सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे
रतावस्थावसानिकं रतविशेषाः प्रणयकलहश्च दशमोऽध्यायः ।**

શ્રીવાત્સ્યાયન કામસૂત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણમાંના
રતાવસ્થા, રતાવસાન અને રતવિશેષ તથા પ્રણયકલહ નામના
પ્રકરણનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત.

શ્રી કામસૂત્રના બીજા અધિકરણના દશમા અધ્યાયની અર્થ
વ્યાખ્યાના નામની ગુંજર ટીકા સમાપ્ત.

સાંપ્રયોગિક નામનું બીજું અધિકરણ સમાપ્ત.

